

1993

3

AETAS

BENKŐ ELEK: A székelyföldi régészeti kutatások
eredményei

KORDÉ ZOLTÁN: A székely eredetkérdés

HERMANN GUSZTÁV MIHÁLY: Rendiség és nemzetiségi
identitástudat a székelyeknél

ZEDECZANER JENŐ: Orbán Balázs temetése

BÁRDI NÁNDOR: Impériumváltás Székelyudvarhelyen
1918–1920

VERES PÉTER: Az identitás jelképei

DEMÉNY LAJOS: A Székely Oklevéltár új sorozata

Székely autonómiaterv – 1946

Erdélyi közgyűjtemények bemutatása

Következő számunk tartalmából

- SZÉCSI GÁBOR:** A történelmi megismerés alapjairól
- SEBŐK FERENC:** A Jagelló-kori rendiség kutatása a két világháború között
- SOÓS ISTVÁN:** Kísérlet a magyar nyelvű diplomatika megteremtésére – Horvát István
- TOMKA BÉLA:** A totalitarizmuselméletektől az „új társadalomtörténet”-ig
Feminizmus és történetírás –
Beszélgetés **Susan Arpaddal**
- JOAN KELLY-GADOL:** A nemek társadalmi viszonyai
- SANDRA HARDING:** Episztemológiai kérdések
- CZOGH GÁBOR–SZABÓ GÁBOR–ZSINKA LÁSZLÓ:**
Változások a magyar város-
és településrendszerben
1784–1910 között
- Történetírás Nagy-Britanniában –
Beszélgetés **R. J. W. Evansszel**
- Az **AETAS** körkérdése a magyar
történettudomány helyzetéről

1993/3

AETAS

Történettudományi folyóirat

A kiadványt szerkesztette:

BÁRDI NÁNDOR és KORDÉ ZOLTÁN

A kiadvány a Soros Alapítvány, a József Attila Alapítvány,
az MHB Kurátor Táncsics Mihály Alapítvány,
az Illyés Gyula Alapítvány, a Szeged Megyei Jogú Város
Önkormányzata, a Délmagyarország Könyv- és Lapkiadó Kft.,
a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány
és a szegedi József Attila Tudományegyetem
Közművelődési Bizottsága támogatásával jelenik meg.

Szerkesztőség:

DEÁK ÁGNES (főszerkesztő)

ARADI ZSUZSA (a szerkesztőség titkára)

DÁVID TAMÁS, KOSZTA LÁSZLÓ, LELE JÓZSEF,
PELYACH ISTVÁN, TOMKA BÉLA, TÓTH SZERGEJ,
VAJDA ZOLTÁN.

TARTALOM

Tanulmányok

Benkő Elek:	A székelyek és a Székelyföld régészeti kutatásának eredményei és feladatai	5
Kordé Zoltán:	A székely eredetkérdés az újabb kutatások tükrében	21
Hermann Gusztáv Mihály:	Rendiség és nemzetiségi identitástudat a székelyeknél	40
Zepezsaner Jenő:	Orbán Balázs temetési	57
Bárdi Nándor:	Impériumváltás Székelyudvarhelyen 1918–1920	76

Forrásközlés

	Kelemen Lajos levele Bányai Jánoshoz (közléteszi: Zepezsaner Jenő)	121
Vincze Gábor:	Székely autonómia a XX. században: illúzió vagy realitás?	130
	Székely autonómiaterv – 1946	139

Kitekintés

Demény Lajos:	A Székely Oklevéltár új sorozata	151
Veres Péter:	Az identitás jelképei	163
Erdélyi közgyűjtemények bemutatása		
	Kolozsvári levéltárak (Kiss András)	176
	Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár (Sipos Gábor)	189
	Állami Levéltár, Marosvásárhely (Pál-Antal Sándor)	191
	Állami Levéltár Hargita megyei fiókja, Csíkszereda (Albert Dávid)	201
	Egyetemi és Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár (Jakó Klára)	207

Technikai túlterheltség miatt a román ékezeteket a tanulmányok jegyzeteiben nem tudtuk feltüntetni. Olvasóink és szerzőink elnézését kérjük.

Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy (Pál Judit)	212
Tudományos Könyvtár, Székelyudvarhely (Róth András Lajos)	220
Brukenthal Könyvtár, Nagyszeben (Doina Năgler)	224
Batthyaneum Könyvtár, Gyulafehérvár (Iacob Mărză)	227
Teleki Téka, Marosvásárhely (Deé Nagy Anikó)	230

Figyelő

Boldog Várad (<i>Boldog Várad. Szerk. Bálint István János. Héttorony Kiadó. Budapest, 1992.</i>) Dr. Adrian Rusu	241
Az erdélyi román felvilágosodás (<i>Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1980.</i>) Remus Câmpeanu	244
Vélemények egy új „Források és tanulmányok” sorozatról (<i>Encyclopaedia Transylvanica. ELTE BTK. Budapest, 1992.</i>) Stelian Mândruț	246
A tragikus titok (<i>Raffay Ernő: Trianon titkai, avagy hogyan bántak el országunkkal. Tornado-Daneniya. Budapest, 1990.</i>) Berkes Tímea	250
A mozaik egy színe (<i>Kocsis Károly: Egy fetrobant etnikai mozaik esete. Teleki László Alapítvány. Budapest, 1993.</i>) Mirnics Károly	253
Kirekesztők – Befogadók (<i>Kirekesztők: Antiszemita írások 1881–1992. Válogatta és a bevezető tanulmányt írta: Karsai László. Aura Könyvkiadó. Budapest, 1992.</i> <i>Befogadók. Írások az antiszemitizmus ellen 1882–1993. Válogatta és a bevezető tanulmányt írta: Karsai László. Aura Könyvkiadó. Budapest, 1993.</i>) Balog Iván	256
Véres história (<i>Frank Chalk–Kurt Johanson: The History and Sociology of Genocide. Yale University Press, Newhaven & London, 1990.</i>) Vincze András	263
Számunk szerzői	265

BENKÓ ELEK

A székelyek és a Székelyföld régészeti kutatásának eredményei és feladatai

Az utóbbi években jelentősen gyarapodó, székely témájú szakirodalomban kevésbé látványos, de szilárd helyet foglal el néhány összefoglaló igényű régészeti tanulmány. Megszületésüket, a korigény mellett, mindenképp annak köszönhetik, hogy a székelység és a Székelyföld régészeti kutatása az 1980-as évekre jutott el oda, hogy a korábbi, alig használható apró adat-töredékeket lassanként értékelhető képpé rendezze. 1974-ben Mesterházy Károly még mindössze három oldalon számolhatott be a székelyföldi régészeti kutatások tanulságairól¹, az azóta eltelt időszak feltárásai a középkor tárgyi leleteit Erdély és a Székelyföld településtörténetének igen jelentős, önálló történeti mondanivalót hordozó forráscsoportjává tették.

Az alábbiakban a székelyföldi régészeti kutatás általános helyzetét próbálom áttekinteni úgy, hogy egyszerre legyenek tekintettel az elért eredményekre, a kutatás belső ellentmondásaira, adósságaira és feladataira.

Közelről szemlélve a kutatás állapotát, a kétségtelen eredmények dacára az élénk táruul kép cseppet sem idilli. Székelyföldi kutatásokat végző régészként ismételten nyomon követhetem, miként váltak sommás publikációk korántsem mindig szilárd ásatási megfigyelései idővel biztosnak hitt történeti következtetéssé. E téren a helyzetet rendkívül rontotta az, hogy a szűkszavú ásatási beszámolókból, a módszeres anyagközlések hiányából és a számtalan közöletlen tárgyból fakadó nehézségek mellett az amúgy is távolos vidék régészeti leletei – közismert, tudományon kívüli okokból – hosszú évtizedekig elérhetetlenek voltak a magyarországi kutatás számára. Eközben a csak említésből ismert leletek néha önálló életre keltek, a közzétett adatokat ugyanis régész is, történész is a helyszíni ellenőrzés lehetősége nélkül kényszerült felhasználni. Az évtizedek óta nem publikált ásatások néhány közzétett adatának gyakori ismételtetése önmagában is további hibák forrása. A keresztúrszéki Fiafalva határában 1962–64-ben Székely Zoltán egy kiterjedt, késő népvándorláskori falu 40 nem egykorú, részben egymásra ázott házát bontotta ki. A feltárt *teleprészlet* 1991-re teljesen kiásott, 44 házból álló faluvá változott. Hasonló történt Kézdi-polyán – Kőhát VI–IX/X. századi, 1964–66 között kutatott településével is, melynek megismert részlete negyedszázad múltán „egy ... 14 kunyhóból álló VI–VII. századi, valamint erre a VIII–X. század közötti időben rátelepedett 16 kunyhót számláló falu”-ként szerepel.²

A helyi múzeumok anyagának és a vonatkozó szakirodalom megállapításainak áttekintése egyaránt arról győzheti meg a régészt, hogy korszakhatárhoz érkezünk. A Székelyföld régészeti kutatása túljutott a kezdetek és találgatások „hőskorán”, számos eredménye a történetírás maradandó értékének bizonyult. Másfelől azonban a továbblépés számottevő akadályja az, hogy

részletes ásatási beszámolók, monográfiák és módszeres anyagközlések helyett változatlanul az elmúlt évtizedek szűkszavú, sommás jelentéseire és minimális közzétett régészeti leltre támaszkodhatunk. Súlyosbítja a problémát a székelyföldi múzeumok generációs válsága is. A területet az 1950-es évek óta kutató Ferenczi Géza, János Pál, Molnár István és a legtöbbit ásató és publikáló Székely Zoltán nyugalomba vonulása, többek – köztük e sorok írójának – távozása és a mostoha nemzetiségi politika megkötései nyomán a Székelyföld középkori régészeti kutatása jelenkori mélypontja felé tart. Ilyen körülmények között a még munkaképes kutatók felelőssége rendkívül nagy, ugyanis az elmúlt évtizedek kislélegzetű, nem korszerű, de mégiscsak új eredményeket hozó ásatásainak hiányos dokumentációja és lassan összekeveredő leletei feldolgozó után kiáltanak. Kétségtelen, hogy e hálátlan feladattal az egykori ásatóknak kellene, kellett volna megbirkózniuk, félő azonban, hogy ez éppúgy az utókorra marad, mint számos, ingatag alapokon nyugvó elmélet kényszerű lebontása. Különösen időszerűvé teszi mindezt, hogy sok lelőhely és épületmaradvány pusztulása utolsó stádiumában várja a tudományos igényű terepszemlét, hitelesítő ásatást vagy részletes felmérést. Számolni kell azal is, hogy a vidék nyugdíjas korú helytörténészeinek és a lelőhelyeket, hátrárnevet, néphagyományokat felidézni képes idős földműveseknek emlékezetére már csak korlátozott ideig lehet támaszkodni.

A kutatásra nehezedő teóriefantomok kritikája és felszámolása talán még a várva várt anyagközléseknél is sürgetőbb feladat, ezek kiindulópontja ugyanis csak kisebb részben hibás régészeti értelmezés, feltűnésük gyakrabban azoknak az önálló forráskritikára nem vállalkozó régészeknek a „jóhiszeműségével” függ össze, akik hitelt adtak mediévista elődeik közléseinek, mindenekelőtt Kemény József oklevél-hamisítványainak.³ E tekintetben szubjektív, de el nem fogadható magyarázat lehet az, hogy a Székelyföldre vonatkozó középkori, különösen pedig az Árpád-kori okleveles anyag rendkívül kis, még erdélyi vonatkozásban is igen szerény mennyisége számos helytörténészt visszariasztott attól, hogy számukat a hamisítványok kiiktatásával tovább csökkentse. Ugyanakkor a kevés írott adat mellett óhatatlanul felértékelődtek a régészeti megfigyelések, melyeket sajátos kettősség jellemzett. Alapként – néhány kivételtől eltekintve – kislélegzetű, szondázás- vagy leletmentés-jellegű feltárások szolgáltak, melyekkel kapcsolatban igen nagy elvárásokat támasztottak (új adatok a székelyek beköltözése előtt a későbbi Székelyföld területén élt lakosságról, a székelyek eredetéről, Kelet- és Délkelet-Erdélybe telepítésük időrendjéről, az Árpád-kori székelység településrendjéről stb.), ami azzal járt, hogy a viszonylag kisszámú régészeti emlékre gyakran túlságosan is súlyos, azok teherbírását meghaladó elméleteket építettek. Mindebben nagy szerep jutott a másodkézből vett, ellenőrizetlenül felhasznált történeti adatoknak, illetőleg a régészek és helytörténészek által végzett, műkedvelő nyelvészeti fejtegetéseknek.

Kemény József oklevél-hamisítványai, kétségkívül tudatosan, két, következményeiben rendkívül jelentős téma, a székelyföldi Árpád-kori várak, illetve az állítólag itt élt idegen etnikumok (besenyők, románok) kérdése körül sűrűsödnek. Közülük talán az 1301-es, *Castrum Vduord* királyi várát (a székelyudvarhelyi várát) és a közeli *Olahfalu* Ursus nevű kenézét említő oklevél

hamis volta ment át leginkább a köztudatba⁴, míg a kézdiszentléleki királyi várat (*Castrum nostrum Regium Zenth Lelewkh in confinijis terre Siculorum superioribus annis per Tartarorum rabiem ... destructum*) említő, 1251-re, illetve 1271-re keltezett hamis oklevélre⁵, valamint az 1353-ra datált, a pogányok és besenyők ellen épített, majd a szentlélekihez hasonlóan a tatárok által állítólag elpusztított Lécfalva-várhegyi királyi várat, továbbá az ugyanitt, a hegyek között felépült *Zechelemez* (!!!) őrtornyot gyanús részletességgel tárgyaló Kemény-féle hamisítványra⁶ hiteles forrásként támaszkodhatott még a közelmúlt régészeti kutatása is⁷ Ennél jóval nagyobb bonyodalmat okozott Kemény József másik hamisítvány-sorozata. A Csík- és Kézdi-szék között Fehér megyei enklávéként elterülő Torja birtokhoz tartozó Szárazpatakon két 1324-ben kelt oklevél ruténokat (*Rutenos*) említ, akiknek nevét Kemény – aligha véletlenül – következetesen Bicenos [besenyők – szerk. megj.] formában közölte.⁸ Jóllehet a kérdéses diploma helyes szövegét már a Székely Oklevéltár ún. VIII. kötetében újraközölte Barabás Samu, és az állítólag korábban besenyők által lakott, de nagyon elpusztult csík-széki Lázárfalvát (+1365), továbbá a hajdan szintén besenyőkkel benépesített Alsó- és Felső-Rákost (+1421) említő hamis oklevelekről⁹ is köztudott volt, hogy szintén a fenti forrásból származnak, a torjai faluásatáson előkerült néhány Árpád-kori cserépüst-töredék, egy Erdővidéken szórványként talált, háromlábú bronzedény téves etnikai meghatározása, megtámogatva az idézett hamisítványokkal, elegendőnek tűnt ahhoz, hogy Székelyföldön számottevő besenyő népességet feltételezzenek.¹⁰ Az Árpád-kori fazekasok legjellemzőbb alkotásai, a cserépüstök maguk is sok baj okozói. A román kutatás szívesen tekinti „jellegzetesen” besenyő edényeknek őket (vagy bármilyen egyéb eredetűnek, a bármilyenből is lehetőleg a magyart kizárva), és ez az idejétmúlt hipotézis olyan mértékben magával ragadta az udvarhely-széki Bögözben faluásatást végző régészeket, hogy egyetlen cserépüst-perem és körülményes nyelvészkedés után Udvarhely-szék területét is vegyes, elmagyarosodott (!!!) kézdi székely-besenyő lakossággal népesítették be¹¹

Az ellenőrizhető részletek alapján nem meggyőzőek azok az elképzelések sem, melyek – külön-külön is bizonyítatlan történeti, régészeti és nyelvészeti ötletek egymásra halmozása nyomán – a Székelyföld különböző korú és jellegű várait időben egymást váltó határvár-rendszerek láncszemeivé fűzik, és e képzeltbeli várláncolatokból fontos településtörténeti következtetéseket vonnak le¹²

Csak érintőlegesen említem a székely telepítés előtt a területen élt román őslakosságról szóló elképzeléseket, melyek alapjául nem régészeti vagy történelmi tények, hanem a tudománytól merőben idegen politikai óhajok szolgálnak.¹³

Mielőtt a legfontosabbnak vélt időtálló régészeti eredmények áttekintésére térnék, ismételten utalnom kell arra a nyilvánvaló tényre, miszerint a székelyek régészete nem tekintendő azonosnak a Székelyföld középkori régészeti kutatásával. Régészek számára köztudott, hogy a honfoglalás- és kora Árpád-kor tárgyi hagyatékában a korabeli írott forrásokban említett etnikumokat, csatlakozott népeket vagy néptöredékeket, illetve törzseket régészeti módszerekkel ma még nem tudjuk meghatározni. Hasonló a helyzet a széke-

lyek esetében is, akiknek korábbi, kárpát-medencei szállásterületeire történeti és nyelvészeti adatok utalnak, régészetileg azonban mindmáig nem sikerült azonosítani őket. Másfelől a Székelyföld jó néhány kutatója számára nem volt idegen az az elképzelés, miszerint ez a korábban lakatlannak vélt terület igen korán, a székelyek „ösfoglalása” nyomán vált Székelyfölddé. Nyelvészek hívták fel először a figyelmet arra, hogy a későbbi Székelyföld nyugati peremterületén a székelység egy már korábban itt megtelepedett magyar népességre rétegződött. Az utóbbi évek településtörténeti és régészeti kutatása hasonló eredményre vezetett. Ma már a valószínűség magas fokán állíthatjuk, hogy Maros-szék az Árpád-kori Torda megye, Udvarhely-szék Küküllő megye, Háromszék és a külső medencék székei pedig Fehér megye területén szerveződtek, ahol a beköltöző székelyek megyei keretek között élő magyar alaplakosságot találtak. Ugyanakkor a fenti három megye keleti részén megtelepült székelyek a három fő székely nyelvjárást jelentő más-más dialektusban beszélnek, ami arra vall, hogy mindenik érintett megyének megvolt a maga *külön* székely története, a székek kialakulása pedig nem egy kezdetben egységes, hipotétikus Székelyföld utólagos feldarabolódásával, hanem igen korán, a betelepítés eltérő körülményeinek és az azt megelőző megyei beosztásnak megfelelően, földrajzilag is jól elkülönülő tájegységek szerint történhetett.

Mindez a régész számára azt jelenti, hogy a több királyi megye tartozékaiból valamikor a XII–XIII. század folyamán kialakult Székelyföldön feltárt Árpád-kori leleteknél, településmaradványoknál külön mérlegelést igényel annak eldöntése – már ha egyáltalán ez eldönthető –, hogy mely települések köthetők a székelység előtti, megyei keretek között élő magyarsághoz, melyek a több esetben joggal feltételezhető szláv maradványlakossághoz vagy a késő Árpád-kori magánbirtokokra telepített ruténokhoz, és melyeket lakhatták az ide költöztetett székelyek, akiknek falvai gyakran a korábbi, Árpád-kori települések folytatását jelentik.

A több szakaszban kialakuló Székelyföldet kutató régészet vitathatatlan eredménye, hogy a vizsgált területen számos Árpád-kori településnyomot sikerült felfedeznie és hozzávetőlegesen kelteznie is. Azokon a területeken, ahol módszeresebb kutatásra is sor kerülhetett, kiderült, hogy a ma meglévő falvak döntő többsége Árpád-kori eredetű, erre azonban csak régészeti leletek és a településnevek névtípusai utalnak, első írásos említésük ugyanis, a székelyföldi okleveles gyakorlat és írásbeliség fejletlensége miatt, igen gyakran csak a késő középkorból datálódik. A kevés és kislélegzetű faluásatás, leletmentés során (Udvarhely-székben: Bögöz, Csekefalva, Nagymedesér, Székelykeresztúr, Csík-székben: Csíkszentkirály, Háromszéken: Csernáton, Sepsikilyén, Sepsiszentgyörgy, Torja)¹⁴ az Árpád-korból általánosan ismert földbe ásott, agyagkemencés házakat, szabadtéri kemencéket, szemétdödröket és különböző rendeltetésű vermeket tártak fel, az ásatások volumene azonban sehol sem tette lehetővé nagyobb, összefüggő falurészletek megismerését. Az egykori falvak belső szerkezetének dokumentálását így csupán a majdani kutatástól várhatjuk, akárcsak annak kiderítését, hogy milyen hatással volt a székely beköltözés számos más korábban meglévő és később is eredeti helyén továbbélő településre. Külön figyelemreméltó együttest alkotnak azok a településmaradványok, melyeket a korábban Dél-Erdélyben élt székely csoportok

feltételezett szállásterületén ástak ki, közülük is kiemelkedően fontos a XII. századi érmével keltezett medgyesi és baráthelyi leletegyüttes.¹⁵ Az utóbbi helyen igen jelentős falurészletet tárt fel E. Zaharia és L. Bârzú, az 1981-es ásatási idény végére a kibontott házak száma 45-re, a gödröké, vermeké 76-ra emelkedett, bennük sok XII–XIII. századi kerámiát (köztük cserépüstök darabjait), fémtárgyakat – többek között feltűnően sok sarkantyút – és egy felirat nélküli, a XII. század második feléből származó magyar denárt találtak. Az ásatást végzők által természetesen „román jellegűnek” vélt leletekben a kutatás józan vonulata (beleértve több román régészt is) az erdélyi százszok beköltözésekor keletre telepített székelyek felhagyott lakhelyét látja.¹⁶ E rendkívül valószínű értelmezéshez azonban a korábban elmondottak értelmében feltétlenül szükséges hozzáfűzni, hogy a Királyföldön talált, a szász telepítésnél korábbi Árpád-kori leleteknél – pusztán a tárgyak alapján – rendkívül problematikus annak meghatározása, hogy a feltárt emléktanyag innen elköltözött székelyekhez vagy magyarokhoz vagy – bizonyos területeken – esetleg más népcsoportokhoz köthető. Az el- és beköltözés tényének regisztrálása mindenestre nem tűnik reménytelen feladatnak. Udvarhely-szék nyugati peremén, Keresztúr fiúszék területén az utóbbi évek kutatása arra figyel fel, hogy – más erdélyi vidékekhez hasonlóan – az Árpád-kori házak tapasztott agyagkemencék, kerámia és települési szokások jelentősen eltérnek a késő népvándorláskori népesség gyakran félreeső mellékvölgyekben létrehozott, kőkemencés putrikból álló falvaitól és azok leleteitől. Az ugyanitt a XII–XIII. század fordulója körül hirtelen és jelentősen megemelkedő településszám sejteti a tegdli székelyek beköltözésének hozzávetőleges időpontját.¹⁷ Reméljük, hogy hasonló, részletekbe menő elemzés a Székelyföld többi részén is minőségileg új felismeréseket eredményezne. Nagy jelentőségű lenne, ha a középkori Magyarország azon területein, melyek a székelyek korábbi szállásterületei lehettek, a településtörténeti és régészeti kutatás olyan megfigyeléseket tehetne, melyek elvándorlásra, lakosságcserére utalnának, gondolhatunk itt a településrendet, a falvak belső szerkezetét és számát érintő jelentősebb törésekre, a közel egykorú temetők fölé újonnan települő falvakra és viszont, a nemrég elhagyott telepek fölött nyitott új temetőkre.

A településeknél lényegesen kevesebbet tudunk a Székelyföld Árpád-kori népességének temetkezéseiről. A kutatás balszerencséjére a szép számmal ismert telepekhez, falvakhoz tartozó temetőket csak a legritkább esetben sikerült eddig felfedezni és módszeresen feltárni, ami azért is sajnálatos, mivel a temetkezési szokásokra, sírmellékletekre és relatív kronológiára alapozó temetőelemzések árnyaltabb, időrendi szempontból szilárdabb megfigyeléseket eredményeznek, mint a székelyföldi telepátások érmével nem keltezett, csak bizonytalan érvényű analógiák segítségével datálható kerámiaanyaga.

Ilyen körülmények között kivételes jelentőségű az orbai-széki Petőfalván és Zabolán kiásott két temető ¹⁸, még akkor is, ha – további balszerencsénkre – egyik esetben sem ismerjük a temetőhöz tartozó telepet. A petőfalvi és zabolai Árpád-kori sírmezőt teljesen feltárta Székely Zoltán, a 283, illetve 198 kibontott temetkezés azonban a részpublicációk eltérő adatai és az ásatás előtt már elpusztult sírok miatt egyik esetben sem tekinthető a teljes sírszámnak. A két sírmező a X–XI. századi köznépi temetők szoros párhuzá-

ma, azzal a rendkívüli különbséggel, hogy míg az előbbieket a XI. század végén vagy legkésőbb a XII. század elején megszüntetik és templom körüli temetőknél adják át a helyet, az utóbbiaknál a legkorábbi érmék sem utalnak a XII. század második felénél korábbi időre. A temető területén templom nyomát a feltárók nem észlelték, igaz, mindkettőben megfigyelhető egy-egy üres, temetkezésre nem használt, kelet-nyugat irányba húzódó folt, ahol esetleg nyom nélkül elpusztult fatemplom állhatott. Az előzetes közlések nyomán sokáig úgy tudtuk, hogy a kor temetkezési szokásaihoz képest viszonylag gazdag sírokat (a koponya körül S-végű hajkarikák, melyekből néha többet is bórszjira erősítettek, övcsatok, sodrott, továbbá pasztabetétes vagy vésett díszű fejseggyűrűk, bronz függők, valamint vas és csont nyílcsúcsok, csoroslyaszerű vaskés, állatcsontok, köztük lóállkapocs és lófog) II. Géza, III. István és III. Béla érméi keltezték. Így szinte önként kínálkozott a következtetés, hogy a temető kezdetét a dél-erdélyi *Altland* II. Géza-kori szász beépítésével és a korábban itt lakó székely/magyar határőrök keletre költöztetésével kell összefüggésbe hozni.¹⁹ A petőfalvi temető új, részletes publikációjából és Székely Zoltán közöletlenül maradt cikkéből²⁰ – melyet a szerző szívességéből olvashattam – derült ki, hogy a két temető sokat emlegetett II. Géza- és III. István-kori érméi a valóságban felirat nélküli, a XII. század második feléből vagy végéről származó magyar denárok, melyeknek uralkodóhoz kötését napjaink kutatása bizonytalanabbnak tartja, mint Hóman Bálint monográfiája²¹ vagy az öt követő Unger-féle éremhatározó. Így, bár a szász telepítés és a székelyek keletre költöztetése közötti oksági összefüggés Erdély Árpád-kori történelmének szilárd ténye marad, a részletek tekintetében óvatosabb fogalmazásra kényszerülünk. Kétségtelen, hogy a fenti két temető, a XII. század második felében már archaikusnak számító temetkezési szokásaival, a központi hatalom által az Ojtozi-szoros előterébe telepített lovas-íjász határőrök és hozzátartozóik sírját rejtő. Továbbra sem világos azonban, hogy idekerülésük közvetlen összefüggésben áll-e a Szászföld legkorábban betelepített részének (*Altland*) előzetes kiürítésével, avagy egy általánosabb folyamat részéről van szó, melynek során a XII. századi magyarság számos, korábban gazdaságilag nem hasznosított, kedvezőtlenebb adottságú völgyet és medencét népesített be, és eközben a gyepek is keletebbre tolódtak. Ha a Zabolán és Petőfalván eltemetettek székelyek voltak, olyan korai székely csoporttal kell számolnunk, mely semmiképpen sem lehetett azonos a később idetelepített orbai székelyek közösségével. Rendkívül lényeges a tekintetben Györffy György felismerése, aki az 1247-ben a Feketeügnél a johannitáknak adott 400 eke földet a későbbi Orbai-szék területével azonosította²², az orbai székelyek ide így csak ezután költözhettek. A korábban itt élő határőröket valószínűleg a tatárjárás söpörte el, talán nem véletlen, hogy a petőfalvi temető legkésőbbi pénze IV. Béla korai verete (CNH I. 271.) volt.

Az utóbbi években felfedezett, teljesen még fel sem tárt segesvári temető azt sejteti, hogy a Zabola-Petőfalva típusú sírmezők kérdése szétfeszíti az *Altland*-Háromszék telepítési képletet. Leletei a fentiekéhez hasonlóak, a sírokat itt is XII. századi, felirat nélküli magyar veretek és III. Béla pénzei keltezték. A helyenként többretegű temetőben templom nyomára még nem bukkantak²³. E sorok írójának a közeli, Keresztúr fiúszéki Szentábrahámon

végzett ásatása ugyanakkor azt bizonyította, hogy a XII. században a Székelyföld területén már kisméretű kőtemplomok köré is temetkeztek.²⁴ Szórványos adataink szerint a XII. századi szentábrahámi templom a környéken nem állt egyedül, társait az 1332–37-es pápai tizedjegyzékekben felsorolt egyházak legkorábbi, csak régészetileg kimutatható periódusaiban kell keresnünk. Kutatásukat megnehezíti, hogy e kisméretű falusi templomok már a XIII–XIV. század folyamán szűknek bizonyultak, följük új, tágasabb egyházat emeltek, lebontott maradványaikat pedig – pl. a szentábrahámi I. templom döngölt agyag alapozását – a későbbi építkezések és a mélyre ásott, késő középkori, kora újkori sírok csonkították meg. Az ásatással is kutatott székelyföldi templomoknál (Udvarhely- és Keresztúr-székekben: Felsőboldogfalva, Rugonfalva, Székelykeresztúr; Háromszék területén: Árkos, Csernáton–Szentkert, Ikafalva, Kézdivővár/ Peselnek, Kiskászon, Kökös, Réty, Sepsikilyén)²⁵ az eddig közzétett megfigyelések alapján még nem világos, hogy a feltárt, késő Árpád-kori jellegű épületeket mikor is emelték, s hogy megelőzte-e őket egy korábbi egyházi épület vagy pedig egy Zabola-Petőfalva típusú temető. Sajnálatos tény, hogy a fenti ásatások során a templom körüli temetők nagyobb részletének módszeres feltárására – néhány síros kivételktől eltekintve – az ásatást végzők nem vállalkoztak.

Hasonlóképpen keveset tudunk a Székelyföld rotundáinak (Gyergyó-szentmiklós, Kézdiszentlélek, Székelyudvarhely, Székelyszáldobos)²⁶ funkciójáról és pontosabb keltezéséről. Csak gyanítjuk, hogy a Kézdiszentlélek-Perkőn álló kápolna javasolt kora Árpád-kori eredzetetése²⁷ éppúgy irreális, mint a székelyudvarhelyi Jézus-kápolna XVI. századi datálása.²⁸

A Székelyföld Árpád-kori vagy annak vélt várai kezdetől fogva a kutatás homlokterében álltak, talán velük kapcsolatban született a legtöbb részpublikáció és vita is Oka ennek – azon túlmenően, hogy a várak általában kedvelt célpontjai régészeknek és kincskeresőknek egyaránt – az lehetett, hogy a kevés hiteles írott adatot felmutató középkori Székelyföldön a várak különösen beszédes forrásnak ígérkeztek: helyi hatalmi centrumokat, a királyi hatalom jelenlétét, határvár-rendszerek elméletének igazolását várták tőlük, olyan információkat, melyek, a cseppben a tenger elve alapján, a székelység középkori településtörténetét lettek volna hivatva jobban megvilágítani. A kutatást alaposan beárnyékolta az a hiedelem, hogy a középkori székelyeknek nem voltak váraik, tehát az itt talált Árpád-kori erősségek a székelyek beköltözésénél korábbi időszakból származnának, és – egyes elméletek szerint – kozár-besenyő-korai székely őrség vagy vármegyei keretek között élő magyarok által védett királyi várak lettek volna, melyeket a székelyek letelepedésekor elhagytak. A székely vonatkozású középkori várak létét tagadó elképzelések valószerűleg egy 1492-ben kelt oklevél téves értelmezésére vezethetők vissza. A székelyek ekkor ugyanis nem a székelyföldi várépítés tilalmának általános érvényű elvét mondták ki, hanem a saját területükre Báthori István által épített székelyudvarhelyi *Castellum* emelése és a vajda által rájuk erőltetett *vártartomány* léte ellen tiltakoztak.²⁹

Ellenpéldával szolgálva, 1415-ben a sepsi székelyek Botfalu közelében várat (*quoddam Castrum sew fortalicium in terra ipsorum*) kezdtek építeni *contra notabiles domini nostri Regis Emulos*.³⁰ Az eddigi kutatásnak nem

tűnt fel, hogy a szóban forgó erősség könnyen azonosítható az eródsi Csókás-várával, ahol Székely Zoltán egy középkori kővár maradványait tárta fel.³¹

A Székelyföld és környéke, Kelet- és Délkelet-Erdély legkorábbi középkori várai kőből-fából épített, elég kisméretű építmények. Ma még nem világos, hogy a kora Árpád-kori királyi megyék keleti peremén található földvárak (Sajósárvár, Malomfalva, Homoródoklánd, Ugra, Barcaföldvár stb.) egy ma még bizonytalanul körvonalazódó, foghíjas külső határvár-övezet tagjai³², vagy pedig feudális magánvárak³³, esetleg korai határvárfalvak helyi központjai³⁴ voltak. Ez utóbbi lehetőségre utal, hogy Sajósárvár többperiódusú földvára mellett kora Árpád-kori telep és XI. századi temető részletét is feltárták. Sokatmondó tény az, hogy a Maros-völgy fölé emelkedő, a maga kategóriájában kiterjedtnek számító malomfalvi földvár megszüntte (XIII. század) után, a tőle alig 12 km-re kialakuló Marosvásárhelyet, Maros-szék központját a XIV. században még *Novum Forum Siculorum*nak nevezték.³⁵ Ez arra vall, hogy a malomfalvi földvár – melynek eredeti nevét nem ismerjük, a *Malomfalva* nevet a beköltöző marosi székelyek adták – virágkorában több volt egyszerű útellenőrző- vagy határvárnál, minden bizonnyal a környék népének régi központja, írott forrásokban nem szereplő „*Vetus Forum*”-a lehetett.

A XI–XII. századnál mindenképpen későbbre keltezendő székelyföldi kővárak kérdése, ha lehet, még nyitottabb.³⁶ Egyre valószínűtlenebbnek tűnik, hogy valamennyi ilyen vár királyi kézben levő határvár lett volna, várendszer(ek)be való illesztésük is több mint kétséges. Mind több adat és szempont utal viszont arra, hogy egyes ilyen erősségek feudális magánbirtokok tartozékai lehettek. Sokatmondó tény, hogy többük azon a Csík- és Háromszék között elterülő, a Székelyföldhöz soha nem tartozó, Fehér megyei szigeten és közvetlen környékén fekszik, mely a középkorban az Apor és a Hidvégi Mikó család birtoka volt. A két birtoktest oklevelekben gyakorlatilag nem szereplő várai között ritka kivétel a torjai Bálványos-vár³⁷ mellett a sepsibükszádi Sólyomkő vára, mely utóbbiról egy 1366-os oklevélből derül ki, hogy a hidvégi Mikók tulajdonában volt.³⁸ A fenti enklávé különböző típusú váraihoz hasonló erősségek a Székelyföld más pontjain is ismertek, így csábfőtónak tűnik annak feltételezése, hogy ezeken a helyeken is megyei területen fekvő, szigetszerű magánbirtokokkal számolhatunk, melyeket utólag a székelység bekebelezett. Ez a folyamat, amennyiben a dolgok valóban így történtek, egyáltalán nem tekinthető rendkívülinek, ugyanis a Székelyföld olykor erőszaktól sem visszariadó terjeszkedése megyei területek rovására számos középkori oklevéllel bizonyítható.

A középkori székelyek menedékhelyül őskori földvárakat is felhasználtak. Jó példa erre a nagyalambfalvi dákkori földvár sáncainak megújítása, árkainak újraásása a XIII. század folyamán, valamint az a sajátos védelmi együttes, melynek feltárása Homoródmás határában jelenleg is tart.³⁹ Ez utóbbi helyen a Vargyas-patak szurdokvölgyének barlangjait használta fel, szintén őskori előzmények után, a környék menedéket kereső népe, melyekből XIII–XVIII. századi kerámia került elő. A barlangokhoz vezető utat a középkorban sánccal zárták le úgy, hogy az így lehatárolt területbe egy kisméretű, az Árpád-korban újra használt dákkori földvárat (*Pipások dombja*) is belefoglaltak. A sáncon kívül egy patkóíves szentélyű, késő Árpád-kori kis templom

romjai találhatóak. A lelőhelyen az utóbbi évek ásatásai XII/XIII–XIV. századi kerámiát tártak fel.⁴⁰

A Székelyföld késő középkorának jobb megismerését az elmúlt évtizedek folyamán általában nem sorolták a kutatás fő feladatai közé, ennek ellenére számos ásatás és városi leletmentés melléktermékeként, továbbá a múzeumok tevékenységétől többé-kevésbé független templomrenoválások révén a térség XIV–XVII. századi tárgyi emlékéanyagáról egyre többet tudunk.

Összefüggő késő középkori falurészletet eddig csak a keresztúr-széki Csekefalván sikerült feltárni.⁴¹ A települések archaikus vonása, hogy az Árpád-korban általánosan használt veremházak itt még a XIV–XV. századig kimutathatók, ugyanakkor a XIV. századtól már földfelszínre boronatechnikával épített, több osztatú lakóházakkal is számolhatunk (Fiatfalva, Csernáton)⁴², Csekefalván egy XVII. századi pince is előkerült. Izgalmasnak ígérkezik a befejezetlen és közöletlen csíkszentmihályi faluásatás, ahol a XVII. században elpusztult *Cibrefalva* felszíni házmaradványai a legelő gyeprétege alatt meglepően jó állapotban tárhatók fel.⁴³ A késő középkori székelyföldi házak elengedhetetlen tartozékai – nemcsak a rangosabb épületekben – a kályhaszemekből és díszes kályhacsempékből összeállított kályhák.⁴⁴ A kályhacsempék döntő többsége mázatlan, vagy vörös-fehér festés borítja. Díszítésük erősen provinciális-népi ízű, de igen változatos mintakincset örökít meg, melyen a távoli nagy központok jellegzetes alkotásainak (pl. a budai lovagalakos kályhának) visszfénye is tükröződik. A módosabb megrendelőre utaló mázas és/vagy átört csempék a leletanyag igen kis részét teszik ki. Néhány esetben (Kányád, Székelykeresztúr) a leletek óvatosságot kályharekonstrukciót is lehetővé tesznek.⁴⁵ A számos, jól keltezhető csempe-együttes (Csekefalva, Csíkszentkirály, Csíkszentmihály-Cibre, Fiatfalva, Gyergyószárhegy, Kányád, Marosvásárhely, Székelykeresztúr) a székelység késő középkori tárgyi emlékéanyagának legnívósabb részét képezi, melynek további kutatása helyi műhelyekre, tágabb erdélyi kapcsolatokra és a székelyföldi csempekészítés Moldva felé történő kisu-gárgázására éppúgy fényt vethet, mint a különböző korú és rendeltetésű tüzelőalkalmatosságok újabb, hitelesebb rekonstrukciójára.

A csekefalvi faluásatás éremmel jól keltezett XVI–XVII. századi kerámiája alapul szolgálhat egy nagyobb térség késő középkori-kora újkori, illetve ebből megszülető „népi” kerámiájának feltárásához, a késő középkori leletanyag egésze pedig a történeti néprajz szilárdabb megalapozásához járul hozzá.

Az utóbbi évek székelykeresztúri leletmentései a középkori Keresztúr mezőváros tárgyi emlékeit hozták napfényre. Figyelemre méltók azok a leletek, melyek a környező falvak hagyatékánál színvonalasabb használati tárgyakra (asztali kerámiára, üvegedényekre, importból származó kisleletekre, igényesebb kályhacsempékre) és mesterségekre (vas- és színesfémmeldolgozásra, bőrművességre) utalnak, de jelentősek azok az ásatási eredmények is, melyek a környék falusi templomait messze felülmúló méretű keresztúri plébánia-templom középkori építéstörténetét tisztázták.⁴⁶

Ennél is több eredménnyel kecsegtetnének az 1980-as évek elején úraindult, majd megtorpant székelyudvarhelyi kutatások, ahol az eddigi leletek és a település neve egy római castrum romjaira épült királyi/királynői curtis

maradványait sejtetik, melyre (a késő Árpád-korban?) domonkos kolostor épült. Az egyházi épület^{ek} alapfalait és a templom körüli temető kis részletét Ferenczi István még közöletlen ásatása tárta fel. A rendkívül fontos történeti mondanivalót hordozó leletegyüttes további ásatása, a korábbi maradványok fölé emelt, ma is álló, XVI–XVII. századi vár jól dokumentált falkutatása, akárcsak a város belterületén gyűjthető középkori emlékek nyomán indítandó leletmentések, a Jézus-kápolna és a Budvár hitelesítő ásatásával együtt a jövő kiemelt feladatai közé tartoznak.

A székely főrendű (primor) családok udvarházainak kutatása izgalmas, de a szóba jöhető lelőhelyek újkori beépítettsége miatt csak nehezen megvalósítható feladat, melynek ma még egyetlen példajaként említhetjük a XVI–XVII. századi gyergyószárhegyi Lázár-kastély helyreállítással egybekötött falkutatását és ásatását.⁴⁷

Összefoglalásunkat már a művészettörténet felé terelné a Székelyföld középkori templomait is érintő javítások, renoválások áttekintése, melyek évről évre újabb késő középkori részleteket hoznak napfényre. Itt csupán az 1992-es év legjelentősebb felfedezését, a székelydályai református templom eddig ismeretlen Szent László-falképének feltárását említem.

A Székelyföldön feltárt középkori leletanyag áttekintése után, mérlegelve az anyag mennyiségét és feldolgozottsági fokát is, elkerülhetetlennek tűnik annak újbóli megállapítása, hogy a szóban forgó leletek nem különbözőnek a középkori Magyarország más területein kiasott hasonló tárgyaktól, illetőleg a különbségek nem nagyobbak, mint az ország különböző vidékei között általában megfigyelhető, regionális jellegű eltérések.

Nem sikerült a székelyek korai sírjaiban – a kunok vagy jászok példájára – különleges temetkezési szokások vagy viselet nyomára bukkanni, ami esetleg nem magyar eredetüket valószínűsíthette volna, de kerámiájuk, használati tárgyaik, településeik és településneveik sem utalnak ilyesmire. E sorok írója a napfényre került emlékananyag alapján azok véleményével ért egyet, akik az Árpád-kori székelyeket a magyarság szerves részének és nem valamilyen törökül beszélő, csatlakozott nép éppen elmagyarosodott leszármazottainak tekintik.⁴⁸ Egy korábbi csatlakozás régészeti bizonyítását rendkívüli mértékben nehezíti, hogy a székelyekkel kapcsolatba hozható XII–XIII. századi erdélyi leletek időben nagyon messze esnek hipotetikus csatlakozásuknak a magyar honfoglalást megelőző időpontjától.⁴⁹ Mivel a székelység „őstörténete” egyértelműen Erdélyen kívüli területekhez kötődik, a további kutatás szempontjából döntő jelentőségű lenne, ha a székelyek korai kárpát-medencei szállásterületeiről is rendelkezniénk végre nagy valószínűséggel székely eredetű, értékelhető leletanyaggal.

Az Erdélyben feltárt Árpád-kori székely leletekből ha idegen eredetet nem is, de számos archaikus vonást feltétlenül ki lehet olvasni. Ezek között a XII–XIII. században már szokatlan temetkezési szokásokat éppúgy említhetjük, mint a kerámia számos régies vonását vagy a veremházak feltűnően kései előfordulásait.

Györffy György vette észre, hogy a „három nembéli” székelyek (főemberek/primorok, lófők és közsékelyek) középkori tagolódása a Szent István törvényeiben tükröződő *comes-miles-pauper* rétegződésnek felel meg, és

ugyanő jó párhuzamokat talált a székely nemek és ágak, illetve a magyar nemesi, várjobbágyi és udvarnoki *genusok*, valamint a székely katonai szervezet és a várjobbágyok hasonló szervezete között.⁵⁰ Mindez nem meglepő, ugyanis a székelyek már Erdélybe költözésük előtt is mint határőrök Árpád-kori magyar királyi várbirtokain éltek. Társadalmi tagolódásuk is az Árpád-kor berendezkedését és nem a honfoglalók társadalmát vagy a „nemzeti egyenlőségen alapuló társadalmi rendet” példázza. Ami a székelység három nagy társadalmi rétegét illeti, közülük az elsőre Árpád-kori oklevelek, az utóbbira korabeli régészeti leletek utalnak. Figyelemreméltó régészeti adalékot jelentenek e tekintetben a Székelyföldön már elég szép számban előkerült XIII–XIV. századi kétélű kardok, melyek a könnyűlovas „köznépbeli” székelyeknél módosabb és nehezebb fegyverzetű réteg felszereléséből származnak, és egyben arra figyelmeztetnek, hogy a székelység feudalizálódásának, társadalmi tagolódásának folyamatát pusztán írott források segítségével ismét csak megkétszerezhetnénk.

Jegyzetek

1. Mesterházy Károly: Székelyek és magyarok. A székelyföldi régészeti kutatások tanulságai. *Archaeologiai Értesítő* 101. (1974) 260–262.
2. Székely Zoltán: Kora középkori települések a Székelyföldön (XI–XIV. század). *Veszprémi Történelmi Tár* 1990. 10–11. Az ásátásokról Székely Zoltán korabeli közlései: *Aluta* VI–VII. (1974–1975) 35–55. (Fiatfalva); *Materiale si cercetari arheologice* IX. (1970) 312., X. (1973) 221.; *Aluta* III. (1971) 129–130. (Kézdi-polyán)
3. Mályusz Elemér: Gróf Kemény József oklevélhamisítványai. *Levéltári Közlemények* 59. (1988) 2. 197–216.
4. Székely Oklevéltár I. 29–31., Anjou-kori Oklevéltár (Szerk. Kristó Gyula) Bp. – Szeged, 1990, I. 74.; vö. Albert Dávid: A székelyudvarhelyi vár. *Székelyudvarhely*, 1991. 5.
5. Székely Oklevéltár I. 8. 17.
6. Uo. 62–63.
7. Székely Zoltán: Adatok Dél-Kelet Erdély erődítményeinek és lakóház-típusainak kérdéséhez. *Aluta* VIII–IX. (1976–1977) 73.; Uő.: Asezarea din epoca bronzului de la Sinzieni. *Aluta* XIV–XV. (1983) 52.
8. Székely Oklevéltár I. 38–39. 40–41.
9. Uo. 68–69. 115–116.
10. Székely Zoltán: Pecenegitii in sud-estul Transilvaniei. *Aluta* XVII–XVIII. (1985–1986) 197–210.
11. Ferenczi István: A Nagyküküllő menti Bögöz községnek és nevének eredetéről. *A Székelykeresztúri Múzeum Emlékkönyve* 1974. 165–182.; Ferenczi, Géza–Ferenczi, István: Sapatari arheologice la Mugeni III. *Acta Musei Napocensis* XIV. (1977) 295–304.
12. A kelet-erdélyi „várláncolatok” és a körülöttük kibontakozott vita legfontosabb irodalma: Ferenczi, Alexandru: Cetati antice in judetul Ciuc. *Anuarul monumentelor istorice. Sectia pentru Transilvania* 4. (1938) 235–352.; Horedt, Kurt: Zur siebenbürgischen Burgenforschung. *Südost-Forschungen* VI. (1941) 576–614.; Ferenczi

- Géza-Ferenczi István: Székelyföldi gypük. *Korunk* XXXI. (1972) 305–312.; Székely Zoltán: Adatok Dél-kelet Erdély erődítményeinek és lakóház-típusainak kérdéséhez. *Aluta* VIII–IX. (1976–1977) 73–110.; Benkő Elek: Kelet-Erdély „korai” kővárai. *Castrum Bene* I. (1989) 68–85.; Ferenczi István: Megjegyzések (...). *Műemlékvédelem* XXXV. (1991) 220–226.; Benkő Elek: Szent László-kori kővárak Erdélyben? *Uo.* 227–236.
13. A legutóbbi ilyen elképzelés és bírálata: *Magyar Tudomány* XXXVI. (1991) 11. sz. 1397–1403. (Benkő Elek: Ion I. Russu: *Romanii si secuii*. Bucuresti 1990.)
 14. Horedt, Kurt: Asezarea de la Sf. Gheorghe-Bedehaza. *Materiale si cercetari arheologice* II. (1956) 7–39.; Preda, Constantin: *Sapaturile arheologice de la Sincraieni*. *Uo.* VI. (1959) 833.; Székely Zoltán: A kezdeti hűbérkor kutatásának néhány kérdése Erdély délkeleti részében (X–XIII. sz.). *Aluta* 1971. 158–159.; Ferenczi, Géza-Ferenczi, István: *Sapaturi arheologice la Mugeni* III. *Acta Musei Napocensis* XIV. (1977) 295–304.; Székely Zoltán: Kora középkori települések a Székelyföldön (XI–XIV. század). *Veszprémi Történelmi Tár* 1990. 3–19.; Benkő Elek: *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája*. Bp. 1992.
 15. Székely Zoltán: A kezdeti hűbérkor (...) *Aluta* 1971. 158–159., 6–7. tábla.; Zaharia, Eugenia: *Sapaturile arheologice de la Bratei. Materiale si cercetari arheologice* XV (1983) 449–451.
 16. Nägler, Thomas: *Die Ansiedlung der siebenbürger Sachsen*. Bukarest, 1979. 113–114.; Bóna István, In: *Erdély rövid története* (Főszerk: Köpeczi Béla) Bp. 1989. 154.; hasonló eredményre jutott ugrai kutatásai nyomán Radu Popa is: Popa, Radu-Stefanescu, Radu: *Santierul arheologic Ungra. Materiale si cercetari arheologice* XIV. (1980) 496–503.
 17. Benkő Elek: *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája*. Bp. 1992. 29–30. (Továbbiakban: Benkő: *Keresztúr-szék*.)
 18. Székely Zoltán: Korai középkori temetők Délkelet-Erdélyben. *Korunk Évkönyv*. Kolozsvár, 1973. 219–228.
 19. Horedt, Kurt: *Das frühmittelalterliche Siebenbürgen*. Thaur/Innsbruck, 1988. 112.; Bóna István: A székely kérdés mai állása egy régész-történész szemszögéből. In: *Történelem, régészet, néprajz*. Debrecen, 1991. 13–15.; *Uő.*: *Korunk* II. (1991) 12. sz. 1529–1536. Lásd még a 16. jegyzetet.
 20. Székely, Zoltán: *Necropola medievala de la Peteni. Studii si cercetari de istorie veche* 41. (1990) 87–110.; *Uő.*: *Necropola din epoca feudalismului timpuriu de la Zabala*. 1973. Ez utóbbi tanulmány a kiszedése és tördelése után betiltott *Studii de istorie a nationalitatii maghiare* II. kötetének 11–32. lapján jelent volna meg.
 21. *Magyar pénztörténet*. Bp. 1916. 236–273.
 22. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* II. Bp. 1987. 113.
 23. Lukács Antal és Radu Harhoiu (*Régészeti Intézet*, Bukarest) ásatása.
 24. Benkő: *Keresztúr-szék*. 209–238.
 25. Kónya Ádám: *A kőkösi középkori templom*. *Aluta* 1970. 157–162.; Dávid László: *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. Bukarest, 1981.; Székely, Zoltán: *Cimitirul si biserica datind din feudalismul timpuriu de la Chileni. Materiale si cercetari arheologice* XVI. (1986) 215–224.; *Uő.*: *Kora középkori települések a Székelyföldön* (XI–XIV. század). *Veszprémi Történelmi Tár* 1990. 6–15.; Benkő: *Keresztúr-szék*.
 26. Székely Zoltán: *Délkelet-Erdély a VI–XIII. században*. *Aluta* VI–VII. (1974–1975) 67. 6–7. ábra; Dávid László: i. m. 295., 318–321.; Bóna István, In: *Erdély története* (Főszerk. Köpeczi Béla) I. Bp. 1988. 581.

27. Kralovánszky, Alán: Baukunsthistorische Angaben zur Frage des Auftauchens des vierapsidalen Kirchentypus in Ungarn. *Folia Archaeologica* XXXV. (1984) 125–127.
28. Beldie, Mariana: „Rotonda” din Odorheiu Seculiesc si problema datarii monumentului. *Revista Muzeelor si Monumentelor* 1974. 1. 59–62.
29. Székely Oklevéltár I. 272–280., téves, 1493-as kelettel.
30. Uo. I. 109–112.; III. 33–36.
31. Aluta XII–XIII. (1980–1981) 42–49.
32. Bóna István, In: Erdély rövid története 148.
33. Bóna István, In: Erdély története I. 223.
34. Uo. 234.
35. Székely Oklevéltár passim; Kelemen Lajos: Művészettörténeti tanulmányok II. Bukarest, 1982. 30–37.; Györfly György: Gyulafehérvár kezdetei, neve és káptalanjának registruma. *Századok* 117. (1983) 5. sz. 1134.
36. Lásd a 12. jegyzetet
37. Entz, Géza: Die Baukunst Transilvaniens im 11–13. Jahrhundert. II. *Acta Historiae Artium* XIV. (1968) 129., 165–166.; Györfly György: Az Árpád-kori Magyarorszag történeti földrajza II. Bp. 1987. 202.; Székely Zoltán: Adatok Dél-kelet Erdély (...) Aluta VIII–IX. (1976–1977) 73., 81–87.
38. Benkő Elek: Szent László-kori kővárak Erdélyben? Műemlékvédelem XXXV. (1991) 4. 236., 24. jegyzet. Az 1421-ben *munimentum ac turrium Solyomkew*-t említő oklevél (Székely Oklevéltár I. 117–118.) Kemény-féle hamisítvány.
39. Ferenczi Géza és Viorica Soiom ásátása.
40. Közöletlen leletek a Csíkszeredai Múzeumban. Lásd: Marcu, Mariana: Vechi cercetari in pesterile de la Meresti. *Muzeul National* III. (1976) 73–95.; Dávid László: i. m. 142–143.; Ferenczi Géza: Újabb adalékok a moldvai csángók kérdéséhez II. *Korunk* I. (1990) 3. 382.
41. Benkő Elek: Keresztúr-szék 57–71.
42. Uo. 189–191.; Székely Zoltán, *Veszprémi Történelmi Tár* 1990. 5., 7.
43. Ferenczi Géza és Szócs János ásátása. Közöletlen leletek a Csíkszeredai Múzeumban.
44. Benkő Elek–Uggy István: Székelykeresztúri kályhacsempék. Bukarest, 1984.
45. Közöletlen ill. részben feldolgozott leletek a Székelykeresztúri Múzeumban, lásd: Benkő Elek: A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfája. Bp. 1992. 160–162., 69–72. tábla.
46. Benkő: Keresztúr-szék
47. Munteanu, Luminita: Cercetari arheologice si istorice efectuate la castelul Lazarca. *Cercetari arheologice* VII (1984) 245–273.
48. Bóna István: A székelyek eredete. *Rubicon* 1992. 3. sz. 27.
49. Fodor István: A kettős honfoglalás. *Rubicon* 1992. 3. sz. 25.
50. Györfly György: A magyarság keleti elemei. Bp. 1990. 9., 75.; megjelent: *Századok* 92. (1958) 44–76.

Elek Benkő

Ergebnisse und Aufgaben der archäologischen Forschungen über die Szekler und das Szeklerland

Der Autor bietet einen Überblick über die jetzige Lage der archäologischen Forschung über das Szeklervolk und das Szeklerland (Ost-Siebenbürgen, Rumänien) im Mittelalter als solch einer Forscher, der in den 1980-er Jahren im Szeklerland auch selbst als Archäolog tätig war. Die Forschungen nach den Szeklern, dieser siebenbürgischen ungarischen Volksgruppe beträchtlicher Bevölkerungszahl werden – nebst dem, für die Minderheitsforschungen bis heute ungünstigen rumänischen innenpolitischen Klima – auch von der Tatsache in bedeutendem Maße verhindert, daß die bisherigen Ausgrabungen, von einigen Ausnahmen abgesehen, noch immer nicht publiziert worden sind, man hat aber gleichzeitig auch viele falsche Theorien an Hand von mangelhaft bekannten und publizierten Fakten aufgestellt. Die Zahl der letzteren sind auch von den bis heute als authentisch verwendeten falschen Urkunden von József Kemény (1795–1855) erhöht worden. Die Folgerungen aus den falschen Urkunden oder mißverstandenen/falsch interpretierten archäologischen Funden auf das Vorhandensein einer zahlreich vermuteten rumänischen oder petschenegischen Bevölkerung im Szeklerland gehört zu den Realitäten des arpadenzeitlichen Siebenbürgens genauso nicht, wie die heutzutage völlig überholte Theorie über die szeklerische „Urbesetzung“ dieses, früher für unbewohnt gehaltenen Gebietes.

Es ist schon auf Grund der historischen und archäologischen Forschungen der letzten Jahrzehnte evident, daß die Übersiedelung der Szekler nach Ost-Siebenbürgen die letzte, auch in sich selbst mehrstufige Station eines längeren siedlungsgeschichtlichen Prozesses gewesen war. Die archäologischen Ausgrabungen im Szeklerland betrafen oft die der ungarischen Landnahme vorangegangenen, weit ausgebreiteten Dörfer der slawischen Bevölkerung, anstatt deren die Bevölkerung der frühen Arpadenzeit ein neues, auf Grund von neuen, von der vorherigen abweichenden Prinzipien ausgestaltetes Besiedlungssystem entwickelt hatte. Diese, überwiegend ungarische Bevölkerung lebte in Rahmen von Komitaten, u.zw. auf dem Gebiet der Komitate Torda, Küküllő und Fehér, an deren östlichen Rändern die Könige des Arpadenhauses im Laufe des 12.–13. Jhs. in mehreren Wellen Szekler als Grenzwächter aus Süd-Siebenbürgen und aus dem Komitat Bihar westlich von Siebenbürgen angesiedelt hatten. Die Aufgliederung des von verschiedenen Gebieten übersiedelten, voneinander abweichende Dialekte sprechenden, in verschiedenen Komitaten aufgeteilten Szeklervolkes in Stühlen hat sich vermutlich früher, als im bisher allgemein angenommenen 14.–15. Jahrhundert ausgestalten. Das ethnische Bild des Gebietes im 13.–14. Jahrhundert wird von den sich in den Bereichen der unter den Szeklern einkeilenden Komitatsenklaven nachweisbaren kleineren Gemeinschaften der Ruthenen und von der, an das Szeklerland grenzenden deutschen (sächsischen) Bevölkerung von stattlicher Anzahl ergänzt, sowie von den seit dem Spätmittelalter sporadisch auftauchenden Rumänen vervollständigt. Nach einem Überblick der Freilegungen von mittelalterlichen Dörfern, Kirchen,

Friedhöfen und Burgen zieht der Verfasser die Folgerung, daß die vorgekommenen Funde von den ähnlichen Gegenständen aus anderen Gebieten des mittelalterlichen Ungarns nicht abweichen, bzw. die Unterschiede sind nicht größer, als die, unter den verschiedenen Landschaften des Landes allgemein bemerkbaren Abweichungen regionalen Charakters. Es ist nicht gelungen, auf die Spuren von besonderen Bestattungsriten oder einer besonderen Tracht in den frühen Bestattungen der Szekler – wie z.B. bei den Kumanen oder Jasygen – zu kommen, die eventuell auf ihren nicht-ungarischen Ursprung hinweisen würden. Der Autor ist mit der Meinung von den Forschern einverstanden, die die Szekler der Arpadenzeit als einen organischen Teil des Ungartums, und keinesfalls als frisch madjarisierte Abkömmlinge von irgendeinem türkisch sprechenden Hilfsvolk betrachten. Er bemerkt zugleich, daß es, nachdem die „Urgeschichte“ des Szeklervolkes eindeutig an die Gebiete außerhalb Siebenbürgens gebunden werden kann, vom Gesichtspunkt der weiteren Forschung aus von grundlegender Bedeutung wäre, über bewertbares Fundmaterial mit großer Wahrscheinlichkeit szeklerischen Ursprungs auch von den frühen Quartiergebietern der Szekler im Karpatenbecken zu verfügen.

Elek Benkó

*Results and tasks of archaeological research concerning
the Szeklers and Székelyföld*

The author surveys the present situation of the archeological research of the Szeklers and Székelyföld ('Szeklerland', Eastern Transylvania, Rumania) in the Middle Ages with the eye of a researcher who was working in Székelyföld in the 1980s himself. In addition to the internal political climate in Rumania still unfavourable for minority researches, the research of the Szeklers, this significantly large Magyar ethnic group in Transylvania, has been hindered by the fact that the excavations done so far have not, with a few exceptions, been published in detail and that at the same time a number of erroneous theories have been erected upon incompletely known and partially published facts. The number of these have been further increased by the forged documents of József Kemény (1795–1855), which are still used as genuine. Neither the existence of the assumedly large Rumanian or Pecheneg population conjectured from the forged charters or misunderstood archaeological findings nor the by now entirely outdated idea of the Szekler „Ur-Conquest” of the territory previously believed to have been empty, belong among the realities of Transylvania during the Árpád era.

Thanks to the historical and archaeological researches of the last decades, it is now obvious that the moving of the Szeklers into Eastern Transylvania was the last, but in itself also a multiple-stage, step in a longer process of settlement history. The archaeological excavations in Székelyföld many times touched the extensive villages of the preceding Slavonic period, which were replaced with a new network of settlements based on new, different

principles by the population of the early Árpád era. This mostly Magyar population lived within the framework of counties, in the territories of Torda, Küküllő and Fehér counties, and Szeklers were settled from Southern Transylvania and Bihar county west of Transylvania upon the eastern borders of these counties during the 12–13th centuries by the kings of the Árpád dynasty with the defense of the borders in view. The Szeklers, resettled from various places, speaking different dialects of Hungarian and divided into different counties, formed their own administrative units (*székek*) earlier than the hitherto usually assumed 14–15th centuries. The ethnic picture of the region in the 13–14th centuries is complemented by smaller, settled Ruthenian communities in the county enclaves wedged among the Szeklers and by a sizable German (Saxon) population along the borders of Székelyföld, and is completed by Rumanians, who appeared sporadically from the late Middle Ages.

After surveying the mediaeval village, church, cemetery and castle excavations in Székelyföld, the author concludes that the findings are not different from similar objects found in other parts of mediaeval Hungary, and/or that the differences do not amount to more than the generally observed regional variations. Unlike in the case of the Cumans or Jazygians, it has been impossible to find traces of special funeral customs or garbs in the early Szekler graves that would perhaps make their non-Magyar origin probable. The author agrees with those who regard the Szeklers of the Árpád era as an integral part of the Magyars and not as the Magyarified descendants of some Turkic speaking people that had joined the Magyars. He also adds that, since the earliest history of the Szeklers clearly connects them to regions outside Transylvania, it would be of crucial importance for further research if appreciable archaeological findings of very probably Szekler origin from the early Szekler settlement areas in the Carpathian Basin were available for scholars.

KORDÉ ZOLTÁN

A székely eredetkérdés az újabb kutatások tükrében

Napjainkban a székelykérdéssel kapcsolatos kutatásban négy irányzat különíthető el: a hun származást, illetve a székelység eredeti hun hagyománytudatát valamilyen formában elfogadó elméletek, a „kettős honfoglalás”-t, a magyar származást valló koncepciók, valamint a csatlakozott katonai segédnépi státussal kapcsolatos elképzelések¹. A tudomány periferiáján vagy azon is túl található a dilettánsnak minősíthető (sumér vagy más „dicső” ősoket felkutatni kívánó) irányzatok és a nyíltan aktuálpolitikai célokat kiszolgáló (például a székelyek elmagyarosodott dákoromán mivoltát bizonygató) törekvések, melyekkel jelenleg nem kívánunk foglalkozni. A székelykérdést tudományos problémának tekintjük, a középkori magyar történelem egyik nehezen átlátható, többoldalú megközelítést igénylő rejtélyének, amelynek a megoldását csak a történeti jellegű diszciplínák (filológia, nyelvtörténet, régészet, néprajz stb.) szabályainak a betartásával, eredményeik együttes figyelembevételével lehet megkísérelni.

Az eredetkérdéstől teljesen független probléma a jelenkori székelység identitástudata, nemzeti vagy kulturális hovatartozása. A két kérdéskör ahistorikus összekapcsolása nemcsak a politikai, érzelmi töltettel áthatott megnyilatkozásokra jellemző, de gyakran jól képzett kutatók is beleesnek abba a csapdába, hogy akarla-akaratlanul a későbbi állapotok igazolását olvassák ki az eredetkérdés homályos, hiányos mozaikjából, megfelelkezve arról, hogy a modern nemzetté alakulás folyamatán keresztülment mai székelység, magyarság (vagy éppen románság) nem azonos középkori előzményével. Teljességgel történelmietlenek azok a törekvések, amelyek a székelységnek tulajdonított „idegen” származás révén próbálják megkérdőjelezni e népcsoportnak a magyar nemzethez való tartozását. Feleslegesek azonban azok az erőfeszítések is, amelyek a „tősgyökeres” magyar eredet hangsúlyozása által kívánják megerősíteni az identitástudat történeti alapjait. A székelység ugyanis – bármilyen származású is legyen – évszázadok óta magyarul beszél, s kultúrája a sajátos vonásokkal együtt sem tér el lényegesen a magyarságétól, ami azt jelenti, hogy „Csaba népe” részt vett a magyarság *etnogenezisének*, néppé válásának több évszázados folyamatában. Ez a folyamat már jóval a honfoglalás előtt megkezdődött, de nem ért véget a Kárpát-medencében való megtelepedéssel, hanem hosszú ideig folytatódott tovább. Tudjuk, de legalábbis sejtjük, hogy Álmos és Árpád népe összetételét, nyelvét illetően nem volt egységes, hiszen a finnugor tömegek mellett török, iráni stb. elemek is tartoztak a honfoglalók körébe, mint például az eredetileg biztosan nem magyarul beszélő kabarok. A különböző etnikumok, népcsoportok beolvadása az új hazában való megtelepedést követően sem maradt abba; besenyők, kunok, jászok, szlávok alkották többek között a magyarsághoz asszimilálódók széles körét, nem beszélve a kalandozások során behurcolt különféle eredetű foglyok tömegéről.

Ahogy nem volt jelentősége e középkori sokszínűségnek a XIX–XX. századi, modern értelemben vett magyar nemzet kiformalódása tekintetében, ugyanúgy érdektelen ebből a nézőpontból a székelység származása is. Nem közömbös viszont *történeti* szempontból, hiszen az eredetkérdés vizsgálatával elérhető eredmények, ha nem is befolyásolják a székelység mai állapotát és helyzetét, de gazdagíthatják és pontosabbá tehetik a magyarság múltjának a megismerését.²

E történeti feladat megoldását tehát nem a jelenből a múlt felé történő visszatekintéssel, hanem csakis a korabeli források összevetése, mérlegelése révén lehet megkísérelni. Szerénységre int az adatok gyér mivoltából fakadó el-lentmondásos értelmezések lehetősége, valamint azon tudósok hosszú sora, akik ugyan sok fontos részkérdést tisztáztak, de „véglegesnek” kikiáltott megoldásaik sokszor átmenetinek bizonyultak. Ha ennek ellenére az alábbiakban az újabb kutatási eredmények összefoglalása mellett saját felfogásunk kifejtésére is sort kerítünk, ez avval az örömteli kötelességgel indokolható, amely arra készíti középkori történelmünk kutatóit, hogy a tévedés kockázatát is vállalva, időről-időre megpróbálják oszlatni a székely-kérdést körülvevő homályt.

I. A hunelmélet

A székelység és a hunok rokonságára vonatkozó elképzelés vitathatatlanul a legrégebb, legnagyobb múlttal rendelkező teória, amelyet azonban a XIX–XX. században kialakult – a forráskritika eszköztárát alkalmazó – modern történetírás alapos vizsgálat tárgyává tett és lényegében megalapozatlannak talált. Ennek ellenére az Attila és „Csaba királyfi” népevel való azonosítás, illetve rokonítás újból és újból felbukkan a székelység múltjával foglalkozó munkákban, rabul ejtve a történelmi kérdések iránt fogékony közvélemény egy részének képzeletét.³

A hunszármaztatás kidolgozói a középkori magyar krónikások voltak; elsőként (a vélhetőleg a XIII. század elején alkotó) *Anonymus* utalt röviden a székelység eredetére. Szerinte a honfoglaló magyarok egyik – Mén-Marót bihari vezér ellen induló – seregrésze a Tiszától nem messze, a Kórogy-ér vize mellett találkozott a székelyekkel, akik, mint a gestaíró megjegyzi, „előbb Attila király népe voltak” („*qui primo erant populi Athyle regis*”), most pedig önként csatlakoztak az Ősbő és Velek által vezetett sereghöz, s „első hadrendként indultak Mén-Marót ellen harcba”.⁴ A hunokhoz fűződő vékony szálat azután *Kézai Simon* krónikája fonta erős kötelékké. Ő ugyanis már teljesen azonosnak tartotta a székelyeket (és a magyarokat) a hunokkal. Előadása szerint Attila halála után, Csaba és Aladár között testvérháború tört ki, amelynek az lett az eredménye, hogy Csaba vereséget szenvedve Görögországba, majd Szkítiába menekült, az a háromezer hun pedig, akik a Kárpát-medencében maradtak, a nyugati népektől való félelmükben a Csigle nevű mezőn („*in campo Chigle*”) húzódtak meg, s ettől kezdve székelyeknek nevezték magukat. Miután megtudták, hogy a magyarok ismét Pannónia meghódítására érkeztek, csatlakoztak a visszatérőkhöz és együtt vették birtokba az országot. Részt is nyertek belőle, „de nem Pannónia síkján, hanem a vlahokkal együtt a határvidék hegyei között”.⁵ Kézai huntörténete részévé vált

a későbbi krónikaszerkesztéseknek: némileg bővített változatát átvette a XIV. századi krónikakompozíció, majd a XV. századi történetírók, így a Mátyás uralkodása alatt alkotó *Thuróczy János* is, s elfogadta sok XVI. századi historikus, mint például *Székely István* vagy *Verancsics Antal*.⁶

Bár korábban is napvilágot láttak a hun származástól eltérő elméletek, a kérdéskör és ezzel együtt a székely eredetkérdés módszeres vizsgálata csak a XIX. század második felében, a kiegyezést követően indult meg. Az ekkor kialakuló forráskritikai irányzatnak arra kellett választ keresnie, hogy az Anonymusnál és Kézai Simonnál leírtak vajon a valóságot őrző hagyományanyagból táplálkoznak, vagy – sok más esethez hasonlóan – a valódi ismeretanyagot nélkülöző középkori krónikások képzeletének szüleményei. A vitát *Hunfalvy Pál* 1876-ban megjelent, „Magyarország ethnographiája” című könyve indította el; ebben a szerző arra a megállapításra jutott, hogy a hun- történet „idegen földről jutván a magyar krónikákba,...történelmi alap nélkül szűkölködik; mesénél nem egyéb. Világos ennél fogva, hogy az is csak mese, a mit a krónikások abbul származtatnak; mesénél nem egyéb a székelyek hun eredete is”⁷ Annak ellenére, hogy Hunfalvy egyes – főleg a *székely* név etimológiájára vonatkozó – megállapításai nem állták ki az idő próbáját, s helytelen irányvonalnak bizonyult a történeti problémák túlzottan egyoldalú nyelvtörténeti megközelítése is, az alaptétel helyességét nem sikerült megingatnia a vitába bekapcsolódó neves történészeknek, *Szabó Károlynak* és követőinek sem.⁸

Az azóta eltelt több, mint egy évszázad alatt tudósok sora vizsgálta a hun rokonsággal kapcsolatos forrásokat, és számos kérdés megválaszolásával lehetővé tette e teória történeti értékének, keletkezési körülményeinek a tisztázását. A munkálatok nyomán világossá vált, hogy Anonymus – akit a mérvadó kutatás III. Béla (1172–1196) jegyzőjének tart, s gestájának a keletkezését a XIII. század elejére helyezi⁹ – nem szigorú értelemben vett krónikát írt, hanem *regényes gestát*, vagyis olyan művet, amelynek elsődleges célja a szórákoztatás, az irodalmi képességek megcsillogtatása és a mesélőkedv szabadjára engedése volt. Ennek megfelelően rendkívül nehéz elválasztani nála a történeti értékkel bíró hagyományanyagot a fantázia szülte magyarázatoktól, történetektől. A Névtelen azonban nem pusztán szórákoztatni akart, hanem a számára kedves politikai koncepciók alátámasztására is felhasználta művét. Célja egyebek mellett az volt, hogy „jogszerű”, dicsőséges tettként ábrázolja a jó három évszázaddal korábbi honfoglalást; ennek érdekében nem ejt szót a besenyőktől és a bolgároktól elszenvedett vereségekről (amelyek nagy szerepet játszottak az események elindításában), hanem helynevekből életre keltett, kitalált személyekkel (*Gyalú, Salán, Ménmarót* stb.) és anakronisztikusan szerepeltetett népeikkel (románok, görögök stb.) népesíti be a Kárpát-medencét. A jogbiztosítás kellékeként szerepel nála Attila összekapcsolása *Álmos*ssal és *Arpád*dal: a magyarok nem idegen hódítókként jelentek meg e területen, hanem a fejedelmi dinasztia „ősétől”, a híres hun uralkodótól rájuk maradt örökséget vették birtokukba. Ahogy ez a fiktív rokonság nem az Árpád-ház eredeti hagyományából táplálkozott (ezt bizonyítja egyebek mellett a *Turul-monda*, a dinasztia totemisztikus eredetmondája is, amelyik Álmoshoz kapcsolja a nemzetség felemelkedését¹⁰), ugyanúgy nem lehet szó szerint értelmezni a székelyekre vonatkozó megjegyzést sem. Anonymus a magya-

rokhoz hasonlóan a székelyeket sem azonosítja a hunokkal, pusztán annyit állít róluk, hogy „előbb Attila király népe voltak”. A beállítás célja egyértelmű: a Kárpát-medencében a honfoglalókhöz csatlakozó népesség segítségével át-hidalni a hunok itteni szereplése és a magyarok megjelenése közötti űrt, ilyen módon is megtámogatva a „jogszerű” hazaszerzés koncepcióját. Mindezek tükrében Anonymus idézett passzusából legfeljebb azt a következtetést lehet levonni, hogy a XIII. század elején még élt annak az emléke, hogy a székelyek *csatlakoztak* a magyarsághoz, korábban pedig más népalakulathoz tartoztak; semmi sem mutat viszont arra, hogy valóban közük lett volna Attilához vagy a hunokhoz.¹¹

Anonymusnál jóval szorosabbra fűzte a székelyek és „Attila népe” között a szálát a röviden már idézett Csaba-motívum. A hantörténetről és a benne foglalt Csaba-mondáról a kiterjedt kutatásoknak köszönhetően ma már sok mindent tudunk vagy sejtünk, így lehetségessé vált egy főbb vonalaiban hitelesnek tekinthető kép megrajzolása. Tisztázódott, hogy a hun-történet szerzője IV. László (1272–1290) papja, *Kézai Simon*, aki 1283 körül írta krónikáját.¹² Művében egyenlőségjelet tett a magyarok és a hunok közé, Attilát pedig (Anonymushoz hasonlóan) az Árpád-ház őseként ábrázolta, kiterjesztve a magyar őstörténetet a hun korra. Ennek históriáját azonban nem a hazai hagyományanyag alapján írta meg, hanem ahogy maga fogalmaz műve előszavában: „gondom volt rá, hogy e nép történetét, amely Itáliában, Franciaországban, Németországban a különböző iratokban szétszórtan és összefüggéstelenül található, egy kötetbe szerkeszem”.¹³ A „szerkesztés” eredménye egy meglehetősen mesés, anakronizmusokkal megtűzdelt hun-történet lett, amelyhez Kézai értékes hagyományokat is felhasználott (például a csodaszarvasmondát), úgy azonban, hogy a hun rokonság érdekében bizonyos változtatásokat eszközölt (így lett nála a monda vélhető eredeti *Onogur* nevéből *Hunor*¹⁴). A XIII. századi krónikás azonban nem tudatos hamisításra törekedett, hanem a magyar mondakincset és a külföldi auctorok adatait kívánta összhangba hozni, amiben néha látszólagos egyezések is segítettek: nem tudhatta például, hogy a hunoknak *Jordanes*nál megőrzött eredetmítosza és a magyar csodaszarvasmonda nem a közös származás miatt hasonlít egymásra, hanem olyan toposzról van szó, amely számos steppei népnél fellelhető.

Hasonló a helyzet a Csaba-történettel is. Ennek a hunokhoz (vagy esetleg az avarokhoz) való kötése nem csak azért problémás, mert a források nem tudnak Attila ilyen nevű fiáról, hanem azért is, mert feltehetőleg olyan székely hagyományról van szó, amelynek eredete legfeljebb a X. századra nyúlik vissza. A sok értékes, régi adatot megőrző humanista történetírónál, *Aventinusz*nál ugyanis az augsburgi csata leírása kapcsán szerepel egy bizonyos *Schaba* nevű vezér (regulus), akit a kutatás azonosít a Balkán-félszigetre költözött és a Vardar folyó környékén megtelepedett magyar (székely?) népesség vezérével. Őreá vonatkozhat az Anonymusnál található *Csabamagyarja* („Sobamogera”) kifejezés, valamint a Kézai által idézett székely közmondás: „Akkor térj vissza – mondják a távozonak –, amikor majd Csaba visszatér Görögországból”.¹⁵ A krónikaíró tehát e X. századi Csabával kapcsolatos székely mondát ismerhette, amelyet igyekezett egyeztetni a *Jordanes* „Getica” című művében leírtakkal. Ezt a törekvését is megkönnyítették bizonyos látszólagos

hasonlóságok: „A hun-történet írója ugyanis a jordanesi Attila keletre költöző fiát azonosította a népmonda keletre költözött Csaba vezérével”.¹⁶ Erre – valamint a székelyek huntörténetbeli szerepeltetésére – ismét csak azért volt szükség, hogy biztosítva legyen a közvetlen kapcsolat Attila kora és az Árpád-féle honfoglalás között, hogy szilárdan álljanak a magyar honszerzés „jogi” alapjai.

A székelyek „hun” hagyományát (és származását) tehát nem támasztják alá források,¹⁷ a Csaba-monda ebben a formájában középkori értelemben vett tudós kombináció eredménye, s nem támogatják ezt az elképzelést a régészeti megfigyelések sem;¹⁸ így e nagy múltú teóriát a patinás, de történelmileg igazolhatatlan tradíciók közé kell sorolnunk.¹⁹

2. A „kettős honfoglalás”

A László Gyula nevéhez fűződő „kettős honfoglalás” koncepciója a székely-kérdés történetében az utóbbi évtizedek egyik önálló – bár nem előzmények nélküli – fejezetét képezi. Az elmélet – melynek feltevés jellegét maga a szerző szokta hangsúlyozni – 1970-ben látott először napvilágot, s nem sokkal megjelenése után vitát kavart, mely a mai napig sem ült el egészen.²⁰ A szerteágazó teória lényege a következő: 670 táján az akkor avar fennhatóság alatt álló Kárpát-medencébe új etnikum érkezett, a „késő avarok”. Az ő régészeti hagyatékuk és az Árpád-féle honfoglalás magyarjainak a lelőhelyei – László Gyula megfigyelése szerint – fő tömbjeikben kiegészítik egymást. Ezt az állapotot vetítette rá azután arra a térképre, amelyet *Kniezsa István* készített,²¹ a XI. századi magyar nyelvterületről (jórészt a helynevekre támaszkodva). A szerző szerint az összevetés nyomán az említett lelőhelyek kirajzolják a Kniezsa által felállított nyelvhatárt, ami azt jelenti, hogy a „késő avarok” magyarul beszéltek, és nagy számban megérvén a honfoglalás korát, csatlakoztak Árpád népességéhez. E korai onogur-magyar népességben látja László Gyula a székelyeket, akiket az ország szélein, a gyepűkön telepítettek le.

A „kettős honfoglalás” elméletét – vagy legalább is annak bizonyos elemeit – többen elfogadták, még több azonban azon kutatók száma, akik nyomós ellenérveket hoztak fel a koncepcióval szemben.²² A bírálatok rámutattak arra, hogy László Gyula módszertani hibát követett el akkor, amikor a XI. századi állapotokat tükrözni kívánó Kniezsa-térképre minden megkötés nélkül rávetítette a jóval korábbi leletanyagot, miközben kételyek merültek fel a térkép nyelvészeti megalapozottságával szemben is. Kritika érte a szerzőt a történeti források kezelése (a krónikákban található különböző téves évszámvariánsokra való támaszkodás, valamint megbízhatatlan kútfők felhasználása) miatt, illetve a történeti szociológia eredményeinek a figyelmen kívül hagyásáért. Kifogásolták nyelvészeti szempontból, hogy a korai „magyaroknak” tulajdonított hely- és személynévek bizonyítványaként csak kései (XI–XIII. századi) forrásokra támaszkodik a szerző. Régészek megkérdőjelezték, hogy a „kései avarok” valóban nagy számban érték meg a honfoglalást, illetve azt, hogy azon a területen, ahol e népesség kialakulása végbement, valaha is finnugor nyelvű tömegek éltek. Antropológiai oldalról arra mutattak rá, hogy a honfoglaló magyarság és a Kárpát-medencében talált populáció embertani képe eltér egymástól.

A lecsitulni látszó vitába *Engel Pál* 1990-ben kifejtett állásfoglalása hozott újabb fejleményt.²³ Ő „a székelyeket ugyanúgy a magyarságtól megkülönböztetendő népnek tartja, mint a besenyőket vagy a kunokat, de a maga részéről lehetetlennek véli, hogy eredetileg török nyelvűek voltak”. Bár magyar etnikumúak, de „kizártnak tartja, hogy a honfoglaláskor költöztek be, mert sem a török nyelvű kabarokhoz, sem a magyar törzsekhez nem sorolhatók”. A székelyeket a magyar törzsekétől eltérő, sajátos kapcsolat fűzte a türkökhöz vagy a kazárokhoz (rovásírás). „Mindezt nem látja okát, hogy kételkedjék abban a hagyományban, amely szerint a honfoglaláskor már itt tartózkodtak.” Mivel „jelentős számú magyar nyelvű avar népesség élt a Kárpát-medencében a magyarok bejövetelkor”, konklúziója szerint „a késő avarok és a székelyek azonosak”.²⁴

Engel gondolataira *Fodor István* reflektált;²⁵ arra mutatott rá, hogy sem történeti, sem régészeti források nem igazolják az avarok nagy tömegben való fennmaradását a X. századig. A kútfők azon híradását, miszerint *Nagy Károly* frank császár és *Krum* bolgár uralkodó súlyos embervesztéssel járó vereségeket mértek az avarságra a VIII–IX. század fordulója körül, a régészeti leletek is alátámasztják, hiszen „mindaddig egyetlen avar közösség temetője sem követhető teljes bizonyossággal a 10. századig”.²⁶ Bár a Nyugat-Dunántúlon igazolható bizonyos avar csoportok továbbélése, és ez feltételezhető az Alföld egyes vidékeiről is, a megmaradt lakosság nagy része azonban minden valószínűség szerint a IX. század folyamán beolvadt a jövevény szláv-ságba. Annak feltételezését sem engedik meg az írott források, hogy a magyarok már a IX. századot megelőzően megjelentek volna a Kárpátok közelében vagy azokon belül, mivel őseink e tájékon való legkorábbi kalandozását is csak a 830-as évekre helyezi egy bizánci kútfő. Igazolhatatlan továbbá a kései avarok magyar nyelvűsége, s nem állítható ez a székelyek őseiről sem, akik Fodor felfogása szerint bolgár-török származásúak voltak, de a honfoglalás idejére már jórészt elmagyarosodtak, így Erdélybe való telepítésükkor, a XI–XII. században már mai nyelvükön beszéltek.

Magunk egyetértünk Engel Pálnak azzal az észrevételével, „hogy a székelység eredetileg a magyarságtól etnikailag és társadalmilag világosan elkülönülő csoport, magyarán különálló nép volt”²⁷, nem tartjuk ugyanakkor meggyőzőnek (e megállapítás fényében meglepőnek tűnő) következtetését, miszerint „az etnikumuk magyar volt”²⁸. Amint erre már Fodor István is utalt, a székelység eredeti magyar nyelvűségét nem lehet a jóval későbbi állapotok alapján bizonyítani, hiszen az első, vitathatatlan hitelű, összefüggő székely nyelvemlék csak a XVI. század elejéről származik, s a székely hely-, illetve személyneveket tartalmazó oklevelek sem régebbiek (egy kivételével) a XIII. századnál. A XII–XIII. századi – feltételezhető – magyarnyelvűségnek nincs bizonyító ereje a székelység különállására utaló (Engel által is említett) jelekkel szemben. (Amennyiben a rovásírás a korai időszakig visszavezethető, s ténylegesen a székelységhez köthető, úgy ezt is e jelek közé kell sorolnunk.²⁹) Nem osztjuk a szerzőnek azt az álláspontját sem, mely szerint „nem látja okát, hogy kételkedjék abban a hagyományban, amely szerint a honfoglaláskor már itt tartózkodtak” [a székelyek – K. Z.].³⁰ A korábban már kifejtettek értelmében, ha létezett is valamilyen székely hagyomány, az legfeljebb

X. századi szereplők és események köré fonódott; ezt azután az évszázadokkal későbbi krónikások már saját felfogásuknak megfelelően használták fel.

Mindezek alapján úgy véljük, hogy a „késői avar”-székely azonossággal szemben felmerült súlyos problémákat és ellenvetésekkel Engel Pál – több szempontból elgondolkodásra készítő – feltevésének sem sikerült semlegesítenie, így a „kettős honfoglalás” nagy lélegzetű elméletét a továbbiakban sem tudjuk a székelykérdést megoldó kulcsnak elfogadni.

3. Magyareredet

Napjainkban a székelység származását firtató irányzatok közül kétségkívül a magyar és a csatlakozott katonai segédnépi eredetet vallók rendelkeznek a legtekintélyesebb tudományos vértetéssel. A „tösgyökeres” magyareredetvel kapcsolatos elméletek szintén több évszázados múltra tekinthetnek vissza; a manapság érvényben levők egyik fontos jellegzetességét abban határozhatjuk meg, hogy tartóoszlopaikat elsősorban nyelvészeti és régészeti fogantatású érvek képezik.³¹ Nyelvtörténeti oldalról általában a székelység eredeti nyelvére vonatkozó vizsgálatok jelentik a kiindulópontot: „bizonyossággal állíthatjuk, hogy anyanyelvileg a székelység betelepülésekor magyar, hiszen különben a hely- és személynévanyag is más lenne”.³² „Ha török eredetűek lettek volna, kitől, hogyan és mikor lett volna idejük magyarul megtanulniuk?”³³ A hely- és személynévi anyag, valamint a nem- és ágnevek kutatása mellett a nyelvjárások összehasonlítása is fontos szerepet tölt be e koncepciókban: a székelyek „nyelvjárási alapon tisztán megállapíthatóan a magyarság különböző rétegeiből megszervezett határőr csoport voltak, akik nyugaton is ónási határőr telepeket alkottak”.³⁴ Ami a székely elnevezést illeti, ezt a magyar eredetét valló kutatók többnyire nem önálló népnevének, hanem a sajátos társadalmi helyzetből, katonáskodásból eredő foglalkozásnévnek tartják.³⁵

Régészeti szempontból a X–XIII. századi magyar hagyaték és a székelységnek tulajdonítható leletanyag egyezését többen döntő jelentőségű mozzanatnak tartják az eredetkérdést illetően: „A magyartól eltérő etnikumra utaló régészeti következtetések ... az Árpád-kori székelység tárgyi hagyatékából nem vonhatók le, a feltárt leletek nem különböznek a történeti Magyarország bármely más pontján kiásott tárgyaktól... Az idegen eredetet nem igazoló, negatív régészeti adatok azok véleményét erősítik, akik szerint a székelység a magyar honfoglalás után nem külön etnikum, hanem határvédő magyar népcsoportokból a központi hatalom által szervezett népesség volt”.³⁶

Az eredetkérdés alapvető dilemmájában, vagyis, hogy e népességnek a középkorban megfigyelhető társadalmi, szervezeti különállása etnikai alapokra vagy sajátos életformára, foglalkozásra vezethető-e vissza, a magyar származást vallók az utóbbi álláspontra helyezkednek. Bár időnként olvashatók olyan sommás vélekedések, miszerint a székelység idegen (török) származásával kapcsolatos, „semmi nyomós érvel nem támogatható feltevést ma már csupán tudománytörténeti érdekességnek, de semmiképpen sem valóságnak kell tekintenünk”,³⁷ illetve, hogy ezek a koncepciók „nem egyebek bizonytalan elméleteknél”,³⁸ magunk egyáltalán nem látjuk e kérdést lezártnak. A magyar eredetet bizonyítani hivatott érvekkél szemben ugyanis több kifogás is megfogalmazódik. A székelység nyelvére vonatkozó írott források – mint már

erre utaltunk – meglehetősen késeiek: a hely- és személyneveket tartalmazó oklevelek zömükben nem régebbiek a XIII. századnál, míg összefüggő, bizonyíthatóan székely nyelvemlékek csak a XVI. század kezdetétől fogva maradtak fenn. Bármekkora hagyományörző erőt is tulajdonítsunk a nyelvjárásoknak, igencsak kockázatos vállalkozás a honfoglalás után hatszáz évvel keletkezett nyelvemlékekből, illetve a mai nyelvi állapotból a székelység eredetére vonatkozó nagy horderejű következtetéseket levonni. A származás kérdését egyébként az sem oldja meg, ha elfogadjuk a székelyek XII–XIII. századi magyar nyelvűségére vonatkozó állítást. *Fodor István* is figyelmeztetett arra, hogy egy, a Kárpát-medence megszállását megelőzően a magyarsághoz csatlakozott népcsoportnak több évszázad is a rendelkezésére állt a nyelvi asszimilációhoz. E vonatkozásban egyébként a legkézenfekvőbb analógiát a *kabarok* nyújtják, akik a honfoglalást megelőzően, pontosan nem ismert időpontban (feltehetőleg az új hazába való költözés előtt néhány évtizeddel) csatlakoztak a magyarokhoz, s akikről a X. század közepén már azt írja *Bíborban-született Konstantín* bizánci császár, hogy „a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket [*magyarokat* – K. Z.], és mostanáig használják ezt a nyelvet, de használják a türkök másik nyelvét is”.³⁹ Vagyis az eredetileg a magyartól eltérő (valamilyen török vagy iráni) nyelven beszélő kabarok mintegy száz év leforgása alatt elérték a bilingvizmus állapotát, majd pedig teljesen elmagyarosodtak. Ez a folyamat oly mértékben sikeres volt, hogy – bár történetek rá kísérletek – sem a nyelvjárások kutatása, sem más nyelvtörténeti vizsgálat nem tudta meggyőzően különválasztani a kabarokat a magyarságtól. A *székely* nevet illetően pedig az a legfőbb probléma, hogy a sok megfejtési kísérlet ellenére a mai napig sincs hitelt érdemlő, elfogadott etimológiája;⁴⁰ addig viszont, amíg ilyenekkel nem rendelkezünk, nem fogadhatjuk el a *foglalkozás-névvel* kapcsolatos bizonytalan magyarázatokat, s csak annak tekinthetjük ezt az elnevezést, ami: egy önálló népesség jelölőjének, vagyis *népnévnek*. Hiányoznak ráadásul azok a széleskörű, speciális vizsgálatok, amelyek arra lennének hivatottak, hogy kimutassák a székelységnél azon nyelvi, szerkezeti stb. jelenségek meglétét vagy hiányát, amelyek segíthetnének eldönteni az esetleges nyelvcsere kérdését; fontos lenne annak tisztázása is, hogy a nyelvjárási egyezések valóban a közös területről való származást bizonyítják, vagy pedig arról (a több helyütt is megfigyelhető) jelenségről van szó, hogy a peremvidékek dialektusaiban tényleges kapcsolatok nélkül is kialakulhatnak hasonló sajátosságok.

Hasonló jellegű problémák merülnek fel az archeológiai érvekkel szemben is. A székely és a magyar leletanyag azonosságára való hivatkozás azért nem fogadható el döntő bizonyítékként, mert az így érvelő kutatók maguk hívják fel a figyelmet arra, hogy „a magyar honfoglalók régészeti hagyatékában nem lehet elkülöníteni «török» és «finnugor» emlékeket, ami természetesen nem jelenti azt, hogy különböző sztyeppe népelemek nem társultak már a honfoglalás előtt a magyarokhoz”.⁴¹ Ismételten a kabarokra szeretnénk utalni, akik nemcsak nyelvtörténeti, de régészeti szempontból is kisiklanak a kutató törekvések elől; ha az írott források és az Anonymus által felhasznált bizonytalan hagyomány (hét „kun” vezér csatlakozása a honfoglalókhoz) nem őrzik meg emléküket, ma már nagy valószínűséggel semmit sem tud-

nánk róluk. Ugyanígy megfoghatatlan ezekkel az eszközökkel a székelység származása is; nemcsak a „székely” és „magyar” régészeti hagyaték szétválasztása ütközik nehézségekbe, de ahol egyes vélemények „székely-magyarokat” látnak,⁴² ott mások olyan „11–12. századi régészeti horizont” meglétét sejtik, amelyik nem a székelységhez, hanem a még vármegyei keretek között élő magyar népességhez köthető;⁴³ de vitatott a székelységgel kapcsolatba hozható középkori várak eredete és funkciója is.⁴⁴

Mind a nyelvtörténet, mind pedig az archeológia értékes segítséget tud nyújtani a székelység korai történetének a vizsgálatához: az előbbi főleg a nyelvi sajátosságok kutatása révén, az utóbbi pedig a településkép változásainak feltárása, a használati tárgyak, eszközök stb. bemutatása útján. Bármilyen fontosak is azonban ezek az információk, a fentebb körvonalazott problémák is bizonyítják, hogy az ily módon nyerhető ismeretanyagoknak megvannak a maga nehezen áthágható korlátai. Mondjuk ki világosan: a nyelvtörténet és a régészet – legalább is jelenleg – önmagában nem alkalmas a székelykérdés megoldására. Természetesen nem e diszciplínák és eredményeik lebecsüléséről van szó (ahogy ezt néhány szemrehányó hangvételű írás sugallja), s nem is az egyes tudományágak szembeállításáról vagy rangsorolásáról (miként ezt éppen a szemrehányások egyik-másik megfogalmazója teszi), hanem arról az időnként figyelmen kívül hagyott alapelvről, hogy bonyolult történelmi problémák megoldását – amilyen a székelykérdés is – nem lehet a történeti források háttérbe szorításával megkísérelni.

4. Csatlakozott katonai segédnép

Azok az irányzatok, amelyek a székelyekben a honfoglalást megelőzően a magyarsághoz csatlakozott törökös jellegű katonai segédnépet látnak,⁴⁵ általában abból indulnak ki, hogy a középkori kiváltságok, társadalmi, jogi, területi stb. különállás etnikai alapokra vezethetők vissza. E felfogás értelmében az eredetileg katonai segédnépi feladatokat ellátó székelység nyelvi asszimilációja után is folytatta határőri, katonáskodó tevékenységét, megőrizte, illetve továbbfejlesztette az ehhez kapcsolódó kiváltságait. Napjainkban az az elmélet tekinthető a legerterjedtebbnek, amely a bolgár-török (volgai bolgár) 's.g.l-'s.k.l törzstől származtatja a székelyeket. E törzs – melynek nevét *eszékél, eszkil, iszikil* stb. formában szokták olvasni – és a székelység rokonságát a két név összehasonlítása, valamint a jó történeti megfelelések alapján fogadja el a kutatók egy része: „az a körülmény, hogy Magyarországon a volgai bolgár törzsek töredékei megtalálhatók, hogy a *székely* népnév levezethető az eszkil-bolgár törzs nevéből, hogy a székelyek adózása egyezik az eszkil-bolgárok adózásával, végül, hogy Etelközben észak felé eszkil-bolgárok laktak a magyar törzsek mellett, arra mutat, hogy a székelyek eredetét egy csatlakozott eszkil-bolgár törzsben keressük”.⁴⁶

A sok szempontból meggyőző elmélettel szemben azonban nyelvészeti oldalról merültek fel olyan problémák, amelyeket még nem sikerült megnyugtatóan tisztázni. Főleg az okozza a nehézséget, hogy a bolgár törzsnév újabban rekonstruált alakja *Áskül*,⁴⁷ amelyből a *székely* népnévet nyelvtörténetileg nehéz megmagyarázni.⁴⁸ Így az egyeztetési problémák kiküszöböléséig

ezt az elméletet sem tarthatjuk a székelykérdés minden szempontból kielégítő megoldásának.

Magunk – részben a korábbiakban már kifejtettek értelmében – úgy látjuk, hogy pillanatnyilag a történeti források nyújthatják a leginkább használható (bár sajnálatosan hézagos) információkat az eredetkérdés megközelítéséhez. (Természetesen emellett messzemenően figyelembe kell venni a településtörténet, nyelvjárások, hiedelmek stb. vonatkozásában a régészet, nyelvtörténet, néprajz és más tudományágak tanúságát is.) Mivel arra a kérdésre, hogy „Kik a székelyek?”, az írott kútfők sem tudnak közvetlen és pontos választ adni, a kérdésfeltevés módosításával arra kell feleletet keresni, hogy „Minek tekintették a kortársak e népcsoportot, milyen szemlélet nyilvánult meg irányukban?”. A XII–XIV. századi elbeszélő források és a székelyekre vonatkozó korabeli oklevelek eltérő jellegük és egymástól való függetlenségük folytán szépen kiegészítik egymást, s eligazíthatnak bennünket e problémában.⁴⁹

A székelyekre vonatkozó legkorábbi írott feljegyzések két XII. századi ütközet, az 1116. évi Olsava és az 1146. évi Fischa folyók menti csaták leírása kapcsán maradtak ránk. A csehek és a németek elleni háborúk során lezajlott összecsapásokat részletesen elbeszéli a XIV. századi krónikakompozíció, amelynek e részei – legalább is részben – a XII. században keletkeztek, illetve ebből a korból származó feljegyzésekre vezethetők vissza.⁵⁰ A kútfő a magyar sereg elővédjeként említi a székelyeket és a besenyőket, s dicstelen katonai szereplést tulajdonítva nekik „hitvány”, „gaz” („*pilissimi, pessimi*”) jelzőkkel minősíti őket. Külön érdekessége az 1146. évi ütközet leírásának, hogy a krónika a székelyeket és a besenyőket a magyar sereg szokásos elővédjének tartja, s határozottan megkülönbözteti őket a magyaroktól: „[a besenyők és a székelyek – K. Z.] szokás szerint a magyar csapatok előtt jártak („*qui more solito preibant agmina Hungarorum*”). És ekkor, mielőtt a magyarok ütközetbe kezdtek volna, néhány magyar csapat is megrémült a teutonok dühétől”.⁵¹ A csatákat elbeszélő külföldi krónikások (a cseh *Cosmas Pragensis* és a német *Freisingi Ottó*) az eseményekkel csaknem egy időben írták műveiket,⁵² annak ellenére jól kiegészítve a magyar kútfőt, hogy nem említik név szerint a székelyeket, illetve a besenyőket: Cosmas „*hospitum legiones*”-nek (idegenek, vendégtelepések csapatainak) nevezi az előhadat, Freisingi Ottó pedig arról tudósít, hogy az elővéd külön ispánok vezetése alatt harcolt, és a feladata az volt, hogy íjaival távol tartsa az ellenséget a magyar hadsoroktól. (Mind a két külföldi kútfő cáfolja viszont a hazai krónika azon beállítását, miszerint a székelyek és a besenyők rosszul vagy gyáván harcoltak volna.) Az egymástól független XII. századi elbeszélő forrásokból nyerhető kép szerint tehát a székelyek ekkoriban a magyar haderő elővédjét alkották, vagyis olyan feladatot láttak el, amely általában a könnyűfegyverzetű csatlakozott katonai segédnépeknek jutott osztályrészül; úgy tűnik, hogy a kortársak határozottan megkülönböztették őket a magyaroktól, akiktől szervezetenként is különálltak.

Nem mondanak ellent ennek a képnék a XIII–XIV. századi kútfők sem. Bár Anonymus és Kézai Simon mesés hun rokonítása nem állta ki a történeti kritikát, mind a ketten megőrizték annak emlékét, hogy a székelyek *csatlakoztak* a magyarokhoz; Kézai II. András 1217–1218. évi kereszteshadjáratának elbeszélésekor is külön említi a magyarokat és a székelyeket: a király

a Szentföldön „a magyarokkal és a székelyekkel megfutamította a babiloni szultán seregét”.⁵³ A XIII. század második felében a csehek és az osztrákok ellen zajló háborúknak is gyakori résztvevői voltak a székelyek, akiket külföldi kútfők is megemlítenek a magyar sereghez tartozó segédcapatok között.⁵⁴ Rendkívül tanulságos még e szempontból egy XIV. századi elbeszélő forrás, a *Névtelen Minorita* töredékesen ránk maradt krónikája, amely arról ad hírt, hogy 1345-ben „a székelyek az akkoriban köztük levő kevés magyarral kivonultak a tatárok ellen, s kardjukkal megszámlálhatatlan tatárt vágtak le”. Majd később hozzáfűzi: 1346-ban „a székelyek *egyedül* [kiemelés tőlem – K. Z.] nyomultak be nagy sokasággal a tatárok említett földjére, s ott csatát vívtak”, sok ellenséget megölve.⁵⁵ Mindez talán bizonyítja, hogy a XIII–XIV. századi elbeszélő források, hasonlóan a korábbiakhoz, nem egyszer határozott különbséget tesznek a székelység és a magyarok között, az előbbieket a katonai segédnépek között mutatva be, akik önálló hagyományokkal rendelkeznek, s akik csatlakozásának emlékét megőrizte a tradíció.

Főntos figyelembe venni az oklevelékből nyerhető információkat is, hiszen e forráscsoport más jellegű ismeretekkel szolgálhat, mint az elbeszélő kútfők: a diplomák bizonyos jogi aktusok kellékei voltak (birtokadományozás, privilégiumok elnyerése stb.), kiállítói a meglévő jogi állapotok, változások, esetleg az előzmények rögzítésére törekedtek, nem volt céljuk olyan jellegű torzítások elkövetése, amilyenekkel gyakran találkozhatunk a középkori krónikásoknál. Különösen érdekesek a tatárjárás előtti, legkorábbi székely vonatkozású oklevelek. Ezek közül a legrégebbi a bakonybéli alapítólevél vitatott hitelű Szent László-kori megerősítése, amely *Székely* személynévvel tartalmaz *Scicul* formában; ugyanez a név *Scichul* alakban szerepel II. Béla 1131 körül keletkezett diplomájában.⁵⁶ Egy 1210 táján játszódó esemény kapcsán tesz említést IV. Béla későbbi okirata az erdélyi székelyek első ismert hadjárataról, amelyre Iwachin szebeni ispán szászokból, románokból és besenyőkből álló seregében került sor („*Saxonibus, Olacis, Siculis et Bissenis*”).⁵⁷ Vilmos erdélyi püspök 1213-ban lemond a Barcaságból származó tizedről a Német Lovagrend javára, kivéve, ha magyarok vagy székelyek („*quod si Vngaros vel Siculos*”) jönnének az említett területre, ők továbbra is a püspöknek tartoznak fizetni.⁵⁸ A *Várad Regestrum* 1217-ben „Székelyszáz” nevezetű száznagyságot („*de centorionatu Sceculzaz*”), azaz katonai egységet vagy körzetet említ,⁵⁹ míg II. András 1222. évi oklevelében, illetve az 1224-ben kiadott *Andreanumban* a székelyek földjeiről esik szó (1222: „*terram Siculorum*”, 1224: „*terra Syculorum terrae Sebus*”).⁶⁰ IV. Béla 1235-re keltezett diplomájában történik említés Bogomeriusról, a székelyek ispánjáról és vezérééről („*Bogomerium, filium Zubuslay, comitem et ductorem Siculorum*”).⁶¹

Milyen következtetéseket vonhatók le ezekből az adatokból? Először is az, hogy a *székely* népnévnek már léteznie kellett legkésőbb a XII. század elején; addig ugyanis, amíg az elnevezést nem sikerül hitelt érdemlően valamilyen foglalkozásnévvel vagy a régi magyar nyelvben használatos főnévvel egyeztetni, addig csak annak tarthatjuk, ami már évszázadok óta: egy népcsoport jelölőjének, vagyis önálló etnonimnek, amelynek vannak személynévi és (a későbbi oklevelekben felbukkanó) helynévi változatai is. Márpedig, ha a népnév létezett, akkor léteznie kellett a XII. század elején (de minden való-

színőség szerint már jóval korábban is) az ezt viselő népcsoportnak, a székelységnek is. Nem áll ezzel a megállapítással szemben a Vilmos püspök 1213. évi diplomájában szereplő „magyarok vagy székelyek” kitétel sem, amely – miképpen ez a tágabb szövegekörnyezetből kiderül – nem a két népesség közé tesz egyenlőségjelet, hanem a püspöknek a Barcaságon kívüli népelemek további adóztatására vonatkozó igényét fejezi ki. Fény derül az oklevelekből arra is, hogy a székelyek (hasonlóan a románokhoz és a besenyőkhöz) önálló földterületekkel rendelkeztek, a magyar lakosság viszont a megyei szervezet keretei között élte életét. E sokat hadakozó népcsoport katonai szervezete is eltér a magyarságtól: feltűnő, hogy az erdélyi székelyek első ismert hadjárata csupa idegen népelem társaságában kerül sor, Bogomerius személyében pedig minden valószínűség szerint az első, név szerint ismert székelyispánt (az oklevelekben meggyökeresedett latin terminológiával: *comes Siculorum*) láthatjuk, a legfőbb katonai, bírói elöljárót. A Váradi Regestrum adata arra világít rá, hogy önálló katonai egységekbe (esetleg körzetekbe) szervezték őket. A tatárjárást követően egyre inkább megszaporodó oklevelek betekintést engednek a székelység sajátos adózásába, az egyre inkább kikristályosodó kiváltságokba, az idegen etnikumok (szászok, kunok stb.) területi-közigazgatási-katonai-bíraskodási autonómiáját megtestesítő szék-rendszernek a székelységnél történő megjelenésébe.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a székelyekre vonatkozó XII–XIV. századi elbeszélő források és oklevelek egy önálló népnévvel, saját hagyománytudattal rendelkező, katonáskodó, a magyarságtól területileg, közigazgatásilag elkülönülő, sajátos jogállású népesség képét rajzolják meg. Ez pedig nem írható a krónikások tudatlanságának vagy torzító szándékainak a számlájára, s nem magyarázható egyfajta könnyűlovas-íjász alakulat államalapítás körüli verbuválásával sem. Ha a különböző időpontokban keletkezett, egymástól jórészt független kútfők sokoldalú tanúvallomását komolyan vesszük, akkor csak arra gondolhatunk, hogy a székelység eredetileg egy önálló nép (vagy törzs) volt, amely még a honfoglalás előtt csatlakozott a magyarsághoz. Bár a források nem árulják el, hogy pontosan milyen népességről van szó, számos jel (a magyarság steppei környezete, a székely nem- és ág-szerkezet, esetleg a rovásírás) arra utal, hogy török (legalább is törökös) környezetben kell a székelyek őseit keresni. E népcsoport a honfoglalást követően nyelvileg ugyan teljes mértékben asszimilálódott a magyarsághoz, s régészeti hagyatéka sem tér el a „Hétmagyar” törzsszövetségétől, sokáig megőrizte azonban önálló hagyományait, katonáskodó életmódját és szervezeti különállását. A kezdeti jogi státusát a csatlakozott vagy hódoltatott katonai segédnépek – alapvetően nem sok privilégiumot biztosító – helyzetéhez lehetne hasonlítani (erre utalnak a krónikában igaztalanul használt dehonesztáló jelzők is). A XII. század első negyedét (az utolsó besenyő csoportok bevándorlását) követően megszűnt a könnyűlovas-íjász fegyverem utánpótlását biztosító népelemek beköltözése – a következő hullámot majd a kunok fogják jelenteni a tatárjárás előestéjén –, ami az e harcmodort képviselő hazai elemek, köztük a székelyek szerepének a felértékelődéséhez vezetett.⁶² Ebben az időben kezdődhetett el a kiváltságok megszerzése, illetve a meglévők megerősítése (például a székelyispáni tisztség kialakulása); majd a folyamat a tatár-

járást követően felerősödött (csak példaként: vátyi székelyek személyes hadbaszállásra feljogosító kiváltságlevele, Aranyos föld elnyerése, a szék-rendszer kialakulása stb.). Az etnikai jellegű privilégiumok a XIV. századtól (de bizonyos szempontból már a XIII. század végétől) rendi kiváltságokká alakultak, s ekként maradtak fenn végig a középkor folyamán, valamint (többszörös módosulás után) az újkor nagyobb részében is, hogy azután a XVIII–XIX. század fordulójától a székelység részt vegyen a modern értelemben vett magyar nemzet kifermálódásában, és annak sajátos részét alkossa a mai napig.

Ez az a határ, ahol a problémakör vizsgálatában jelenleg megállunk, s egyelőre csak jelezzük, hogy további kutatásoknak kell pontosítaniuk (ha lehetséges), hogy mely törzs vagy népesség tekinthető a székelység elődjének, de tisztázásra vár a kabarok és a székelység viszonya, az Erdélybe való település időrendje, valamint a társadalom- és a jogtörténet megannyi vitatott kérdése is, egyszóval azok a problémák, amelyek megoldása nélkül nem kaphatunk teljes képet a székelység középkori történetéről.

Jegyzetek

1. A székely-kérdéssel kapcsolatos kutatások utóbbi évszázadának az áttekintése 1985-ig: Kordé Zoltán: A székelykérdés története. Múzeumi füzetek 4. Székelyudvarhely, 1991. (Továbbiakban: Kordé: Székelykérdés.) Az azóta eltelt időszak egyes szakirodalmi termékeinek szubjektív értékelése: Bóna István: A székely-kérdés mai állása egy régész-történész szemszögéből. Korunk 1992. 1533–1536. (Továbbiakban: Bóna: A székely-kérdés.) Bóna szakmai szempontból kifogásolható felvetéseivel fűzött megjegyzésünk: A székely-kérdés buktatói. Válasz Bóna Istvánnak. Korunk 1994. (megjelenés előtt).
2. A magyarság etnogenezisével foglalkozó újabb szakirodalomból: Kristó Gyula: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp. 1980. (Továbbiakban: Kristó: Levedi.); Bartha Antal: A magyar honalapítás. Bp. 1987. (Továbbiakban: Bartha: Honalapítás.); Szűcs Jenő: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Magyar Őstörténeti Könyvtár. Szeged, 1992. (Továbbiakban: Szűcs: Nemzeti tudat.); Fodor István: A magyarság születése. Magyarország krónikája 1. Bp. 1992. (Továbbiakban: Fodor: Magyarság születése.); Kristó Gyula: The Hungarians in the Ninth Century. (Megjelenés előtt.) (Továbbiakban: Kristó: Hungarians. Ezúton is szeretnénk köszönetet mondani a szerzőnek, hogy kéziratban levő munkáját a rendelkezésünkre bocsátotta.) A székely identitástudat alakulására vonatkozóan lásd Herman Gusztáv Mihály: Rendiség és nemzetiségi indentitástudat a székelyeknél c., e számunkban megjelent tanulmányát.
3. Néhány, a székelység hun rokonságát elfogadó munka az utóbbi évtizedek – különböző színvonalat képviselő – irodalmából: Pais Dezső: A magyarsággal kapcsolatos IX–X. századi népelemek és népmozgalmak. A székelyek eredetéhez és a székelység kialakulásához. Magyar Nyelv 1967. 71–73.; Dümmerth Dezső: Az Árpádok nyomában. Bp. 1977.; Balás Gábor: A székelyek nyomában. Bp. 1984.; Uő.: A székelyek. In: Magyarra lett keleti népek. Bp. 1988. 16–55.; Balás Gábor–Mester Miklós: Székely szervezetek. In: A székely művelődés évszázadai. Bp. 1988. 13–40.; Kiszely István: Honnan jöttünk? (Elméletek a magyarok őshazájáról). Bp. 1992. Itt kell megemlítenünk, hogy a „kettős honfoglalás” elméletét 1970-ben kifejítő László Gyula (e teóriáról a későbbiekben még szó lesz) már korábbi, ismert művében kidolgozta a hun-avar-székely azonosság tételét: A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944. 97., 101.

4. Gabriel Silagi-László Veszprémy: Die „Gesta Hungarorum” des anonymen Notars. Ungarns Geschichtsschreiber. Band 4. Sigmaringen 1991. 116. (Továbbiakban: Silagi-Veszprémy: Anonymus.) Magyar fordítás: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Szerk. Györfly György. Bp. 1975. 174. (Továbbiakban: MEH.)
5. E. Szentpétery: Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. (Továbbiakban: SRH.) I. Bp. 1937. 162–163. Magyar fordítás: A magyar középkor irodalma. Bp. 1984. 132–133. (Továbbiakban: Magyar középkor.)
6. A székely-kérdés korábbi történetére lásd Ember Ödön: A székelyek eredetének irodalma és annak hatása a nemzeti népi törekvésekre. Bölcsészdoktori értekezés. Debrecen 1940.
7. Hunfalvy Pál: Magyarország ethnographiája. Bp. 1876. 299.
8. A Hunfalvy és Szabó Károly közötti vita története: Kordé: Székelykérdés. 7–18.
9. Az Anonymus-kérdés irodalma: Csapodi Csaba: Az Anonymus-kérdés története. Gyorsuló idő. Bp. 1978. A megjelenés óta eltelt időszak fontosabb munkái: Kristó Gyula: Szempontok Anonymus gestájának megítéléséhez. In: Tanulmányok az Árpád-korról. Nemzet és Emlékezet. (Továbbiakban: Kristó: Tanulmányok.) Bp. 1983. 369–392.; Györfly György: Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás? Válogatott tanulmányok. Bp. 1988.; Vékony Gábor: Anonymus kora és korhúsége. Életünk 1991. 58–73., 135–158., 263–275., 355–375.; Silagi-Veszprémy: Anonymus.
10. Györfly György: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948. 38–47. (Továbbiakban: Györfly: Krónikáink.) Kristó: Levedi. 133–136.; Szűcs: Nemzeti tudat. 129–132.
11. Anonymus és a hun-történet kapcsolatára, valamint a székelyek szerepére a gestában: Györfly: Krónikáink 129–146.; Uő.: A honfoglalás és megtelepedés története kapcsán a székely eredetkérdésről. In: A magyarság keleti elemei. (Továbbiakban: Györfly: Keleti elem.) Bp. 1990. 80.; Kristó Gyula: Volt-e a magyaroknak ősi hun hagyományuk? In: Tanulmányok. 313–329.
12. Horváth János: A hun-történet és szerzője. Irodalomtörténeti Közlemények 1963. 446–476. (Továbbiakban: Horváth: Hun-történet.)
13. SRH I. 141. Magyar fordítás: Magyar középkor 115.
14. Györfly: Krónikáink. 29–31.
15. Aventinus híradása: Albinus Franciscus Gombos: Catalogus fontium historiae Hungaricae. (Továbbiakban: G.) I. Bp. 1937. 354. Anonymus adata: Silagi-Veszprémy: Anonymus 108. Kézai idézett helye: SRH I. 163., fordítása: Magyar középkor. 133. A X. századi Csabára vonatkozóan lásd Györfly: Krónikáink. 32–33.; Kristó: Levedi. 292.
16. Györfly: Krónikáink. 142.
17. Újabban felmerült olyan elképzelés, miszerint a bolgár-török származású székelyek mesterségesen kialakított Artila-hagyománnyal rendelkeztek a magyarokhoz való csatlakozásukkor (Kristó: Hungarians.), magunk azonban nem látjuk bizonyíthatónak, hogy az ide vonható forrásanyag a X. századnál régebbre visszamenő mozzanatot tartalmazna.
18. Bóna: A székely-kérdés 1529–1530.; Vélemények az eredetkérdésről. Rubicon 1992/3. sz. (Továbbiakban: Vélemények.) 28. (Benkő Elek írása.)
19. Kézai Simon krónikájára és a hun-történet hitelére vonatkozóan lásd Györfly: Krónikáink, Horváth: Hun-történet, Kristó Gyula: Kézai Simon és a XIII. század végi köznemesi ideológia néhány vonása. Irodalomtörténeti Közlemények 1972. 1–22.;

- Uő.: Volt-e a magyaroknak ősi hun hagyományuk? I. m.; Szűcs Jenő: Társadalom-elmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Gesta Hungarorumában. (A nacionalizmus középkori genezisének elméleti alapjai). Századok 1973. 569–643., 823–878.
20. László Gyula számos írásában foglalkozott a „kettős honfoglalás”-sal, illetve a koncepciót ért bírálatokkal. A fontosabbak, további bibliográfiái adatokkal: Kérdések és felvetések a magyar honfoglalásról. Valóság 1970. 48–64.; A „kettős honfoglalás”. Gyorsuló idő. Bp. 1978.; Östörténetünk. Egy régész gondolatai néppé válásunkról. Bp. 1981.; Baráti vita Kristó Gyulával. História 1983/1. 27–28.; Árpád népe. Bp. 1988.; A „kettős honfoglalás”: igen és nem. In: Óseinkről. Tanulmányok. Bp. 1990. 151–157.; A székelyek keletre telepítésének elméletéről. (Rögtönzött hozzászólás Benkő Loránd fejtegetéséhez.) Magyar Múzeum 1991. 160–161.
21. Kniezsa István: Magyarország népei a XI. században. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerk. Serédi Jusztinián. Bp. 1938. II. 367–472.
22. A „kettős honfoglalás” elméletét különböző oldalról bíráló állásfoglalások: Györfly György: A honfoglalásról újabb történeti kutatások tükrében. Valóság 1973/7. 1–16.; Uő.: MEH. Bevezetés a második kiadáshoz. 21–46.; Fodor István: Verecke híres útján... A magyar nép őstörténete és a honfoglalás. Magyar História. Bp. 1980. 238–240.; Kristó Gyula: Nyelv és etnikum. A „kettős honfoglalás” elméleti alapjaihoz. Szegedi Bölcsészmuhely '82. Szeged, 1983. 177–190.; Uő.: A „kettős honfoglalás” elméletéről. História 1983/1. 26–27.; Magyarország története tíz kötetben. I. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk. Székely György. Bp. 1984. 328–329. (A vonatkozó rész Bóna István munkája.); Ligeti Lajos: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp. 1986. 352–353. (Továbbiakban: Ligeti: Török kapcsolat.) Erdélyi István: A magyar honfoglalás és előzményei. Népszerű történelem. Bp. 1986. 131–137.; Bartha: Honalapítás. 73–78.
23. Engel Pál: A magyar őstörténet három problémája. História 1990/5–6. sz. 58–60.; Uő.: Beilleszkedés Európába, a kezdetektől 1440-ig. Magyarok Európában I. Bp. 1990. 102–106. (Továbbiakban: Engel: Beilleszkedés.)
24. Engel: Beilleszkedés. 106.
25. Fodor István: A kettős honfoglalás. Rubicon 1992/3. sz. 24–26.
26. I. m. 24.
27. Engel: Beilleszkedés. 102.
28. Uo. 106.
29. A rovásírás eredetének lehetőségeire, illetve kutatására: Sándor Klára: A székely rovásírás átvételének lehetséges útjai. In: Rovásírás a Kárpát-medencében. Magyar Őstörténeti Könyvtár 4. Szeged, 1992. 79–91.; Kósa Ferenc: Gondolatok a székely rovásírás kutatásának lehetőségeiről és módjairól. Uo. 69–77.
30. Engel: Beilleszkedés. 106.
31. A magyar eredetet valló fontosabb munkák: Balázs János: Levédia, Nyék...és a székelyek eredete. Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell. Bp. 1980. 245–274. (Továbbiakban: Balázs: Levédia.); Mesterházy Károly: Nemzetiségi szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Bp. 1980. 90–91. (Továbbiakban: Mesterházy, Nemzetiségi szervezet.); Benkő Loránd: A székelyek korai története. Nyelvünk és Kultúránk Tájékoztatója 1985. szeptember. 19–27.; Uő.: Adalékok a székelyek korai történetéhez. Új Erdélyi Múzeum 1990/1–2. füzet. 109–122. (Továbbiakban: Adalékok.); Uő.: Nyelvészeti adalékok a magyarság erdélyi megtelepedéséhez. Magyar Múzeum 1991. 52–61.; Uő.: Vélemények. 29.; Bóna István: Erdély rövid története. (Főszerk.: Köpeczi Béla.)

- Bp. 1989. 156.; Uő.: A székely-kérdés, i. m.; Uő.: A székelyek eredete. Rubicon 1992/3. sz. 27. (Továbbiakban: Bóna: Székelyek eredete.) Róna-Tas András: Németh Gyula és az erdélyi kérdés. Keletkutatás 1991. tavasz. 10–14. Benkő Elek: Vélemények. 28.; Uő.: A székelyek és a Székelyföld régészeti kutatásának eredményei és feladatai. (Az Actas jelen számában közölt tanulmány.)
32. Benkő: Adalékok. 115.
33. Balázs: Levédia. 269.
34. Benkő Loránd: Vélemények. 29.
35. Balázs János szerint a „székelyek neve tehát magyar eredetű, és megtelepedésükre, továbbá védelmi feladataikra utal” (i. m. 268.); Benkő Loránd felfogása értelmében „a székely népnév sem etnikumot, hanem *foglalkozást jelölt* eredetileg” (Adalékok. 121.). Bóna István véleménye pedig az, hogy a „*foglalkozást jelölt Székely...a Lövé, az Őr megfelelője... csak a határőrszervezet 12. századi áttelepítésének lezáródása után válik egy népesség csoportnévévé*” (A székely-kérdés, i. m.: 1536.); a *lövő* és a *székely* „szinonim fogalom. Mindkettő íjász határőrt jelentett, a lövé inkább gyalogos íjászt, a székely inkább lovas íjászt” (uo. 1533.).
36. Benkő Elek: Vélemények. 28. (Lásd bővebben a szerző e számunkban közölt tanulmányát.) Mesterházy Károly: A székely „lakosság akár ősfoglaló ezen a területen [a Székelyföldön–K. Z.], akár más vidékről került ide, eredetét tekintve zömében a magyarság köznépi kultúrájú rétegéhez tartozott” (i. m. 90.); Bóna István: „A régészet új eredményei döntő fontosságú érvek a székelyek magyar származását bizonyító új nyelvészeti vizsgálatok mellett” (Székelyek eredete. 27.).
37. Benkő: Adalékok. 120.
38. Bóna: Székelyek eredete. 27.
39. Moravcsik Gyula: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp. 1984. 46.
40. Bóna: A székely-kérdés. 1533.: „A név magyarzatával-értelmezésével kapcsolatban jelenleg patthelyzet alakult ki, a török-bolgár magyarzatok valószínűtlenné váltak, ugyanakkor a megnyugtató magyar magyarzat várat magára”.
41. Bóna István: A székely-kérdés, i. m.: 1530. Lásd még uo.: „A Kárpát-medencében új hazát találó magyarság X–XI. századi régészeti emlékeiben 150 évre visszamenő kutatás után sem találni nyomát törzsi vagy népi elkülönülésnek”. Mindezek tükrében nem tarthatjuk alkalmasnak a székely-kérdés megközelítésére a Benkő Elek által felállított kritériumot sem: „Régészeti módszerekkel a székelység idegen etnikai eredete akkor volna igazolható, ha az Árpád-kori székelyek anyagi kultúrája, viselete, temetkezése eltérne a korabeli magyar, nem utolsósorban az erdélyi magyar leletektől, amiként például a középkori kunok és jászok esetében ez kiderült.” (Vélemények az eredetkérdésről, i. m.: 28.) Aníg a régészet nem tudja megbízhatóan elkülöníteni a kabarok és a honfoglalókkal együtt érkező (az írott források által igazolható) idegen etnikumok leletanyagát a magyarságtól, addig ez nem várható el a székelység vonatkozásában sem.
42. Bóna: A székely-kérdés. 1530–1532.
43. Benkő Elek: A középkori Keresztúr-szék története és régészete. Kandidátusi értekezés. [Kézirat.] Bp. 1990. 46.
44. A várak körüli vitára, további szakirodalommal: Benkő Elek: Kelet-Erdély „korai” kővárai. Castrum Bene 1989. Várak a 13. században. A magyar várépítés fénykora. Gyöngyös, 1990. 68–85.
45. Kristó: Levedi. 57.; Uő.: Hungarians.; Fodor István: A magyar-bolgár-török kapcsolatok történeti háttéréről. Bolgár tanulmányok III. Debrecen, 1980. 9–48.; Uő.: Magyarság születése. 1992. 104.; Szűcs Jenő: A középkori Magyarország népei. I. História 1982/4–5. sz. 3.; Makkai László: In: Erdély története három kötetben.

- Főszerk.: Köpeczi Béla. Bp. 1986. 291–295.; Higounet, Charles: Les Allemands en Europe centrale et orientale au Moyen Age. Paris, 1989. 198.; Györffy: Keleti elem. passim; Vélemények (Fodor István, Kristó Gyula, Kordé Zoltán írásai).
46. Györffy: Keleti elem. 70.
47. Zimonyi, István: The Origins of the Volga Bulgars. *Studia Uralo-Altaica* 32. Szeged, 1990. 48–49. Nem tartja elfogadhatónak a névegyeztetést Ligeti, Török kapcsolat 372. sem.
48. A probléma áthidalására szolgáló kísérlet: Györffy: Keleti elem. 65–66. Györffy megoldásának kritikája: Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. Második, bővített és átdolgozott kiadás. Bp. 1991. 17. 8. sz. jegyzet.
49. A XII. századi elbeszélő források és a tatárjárás előtti oklevelek vonatkozásában már elvégeztük e munkát. Lásd Kordé Zoltán: A székelyek a XII. századi elbeszélő forrásokban. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica. Tomus XCII.* Szeged, 1991. 17–24.; Uő.: A székelység a tatárjárás előtti oklevelekben. In: Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson – Szeged, 1991. augusztus 12–16. – elhangzott előadások. Szerk.: Békési Imre–Jankovics József–Kósa László–Nyerges Judit. Bp.–Szeged, 1993. I. 134–139.
50. 1116: SRH I. 434–437., 1146: SRH I. 453–457.
51. SRH I. 456. Magyar fordítás: Képes Krónika. Ford.: Bellus Ibolya. Pro memoria. Bp. 1986. 206.
52. 1116-ra: Cosmas Pragensis: G. 806–807., 1146-ra: Freislingi Ottó: uo. 1768.
53. SRH I. 184. Magyar fordítás: Magyar középkor. 153.
54. E háborúk történetére, a források felsorolásával együtt: Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Bp. 1899. II.: Kristó Gyula: Az Árpád-kor háborúi. Bp. 1986.
55. M. Florianus: *Historiae Hungaricae fontes domestici. Quinqueecclesiis–Lipsiae–Budapestini.* III. 151–152. Magyar fordítás: Kükküllei János és a Névtelen Minorita krónikája. Ford.: Geréb László. *Monumenta Hungarica* IV. Bp. 1960. 91–92. E hadjáratokhoz fűződik egyébként annak a legendának a kialakulása, amely szerint maga Szent László király, „akit mindig segítségül hívnak” (uo. 92.), segítette meg Szűz Máriával együtt a székelyeket.
56. A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története. Szerk. Erdélyi László–Sörös Pongrácz. VIII. Bp. 1903. 271., 272.; Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Szerk. Szentpétery Imre. I. Bp. 1923. 22., 57. sz. (Továbbiakban: RA.) A bakonybéli oklevél legújabb kritikai kiadása (hamisnak minősítve a vonatkozó részt): Georgius Györffy: *Diplomata Hungariae Antiquissima.* I. 1000–1131. Bp. 1992. 247–260.
57. RA. 926. sz.
58. Franz Zimmermann–Carl Werner: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen.* I. Hermannstadt 1892. 16–17. (Továbbiakban: US.)
59. Karácsonyi János–Borovszky Samu: Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróbalajstrom az 1550-iki kiadás hű másával együtt. Bp. 1903. 26., 268. sz.
60. 1222: US. I. 19–20., 1224: US. I. 34.
61. *Codex Diplomaticus et Epistolaris Slovaciae.* II. Bratislavae 1987. 4.; RA. 608. sz.
62. A megnövekedett igényre mutat az 1150–1153 között Magyarországon tartózkodó arab utazó, *Abu-Hámíd Al-Garnáti* közlése is. Eszerint II. Géza magyar király (1141–1162) a következő kéréssel fordult az utazóhoz: „Hagyd itt idősebb fia-

dat, Hámidot, én pedig elküldök veled egy küldöttet, aki majd összegyűjt nekünk olyan muszlimokat és törököket, akik szegények és gyengék ugyan, de kirünöek a nyilazásban". (Abu-Hámid Al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában 1131–1153. Közzéteszi: O. G. Bolsakov és A. L. Mongajt. Bp. 1985. 65.)

Kordé Zoltán

Die Frage der Abstammung der Szekler im Spiegel der neuesten Forschung

Die Studie bietet einen Überblick über die Theorien und Forschungsergebnisse der letzten Jahrzehnte, die sich auf die Herkunft der viel umstrittenen ungarischen Volksgruppe der Szekler beziehen und versucht zugleich, neue Aspekte aufzuwerten. Der Verfasser ist der Auffassung, die Herkunftsfrage der Szekler sei ein historisches Problem, das man – was auch immer die Lösung sein soll – mit der Frage der Identität des heutigen Szeklertums nicht verknüpfen dürfe.

Von den Herkunftstheorien ist die Hunnen-Theorie die älteste, für die die Grundlagen bereits von den mittelalterlichen Chronisten Anonymus und Simon Kézai geschaffen wurden. Die Forschung klärte aber mittlerweile, daß das Szeklertum weder ethnisch noch seine Tradition betreffend mit Attila und den Hunnen in Zusammenhang gebracht werden kann, und die ältesten Elemente der im Mittelalter aufgezeichneten Hunnengeschichte auch nur auf das 10. Jahrhundert zurückgeführt werden können. Die meisten Forscher verwarfen auch die mit Gyula Lászlós Namen verbundenen Theorie „der doppelten Landnahme“, die die Ansicht vertrat, die Szekler seien mit den um 670 ins Karpatenbecken gewanderten „Spätawaren“ identisch. Zur Zeit werden jene Theorien als wissenschaftlich begründet angesehen, die die ungarische Abstammung vertreten und die Szekler als militärischen Hilfsvolk betrachten, das sich den Ungarn anschloß. Die Theorie der ungarischen Abstammung gründet sich in erster Linie auf sprachgeschichtliche und archäologische Argumente. Da aber die Sprachdenkmäler der Szekler erst Jahrhunderte nach der Landnahme entstanden und die archäologischen Funde nicht geeignet sind, ethnische Fragen zu entscheiden, ist der Verfasser der Meinung, daß man in der Szekler-Frage die Chroniken und Urkunden als Textzeugnisse heranziehen soll. Aus den Quellen des 11–14. Jahrhunderts geht klar hervor, daß das Szeklertum in dieser Zeit selbständiges Traditionsbewußtsein, eine eigene gesellschaftliche Einrichtung, fremden Ethnika zustehender Rechtsstatus kennzeichneten, und daß die Szekler oft selbst von den Zeitgenossen von den Ungarn unterschieden wurden. Demnach schließt sich der Verfasser der Meinung an, die in den Szeklern ein militärisches Hilfsvolk mit türkischem Charakter sieht, das sich vor der Landnahme den Ungarn anschloß. Diese Volksgruppe genoß im Mittelalter ethnische, später ständische Privilegien, obwohl es sprachlich sehr früh im Ungarischen aufging und in der Neuzeit bereits einen Teil der sich herausbildenden ungarischen Nation bildete. Es können erst weitere Forschungen die Frage beantworten, welchem Volk (Stamm) die Szekler angehörten und diese Forschun-

gen müssen auch andere Streitfragen der mittelalterlichen Geschichte der Szekler klären.

Zoltán Kordé

The origin of the Szeklers in the Light of recent Scholarship

The paper surveys the theories and the results of the scholarship of the last decades concerning the descent of the Szeklers, this Hungarian ethnic group of uncertain origin, at the same time endeavouring to offer new proposals towards the solution of the issue. The author regards the question of the Szeklers' origin as a historical problem, one that is not to be linked with the question of the identity of the Szeklers today.

The oldest among these theories is the one associated with the Huns, the foundations for which were laid by mediaeval chroniclers, Anonymus and Simon of Kéza. Scholarly research has, however, discovered that the Szeklers cannot be associated with Attila and the Huns either ethnically or with regard their original traditions, the oldest elements of the Hun history recorded in the Middle Ages not going back earlier than the tenth century. Most scholars also reject Gyula László's theory of the so-called „double conquest”, according to which the Szeklers were identical with the „late-Avars” who had moved into the Carpathian basin around 670 AD. Today the theories that regard the Szeklers as Magyars or as attached military auxiliary people by origin would appear to be scientifically most justified. Scholars in support of the Magyar origin rely primarily on linguistic-historical and archaeological evidence. Since, however, written documents of Szekler linguistic history came into existence centuries after the Hungarian conquest only, and archaeological findings are not applicable to deciding ethnical issues, the author is of the opinion that at present it is the mediaeval chronicles and written documents that can be put to the best use as evidence in the debate over the Szeklers' origin. What the sources from the 11th through the 14th centuries reveal is that in those times the Szeklers and an autonomous sense of tradition, a peculiar social system of their own, and a legal position alien ethnics were entitled to, even contemporaries often distinguishing them from Hungarians. Therefore the author sides with those who see the Szeklers as a military auxiliary (Turkic) people, who had joined the Magyars before the conquest. They would enjoy various ethnic and then feudal privileges during the Middle Ages, in spite of the fact that linguistically they had been Magyarized earlier and in the modern times they would be part of the then forming Hungarian nation. Further research will have to find out exactly which populace (tribe) the Szeklers belonged to, and other debated points of mediaeval Szekler history also await clarification.

HERMANN GUSZTÁV MIHÁLY

Rendiség és nemzetiségi identitástudat a székelyeknél

„...legelőször a Székelyföld azon időbeli történelmét kell megállapítanunk, a melyből megbízható egykorú adatok maradtak fenn, mielőtt következtetni lehetne valamit arra az időre is, amelyből oklevéli adattal egyáltalán nem bírunk.”

(Connert János)

Lassan nehéz lesz számba venni a székelyek eredetére vonatkozó elméleteket, vélekedéseket: csupán vázlatos áttekintésük már most kisebb kötetnyi terjedelmet igényel.¹ A vita régóta szétfeszítette a szakmai kereteket, bekapcsolódtak dilettánsok – általában ők a végleges megoldás „csalhatatlan” bizonyítékainak birtokosai –, de ennél is aggasztóbb, hogy az olykor merőben különböző táborok egyaránt élelmes politikusai figyelik a csatározásokat, lecsapva a számukra kedvező elméletre és befogva azt – ki-ki a maga szekerébe. A jószándékú egyszerű érdeklődő számára mindez azt sugallhatja, hogy ezen a vitán áll vagy bukik a székelység sorsa, ez határozza meg nemzeti jellegét, és mindaddig, amíg e kérdés megoldatlan, a Délkelet-Erdélyben élő, magyarul beszélő, mintegy 700 000-es lélekszámú embercsoport örökös identitászavarral fog küszködni. Mindazok, akik a régmúlt korok akár valós, de főképpen költött történetéből politikai tőkét próbálnak kovácsolni, szándékosan megfélekednek arról, hogy a *nemzeti identitástudat* nem egy eleve adott, változatlan valami, amit századokon át csak féltve őriztek népek-nemzetek, hanem a történelmi fejlődés bizonyos fokán jelenik meg, és különböző korokban különbözőképpen érvényesül.

A mai ember identitástudata elsősorban nem őstörténeti elemekre épül – ezek túlhangsúlyozásával, a szakmai keretektől való kiszakításával az identitástudatot csak megzavarhatjuk, de meg nem változtathatjuk –, hanem újkori előzményekre, arra az időszakra vezethető vissza, amikor Európának e régiójában a szó korszerű értelmében vett *nemzetté válás* folyamata végbement. Csakis így válik történelmi perspektívából értelmezhetővé az erdélyi tömbmagyarság (nevezhetjük, ha úgy tetszik, székelységnek) több népszámlálás alkalmával is kinyilatkoztatott kollektív opciója, melynek kapcsán egyesek megjátsszák a tanácstalant, mások pedig megpróbálják az eredményt a propaganda nyakába varrni.

Az Erdély délkeleti részében élő székelység, bár emberemlékezet óta magyarul beszél, különleges társadalmi berendezkedése, katonai rendeltetése, kiváltságai következtében a magyarság külön színfoltját képezte, sőt képezi több vonatkozásban ma is E térség lakói a középkorban magukat *székelyeknek* (siculi), azaz a székelyek három rendjének (tria genera siculorum), sőt *nemes székely nemzetnek* (natio siculica) nevezték, az általuk lakott terület pedig többnyire *Terra Siculorum* (=Székelyföld)-ként szerepel, de előfordul a

Regnum (ország=„Székelyország”) megnevezés is Ezek mind egyfajta „szeparatizmusra” utaló jelek. A kérdés csupán az, hogy e „szeparatizmus” a székelység avagy a kor sajátja. Idézzük Szűcs Jenőt: „Ha a 19. században kérdőíveket osztanak ki az emberek társadalmi csoportjelölését illetően, akkor a tipikus feleletek effélék: valaki elsősorban francia vagy magyar, másodsorban katolikus vagy protestáns, radikális vagy konzervatív, harmadsorban bretagne-i vagy zalai, negyedsorban X egyesület tagja, Y futballcsapat szurkolója és így tovább. Ha 1300–1500 táján ugyanilyen kérdőíveket osztottak volna szét (s a történész nem egyebet tesz, mint kérdőíveket tart a források elé), akkor a tipikus feleletek így hangzottak volna: valaki elsősorban a római Szentegyház tagja (vagy görög rítusú, vagy mohamedán stb.), másodsorban X *dominus* vazallusa vagy familiárisa, bretagne-i vagy zalai, harmadsorban lovag, polgár vagy paraszt, negyedsorban a francia vagy a magyar korona alattvalója, 'híve', ötödsorban pedig 'francia' (a szó tágabb 'nemzetiségi' értelmében, mely még mindig csak a francia Északot jelenti) vagy magyar.”²

A székelyek területi-közigazgatási egységei, a *székek* (sedes) szervezete és gyakorlata kezdetben eltért a vármegyékétől, de fokozatosan egyre inkább hasonult ezekhez. Az élükön álló katonai vezető, a korábban sajátos módon választott *kapitány* vagy *hadnagy* (capitaneus, maior exercitus) 1562 után a fejedelem által kinevezett tisztvisselővé válik, majd a székelyek katonai szerepének átértékelődése nyomán végleg eltűnik. A bíraskodás teendőit ellátó *székbíró* (judex terrestris, judex sedis) hivatala az 1560–70-es években szűnik meg, átadva a helyét a *főkirálybíró*nak (supremus judex regius), aki már a vármegyei főispánnak megfelelő állami hivatalnok, mellette megjelenik az alispán szerepkörét betöltő *alkirálybíró* (vice judex regius), valamint a szolgabírói funkciókat végző ún. *dúlók* (dullones). A székek és vármegyék előjárói a XVIII. században már csak tisztségük megnevezésében különböztek egymástól. Hasonló jelenséget észlelhetünk az Alföldön, a Jászkun-kerület (Districtus Jazygum et Cumanorum) története során, melynek különállása szintén középkori kiváltságokban gyökerezett, bírói-közigazgatási önkormányzata a középkorban – akárcsak a székelyeknél – székekre tagozódott, itt is találkozunk a székek *kapitányai*val(!), illetve a jászkun főkapitánnyal (supremus capitaneus). Az utóbbihoz hasonló szerepkört töltött be a székelyeknél 1562-től az udvarhelyi Székely Támadt vár fejedelem által kinevezett kapitánya. A Jászkun-kerület közigazgatási rendszere – szintúgy mint a székely székek önkormányzata – a török utáni időkben lényegében azonosul a vármegyei szervezettel.³

Bár az uralkodók többsége felismerte, hogy a székelyföldi egyre erőteljesebb feudalizálódási folyamatot a székelység katonai potenciálja megőrzése érdekében érdemes késleltetni, illetve, amint Jakó Zsigmond Mátyás király székely-politikájára utalva írja, „a rendiség kínálta tágabb és rugalmasabb lehetőségek irányába” terelni,⁴ ez lassan mégiscsak halad a maga útján, aminek következtében 1767-ben a Székelyföld lakosságának már 38,78%-a jobbágy és zsellér⁵ (azaz a „székelyek három rendjéből”, vagyis magából a székelységből kirekesztett egyén). A székely rendiség, bár beépült az 1437-ben a Kápolnai Unió révén szentesített erdélyi rendi szövetségrendszerbe, saját érdekeinek védelmezésében olykor külön utakon járt. Az e téren mutatkozó szé-

kely szeparatizmus csúcsaként a *közszékelyek* Vitéz Mihály vajdához való, a fejedelem és a rendek ellenében történt 1599. évi csatlakozását szokták említeni, melyet a Báthoryak ingatag székelypolitikája, különösképpen az 1596-os „véres farsang” tett indokoltá, valamint a vajda ígéretei elveszett szabadságaik visszaállítására. E jelenség bonyolult, a feudalizálódó székely társadalom belső ellentéteit is magában foglaló társadalmi háttere, a középkori ember már vázolt specifikus identitástudata eleve kizárja azt, hogy itt valamiféle „etnikai” (román–székely–magyar) konfliktusra gondolhassunk, bár történtek már ilyen irányú célzások is. Különben a közszékelység Mihály vajda melletti korabeli kiállása területileg nem volt egységes: a tordai táborban gyülekező nemések maguk tettek tanúbizonyságot arról, hogy „az egész aranyosszéki vitézlő rend, mind lovagok (azaz lófők) és mind gyalogok, azon székbeli urainkkal egyetemben ez országnak mostani közönséges szüksége idején, Mihály vajda ellen nagy örömmel, gyorsasággal és séríntéssel jöttek mellénk...”⁶ Íme, a székelység zömétől kissé távolabb, Közép-Erdélybe beékelődve, a vármegyei nemességgel szorosabb érdekközösségben élő aranyosszéki „vitézlő rend” székely „szeparatizmusa” – a székelységen belül...

Mint ahogyan nem volt társtalan a magyar nyelvterületen a székely területi önkormányzat, úgy a székelyek kollektív rendi kiváltságainak is megtalálhatjuk az analógiáit a már említett Jászkun-kerület katonáskodó lakosságán kívül a szintén katonai szerepük miatt becsben tartott hajdúk körében, akiknek letelepítése és kiváltságokkal való felruházásakor Bocskai István, mint 1605-ben kelt korponai oklevele is bizonyítja, a székely szabadságokat vette mintául.⁷

A mai ember számára talán mindezek után is érthetetlen, hogy a fejedelemiség korának szabad jogállású székelyei miért nem vallhatták magukat nyelvük és kultúrájuk alapján magyaroknak, vagy legalább részben magyaroknak. Pedig ma sem utasítana senki vissza egy eleinte csaknem 100%-os, de később is számottevő adókedvezményt. Bármilyen engedmény „nemzeti” besorolásuk terén – mint például etnikai hovatartozásuk és rendi státusuk csupán elvi különválasztása – támadási felület lehetett volna rendi kiváltságaik ellen. A rendiség fátyla viszont képtelen elrejteni a valóságot az erdélyi viszonyoktól idegen, a nemzeti fejlődés előrehaladottabb fokára jutott népek körében megfordult utazó, Luigi Ferdinando Marsigli előtt, aki a XVII. századvégi Erdélyben hét nemzetiséget vélt felfedezni: a magyart, a szászot, románt, görögöt, örményt, „anabaptistát” (a Bethlen Gábor által letelepített habánokat nevezi így) és cigányt. Igaz, a magyarokra vonatkozóan pontosít: vannak „igazi magyarok”, akik az alacsonyabb vidékeken élnek, és vannak a hegyvidéken elterülő Székelyföldön (Siculia) élő székelyek, akik ugyanazt a nyelvet beszélik, mint Erdély más részein élő társaik, különbség csupán a kiejtésben és néhány, főként a székelyeknél előforduló „szittya szóban” mutatkozik. Marsigli kiváló megfigyelő, akit bár adatközlői kétségtelenül figyelmeztettek a székelyek „nem igazi magyar” voltára, ő másságukat mégsem tartja etnikai lényegűnek, jóllehet, nála a nyelv nem kizárólagos kritériuma a nemzetiség meghatározásának, mert lám, az egyaránt németül beszélő szászok és habánok esetében már ráérez a különbségre, jelezve, hogy ezeknek eltérő a vallása, életmódja, kultúrája, származási helye...⁸

A Habsburg uralmi rendszer bevezetésével járó átalakulások, a pénzt és katonát követelő háborúk, majd a „felemás reformkísérletek”, Imreh István szavaival élve, „nem változtatták meg a székely társadalmat, viszont eléggé jelentős zaklató vagy éppen megnyomorító erőt hoztak működésbe.”⁹ A „nyomorító” újdonságok egyike a quartélyozás, azaz a beszállásolás terhe volt, mely főleg a XVII. század végén és a következő század első évtizedének inséges esztendőiben nehezedett Erdély lakosságára. Lényege, amint azt Szeles János, a XVIII. századi Udvarhely krónikása találóan megfogalmazta, az volt, hogy „minden fizetés nélkül elébb költöztetni”,¹⁰ ám az ezzel járó szokásos kiadásokhoz még hozzáadódott a népet korbáccsal és fenyegetéssel zsaroló német katonák erőszakoskodása, illetve különleges igényeik, mint amikor a „lajtmány (Leutnant=hadnagy) uramnak” naponként „egy asszony-embert” kellett szállítani.¹¹

Az adó terhe nem abszolút újdonság. A székelységet már a fejedelem-ség korában kötelezték előbb alkalmi, „önként felajánlott” segélyek, majd rendes adó fizetésére,¹² de ennek összege még nem jelentett számottevő megterhelést. Az 1691-es Diploma Leopoldinum kimondja: „A székelyek, eme legharciasabb néptörzs, mint eddig voltak, úgy ezután is mentesek legyenek minden adófizetéstől, minden téli és nyári katonai elszállásolás terhé-től, s birtokaik után, amelyeket a hadfölkelés kötelezettsége mellett bírnak, ti-zedfizetéstől és egyéb szolgálmányoktól. Ezek ellenében azonban a haza vé-delmére saját költségükön katonáskodni tartoznak ezután is”¹³ Ennek haszna csupán annyi, hogy hivatkozási alapot szolgáltat az egyre sokasodó panaszle-velek számára, mert a székelység – úgymond – „jó akaratából” vállalt adóját nem hogy eltörölték volna, hanem mindinkább növelték (1692-ben 22 000 forint; 1693-ban 35 000; 1694-ben 42 000; 1696-ban 66 000; 1699-ben 90 000; 1700–1701-ben valamelyest csökkent 75 000-re, de 1702–1703-ban már 93 750 forint). Később is, midőn az ország adója csökkent (közel egy millióról félmillióra), a székelyek adója 100 000 forintra növekedett, így a XVIII. század húszas éveiben az ország adójának mintegy hatodát tette ki, 17%-át 1724–1727-ben, 16,66%-át 1729-ben. Érthető, hogy a következő időszakban a „székely nemzet” egyik fő sérelme az adó, illetve annak rend-szeressé tétele, mely ellen tiltakoznak 1701 februárjában a székely székek kö-vetei, hangsúlyozva, hogy azt ők „hazafiúságból”, a király iránti hűségéből, a „szép unió és atyafiságos szeretet kedvéért” vállalták, de óvással a jövőre néz-ve.¹⁴ Mindaddig, míg nagyobb csapás nem fenyegetett, a székely rendiség ön-magát konzerváló ösztöne az adó körüli vitákban mutatkozott meg. Az 1729-es országgyűlés elé terjesztett tervezetben a székely székek képviselő a három „nemzet” közötti adóarány megváltoztatását próbálják elérni, javasol-va – figyelemre méltóan korszerű, a század második felében történt adóre-ndezési kísérletek által már alkalmazott elvek alapján –, hogy ennek megállapí-tásánál vegyék figyelembe az egyes vidékek szántóföld, rét és legelőmennyisé-gét, valamint ezek minőségét, a marhaállományt, az éghajlatot, a kézműves-ség és kereskedelem fejlettségi szintjét, a városok és falvak állapotát. Az 1730-as országgyűlés alkalmával a székelyek a rendek szemrehányásai nyomán, „hogy a testvéries megegyezésnek egyedül ők állják útját”, elvállalják az or-

szágos adó *hatodrészt*, de ezúttal is csak „protestatio mellett”, és természetesen csak ideiglenesen.¹⁵

A Rákóczi szabadságharc és az ezt követő inséges, járványokkal sújtott esztendők után, a Habsburgok uralmának erdélyi konszolidációja idején a székelység egyébként egy viszonylag csendes időszakot élt át, a feudalizálódási folyamat immár háborítatlanul bontakozhatott ki, hiszen senkinek sem állt érdekében késleltetni azt, a székely városokban pedig megkezdődött a polgárosodás – főleg Marosvásárhelyen, de intenzív céhes életnek vagyunk tanúi Kézdivásárhelyen vagy Székelyudvarhelyen is (említésre méltó, hogy ez utóbbi helységben 1683-tól „más királyi, s szabad városokban lévő kalamár companiáknak rendi szerént egybeszedett, és az városi magistrátustól helyben hagyott articulusok alatt” működött).¹⁶

A XVIII. század második felétől azonban a Habsburg-kormányzat türelmetlenné válik a központosító törekvései útjában álló, túlságosan lassan bomló rendi társadalommal szemben, és határozott lépésekre szánja el magát széttroncsolása érdekében. A birodalomnak pénzre és katonára volt szüksége, hiszen a hadviselés majdnem tízszer olyan költséges volt, mint a XVII. század elején, ami időszerűvé tette mindenekelőtt az adóprés tökéletesítését. Az adószedést kivonták a vármegyei, rendi hatáskörből, ám nem rendelkezvén még megfelelő létszámú hivatalnoki apparátussal, amely különben önmagában is költséges lett volna, a hagyományos és korszerű eredeti hibridjét dolgozták ki: az adószedőt közvetlenül az adófizetőnek kellett eltartania, ha pedig adóhátraléka volt, akkor a nyakába küldött katonaságot is köteles volt elszállásolni és élelmezni (a fentebb leírt „quartélyozás” keretében). A birodalom másik alapvető szükségletét, a katonautánpótlást hasonlóképpen próbálták megoldani, azaz – Imreh Istvánt idézve – egy „hagyományokat is megnyergelve olcsón korszerűsítő gyakorlat” szerint, privilegizált rétegeket (székely szabadosok, fogarasi kisbojások, stb.) átformálva „önmagát fenntartó katonasággá, ingyenes paraszthadsereggé”.¹⁷ A kísérlet már korábban bevált a horvátországi határőrvidékeken, Erdélyben pedig kezdettől fogva pozitív érdeklődés kísérte a román jobbágyság körében, mely így próbált szabadulni földesúri terheitől.

A szabad jogállású székely lakosságot azonban nehéz lett volna érdekeltté tenni a katonaság önkéntes felvételében, ezért a hatalom emberei kezdetben egyfajta rendi-nemzeti demagógiával próbálkoztak. A Báró Schröder ezredes által aláírt, a királynő nevében tett előterjesztésben például ezeket olvashatjuk: „A nemes székely nemzet; kire a régi elejeknek győzelmes ereje és vitélző bátorsága még az anyok tejében is eleredett méltón született katonának mondathatik; annál küssebb (!) kétség lehet azokról, hogy ezen véghelyet őrző militiára teljes örömmel s minden ügyekezettel magokat ne alkalmaztassák; kivált hogy ezen militiának legfőbb okból való indulatja csak ez: hogy Erdélyországnak véghatárjait minden bérohanástól, úgy a molduaiaktól, mint tatároktól oltalmazták...”¹⁸ A hízog szöveg azonban hatástalan maradt, akárcsak a történelmi érvelés, miszerint a székelyek már korábban is „a fejedelmek és császárok katonái voltak”,¹⁹ mert az 1762 nyarán megkezdett toborzás alkalmával a gyergyóiak azzal vágnak vissza, hogy „ők mindig szabadok voltak s katonáskodni is nem rendeletre, hanem törvényeik s kiváltságaik

értelmében szoktak volt, törvényesen rendelt honfitársaik alatt...”²⁰ A sorozóbizottság udvarhelyi tevékenysége, melyet Erdély katonai parancsnoka, Bárány Buccow Adolf Miklós irányított, teljes kudarcba fulladt; a székvárosba összesereglett, ellenállásra elszánt tömeg parázs hangulata a főparancsnokot 1762. szeptember 18-án távozásra, valamint arra a belátásra készítette, hogy ez a Székelyföld központjában elhelyezkedő vidék nem annyira fontos a határvédelem szempontjából, hogy érdemes volna érte különösebb áldozatot hozni. A toborzás ezzel korántsem szűnik meg, hanem még nagyobb hévvel és egyre erőszakosabban folytatódik Csík-Gyergyó-Kászón székben, Háromszéken, sőt Udvarhelyszék Bardóc fiúszékében is.

A határország terhétől megnyomorított székelyek érintett lakói érthető módon mindent megmozgatnak a rájuk zúduló bajok elhárítása érdekében, de a székely rendi kiváltságokon kívül nem találnak semmilyen fogódzót. A XVIII. század hetedik évtizede kezdetén kibontakozó erőteljes rendi hangulat egyrészt anakronisztikusnak tűnik, másfelől egy etnikai szeparatizmus talaján álló székely nacionalizmus létét sejteti, de csak akkor, ha nem ismerjük e hangulat gyakorlati hátterét.

Az egyik ilyen anakronisztikus jelenség Udvarhelyszéknek a 7 székely szék feletti anyaszéki státusának látszólagos reneszánsza volt. Erre utal a háromszéki lófő és gyalog székelyek 1763 júliusában kelt átirata, melyben Udvarhelyszék „közönségéhez” mint a „székely natio főbb tagjai”-hoz fordulnak. Az Udvarhelyszék anyaszéki minőségére való célzás azért is furcsa, mert korábban a többi szék tisztviselői nyilvánvalóan vonakodtak ennek elismerésétől, így az gyakorlatilag csak a nemzetgyűlések ott való tartásában (talán mert a Székelyföld központi részében feküdt) és egy 1505-től bizonyítottan csak 1562-ig működő fellebbviteli törvényszék létében nyilvánult meg. A cím eredete tisztázatlan, a körülötte kialakult mítoszok pedig túlnyomórészt alaptalanok.²¹ Mindez viszont nem gátolta Udvarhelyszék köznemeseit abban, hogy „nemzetmentő” szerepüket komolyan vegyék, és felszólítsák székük tisztjeit, hogy mivel úgymond „súlyos bajai nemcsak székünk, sőt egész nemzetünknek keserves ínségünkkel naponként áradnak”, ezért „méltóztassék a tekintetes officiolatus az egész archiumot [így!] első levéltől fogva utolsó levélig felhánytatni”, kikerestetni a *székely nemzet törvényeit, diplomáit, privilegiáumait, indultumait* [kedvezményeit], *szokásait*, és ezeket hiteles másolatokban kezükhöz adni.²²

A történelemre hivatkozó érvelés, amit a határőrezredek felállítását végrehajtó hatóságok ellenében az érintettek megpróbáltak bevetni, korántsem székely specialitás, hanem egy középkorból öröklött divat: ezt tette, mint már láttuk, az ellenfél is, hasonlóképpen Rousseau a Társadalmi szerződés lapjain, vagy az éppen születő román értelmiség nemzeti ideológiája megalapozásakor. Ehhez viszont igazoló oklevelekre volt szükség. A határország terhétől szabadulni vágyók a Tripartitumra, a Diploma Leopoldinumra, a Mária Terézia által elismert szabadságaikra azzal a meggyőződéssel hivatkoztak, hogy mindezek alapjául valamiféle ősi „*schitiai nemes prerogatívák*” szolgáltak. Ezeknek a – bár másolatban vagy korábbi utalásokban való – felbukkanásában bízhattak mind az udvarhelyi, mind pedig a háromszéki közsékelyek. Mindenesetre a székely székely levéltárait kezelő nótáriusokat ettől kezdve

egyre sűrűbben zaklatják nemcsak kollektív, hanem egyéni privilégiumlevelek kiadását célzó kérésekkel is Amennyiben ezek a határorkatonaságtól érintett székemből jöttek, indokoltak, hiszen a székely nemességet bizonyító *armális* levél felmutatásával mentesülni lehetett a katonáskodás terhe alól, de érkezett kérés egészen távolról is, mint 1768 novemberében a Magyarországra áttelepedett Őz Györgyé, aki az udvarhelyszéki levéltárból családja „a nemes szék érdemes nótáriusa assistentiájával” már felkutatott privilégiumlevelét „elkerülhetetlen szükségére nézve” szeretne volna kezébe venni.²³

Partikuláris székely jelenség-e a határorkatonaság szervezése által felkorbácsolt székely rendi hangulat? Kétségtelenül az, két okból is: egyrészt, mert abban az időben hasonló akció (az ismert okokból jószívvel katonának álló románok lakta vidékektől eltekintve) másutt nem zajlott, másfelől, mert egy korábban funkcionáló rendi szeparatizmus előjogait próbálta feleleveníteni. És mégsem az, ha arra gondolunk, hogy ezidőtájt az egész magyar nyelvterület csupa „partikularizmusból” áll, és – amint azt Grünwald Béla találóan megjegyezte –, „az ellenséges hatalom még erősebben hajtja az embereket a partikularizmus formáiba, mert védelmi eszközül szolgálnak ellene.”²⁴ E különálló partikularizmusokat viszont már ekkor összekapcsolja valami, amit például Udvarhelyszék közönsége által a szék elöljáróságához és nemeseihez címzett, 1763-ban kelt felirat egyik passzusából olvashatunk ki: „*egy nemzetből, Hunortól és Magortól egyaránt származtunk* Nagysagtokkal, és azután Schithiából kijövén, egy áron vásárlók meg sován földünköt...”²⁵ Hunor és Magor itt történő említése már nemcsak a székelyek, hanem a székelyek és magyarok közös származásának tudatára utal.

Különben, ha körülnézünk a korabeli királyi Magyarországon, az ottani rendek lelkesedése és feltétlen lojalitása a királynő személye iránt már nem a régi. Mária Terézia újítási kísérletei, mint az 1764 júniusában összeülő országgyűlésen elhangzott előterjesztés az adó emelésére és a nemesi felkelés szabályozására (felmerült ez utóbbi pénzzel való megváltásának gondolata) a rendek határozott ellenállásába ütköztek. Az amúgy is feszült rendi hangulatot fokozza az udvari könyvtár igazgatója, Kollár Ádám Bécsben kiadott műve (*De originibus et usu perpetuo potestatis legislativae...*), melyben egybek mellett a nemesség privilégiumait támadta. A rendek felháborodása arra készteti a királynőt, hogy a könyvet betiltsa,²⁶ de nem jut jobb sorsra az a Kollár könyvét bíráló, az udvar abszolutista törekvéseit pellengérező és a nemesi jogokat védelmező névtelen röpirat sem (*Vexatio dat intellectum...*, szerzője Richwaldszky György kanonok), melyet a királynő parancsára nyilvánosan égetnek el Pozsony piacán 1765. február 18-án.

Mária Terézia tehát kitűnő taktikusnak bizonyult: míg 1764 januárjában a határorkérdésben a közsékelyek kétségbeesésig fokozott ellenállása nyomán sem engedett („Madéfalvi veszedelem”), rögtön utána a magyar országgyűlésen a rendi ellenállás jeleire azonnal visszakozott. Következésképpen az abszolutisztikus manővereivel szembeni elégedetlenség (sem ezúttal, sem más alkalommal) nem vált általánossá, a feszültséggócok mindig lokalizálhatók maradtak mind regionálisan, mind társadalmilag.

II. József ezzel szemben egy türelmetlen és radikális reformer volt: rendelkezései kíméletlenül sújtottak minden rendi kiváltságot, mindenféle be-

idegződést, évszázados rutint. Ez tükröződik a császárral ellenkező tábor összetételén: Magyarországon eleinte lazábban, de a rendi kiváltságokba való beletiprás fokozódó súlyossága arányában a császár ellenében sorakoztak fel és „átmenetileg közös fronton álltak a felvilágosulatlan és felvilágosult nemesek egyaránt”,²⁷ szembehelyezkedett vele Erdély mindhárom kiváltságos rendje, beleértve tehát a szászokat is.

Úgy tűnik, a székelyföldi ellenállás egyik „koordinációs központja” Székelyudvarhelyen volt. Erre utal az a tiltakozó levelekből, illetve ezek másolataiból álló gyűjtemény, amelyet az udvarhelyszéki levéltár ún. *Székely Ládájában* helyeztek el. A marosszéki főkirálybíróhoz és állandó táblához címzett tiltakozó levélben például a következőket olvashatjuk: „Halljuk azt, hogy érkezett volna dicsőségesen uralkodó fejedelmünknek és császárunknak oly parancsolatja a felséges guberniumhoz, mely szerént Erdély egész országának s három nemzetének minden circulussai el bontatván, azokból tíz vármegyéék állíttatnanak fel”. A marosszékiek ezt már csak azért is nehezményezik, mert ilyenképpen székük „két felé szakaszatna”. De – panaszolják tovább a beadványukban – „keservesebb ennél, sőt keservesebb minden történetknél” az a hír, hogy a császár parancsa szerint „a mágnásoknak és nemeseknek is minden allodiális földeik contributio alá fel mérettessenek”. Az udvarhelyszéki nemesek az 1784. február 27-i dátumot viselő levelükben szintén súlyos sérelemként röjék fel, hogy eleik által „sok fáradozással szerzett, keserves vér ontások között változatlanul fenntartott” *ősnemesi szabadságuk* „az új contributio felállításával egészen felbontatni céloztatnék”, ezért kéri a folytonos táblát, hogy „iniciálja” a szék nótáriusait a „kezek alatt lévő archívumból” a *székely nemzet eredetéről, nemességéről, viselt dolgairól* szóló régi iratok kikeresésére, melyek alapján a Guberniumhoz címzett „alázatos könyörgő levelet” szerkesszenek.

A Székely Ládában található kis gyűjtemény többi levele hasonló tartalmú és hangvételű (kettőnek még a szövege is azonos). Jellemző az egyik aláíró szenvedélyes hangú bejegyzése: „Én Gróff Teleki Juliánna, néhai Bárá Kemény Sigmond özvegye, ki nemesi szabadságomat életemnél drágábbnak tartom, könyörgök, minék előtte az elvétetnék, vétessék el az életem, azzal nagyobb irgalmasságot vészek.” Figyelemre méltó még az a tény, hogy míg az 1784 elején kelt beadványokat csak egy-egy szék nemesi írták alá, az 1784. augusztus 26-án kelt tiltakozás Erdély vármegyékre való felosztása ellen már a „nemes Udvarhely széki *szabadsággal élő székelyek és nemesek*” nevében történt.²⁸

Nem maradt válasz nélkül a császár 1784 májusában kelt rendelete sem a német nyelv hivatalossá tételéről, melyet egy marosszéki felterjesztés a Lipót-féle diplomára hivatkozva azzal hárít el, hogy „joga van minden hazafinak, ki alkalmas, közhivatalokat viselni s azoktól a német nyelv nem tudása miatt el nem rekesztethetnek. Minden európai tartományok s nemzetek a közigazgatásban azon nyelvvel élnek mellyel törvényeik írják.”²⁹

A székely rendek viszonyulását II. József reformprogramjához egy 1787-ből való, a királyi komisszáriushoz címzett, Udvarhelyszék protokollumában fennmaradt tiltakozó levél összegzi találóan: „Nemzetünk a külső németországi rendtartásra ne erőltessék, törvényünk szerint szabad választá-

sunkból való magunk nemzete tisztelnünk által tulajdon magyar nyelveinken kormányoztassunk, törvényünk ellen közinkbe bejött jószágatlan tisztelnünk mo-veáltassanak. A Catholikus atyánkfiaiának megváltoztatott magyar és deák oskolája, az eltöröltetett tanuló ifjak házai, fudatiói visszaálltassanak, a többi religión lévő oskolák meghagyattassanak.”³⁰

II. József rendeleteinek visszavonása után a székely rendek fellélegez-nek, de sürgősen hozzálátnak a hasonló helyzetek megelőzésének biztosításá-hoz. Ezt az igyekezetet tükrözi Marosszék gyűlésének 1790-ben hozott hatá-rozata: „Mely nagy romlására, kisebbségére és megalacsonyítására szolgált lé-gyen a dicső magyar nemzetnek az, hogy a maga nyelvétől eltiltatott és min-den nemű hivatalbéli dolgok az idegen német nyelven folyni parancsoltattak, csak a nem érzi, az kiben nemzetének és hazájának szeretete soha fel nem ta-láltatott, avagy akármely őket alacsonyító tekintet által annak utolsó szikrája is bennök kioltatott. Hogy tehát ezen nevezetes sérelmünknek orvosságát ta-láljuk, végeztetett, hogy mán túl teljességgel semminemű, akár felsőbbekhez intézendő, akár az alattvalókhöz küldendő levelezésekben, rendelésekben, végzéseken, protokollatiókban, resolutiókban, vagy akár mi némű névvel nevezendő írásokban az vármegye tisztjei német vagy deák nyelvvel élni ne merészeljenek, hanem mindeneket csak magyarul folytassanak ... és kényszerítessék a F. K. főkormányzó tanács is, hogy a maga alattvalóihoz teendő rendeléseit ne más, hanem magyar nyelven vinni méltóztassék. Végeztett, hogy úgy nevezett normális oskolák mán túl megszűnjenek, és az gyermekek többé német nyelv tanulásra ne erőltessenek.”³¹

A székely rendek úgy érezték, hogy privilégiumaik számára a bécsi ud-var abszolutizmusa és centralizációs törekvései ellen hathatós védelmet nyúj-tatna Magyarország és Erdély uniója, mely az 1790. július 10-én Budán egy-begyűlt magyar, valamint az 1790. december 21-től Kolozsvárott ülésű er-délyi országgyűlés egyik vitatott kérdése volt. A székely székek (Csíkszék ki-vételével) Udvarhely városában 1790. május 29-én tanácskozó megbízottjaik révén elhatározták, hogy követeket küldenek a magyar országgyűlésre, akik „az új királlyal kötendő szerződésekben, hitlevélben és esküvésben nemes Erdélyországot is, mint a szent koronának tagját befoglaltatni kérik és nemes Magyarországnak Erdéllyel lehető szorosabb uniótatása módjáról értekezze-nek.” Ezt a „lehető szorosabb uniótatást” azonban, mint az udvarhelyszéki-ek által kidolgozott unióterv is mutatja, mindenekelőtt rendi kiváltságaik ma-radéktalan biztosításának érdekében próbálják elérni.³² A kérdést az új uralko-dó, II. Lipót döntötte el, midőn 1791 februárjában királyi rendelettel újra különválasztotta az 1782-ben (ténylegesen 1784-től) II. József által (nyilván-valóan centralizációs terveinek alárendelt okokból) egyesített Magyar és Er-délyi Udvari Kancelláriát, majd válaszképpen az erdélyi országgyűlés unióter-vére közölte a rendekkel: „Én ezt az egyesítést több tekintet miatt meg nem engedhetem.”

Ha a határőrezredek felállítása idején fellángolt székelyföldi rendi han-gulatot némi fenntartással még partikuláris tünetként könyvelhetjük el, a je-lenség II. József korabeli újra jelentkezése már az egész magyar nyelvterüle-ten, a királyi Magyarországon és Erdélyben egyaránt tökéletesen egységes ké-pet mutat. A Mária Terézia-korabeli országgyűlési vitákhoz és röpiratpárba-

jokhoz képest most egy széles fronton szerveződő ellenállással találkozunk, mely főleg a német hivatalos nyelvre vonatkozó rendelet következtében még a nem kiváltságosok egy részét is aktivizálta. A népességösszeírásra és a házak számozására vonatkozó rendelet kapcsán Trencsén és Nyitra vármegyék „minden tartózkodás nélkül” hangot adtak gyanújuknak, hogy „a konskripciónak be nem vallott célja nem lehet más, mint az, hogy a nemesség megfosztatván ősi kiváltságától, rendes katonai szolgálatra kényszerítessék”³³, és megtagadták a rendelet végrehajtásához való hozzájárulásukat. 1787-ben, midőn a török elleni hadjárat folytatásához szükséges újoncállítás kapcsán a császár megyei közgyűlések tartását rendelte el, a már két-három éve nem gyűlésező megyék feltárják sérelmeiket. Mindenekelőtt megtagadják az újoncállítást, mivel ennek kérdésében csak az országgyűlés dönthet, és követelik az alkotmány helyreállítását. Pongrácz Boldizsár táblabíró, Pest vármegye októberi generális ülésén már a jozefinista koncepció átfogó bírálatára vállalkozott: „a mostani egész manipuláció, mind ő felsége, mind az ország interessére nézve nemcsak nem hasznos, de felettébb káros elannyira, hogy ha tovább is megmarad, mint politikum, mind komisszáriátikum, mind oekonomikum oly nagy konfuzióba fog jutni, hogy alig léssen aztán többé mód benne, a publikumot rendes lábra ismét állítani.”³⁴ 1788-ban Nyitra megye volt főispánja, az ellenzék népszerű vezére, gr. Forgách Miklós szemére vetette II. Józsefnek, hogy hálátlanul „megrabolta szabadságától a nemzetet”, és ha a fennálló helyzeten nem változtat, akkor „csak az őt szükségből vagy nagyravágyásból szolgálókra támaszkodhat”³⁵.

II. József rendeleteinek visszavonása, majd főleg a császár halála után Magyarország minden kiváltságos lakosa valóságos örömujjongásban tört ki, egyszerűen divatos lett minden, ami magyar, nyelv, öltözet, „virtus”, a Bécsből (ahová a császár parancsára vitték) visszatérő koronát pedig addig soha nem látott lelkesedéssel és pompával fogadták. A versben ünneplők között ott találjuk a régi erdővidéki székely családból származó, baróti születésű, tanulmányai egy részét a székelyudvarhelyi jezsuiták gimnáziumában végző Baróti Szabó Dávidot is:

*„Megtért szent koronánk! (Hívetlen őrizők,
Hát így kelle hazánk kincsit eladnotok?)
Meggjött szent koronánk, és vele visszajött
A volt régi szokás, nyelv s ruha. Visszajött
A régen kiveszett víg öröm; a rabi
Láncoktól szabados lábra bocsátattunk.
Ispányink nem-igaz kézbe szorítottatott
Székek visszaveszik. Látom az utakat
Néppel töltve; kivont karddal előre megy
Lejtőző lovakon a nemes; hajdani
Nyelvét hallom: örül öltözetén szemem.”³⁶*

A magyar országgyűlés pedig igyekszik, egyéb restaurációs teendői mellett, a nemzet (első eset, amikor idézőjel nélkül használhatjuk ezt a szót!) régi, de újjólág felfedezett kincsét, a nyelvet biztosítani az újabb korlátozó túlkapásokkal szemben, 1790-ben törvénybe iktatva, „hogy a nyilvános ügyek intézésében idegen nyelv ne használtassék, a magyar nyelv pedig meg-

tartassék”, továbbá, annak érdekében, hogy „a magyar hazai nyelv jobban terjedjen és csinosodjék, a gymnasiumokon, akadémiákon, és a magyar egyetemen a magyar nyelv- és írástan számára külön tanár fog beállíttatni” (1790: XVI. t.c.).

De térjünk vissza a II. József uralkodása utáni Székelyföldre. Az itteni állapotokat továbbra is konzervativizmus és gyanakvás jellemzi, a rendek meg nem szűnő igyekezete, hogy még létező előjogaikat egyéni és kollektív privilégiumlevelekkel bástyázzák körül. 1792-es vízjelzésű papírra írták például a *registrumát* „azoknak a leveleknek, melyek nevezetesebbek, és vagy az egész Nemes Székely Nációt, vagy pedig ezen nemes vármegyének Udvarhely Circulusát mely ez előtt székely szék nevezeten hívatott illetik és ezen nemes vármegye archivumában találtattak.”³⁷ Ilyen közhangulatban bukkan elő 1796-ban a székelyek történetét a „rabonbánokon” át egészen Attiláig visszavezető „*csíki székely krónika*” címen ismert hamisítvány. Hitelességét mindjárt felbukkanása után kétségbe vonta gr. Batthyány Ignác római katolikus püspök, Katona István és Benkő József, akik Aranka György és az Erdélyi Magyar Nyelv-művelő Társaság kérésére vizsgálták át, és úgy találták, hogy „sok olyas mondatik benne ami nagyon furcsa”. Ez viszont sem Orbán Balázst, sem Jakab Eleket, sem Szabó Károlyt, sem több kevésbé ismert társukat nem gátolta abban, hogy hitelt adjanak neki és ráépítsék a székelység vonzó, a köztudatban hosszú ideig szívósan élő, de alapjában véve hamis eredetmítoszát. Sokan még ma is hisznek valódiságában, jóllehet, Szádeczky Lajos már 1905-ben egyértelműen bebizonyította, hogy csupán egy elmésen konstruált apokrif kompilációról van szó, melyet egy Sándor Zsigmond nevű csíkszéki ifjú nemes írt egy birtokper megnyerése és nem utolsósorban családja előkelő származásának igazolása érdekében.³⁸

A csíki krónika még nyomtatásban való megjelenése előtt nagy hatást gyakorolt a székelység regionális- és csoporttudatára. 1818-ban, amikor Kilyéni Székely Mihály Udvarhelyszék „gyrásszékének” (széki közgyűlésének) elküldte *A Nemes Székely Nemzet Constitutiói* című munkáját, a gyűlés tagjai fennkölt büszkeséggel vették kézhez, elrendelve, „hogy a Nemzeti Levéltárba örök emlékezetül be tétetve meg tartassék.”³⁹

A krónika felbukkanása, az általa új lendületet nyert rendi hangulat nyomán újból napirendre kerül a „székely nemzeti levéltár” ügye. Udvarhelyszék 1806. október 14-én a Guberniumhoz küldött jelentésében beszámol arról, hogy megkezdődtek az új levéltár építésének munkálatai (tulajdonképpen a már meglévő széki székház kiegészítéséről van szó), amelyeket viszont hátráltat az építész, Ugrai László (aki egyben a szék földmérője is) Marosvásárhelyre történt áthelyezése. Kéri az építkezésre szánt összeg növelését, tekintettel arra, hogy a levéltár „nem csak ezen széké, hanem az egész Székely Nemzeté”, továbbá Ugrai László földmérő visszahelyezését, mivel „Udvarhely az Nemes Székely Nemzetnek metropolisza az országban lévő több nagy circulusokkal egyenlő rangú, inkább illik tehát, hogy innen szolgáljon Maros székere a geometra, mint onnan ide.”⁴⁰ (Kiemelések: H. G. M.).

Udvarhelyszék rendi szentül hitték, hogy ha Csíkban egy ilyen nagybecsű írás *másolata* előbukkanhatott, az anyaszék levéltárában, mely hitük szerint a *nemzet* levéltárát is magában foglalja, ősrégi szabadságlevelek, törvé-

nyek eredetiben kell hogy lappangjanak. A szék nótáriusai, majd 1804-től az „archivum registratióján” dolgozó „guberniális cancellista” és 1803-tól a melléje rendelt „archivárius” azonban nem sok eredménnyel kecsegtethették a szenzációra váró urakat. Ellenben, akárcsak elődeik, ők is gondosan különválogatják azt, amit a nemzet számára fontosnak tartanak, és a Székely Ládában (vagy Nemzeti Ládában) helyezik el, akárcsak az időközben beérkező és hasonlóképpen értékesnek ítélt adományokat. A Székely Láda tehát nem egy ősi, a szék (egyébként viszonylag régi és gazdag) levéltárától elkülönített „nemzeti levéltár” töredéke, hanem egy XVIII–XIX. században kialakult gyűjtemény. *Önálló „székely nemzeti levéltár” sohasem létezett.*

Az akkori hangulatban viszont, ha meg is fejtette volna valaki e titkot, nem volt tanácsos előállni vele. Ráadásul az ügy tovább gyűrűzött és hamarosan egyenesen botrányossá vált: az 1820. február 1-jén tartott gyűlésen Sombori József kanonok azt állította, hogy biztos értesülései szerint a székely nemzeti levéltár egy része a segesvári archívumban található. A segesvári hatóságok ezt hiába cáfolták, a csíki krónika szellemétől feltűzött székely előljárók egyszerűen nem voltak hajlandók tudomásul venni, hogy a „nemzet archívuma” legenda csupán. Még Szigethi Gyula Mihály, a székelyudvarhelyi református kollégium művelt rektor-professzora is 1826-ban a szemtanú magabiztosságával állította, hogy a szék levéltárában „1100-tól és 1200-tól fogva való leveleket láthatni”.⁴¹ A segesvári magisztrátussal folyó, évtizedekig elhúzódó pereskedésnek pedig a Gubernium is képtelen volt véget vetni, és csak az 1848-as év megrázkódtatásai nyomán merült az feledésbe.⁴²

De hadd jegyezzük meg: a „székely nemzeti levéltár” ügye csak méreteit és pártolói konokságát tekintve partikuláris jelenség. A levéltárak korabeli ostroma viszont annál kevésbé az, hiszen a vármegyei nemesség addig soha nem tapasztalt érdeklődése, a kollektív és egyéni privilégiumlevelek utáni vadászat másutt is ösztökélte a levéltárak kezelőit az ott tárolt iratanyag tüzetes átböngészésére, rendbetételére.⁴³

Az igazsághoz viszont az is hozzátartozik, hogy a XIX. század eleji székely közéletet már korántsem kizárólag a fennebb vázolt makacs rendi defenzíva jellemezte. Itt is egyre erőteljesebb jeleket figyelhetjük meg egy alternatív „hazafiúságnak”, mely főleg Wesselényi Miklós s az általa irányított „vándor patrióták” tevékenysége nyomán aktivizálódik. Erre utal egy Marosszék közgyűlésén lejátszódott incidens. A szónokló Wesselényit a szék főtiszte (a főkirálybírónak megfelelő rangfokozat) félbeszakította, figyelmeztetve őt, hogy nem lévén birtokos a székben, nem is volna joga felszólalni. Válaszképpen a szabadelvűek egy telket vásároltak számára Makfalván, melynek adománylevelét egy Toldalagi Zsigmond által vezetett küldöttség nyújtotta át Wesselényi ezt a gesztust nagylelkűen hálálta meg, iskolát építtetve a kapott telken.⁴⁴ A marosszéki szabadelvűekhez hasonlóan politikai érettségről tettek tanúbizonyságot 1834-ben az udvarhelyszéki rendek is, midőn a soron következő országgyűlésre a szék követül Wesselényit jelölték és választották meg. A „vándor patrióták” vezére meleg hangú levélben köszönte meg a bizalmat, kötelezve magát a széktől kapott követi utasítás „lelkiösmeretes megtartására”, mivel ez megfelel „a nemes szék hazafiúi érzésének s méltóságá-

nak”, óva a követet „bármilyen rossznak is cselekvésétől, s tág utat nyit minden jónak eszközzésére”.⁴⁵

Politikai tisztánlátásról, a dolgok diplomatikus kezelése iránti fokozódó érzékről árulkodik Csíkszék közgyűlésének 1841 októberében kelt, „nemes Udvarhelyszék tekintetes nemes rendeihez” címzett átirata is, mely tiltakozik két „őrnök” (határőrkatona) meghurcoltatásáért, akiket a „Nemes ezred kormánya” egy „magyar olvasó intézet” létrehozásáért, valamint „a nemes székely nemzet némely sérelmeinek törvényes úton orvoslását” szorgalmazó tevékenységéért vont felelősségre. Csíkszék közgyűlése tiltakozása tárgyát képezte továbbá az a határőrezredekben dívó szokás, miszerint „a székely ezredek az alkalmazatos székely származásúak el mellőzésével, többnyire idegen tisztekkel töltenek el”. E panasz csaknem azonos a Graeven-huszár-ezred „derék és hazafias érzelmű tisztjeinek” az 1790-es magyar országgyűléshez benyújtott kérvényével, melyben feltárják az egységükben létező áldatlan állapotokat: „Országunk nemes hazafianak káros hátráltatásával és megvetésével ezen Nemes Regementben egyszerre huszonegy, és utóbb is egynéhány idegen nemzetbeli fő-tisztek behoztatván előnkbe tétettek. (...) Mely terhes nekünk, a midőn idegen nemzetből származott kadétek alig vagynak egynéhány hónapokig a Regementnél, sem hadi-kötelességeket nem tudják, sem szülötte nyelvünket, (mely a Magyar Regementeket lelkesíti), nem értik, mégis főtisztségekre igen rövid idő alatt emeltetnek. Ellenben felséges hazánknak nemes magzati kadetságra s altisztségre is nehezen juthatnak.”⁴⁶

Visszatérve Csíkszék 1841-es átiratához: bár kísértenek még szövegében egyes régi beidegződések (vészhelyzetben az „anyaszékhez” való fordulás, a „szabad alkotmányú székely nemzet”-re történő hivatkozás), de nem régmúlt állapotok visszaállításáért kardoskodik reménytelenül, hanem „a józan eléhaladást kívánó kor szellemit felfogni tudó magasabbra törekvés nemes érzetétől indítva” már a jövőbe mutat.⁴⁷

A székely történelem partikuláris vonásait próbáltuk végigkísérni, a szűkös keretek miatt ezúttal csak a közéletben, jóllehet, a művelődés is szolgálhatott volna bőven az általunk követett gondolatmenet vonulatába illeszkedő példákkal. Tágabb összefüggésben vizsgálva a jelenségeket valamennyi esetben meggyőződhattünk a partikuláris vonások viszonylagosságáról, vagy távoli vidékeken fedezve fel analógiákat, vagy éppen teljesen általános jelenségekben.

A modern magyar nemzet egyénisége a XVIII–XIX. század fordulóján körvonalazódik világosan, és akkor jutnak a fejlődésük nemzeti szakaszába a régió többi népei is. Mivel a térség történelmi, illetve az adott korban ténylegesen létező államhatárait rávetített nyelvi kontúrok enyhén szólva kusza képet eredményeznének, érthető, hogy az itt létrejövő nemzetek esetében elsőrendű meghatározó kritériumként szerepelt a *nyelv*. Ekkor válik el végérvényesen – és ebben II. József nyelv-rendeletének jelentős szerepe volt – a *magyarságtudat* a szlovákoknál és horvátoknál még elvéve észlelhető hungarus tudattól (a horvát rendek 1790-ben még II. József rendeletei visszavonását együtt ünnepelték a magyar nemességgel, de 1848-ig gyors és látványos fejlődésen mentek keresztül az illír nacionalizmus útján). De, mivel a születő magyar nemzet ideológusai, a specifikus közép-kelet-európai fejlődésnek kö-

szönhetően, szükségszerűen a nemesség soraiból kerültek ki, ebbe az ideológiába szívósan beépültek és továbbéltek a középkori rendi nemzettudat bizonyos elemei. Másfelől, megpróbálva integrálni az ország területén élő nemzetiségeket, a magyar nacionalizmust egy kettős, *államnemzeti és kultúrnemzeti* koncepció jellemezte.

Ezek a többszörös átfedések tették lehetővé a jelenségek félremagyarázását a székelyek esetében, valamint a székely *rendi natio* időnkénti, *modern nemzetként* való konjunkturális feltámasztását célzó próbálkozásokat.

Zavaró tényezőként hatott még a *hun származás* mítosza, mely a birodalomban élő, a rendi társadalomból kirekesztett, hátrányos helyzetű népek emancipációs eszközként alkalmazott prioritáselméleteivel rokonítható. Tudati alapja alighanem a középkori krónikások utalásaira vezethető vissza, melyek a papok, majd a tanítók tevékenysége nyomán, tekintetbe véve még az iskolát végzettek, írni-olvasni tudók viszonylag nagy számát is, könnyen folklorizálódhattak. Erre ráépül egy második, újkori mítoszréteg Orbán Balázs művének széleskörű elterjedése következtében, aki a fellelt hagyományokat próbálta tudatosan összeegyeztetni a csíki krónika szövegével, így ezek immár míves hun köntösben kerülhettek vissza a népi közegbe. A székely rendek viszont hun származásuk tudatát csupán rendi követeléseik alátámasztásához használták fel érvként, karöltve a magyar nemességgel, mely a tárgyalt korban (és ugyancsak a krónikáknak köszönhetően) szintén hun ivadéknak tekintette magát.

A történelem tanúsága szerint tehát a székelység nyelvében megnyilvánuló magyarságtudata a középkorban nem volt sem erősebb, sem gyengébb, sem fejlettebb, sem visszamaradottabb, mint az Alföldön vagy Dunántúlon élő magyaroké. (Ha ugyan nem vesszük tekintetbe, hogy itt, amint Udvarhelyszék levéltára állagai is mutatják, a magyar nyelvű írásbeliség korábban elterjedt a nép körében és a közigazgatásban, mint Magyarország legtöbb vidékén.) A székelység újkori megnyilvánulásai pedig (amennyiben hajlandók vagyunk különválasztani a rendit a nemzetitől, illetve a mítoszt a valóságtól) egyértelműen bizonyítják, hogy az összmagyarsággal egyszerre és annak szerves részeként érett a szó korszerű értelmében vett nemzeté.

Jegyzetek

1. Kordé Zoltán: A székelykérdés története. Múzeumi Füzetek. Székelyudvarhely, 1991. (a kézirat 1985-ben zárult, azóta a székely tárgyú közlemények újabb hullámmal kell számolnunk).
2. Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. Bp. 1984. 89.
3. Liviu Moldovan–Pál Antal Sándor: A székely önkormányzat szervezete a XVI. században. In: Székely felkelés 1595–1596. (Szerk. Benkő Samu, Demény Lajos, Vekov Károly). Bukarest, 1979. 35–46.; Pál Antal Sándor: A Székely székek kialakulása. Székelység. 1990/1.; Berlász Jenő: Közintézményeink a XVI–XVIII. században. In: Régi könyvek és kéziratok. Tanulmánygyűjtemény. Bp. 1974. 155–210. (A székely székekre vonatkozó információk: 198–199.; a Jászkun-kerületre lásd: 171–172.)

4. Jakó Zsigmond: A székely társadalom útja a XIV–XVI. században. In: Székely felkelés 1595–1596. 19–34. (21.)
5. Imreh István: Erdélyi hétköznapiak. Bukarest, 1979. 9–10.
6. Aranyosszék Levéltára a Kolozsvári Állami Levéltárban. Aranyoskönyv, 35–36.
7. Hodgyai Mátyás: Szabad hajdúközösségek Biharban. Székelység. 1990/2.
8. Gianola Albert: Marsili Alajos Ferdinand és Erdély. Erdélyi Múzeum. Új folyam. II. (1931.) 156–169.
9. Imreh István: A rendtartó székely falu. Bukarest, 1973. 8.
10. Szeles János: Székelyudvarhely története. (Közl.: Szádeczky Lajos) Erdélyi Múzeum. XV. (1898.) 400.
11. A nemes székely nemzet képe. (Szerk. Rugonfalvi Kiss István). (a továbbiakban: A nemes székely nemzet képe) II. Debrecen, 1939. 197.
12. Jakab Elek–Szádeczky Lajos: Udvarhely vármegye története. Bp. 1901. (a továbbiakban: Jakab–Szádeczky) 397–398.
13. Szádeczky Kardoss Lajos: A székely nemzet története és alkotmánya. Bp. 1927. 297.
14. Jakab–Szádeczky, 406., 463.
15. Uo. 463–464.
16. Szeles János: i. m. 530.
17. Imreh István: i. m. 11.
18. Szádeczky Lajos: A székely határőrség szervezése 1762–64-ben. Bp. 1908. (a továbbiakban: Szádeczky, 1908.). 256.
19. Uo.
20. Jakab–Szádeczky, 486.
21. A köztudattal ellentétben Székelyudvarhely, az „anyaváros” nem volt a régi időkől kezdve a székelyek főkapitányának székhelye, hiszen a hét székely szék feletti hatáskörrel rendelkező főkapitánnyal csak 1562-től kezdve találkozunk (tulajdonképpen ekkor is csak az 1562-es felkelésben részt vett 6 szék felett rendelkezett), aki egyben a Székely Támadt vár kapitánya, ám ő egyrészt nem a „nemzet” választott képviselője, hiszen a fejedelem nevezi ki, másfelől pedig tartózkodási helye nem az udvarhelyi vár, hanem korabeli szokás szerint saját birtoka. A hiedelem szerint létező ősrégi „székely nemzeti levéltár” pedig, mint látni fogjuk, csupán legenda.
22. Szádeczky, 1908. 403–404.
23. Udvarhelyszék Levéltára a Kolozsvári Állami Levéltárban. 1768. évi registrálatlan iratok. 29.
24. Grünwald Béla: A régi Magyarország. II. kiad. Bp. 1888. 12.
25. Szádeczky, 1908. 419.
26. Ifj. Barta János: Mária Terézia. Bp. 1988. 204.
27. Kosári Domokos: A történelem veszedelmei. Bp. 1987. 135.
28. Udvarhelyszék Levéltára. Székely Láda 25 (II. 13–14.) – 15 összecsatolt lapon itt együtt találjuk a II. József rendeletei ellen tiltakozó leveleket.
29. A nemes székely nemzet képe. II. 139.
30. Udvarhelyszék Levéltára. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1787. 1/7.
31. A nemes székely nemzet képe. II. 139–140.

32. Jakab–Szádeczky, 542–544.
33. Ballagi Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Bp. 1888. 218.
34. Uo. 255–256.
35. Uo. 257–258.
36. Uo. 294.
37. Székely Láda, 87. (V. 5.)
38. Dr. Szádeczky Lajos: A csiki székely krónika. Bp. 1905.
39. Székely Láda, 65. (VIII. 14.)
40. Udvarhelyszék Levéltára. Guberniale dekrétumok. 1806. III. 896. (339.)
41. Szigethi Gyula Mihály: Székely-Udvarhely a Nemes Székely Nemzet anyavárosának leírása. Felső Magyar-Országi Minerva. 1828/3. 1745.
42. Orbán Balázs: A Székelyföld leírása. I. Pest. 1868. 42.
43. Degré Alajos: A magyarországi vármegyei levéltárak története. Levéltári Szemle. 1964. 107.
44. Orbán Balázs: A Székelyföld leírása. IV. Pest. 1870. 24.
45. Jakab–Szádeczky, 558.
46. Grünwald Béla: i. m. 206–207.
47. A levél eredetije Székelyudvarhelyen, Gyöngyössi János tulajdonában. Közölve: Székelység. 1990/2.

Gusztáv Mihály Hermann

Ständeordnung und Nationalitätenidentität bei den Szeklern

In letzter Zeit wurden die Diskussionen über die Urgeschichte der Szekler immer heftiger, die längst den fachlichen Rahmen überschritten und so bei bestimmten Schichten der Szekler zur Deformierung ihrer ethnischen Identität führten.

Die Studie verfolgt die partikulären Züge des öffentlichen Lebens der Szekler vom Mittelalter bis Mitte des 19. Jahrhunderts. Letztlich kommt der Autor zur Schlußfolgerung, daß diese für partikulär gehaltenen Züge im allgemeinen für die gesamtungarische Geschichte typisch sind oder Analogerscheinungen zumindest in entfernteren Teilen des ungarischsprachigen Gebietes zu finden sind.

Um die Wende des 18–19. Jahrhunderts, zur Zeit der Entstehung der modernen ungarischen Nation ist das Ungarnbewußtsein der Szekler klar vom „Hungarus-Bewußtsein“ der mit den Ungarn zusammenlebenden Völkern zu unterscheiden. In diesem Prozeß spielten das Sprachdekret von Josef II. bzw. die dies korrigierenden Diskussionen eine wichtige Rolle. Da aber die Ideologen der in der Entstehung begriffenen ungarischen Nation, dank der spezifischen ostmitteleuropäischen Entwicklung, aus dem Adel stammten, wurden auch bestimmte Elemente der mittelalterlichen Ständeordnung in diese Ideologie fest eingebaut. Andererseits kennzeichneten den ungarischen Nationalismus durch den Versuch, die auf dem Gebiet des Landes

lebenden Nationalitäten zu integrieren, eine staatsnationale und eine kultur-nationale Konzeption.

Diese mehrfachen Überlappungen ermöglichten schließlich die Mißdeutung der Erscheinungen im Falle der Szekler, u. z. die zeitweise auftretenden Versuche der Wiedererweckung der mittelalterlichen Ständenation der Szekler als eine moderne Nation.

Nach dem Zeugnis der Geschichte war das in der Sprache zum Ausdruck gebrachte Ungarnbewußtsein der Szekler im Mittelalter weder stärker noch schwächer, weder entwickelter noch rückständiger als das der Ungarn in der Ungarischen Tiefebene oder in Transdanubien, und seine neuzeitliche Offenbarung (gesetzt den Fall, daß wir das Ständische vom Nationalen, bzw. den Mythos von der Wirklichkeit unterscheiden) beweist eindeutig, daß die Szekler zusammen mit dem Gesamtungarntum und als dessen organischer Teil im modernen Sinne des Wortes zur Nation gereift sind.

Gusztáv Mihály Hermann

Estatism and National Identity of the Székelys

The debates about the prehistory of the Székelys, which have recently become fashionable overreaching the domain of scholarship, have brought about distortions in the ethnic identity of certain strata of Székelys.

This study sets out to enlist the particular features of Székely public life from the Middle Ages until the middle of the 19th century. The author comes to the conclusion, that the assumed particular features are characteristic of the whole of Hungarian history, or their analogies come to light in far away regions of Hungarian language territory.

At the turn of the 18th and 19th centuries however, at the time of evolution of modern Hungarian identity, the Hungarian identity of Székelys and the hungarus identity of other ethnic groups coexisting with the Hungarians are clearly separable. This phenomenon is due to Joseph II's language ordinance and the following debates aimed at correcting the ordinance. As a result of the specific Central-Eastern European development the ideologists of the evolving Hungarian nation came from the ranks of the nobility, certain elements of the medieval national identity of the estates were integrated firmly in this ideology. In addition in an attempt to integrate the national minorities living in historical Hungary, Hungarian nationalism developed a twofold concept of state and cultural identity.

These multiple overlaps made possible the misapprehension of phenomena in the case of the Székelys, the recurrent attempts to resurrect the idea of the feudal natio as the idea of a modern nation in accordance with political aspirations. However, as history proves it, in the Middle Ages the Hungarian identity of the Székelys manifested by their language was neither stronger, nor weaker, neither more developed, nor more backward, than that of the Hungarians living on the Great Plain or in Transdanubia. Manifestations of their Hungarian identity in the Modern Age (if there is willingness to separate feudal from national, or myth from reality) proves conclusively that they became a modern nation together with and as a part of the rest of the Hungarian population.

ZEPECZANER JENŐ

Orbán Balázs temetése

Orbán Balázs 1890. április 19-én bekövetkezett halálától megkezdődött életének, életművének mitizálása, kisajátítása. Kortársa, Daniel Gábor, Udvarhely vármegye főispánja emlékirataiban politikai ellenfelének kijáró minden elfogultsága ellenére is megpróbál reális képet festeni: „Báró Orbán Balásról, ki elhalt május 19-én¹ Budapesten, 60 éves korában. Orbánt legelőször Sepsiszentiványban, apósomnál láttam azután, hogy Törökországból hazajött, hol az ötvenes évek nagyrészét töltötte anyjával, ki görög származású nő volt. Ennek örökségéért, mely Konstantinápoly Perra nevű külvárosában levő több fából épült házakból állott, hosszadalmas pere volt. Végre perét megnyerte, de nem volt köszönet benne, mert házai leégtek. Orbán a török földön kívül Londonban és más nagyvárosokban is megfordult. Az emigránsokkal sokat érintkezett. Tevékenységéről sokat beszélt, azt is elmondta, hogy egy alkalommal a Kossuth Lajos életét megmentette. Miképp, ő tudta, de másoktól nem hallottam. Nem is olvastam erről a hőstettéről. Feje tele volt republikánus eszmékkel. A fennebb írt első találkozásunk (ha nem csalódom) 1860-ben volt, mégpedig azon részében, midőn az alkotmányunk megújulásának reménye feltűnt. Orbán János báró, az édesapja a tövisi birtokot adta át neki, melyért Balázs évi 100 ft haszonbért kapott, miből, bárminő takarékos is volt, nem élhetett meg, hanem gr. Mikes Benedek, kinek anyja báró Orbán Jánosnak testvére lévén segélyezte. Nála volt Zabolán, ő mutatta be Kolozsvárt is, hol kezdetben a magosabb körökben is rokonszenvvel fogadták, de szegletes modoráért, kivált női társaságban, háttérbe lett szorítva. Az 1861-ben Kolozsvárt tartott nagy értekezleten, melyről ezen feljegyzésem kezdetén megemlékeztem, ő is részt vett. Én saját fogatomon lévén ott, azon hoztam Székelyudvarhelyre. Ő vezette mint jegyző az ősgyűlés jegyzőkönyvét. A nagyszebeni gyűlésben Fogarasi r. k. püspök részt vevén, a r. k. vallását részint ezért, részint, mert szabadelvűségével nem tartotta összeférhetőnek elhagyva, unitárius lett. A bárói címét se használta. Mindig a szélső ellenzékhez tartozott. Nem volt őszinte barátja az Ugronoknak, de minthogy azok vezették a székben az ellenzékét, velük működött. Mint író, előbb a Keleti utazás című munkájával lépett fel. Ez egy unalmas olvasmány. Nagyobb figyelmet keltett fel a Székelyföld című művével, melyet nagy szorgalommal állított össze, de abban is sok mende-monda van. Azonban a legkimerítőbb mű, mi eddig a Székelyföldről megjelent. Szerzett is egy fényképező gépet, mellyel több felvételeket tett, együtt voltunk az almási-barlang felvételénél. A magyar tudós Akadémia levelező tagjának választotta. De nem céloim az ő életrajzát megírni, azért csak jellemezni kívánom, és nem ellenszenvvel, csak igazságosan, nem is adott erre okot, mert személyem ellen nem volt kifogása, csak egyszer szólalt fel a képviselőházban az én zsarnoki eljárásom ellen. (...) Balázs több országgyűlésen képviselte a székelykeresztúri kerületet. A nagymondásoktól hemzseggő beszédeit külön lenyomatokban mindig megküldötte választóinak. Nagy volt népszerűsége, mely annyira elbizakodottá tette, hogy

mint mondá: míg a nyikómelletti választó levág egy darab szalonnát és egy szelet kenyeret és gyalog bejön Keresztúrra, hogy reám szavazzon, addig senki sem képes engem megbuktatni. De később nem vágta senki le étette a szalonnát, letűnt a napirendről népszerűsége, más kerületbe, a berettyóújfalviba tűnt fel. Szóval mindig volt kerülete. Ha már egy helyt nem hittek neki, más helyt, hol nem ösmerték, ámított. Mert oly nagyokat mondott, hogy talán ő sem hitte, aztán midőn szaván fogták megretírált. Idősebb Gróf Teleki Samuról azt orálta a képviselőházban, hogy a marosvásárhelyi Teleki könyvtár gyarapítására hagyományozott összeg kamatait nem fordítja rendeltetése céljára. Ifjú gr. Teleki Samu ezért provokálni akarta. Balázs bujkált mindenfelé, a végin Sepsiszentgyörgyön rátalált. Megvívta. Balázs annyira hadonászott a bal karjával, hogy arra kapott egy erős vágást. Jakab Gyula ellen is hírlapilag fellépett. De midőn ez sarokba szorította, a sértést visszavonta. Midőn Ugron Gáborral a Királyhágón túl korteskedni jártak, minden községben mind nagyobb meg nagyobb államadosságokat említett. Ez feszélyezte Ugront. Azt mondta neki: én nem bánom, akár hány millió államadosságot hirdetsz, csak állapotjunk meg egy összegben, mert ha mindenütt különböző összegeket említesz, akkor éppen nem hiszik el.

A képviselő napidíjait a Szejké-fürdő rendezésére fordította. Az épületek az ő rossz ízlésére vallanak. Kényelemre nem is gondolt. A lépcsők alig lennének padlástlépcsőnek alkalmasok. Személyére alig költött valamit. Önző nem volt. Tővisi birtokát az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesületnek (EMKE) hagyta, a Szejké-fürdőt 4000 ft terével Bódog testvére gyermekeinek, a 4000 forintot pedig a székelykeresztúri iskolának. Betegeskedni kezdett még 1888 végén. Gyanú volt gazdasszonyára, hogy az valami lassú hatású mérget adott volna be, mi gyomor bajának oka lett volna. Ezen gazdasszony csinos nő volt, Balázst csalta, nevében nagy számlákat csinált a kereskedésben, mit Balázs – bár kedvetlenül, de kifizetett. Ekkor kezdődött közöttük a rossz viszony, melynek kimenetele elég szomorúan végződött. Balázs rossz ízlését nemcsak a kényelmetlen fürdői építkezésekben mutatta be, hanem azt tetézte az anyja halála után azzal, hogy annak végelhelyezésére a kriptát a legszembevetőbb helyre, az épületek közelébe építtette, honnan később el kellett helyezni, mire még egészségi ok is vezetett.”²

Az ünnepélyes nekrológok, visszaemlékezések hamis pátosza mellett Daniel Gábor jellemzése, igaz, egy kis rosszmájúsággal, Orbán Balázs emberi arcát mutatja be. Az itt közölt, eddig még kiadatlan szöveget hitelesebbé teszi az 1890-ben szerkesztett emlékkönyv hasonló hangvételű írása, amely szókimondó őszinteséggel tűnik ki a kortársaktól megszokott pompázatos, felmagasztaló szövegek sorából. Ezt Daniel Gábor is érezte, mert szükségét is látja, hogy mentegetőzzön: „Azt hiszem, ezen őszinte érzéssel írt szerény sorok az elhunyt tiszteletét csak fokozzák. Úgy annak kijelentése, hogy az elhunyt iránti részvét általános. Háttérbe kell itt szorulni a politikai ellentétnek.”³

Orbán Balázs életművének értékelésében azonban sajnálatos módon a legtöbb esetben nem ez a jóindulatú kritikai szellem érvényesült. A sablonos szölamok maguk alá temették az embert és igazi értékeit. A legkülönbözőbb irányzatok tették politikai zászlóvivőjükké, és így elsikkadt életművének lé-

nyege. Deimágóg példázatok szereplőjévé és provinciális tehetetlenség elkenődésének eszközévé vált állandó felemlegetése, miközben nem végeztük el tudományos értékelését behelyezve kora szellemi áramlataiba. Nem mértük fel politikai, gazdasági eszméinek hatását a székely társadalomra.

Utóéletére már az is jellemző, ha megvizsgáljuk végrendeletének végrehajtását. Orbán Balázs, aki az EMKE alapító tagja volt, már megalakulásától támogatta az egyesületet. Mivel családja nem volt, a halála előtt pár nappal, 1890. április 16-án írt végakarataának végrehajtására az EMKE vezetőségét kéri fel. Ezt annál inkább megtehetette, mert vagyona tetemes részét közcélokra szánta. Nemcsak üres formula volt végrendeletének sokat idézett gondolata: „Amint egész életem küzdelem volt a jóért, az igazságért, a haza üdvéért, s amiként életemben sohase kerestem önfeláldozó odaadásomért az öntudatnál más jutalmat: akként már csak a következetességért is oda kell törekednem, hogy halálomból is némi haszon háromoljék e szegény magyar hazára, amelynek egész életem tevékenységét szentelém, földi javaim egy részét, azt a részét, amely leginkább szerzeményem, a hazai közművelődés és a faj megmentés oltárára szentelem, *én családdal nem lévén megáldva, a magyar népet tekintem családomnak s azt is kívánom fő örökösömmé tenni.*”⁴ (kiemelés Z. J.). Az EMKE megkapta tövisi birtokát (28 hold 413 öl szántó és kaszáló, 847 öl belsőség, 254 öl udvar és egy puszta telek) és csákyai szőlőjét. Mind ezt a székely kitelepítési osztályra hagyja azzal a megkötéssel, hogy a székely kivándorlás meggátolására használják fel. A szejke-fürdői birtok jövedelméből az örökösök – Bódog bátyja két kiskorú fia, Bódog és Balázs – kötelesek lettek volna 20 éven át évente 200 forintot befizetni az EMKE-nek. „A végrendeletet azonban másik fivére és társai megtámadva, 12 évig tartó huzavona után a pert 1902-ben elvesztették, s a birtokot az EMKE 10 000 Korona eladva, nemkülönben a Szejke-fürdőre nézve a rokonokkal 3000 Koronában kiegyezve: ekként a már életében tett 2564 K adománnyal és 1016 K kamattal a hagyatéknak 16 780 K-t tett ki, melyet a Vál(asztmány) az elhunyt férfi emlékére és szándékára való tekintettel 20 000 K-ára egészített ki”⁵ Így a Szejke-fürdő terhére hagyományozott 4.000 korona helyett, hosszas és kínos per után, az EMKE csak 3.000 koronát vehetett át Unokaöccsei is csak 1902-ben jutnak örökségük birtokába. Később a fürdő is kicsúszott a család kezéből, először bérbe adták, majd 1927-ben Bokor Károly és felesége, Gyarmathy Anna tulajdonosai lettek előbbi bérleményüknek. A fürdő, a hozzá tartozó birtok, rajta Orbán Balázs sírhelyével, idegen kézbe került és napjainkig megmaradt helyi érdekűnek, a székelyudvarhelyiek vasárnapi kirándulóhelyének.

Orbán Balázs utóéletére, „kultuszára” nemkevésbé jellemző temetkezési helyének sorsa is Végrendeletében elkülönít egy összeget, amelyről úgy rendelkezik, „hogy a Szejkén félbenmaradt kriptá kiépíttessék, hová magam is elhelyeztetni kívánom földi maradványaimat, édesanyám teteme mellé. Ha netán a hatóság e kriptát jelen helyén meg nem tűrné: akkor az lakházzá átalakítandó, s helyébe egy más kriptá építendő az ellentétes hegy ormára (a tagba).”⁶

Végakarataának megfelelően édesanyja mellé, a Szejke-fürdői birtokán temetik el Koporsóját Budapestről Székelyudvarhelyig Ugron Gábor kísérte, és az EMKE gondoskodott arról, hogy minden nagyobb állomáson a helyi

kórus és alkalmi szónokok fogadják. Így történt Kolozsvárott, Székelykocsárdon, Székelykeresztúron, „ahol br. Orbán Balázst mint képviselőt megbuktatták, az egész lakosság, élén fehérbe öltözött gyászszalagos leányokkal s az unitárius kollégium növendékei álltak. Itt is három koszorút tettek a ravatalra, alkalmi gyászbeszédek kíséretében. ... De tetőfokát a gyászoló ünneplés Székelyudvarhelyen érte el, az elhunyt kedves városában. Az állomásnál dr. Török Albert alispánnal az élén a megyei és városi hatóság, aztán a törvényszék és az állami hivatalok tagjai, az ipartestület, a ref. kollégium tanári kara és ifjúsága, az egész értelmiség és honorácior osztály, gyászlobogók alatt várták a vonatot. A tűzoltóság teljes díszben, a városi-, polgári- és tűzoltózenekarral, a ref. kollégium énekkara s egy cigányzenekar voltak felállítva. Sok kocsis, számos úrnő és a nép asszonyai várták a koporsónak a gyászkocsira helyezését, aminek megtörténtével, egy gyászdal eléneklése után Sándor József, az EMKE örökös tiszteletbeli alelnök-főtítkára az egyesület nevében és megbízásából mondott a nagyközönség előtt nagyobb gyászbeszédet, tárgyilag és részletesen felsorolta a nagy hazafi, br. Orbán Balázs EMKE érdemeit. Beszéde befejeztével a nagyközönség megindultsága közben tette a ravatalra az EMKE óriási cser- és gyopár koszorúját, melyben a cser az erős férfiút és a hőst, az erdélyi havasok fehér gyopárvirága pedig az erdélyi magyarságot és abban a székelységet jellemezte. Beszédében különösen kiemelte az egyes méltatlanságokat, melyeket a nagy ember elszenvedett, de megmondta, hogy így van ez, ahogy Krisztus is kijelenté, hogy a próféták sorsa az életben a munka, türelem és szenvedés, halála után megkoszorúzás és megdicsőülés. És az se mindig. Utána Demeter Dénes h. polgármester mondott Istenhozzádot a város és Miskolcy Károly ügyvéd, a helyi Függelenségi és 48-as párt nevében, mindketten egyenként szép koszorúkat téve a koporsóra. Ekkor lassú léptekkel megindult a beláthatatlan hosszúságú tömeg a városon keresztül. Elöl a ref. ifjúság, aztán a gyászkocsi és az atyafiak. És jött a kocsik és kísérők végnélküli tömege. Az utcák mentén sorfalba állva az egész lakosság. Miközben a zenekar a gyászindulót zengte, minden szem megtelt könnyel, s az ablakokból könnyes női arcok integettek Istenhozzádot. Emberemlékezet óta hasonló temetést nem látott a város és vidéke. De 10 órától a piacon s a szomszédos Szombatfalván át déli 12-ig tartott a lassú felvonulás a Szejkefürdőig, hová az elhunyt kriptát kezdett volt építtetni, melyben az elhunyt a rajongásig szeretett édesanyja mellett óhajtott pihenni.

A fürdőhöz érve, a Székely Mózes fejedelemtől nevezett főépületben már gyászravatal volt felállítva. Ide tétetett le először a koporsó. Az összegyűlt közönség és nép előtt Török Sámuel szentmihályi unitárius esperes mondott imát, melyet Lőrinczi István kénosi unitárius pap megleghangú búcsúztatója követett.

Az utolsó szó Ugron Gáboré volt, ki könnyes szemmel, megrendült szívvel búcsúzott el a székelység nagyjától, a hú barátától, a függetlenségi párt rendületlen hívétől és a régi bajtárustól. Ez volt a magasztos gyászünnepegy utolsó akkordja, és ezzel az udvarhelyi Székely Dalegylet elő- és utó-gyászéneke mellett br. Orbán Balázs hamvai elhelyeztettek a kriptában, melynek fenntartása a végrendelet szerint a rokonokat terheli. Egy hősköltemény zárópompájával így folyt le a Székelyföld szíven megtartott gyönyörű gyászünnepegy.”

Orbán Balázs első temetésén tehát nem volt hiány gázcipőjében, kitett magáért az anyaváros. A Szejke-fürdő nyugati oldalán lévő kriptáját, első nyugvóhelyét még látta diákkorában Persián Kálmán, aki később megírta a lengyelfalvi Orbán család történetét: „Mély, könnyet kicsaló érzés fogott el engem akkor, midőn egy verőfényes szeptemberi délutánon, ha jól emlékszem, a Béli Pál-lakban megpillantottam a zöld zsaluk rácsain keresztül az oda ideiglenesen elhelyezett Orbán Balázs koporsóját. ... Az új sírbolt ekkor volt épülőfélben. A régi napnyugati oldalon az út mellett feküdt, közel az akkori fürdő-vendéglőhöz, Udvarhelyről Szejkére menet balkézfelől.”⁸ Azonban tévedett, amikor feltételezte, hogy: „Orbán Balázs, ... kinek emlékezete ércnél maradandóbban vésődött nemzete lelkébe. Az a szerény sírbolt kedves Szejkéjének most már ott, a napkeleti oldalán, egy nemesen dobogott szívnek, egy igaz embernek nyújt örökös nyugodalmat.”⁹

Az első kriptá, ahogyan Orbán Balázs végrendeletében előre látta, nem bizonyult végleges nyugvóhelynek, ezért örökösei, szándékának megfelelően, egy újat építtettek az általa kijelölt szép fekvésű helyen, a birtok keleti részén, a Borvízoldalban. Az, amit Persián Kálmán „szerény sírbolt”-nak nevez, valójában egy jellegtelen, dísztelen, a hasznavehetetlen hegyoldalba állított gyenge, lapostetejű építmény volt, ahogyan hamarosan kiderült, korántsem az örökkévalóság számára építve. Megrendelőjének elsőrendű szempontja a takarékoság lehetett.

Így nem meglepő, hogy az első világháború éveiben a kriptá állapota nagyon megromlott. Egy 1910-ben készült fényképen is látható repedések tovább tágultak. Ehhez hozzájárult egy zivatar alkalmával becsapó villám és az agyagos, meredek domboldalon 1921- és 1913-ban keletkezett földcsuszamlás. „1921-ben szükségessé vált harmadik temetése, mert kriptája összeomlott, s a durva, mázsás súlyú cement-törmelékek összetörték koporsóját, lenyomták szent tetemét. Bűnös kezek ércoporsójának használható anyagát elrabolták. A fürdő lelkes bérlője fenyőgallyakkal fedte be az omladékot, hogy kőbor kuttyák szét ne hordják a drága csontokat. A Székely Közélet című lap mozgalmat indított Orbán Balázs újabb eltemetésére, amit az unitárius egyház főhatósága és a székelykeresztúri unitárius gimnázium igazgatósága melegen felkarolt, s a székelykeresztúri unitárius főgimnázium ifjúsága összegyűjtötte a temetésre szükséges összeget. A megmentett csontokat új koporsóba téve, a kriptá közelében új sírba helyeztük a kriptában talált többi temetettel együtt.”¹⁰ – írja Szentmártoni Kálmán, a székelykeresztúri főgimnázium egykori igazgatója.

1921. június 19-én rendezik Orbán Balázs harmadik temetését, most már a beomlott kriptá előtt ásott sírgödörbe. A köztudatban már elhalványult annak tudata, hogy Orbán Balázs mellett nyugszik ma is görög-felvidéki német eredetű édesanyja, Knechtel (Foresti) Eugénia és legkedvesebb húga, Ugron Lajosné, Orbán Celesta (1832–1905).

A temetés után tovább folytatják a gyűjtést a sír rendbetételére, amelynek a hatóságoktól engedélyezett határideje 1921. október 1-jén járt le, de az eredmény mindössze 655 lej volt. Az adományozók: dr. Szöllősi Ödön 250, ifj. Ugron Ákos, az EMKE és Gyárfás Pál 100–100, dr. Sebesi János 30, a kadácsi unitárius ifjúsági egyesület 25, a kadácsi unitárius egyházközség és

Benedek Pál 20–20, a székelymuzsnai Péter Sándor 10 lejt adományozott sír-
emlék állítás céljára. Ilyen összegű gyűjtés nyomorúságát akkor mérhetjük fel
igazán, ha összemérjük a korabeli árakkal: 1 l asztali bor ára 12 lej, a székely-
udvarhelyi Bukarest (volt Budapest) szálló nagytermében tartott fillérestélyre
egy páholy ára 30 lej, egy táncestélyi belépő 10 lejbe került. „A gyűjtött
összeget, mely sajnos, nagyon kevés, a székelykeresztúri unitárius kollégium –
az igazgatóság szíves kijelentése szerint – újabb áldozatkészséggel, még pó-
tolni fogja, hogy abból egyelőre legalább a sír rendbehozható és rácszattal
ellátható legyen. Ha tájékozódásunk után az így sem bizonyulna elégnek, az
összeget jobb időnkig (esetleg újabb gyűjtésig) egyelőre letétbe fogjuk helyez-
ni.”¹¹ Mivel nem gyűlt össze a szükséges pénzalap, a „legnagyobb székely”
sírja az évtized végéig jeltelen maradt. Oly nagy a közöny, hogy 1926-ban
joggal írhatták: „Jeltelen és elfeledett Orbán Balázs sírja... Azóta (a harmadik
temetéstől) csak öt év telt el s ma az idegen meg sem találja a sírt. Besüpped-
ve, gazzal teli növe áll a hely, mely alatt a nagy halott nyugszik. Még a fejfa is
a földbe került, s jeltelen sírban fekszik az, akinek emlékét szoborban akarták
megörökíteni, erre országos gyűjtést is rendeztek s az emlékmű tervezetét is
elkészítette Hargita Nándor, a kő- és agyagipari szakiskola akkori igazgatója.
A fürdő jelenlegi tulajdonosa, Bokor Károly most megtisztíttatja a sírt a gaz-
tól, s körülkerítetteti a sírt. A báró Orbán örökösöknek, akik most a fürdőt el-
adták, volna kötelességük azonban, hogy e helyet maradandóbb módon meg-
jelöljék, s így a székelység nagy fiának méltó emléket állítsanak!”¹²

Már az első világháború előtt is történtek kísérletek, hogy Székelyud-
varhelyen létrehozzanak egy irodalmi társaságot a helyi írók és újságírók ré-
szére Orbán Balázs név alatt. „Nekünk is méltók kell legyünk Orbán Balázs-
hoz, a dicsőséges páratlanul honszerető székely név viselőjéhez, akinek Ud-
varhely vármegye, mint szülőföldje, de az egész székelység is örök hálával tar-
tozik. Állítsunk pantheont Orbán Balázs emlékének, egyszerű, puritán jelle-
mű, de törhetetlen, kúrthatatlan meleg honszeretetével párosult önfeláldozó
munkássága követésében.”¹³

A kezdeményezés az érdektelenségen megbukott. A világháború után
is történtek kísérletek az irodalmi társaság létrehozására. „Harmadszor is el-
hantoltuk immár Orbán Balásznak, a nagy székely írónak csontjait”¹⁴ – írja
Bíró Lajos, a római katolikus gimnázium tanára – és figyelmeztet, hogy az
írók, tollforgatók kötelessége a munka folytatása az „Orbán Balázs Irodalmi
Társaság” keretében. Tervét azonban nem tudja megvalósítani.

Orbán Balázs születésének centenáriuma előtt, az évtized vége felé
kezd újból előtérbe kerülni emléke, újra megfogalmazódik az „adósság” tör-
lesztésének gondolata. Felmerül a sír gondozásának kérdése, amely gondo-
zatlanul, begyepesedve áll. Orbán Balázs emlékének felelevenítéséhez hozzá-
járul az is, hogy életműve, elsősorban főműve, a *Székelyföld leírása* követendő
példává válik a székelyföldi értelmiség számára a megmaradásért folytatott
küzdelemben. Emberi vonásai egyre jobban elhalványulnak, a vidéket gyalog-
osan bejáró, leíró „szegény báró”, az idealizált „legnagyobb székely” szere-
pét kezdi magára öltetni. Politikai pályafutása feledésbe merül, országgyűlési
beszédeit, publicisztikáját senki sem olvassa. Közéleti tevékenységéből csak
annak emléke marad fent, hogy a „rossz magyarok” megbuktatták a székely-

keresztúri választásokon egy kormánypárti jelölt ellenében, mert „hálátlanok” voltak.

„A múlt év utolsó napjaiban, valamikor a választások körüli időben, keserű hangú levelet kaptam Székelyudvarhelyről. A levél írója, intellektuális magyar úriember, figyelmembe ajánlja, hogy a választások után jó lesz egy kicsit foglalkozni Udvarhellyel, mert nagyon szomorúan állanak arrafelé a dolgok. Minden téren. S többek között, csak úgy futtában azt is megírta, hogy Orbán Balázs sírjáról is teljesen megfélemedezett az udvarhelyi magyarság, fű nőtte be s minden emlékjel nélkül közeledik a végső pusztuláshoz. Udvarhely magyarsága azóta felébredt. Legalább arra vall az Orbán Balázs sírjának megmentéséért indított akció. Minek a kezdeményezésével megelőzött Vajda Ferenc esperes úr, csak örülni tudok s épp úgy örülnék, ha minden egyébbel megelőznének otthoni székely testvéreim. Bizony ideje volt már Orbán Balázs sírjára gondolni. Levél nélkül is tudtam, hogy Erdély nagy fiának a sírja nem valami gondozott állapotban lehet, először, mert ezt az elhanyagoltságot rámondhatjuk minden nagy emberünk sírjára vagy egykori otthonára, jelen esetben pedig annál inkább elém rajzolódhatott ez a szomorú kórkép, mert mikor utoljára láttam szegény Orbán Balázs nyugóhelyét, már akkor is nagyon szegényes állapotban volt. Pedig Orbán Balázs nem ezt érdemelte. Aki olyan gyönyörű emléket állított a Székelyföldnek, mint ő, hat kötetes *Székelyföld leírásával*, az megérdemelné, hogy méltó emléket állítson neki is a székelység. És pedig az egész székelység, nemcsak Udvarhely-megye. Mert Orbán Balázs, nemcsak Udvarhely-megye szépségeit és történelmét írta meg abban a hatkötetes munkában, de felragyogtatta egész Székelyország tündérvilágát, s megmutatta minden kincsét, amit erre a földre álmódott az Úristen. Aki úgy szerette ezt a népet, mint ő, kár volt elfeledni azt. Aki annyit tett fajtájáért, mint ő, kár volna méltatlannak lenni ahhoz. Mert önmaga múltja és jövője iránt lesz méltatlan az a nép, amelyik nem becsüli meg az olyan kiváló tudóst, mint Orbán Balázs, az olyan kiváló író és kultúr-politikust, mint amilyen ő volt s az olyan puritánul becsületes közéleti férfiút, akinek jellemét minden politikusnak és közéleti embernek meg kell tanulnia, mielőtt porondra lép. Erdélynek ragyogó szerelmese volt. De Erdély könnyen felejtí szerelmeseit. Ideje volt már Orbán Balázusra gondolni.”¹⁵ – írja az Erdélyi Szemle 1929 januárjában, ezzel mintegy megadva a közelgő centenárium alap gondolatát.

Száz évvel Orbán Balázs születése után újra fel kellett kutatni születésének hiteles időpontját. Csurak Vilmos, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum igazgatója levélben kéri fel Bányai János tanár-geológust, hogy „szíveskedj *azonnal* levelet írni Boros Elek h. polgármesternek Tordára és megnyugtanni benne úgy őt, mint a tordai unitáriusokat, hogy Orbán Balázs tényleg 1829. február 3-án és nem 1830. február 3-án született, mint ahogy az összes eddigi forrásmunkák mondják, és a Keleti Újság és Ellenzék írták, mert nem akarják elhinni, hogy tényleg *most* és nem a jövő évben kell ünnepelni.”¹⁶

Már a halála évében kiadott emlékkönyv¹⁷ téves időpontot tüntet fel, és ezt sorra minden utóbbi kiadvány átvette¹⁸ mai napig tartó zavart okozva

annak ellenére, hogy Bányai János 1929-re felkutatva az eredeti anyakönyveket tisztázta a helyes adatot.

Orbán Balázs születésének 100. évfordulója megünneplésének leglelkesebb – és legeredményesebb – szervezője Bányai János, abban az időben székelykeresztúri tanár. Fáradhatatlanul kutat, levelez, írja ismeretterjesztő közleményeit, felhívásokat fogalmaz. Kitartó munkája nyomán megmozdul az egész Székelyföld, sőt azon túl is, ahol székely egyesületek-egyletek voltak, azon területek magyar lakossága, amelyek leírását adta Orbán Balázs művében.

A székelykeresztúri Kaszinó kiadásában, Bányai János szerkesztésében megjelenik a *Ki volt Orbán Balázs? Emlékezés a legnagyobb székelyre születésének századik évfordulóján. 1829. febr. 3.–1929. febr. 3.* (Székelykeresztúr, 1929.) Székelyudvarhely, ahol először felajánlotta a kiadás jogát, nem tudta előteremteni a költségek fedezéséhez szükséges összeget, de itt nyomtatták a Globus nyomdában. „A Székely anyaváros az eddigi múltjához képest most sem tagadta meg önmagát, alapot nem találva nem vállalta a kiadást!!! S épp ezért a keresztúri Kaszinó keresett és talált módot és alapot a kiadásra. Csak az a nagy baj, hogy a jó dátumot, ami biztosabb anyagi alapot adott volna, elszalasztottuk.”¹⁹ – írja a szerkesztő Csutak Vilmosnak 1929. február 10-én.

A késve megjelenő 64 oldalas füzet bevallottan azzal a céllal íródott, hogy ösztönözzön és példát mutasson az emlékünnepek rendezéséhez. A képviselőbuktató keresztúriak így próbálják kiköszörölni a csorbát: „Midőn Orbán Balázst a szennyes, mindennapi politika rafinériái a székelykeresztúri kerületben a képviselő-választáskor megbuktatták, ő erre a megbánásra az unitárius gimnáziumnak tett alapítványával felelt. Ezt a nemes gesztust viszonozni akaró jószándék sugalmazta másfelől a nagy székelyről szóló Emlékezés kiadását...”²⁰

Első fejezete, az Emlékünnepek rendezéséről gyakorlati útmutatásokat ad ezek szervezésére, indoklásul itt is az adósság törlesztése jelenik meg: „Orbán Balázs születésének 100. évfordulója alkalmával súlyos, régi adósságunkat kell letörlesztenünk. Sajnos, eleinte a háború, majd a forradalom s az utána következő kisebbségi élet nehéz vívódó napjai nem nagyon voltak alkalmasak a nagy székelyhez igazán méltó ünneplések nyugodt lelki előkészítésére.”²¹

Szentmártoni Kálmán: Emlékezés Bárány Orbán Balázusra című írása tulajdonképpen ünnepi emlékbeszédnek íródott, és a Székelyudvarhelyen tartott megemlékezésen hangzott el, amelyet az Országos Magyar Párt rendezett a Bukarest szálló nagytermében. Itt fogalmazódott meg először az a gondolat, hogy az emlékünnepek egy Orbán Balázs-kultusz kezdetét kell jelentsék: „Az emberiségnek vannak örökéletre hivatott kultuszai, melyek hova-tovább mind csak erősödnek. Ilyen örökéletű székelykultuszt kell, hogy csináljon a székely nemzet Orbán Balázs alakjából. Csak egy Orbán Balázs székely-kultusz lehet az az örök kapocs, mely minket, erdélyi magyarokat egy közös eszményben örökre összefog, s mint egy áthidaló szivárvány összetartja testvért a testvérral.”²²

Kelemen Lajos: A történetíró Orbán Balázs, Várady Aurél: Orbán Balázs, mint politikus, K. Sebestyén József: Orbán Balázs és a címerek, Bányai János: Orbán Balásznak a Székelyföld természeti viszonyait kutató munkássá-

ga, Lévai Lajos: Orbán Balázs néprajzi kincsei a Székelyföldön című írások először elemzik Orbán Balázs munkásságának különböző területeit tudományos igényességgel. A füzet magában foglalja Orbán Balázs művei és a róla megjelent írások válogatott bibliográfiáját. Az ünnepi műsor rendezői számára két verset is közöl a szerkesztő.

A füzet az 1929. év legnagyobb erdélyi magyar könyvsikere lett,²³ azonban a tervezett anyagi bevétel elmaradt. Az eladásra szétküldött példányok árát legtöbb helyütt az ünnepségek bevételeiből fizették ki Bányai János még sokáig levelezett a tartozások behajtásáért, hogy legalább a költségek megtérüljenek. A füzet jövedelmét Bányai János szándéka szerint a *Székelyföld leírásának* új kiadására szánták.²⁴ Bányai évekilg folytat levelezést, hogy megszervezze a székelyföldi tanárok, tanítók, papok, tisztviselők közös munkáját annak érdekében, hogy a nagy munkát kiegészítsék, aktualizálják és hibáit kijavítsák. Ennek érdekében kérdőíveket küld szét csaknem minden faluba és tesz közzé a magyar újságokban önkéntes munkatársak jelentkezésének reményében. A kiadókkal is tárgyal: „Orbán Balázs műveinek kiadásáról jelenleg komolyan lehetne tárgyalni a Minervával. Sokat foglalkoztunk a kérdéssel, s az végre – azt hiszem – megérlelődött. A Minerva hajlandó volna a Székelyföld leírását megállapított terv szerint kiadni és ügynökei útján terjeszteni. Megbeszélésünk szerint a szövegbe Orbán Balázs fogalmazásából minden bekerülne, ami a mai kritikát megbírja. ... Az a benyomásom, hogy most a szükség is, a hangulat is támogatni fogja a komoly terv megvalósítását. Eljött tehát az idő erre vonatkozó terv megvalósítására. Hát munkára!”²⁵ – írja 1929-ben Gyallay Domokos. Sajnos tévedett! Bányai János erőfeszítése megfeneklett a pénztelenségen és a felkért munkatársak közönyén. Tervek, javaslatok, bizottságok szép számban születtek, minden gyakorlati eredmény nélkül. Jellemző Vámszer Géza 1929. április 14-én Bányai Jánoshoz írt levele, amely a csíkszeredai helyzetet jellemzi: „Vártam még vasárnapi gyűlésünk eredményeit is, hogy azt is közöljem veled. Ez utóbbin sajnos mindig csak elemfuttatások folytak (elvileg elhatározzuk ...). Nekünk, kezdeményezőknak az volt a tervünk, hogy Csíkmegyét magyar szellemi, kulturális és gazdasági szempontból központosítsuk. A falut s várost közelebb hozni egymáshoz, mi, városiak is ki-kijárjunk hozzájuk. Érezzék, hogy törődünk velük, s nemcsak választáskor, Székely testvéreim, nem fajult el a székely vér! jelszóval bolondítsuk évszázadok óta, – mert kezdik megsokallni, pedig türelmes a paraszt. Azonkívül a városi kasztrendszer is fokozatosan egészségesebb alapokra, közös nevezőre hozni. Az egyesületek egy tető alatt, koncentrikus kultúr munkát végezhetnek, s olcsóbb az adminisztrálásuk. Színházterem! Üzlethelyiség – s végül múzeum, a még megmaradt népművészeti kincseket az utókor számára megőrizni, amelyek szemlélete növesztené a faji öntudatot is. Most mind újabb elemek bevonásával, újabb ötletek, ellentmondások s újabb aggályoskodások. (...) Szív kérdés az egész, – de épp az nincs. Nem akarják belátni, hogy az egész kisebbségi társadalmi szervezkedésünket új alapokra kell fektetnünk, mert pusztulunk, gyengülünk és a kultúr-fölényünk maholnap üres frázis, – pénzünk pedig idegen zsebeibe vándorol – itt mindenki úgy kellene gondolkozzék, hogy áldozni, áldozni. Mintha újabb értéktelen hadikölcsönbe fektette volna a pénzt, vagy mintha leégett volna mindnek a csúrje,

háza, hogy a romokon új életet kezdhessünk. Eredmény tehát csak az, hogy végre egy szűkebb bizottságra bízták a gyakorlati megoldások papírra vetését és a tervek keresztül vitelét. A kezdetben 4 tagúnak nevezett bizottság a végén 18 tagú lett, nehogy xy megsértődjék. No, de nem hagyjuk aludni a dolgot, csak nincs vezető egyéniség. (...) A szeredai viszonyokról is szeretnék veled szóbelileg tárgyalni, a tanári karban is sok furcsaság van. Téged is irigylenek és szeretnének kisebbiteni, de elfelejtik, hogy ők semmit sem tesznek sem érdekből, sem hiúságból. Csúf az ember!”²⁶

Az erdélyi magyar sajtó – Bányai János kitarató munkájának köszönhetően – ismerteti az ünnepségeket. Legtöbb esetben rövid ismertetések jelennek meg Orbán Balázsról, hírek az ünnepségekről. Azonban az esemény sajtóvisszhangja nem volt egységes. Boros Elek, Torda város nyugalmazott főjegyzője Bányai Jánoshoz írott levelében panaszolja: „Csodálom, hogy a centenárium alkalmával úgy erdélyi szépirodalmi lapjaink, mint az unitárius lapok nem tartották kötelességüknek sokkal bővebb, nagyobb terjedelemben és *melegebben* méltatni Orbán Balázst. De talán aztán az a sulyok-elhajítás egyenesen megdöbentett, amit az öreg Benedek Elek követett el az Ellenzék múlt heti, vasárnapi mellékletén. Cikkének egy része egyenesen hiénizmus, kegyeletsértő ünneprontás, amikor időszerűnek találta a Gyulai Pál túlzó, magaslati kritikáját leközölni Orbán Balázsról, mely szegényt *tehetségtelen népbolondítónak* deklarálja. A cikk további szép és kedvező részei már nem magyarázhatják azt a durva tényt, amit bizonyára minden jóérzésű s kegyelet-ápoló lélek elítél. Sajnos, mégis senki sem vágott vissza erre az öregségi gyengeségre. Miért e tartózkodás? Orbán Balázs puritán szelleme kemény cáfolatot parancsolt volna, s Erdély tollforgatói mégis némák maradtak. Sem Csutak Vilmos barátomtól (akit erre külön is figyelmeztettem), sem Tanár úrtól mint az Orbán-kultusz hivatott mesterétől nem olvastam eddig semmit az Ellenzékben.”²⁷

Bányai János kezdeményezésére a homoródalmási barlangot „Orbán Balázs barlang”-nak nevezik el A Vargyas-patak festői szorosában, vadregényes környezetben fekvő barlang névadása 1931. június 14-én történik. Az ünnepséget a Brassói Turista Egyesület és a Vargyasi Dávid Ferenc Egylet rendezi. „Kívánatos volna, hogy a résztvevők háziszóttos népviseletben jelenjenek meg”²⁸ tudatja a rendezőség a sajtóban megjelent meghívóban. „Kétezer főnyi érdeklődő lelkes tömege nyújtott méltó keretet a székely vármegye természetbarátainak a homoródalmási cseppkőbarlangnál rendezett szépen sikerült ünnepélyéhez. A barlangot a legnagyobb székelyről Orbán Balázs-barlangnak keresztelték el, s ennek megörökítésére a Brassói Turista Egylet díszes emléktáblát helyezett el a szikla bejáratánál. A Vargyas-patak sziklaszorosának egy kies tisztásán folyt le a felemelő ünnepély, melynek rendén Puskás Kálmán (Brassó) megnyitója után Bányai János (Székelyudvarhely) tartott szép emlékbeszédet br. Orbán Balázsról, majd Szabó Béni képviselő nagy hatású ünnepi beszédet mondott. Horváth Lajos (Székelykeresztúr) eredeti székely dalokat énekelt, Farczádi Sándor (Brassó) és Albu Dezső (Zalán) verseket szavaltak, a székelyudvarhelyi Székely Dalegylet és a Vargyasi Dalárda énekszámokkal, a Vargyasi Zenekar zeneszámokkal szerepelt. Az üdvözlő beszédek során dr. gr. Logothetti Oreszt, az Erdélyi Kárpát Egyesület

elnöke a kolozsvári turisták, dr. Elekes Domokos a székelykeresztúriak üdvözlét tolmácsolta. Befejezésül lövétei székely lányok palotást, egy boldogfalvi s egy árvátfalvi legény csüördögölőt táncoltak.²⁹ Sajnos, mára már a barlang 1931-ben adott neve kihullott a köztudatból, és „díszes márványtábla” sem emlékezteti az úttalan-utakon odavetődő természetjárót.

A centenáriumi ünnepek hangulatában az Országos Magyar Párt székelyudvarhelyi tagozata 1929. május 27-én tervbe vette a Szejke-fürdői síremlék bekerítését és méltó síremlék felállítását, a *Székelyföld leírásának* újbóli kiadását. A terv megvalósítására Vajda Ferenc esperes elnöke alatt bizottságot küldenek ki³⁰ Ugyanúgy, mint a háború utáni években, megintcsak Tompa László hetilapja, a Székely Közélet szorgalmazza a gyűjtést és a síremlék felállítását. A kiküldött bizottság tagját, Haáz Rezsőt, a református kollégium rajztanárát bízza meg a rajzok elkészítésével, aki terveit be is mutatja 1930 májusában, ugyanakkor Török Arthur városi főmérnök a költségvetést is elkészíti. A szükséges összeg előteremtését a bizottság közadakozásból akarja előteremteni.³¹ Haáz Rezső tervei alapján Barabás Lajos ácsmester cinterem-szerű népies sírkertet készít, benne kopjafa alakú fejfa jelöli a sírt. A rajta lévő feliratot – „ITT NYUGSZIK/ ORBÁN BALÁZS/ 1829–1890/ SZÉKELYFÖLD!/ A TE LEGHÍVEBB FIAD/ PIHEN ITT, NYUGTASD/ MÍG A KÜRT RIAD!” – Tompa László fogalmazta.

A felavatásra – amelyet Orbán Balázs negyedik temetéseként is emlegetnek – halasztások után 1932-ben kerül sor. A szervező bizottság meghívja a közeli falvak népét és a távolabbi vidékek képviselőit. Még egyszer fellángol a lelkesedés. Jellemző az emlékünnepek programja: „A május 22-én, d. e. 11 órakor lefolyt műsor felavató gerincét a mi nagy írónk, Nyírő József emlékbeszéde képezte, mely új gondolatokat adott, s úgy formai, mint tartalmi szempontból is igazi maradandó nyomokat hagyó irodalmi alkotás volt. Énekeltek a székelykeresztúri unit. és a székelyudvarhelyi róm. kath. főgimnáziumok, ref. tanítóképző, a Székely Dalegylet énekkarai. Megnyitó imát mondott Sigmond József unit. lelkész. Szavaltak alkalmi költeményeket Báthory Margit, Szolga Ferenc, Lőrinczy László. Gálfalvi Samu a székelykeresztúri unit. főgim. nevében mond lendületes beszédet s helyez koszorút a sírra. Hinléder F. Ákos dr. a rendező bizottság nevében átadja a síremléket az udvarhelyi unit. egyház gondozásába.”³²

A síremlék elkészíttetése és felavatása le is zárja a két világháború közötti nagyobb méretű megemlékezések (és temetések) sorát. Történnek még kisebb, helyi rendezvények, így 1934-ben a Református Dalkör rendez a Szejke-fürdői sír mellett emlékünnepeket.³³ Még 1933-ban is folyik a gyűjtés a síremlék hátralékos költségeinek kiegyenlítésére.³⁴

A székelykeresztúri Kaszinó 1930-ban hozott határozatához híven – „A kegyeletes megemlékezések egy újabb sorozatát nyitotta meg a székelykeresztúri Kaszinó, midőn elhatározta, hogy évi közgyűléseit ezután mindig Orbán Balázs születése napján, február 3-án tartja meg s annak a végén egy egyszerű társas vacsora keretében az emlékét idézi fel. Ezt a jövőben olyan módon akarja megfelelő formába önteni, hogy Orbán-serleget készíttet s azal a vacsorán a tagok egy kiválasztottja emlékbeszédet tart. Majd Orbán munkás szellemének a felújítására egy másik röviden ismertet egy részt a Szé-

kelyföldről”³⁵ – évente megemlékezik Orbán Balázsról. A Kaszinó könyvtárát Orbán Balázsról nevezik el Falára kiteszik Haáz Rezső Orbán Balázsról készült olajfestményét és egy eredeti fényképet, a tordai özvegy Soós Gyuláné adományát.³⁶ Az elkövetkező évek forgatagában mindkettőnek nyoma veszett. A bensőséges ünnepséget még 1938-ban is megtartja a most már I. G. Duca-i (időközben a várost átkeresztelték) Kaszinó: „A serlegbeszédet ezidén az unitáriusok elismert szónoka, Marosi Márton mihaileni lelkész tartotta. ... Itt kell hangsúlyoznunk azt a példát adó tényt, hogy e szerény keretű Kaszinó az Orbán Balázsról elnevezett 3000 műből álló könyvtárának fejlesztésére ez évben is 30.000 lejt fordított! Hogy azt egyebütt nem tudják megcsinálni, az bizony azoknak öntudatlan, kicsinyes életükre mutat!”³⁷

A világháború második évében, 1940-ben, Orbán Balázs halálának 50. évfordulóján, néhány hónappal a bécsi döntés előtt már nem lehetett a Székelyföldön nagyobb tömeget megmozgató megemlékezést szervezni. A Magyarországi Unitárius Egyház Igazgató Tanácsa vállalja magára Orbán Balázs emlékének felidézését, a rendezéssel a budapesti Dávid Ferenc Egyletet bízta meg, amelynek tagjai elsősorban a Székelyföldről származtak. A megemlékezésre április 19-én az Unitárius Misszió Ház templomában került sor. Míg a halála utáni években méltatói elsősorban tudományos, politikai érdemeit emelték ki, a két világháború közötti években a szülőföld leírója, a székely identitástudathoz való hozzájárulása került előtérbe, 1940-re már „fajszerete” dominál. „Az ő édesanyja nem magyar nő, de Orbán Balázs vérének székely fele elég arra, hogy őt egész magyarrá, egész székellyé, s miként egyik életírója nevezi: a legnagyobb székellyé tegye. Van-e valaki a fajtiszták között, aki népét jobban szeretné, mint Orbán Balázs, van-e hűségesebb, áldozatkészebb, magyarabb magyar, székelyebb székely, mint ő, a félvér.”³⁸ Úgy látszik, Orbán Balázs esetében megbocsátható volt, hogy nem „fajszékely” és ennek ellenére kinevezhető a legnagyobb „fajvédőnek”. Sőt, lehet ő Ázsia forró napsugara is „Mi van bennünk? Ázsia van bennünk! Ázsia forró napsugara, a végtelen ázsiai puszták örökké mozgó fuvallata, az ősi szumir kultúra tudatunk legmélyén viselt felsőbbrendűsége. Meleg szív van bennünk, a mozgékonyagnak a puszták széljárását magába záró széles skálája, a hanyatt fekvő heverő nyugalomtól a szélvész sebességével rohanó lendületig. Kultúra van bennünk, tisztelt Európa! Kultúra, kései kisugárzása annak az ősi, legesleges ember kultúrájának, amely megindítója és tanítómestere volt minden más kultúrájának. Ez van bennünk! Ez volt Orbán Balázsban, s nagyobb mértékben, mint bennünk.”³⁹ A temetési, sírja körüli huzavona is gyorsan megoldódik, igaz, sírja sokáig jeltelen volt, ideiglenes, de „Földi maradványait ám remessék el akárhányszor, lángoló magyar lelke, szerető székely szíve örökké élni fog. Amúgy is nehezünkre esik elképzelnünk daliás alakját a szejkai sírban porladozni. Oda illik ő a Hadak Útjára, amint kardjára dőlve ügyeli a Székelyföldet, s várja Csaba királyfi indulóját.”⁴⁰

Orbán Balázs munkája a Székelyföld iparosításáért, a kivándorlás megátalolásáért, a székelység gazdasági, társadalmi felemelkedéséért, amely a XIX. század fogalmai szerint baloldali politika volt, így lesz 1940-ben „fajvédő”, és így lesz ő mitikus hős egy pogány pantheonban.

A II. világháború éveiben újra lehetetlenné vált a jeles elődök emlékének az ápolása. Hiába kéri Bányai János egy székely pantheon felállítását: „Szegények vagyunk, hogy külsőségekben mutatós jelt állítsunk hálánk s tiszteletünk kifejezése gyanánt. Mondhatja akárki! Pedig szerény keretek közt is meg lehet találni a módot arra! Hol vagyunk mi attól a nyugaton gyakori rendszertől, ahol egy-egy község, város a nagy emberének, születési, halálzási vagy munkahelyét legalább emléktáblával ne jelölne meg. Elsősorban ezt kell megcsinálnunk! Azután kerülhetne sor legalább egy szerény mellszobor felállítására, aminek másodpéldányát a Székely Nemzeti Múzeum alkalmas részében lehetne elhelyezni, s így magától együtt volna a nagy székelyek Pantheonja!”⁴¹

1944 után sem javul a helyzet. A kommunista ideológiának egyre jobban elkötelezett Magyar Népi Szövetség nem vallja magáénak csak a „haladó hagyományokat”, a kommunista mozgalom képviselőin túl csak az olyan személyiségeket, akiket ki lehetett sajátítani. Az újonnan áúrt történelemben, a mozgalmi pantheonban nincs helye bárónak (bár ezt a címet sohasem használta), földbirtokosnak (!), aki ráadásul még a magyar országgyűlés képviselője is volt. Ki emlékszik már „baloldali”, függetlenségi programjára, tevékenységére a székelység ügyében? Így (tudtommal) nem neveznek el róla termelészövetkezetet, sírjának gondozását is helytelenítik a párt aktivistái.

1956-ban csak néhány lelkes székelyudvarhelyi tanár és kisiparos bátor kiállása mentette meg síremlékét a teljes pusztulástól. A „... Nyírő Józsefék által állított gyönyörű kopjafát, az ízléses léckerítést s a magasbatörő zsindeletős, impozáns kaputornyot az idő csúfosan megviselte. A sírhantot az eső lemosta, s a sírkertet gyom és vadbozót vette birtokába. (...) Úgy látszik, immár a kommunista ideológia – a múltat végképp eltörölni – ... eszméje elkezdte Orbán Balázs emléket is”⁴² – írja emlékirataiban Kováts Lajos székelyudvarhelyi biológia tanár. Imecs Béla, Vajna Lajos és Dénes Sándor idősebb, meghurcolt kisiparossal szinte titokban végzi el a sírkert javítását Kováts Lajos, bevonva a munkába diákjait is A munkával 1956 májusának végére készülték el Ezután újra kijártak a székelyudvarhelyi iskolák diákjai is a sírhoz. „A sírkert látogatását tanulócsoportjával Szabó Judit, a tanítóképző jeles pedagógus tanárnője kezdte...”⁴³

Ennek ellenére annyira ismert és tisztelt volt a tudós Orbán Balázs neve, hogy lehetetlen volt nem megemlékezni róla. Még a Sztálin tartományhoz tartozó Székelyudvarhelyen is róla nevezik el a városi közüzemeket (!). A Magyar Autonóm Tartomány Patyomkin-falvában lehetővé válik a sír gondozása: „Jellemző, hogy a mostani friss megmozdulást a síremlékének az elhanyagoltsága tette lehetővé. Akadtak még a nyugdíjasok között, akik fájdalommal látták, hogy nagy emberünknek, akinél többet más nem tett a székely nép érdekében, nemcsak emlékezete kezd kiveszni, hanem a Székelyudvarhely melletti, régen híres Szejké-fürdőn lévő sírhantja is teljesen gondozatlan maradt. Az öregek a fiatalokkal, a tanuló ifjúsággal fogtak össze (Szabó Gyula nyugdíjas, László Béla tanár az ifjúság részéről) s ez megteremtette, illetve forrásul szolgált Orbán Balázs kiengesztelő szellemi idézésére.

A teljesen rendbe tett sír, a jellemző székely kopjafával a minap lett testvéri találkozó helye a Székelyudvarhely város tanuló ifjúságának. A szép meleg őszi nap is kedvezett a kizarándokló több ezres ifjúságnak.

A rendbehozott síremlék megtekintése után egy kis programban ismertették a nagy emberünk megbecsülhetetlen munkásságát, annak ma is nélkülözhetetlen eredményét, a Székelyföld 7 kötetes leírását, amely közel 100 évvel ezelőtt jelent meg, de az eltelt idő alatt sem tudott senki olyan összefoglaló ismertetést írni minden faluról, amelyet ő csinált. Mindezt Szabó Judit vázolta az ifjúságunk előtt. Bevezető ismertetésben Horváth József tanár beszélt az ünnepély beindításáról és a síremlék, a többször eltemetett Orbán Balázs nyughelyének megválasztásáról.

Az orbánbalázi megemlékezésnek méltó folytatása a Kultúra Terjesztő Társaságnak f. hó 18-án tartott előadás sorozatán Ferenczi Géza múzeumigazgató részletes és szép megemlékezése.”⁴⁴ – írja Bányai János egy a Vörös Zászló című lap számára írt tudósításában, amely nem jelent meg.

A rajoni Néptanács Végrehajtó Bizottsága az 1960-ig felállítandó emlékművek „kimutatására” is felveszi 1956. november 2-án (!) az Orbán Balázs szobor tervét, sőt még ugyanabban az évben a műemlékek jegyzékére is felkerül a sír (!).

A tilalmak ellenére újra előtérbe kerül Orbán Balázs tudományos munkássága, ez elkerülhetlenné válik, hiszen minden történelmi, néprajzi, természetrajzi kutatás kiindulópontja még ma is a *Székelyföld leírása*. Orbán Balázs néprajzi tevékenységének értékelését első ízben dr. Kós Károly végzi el 1957-ben, dolgozata, nem véletlenül, a Kelemen Lajos Emlékkönyvben jelenik meg.⁴⁵ Kelemen Lajos, K. Sebestyén József és Bányai János 1929-ben megjelent értékelései után ez volt az első tudományos igénnyel írott tanulmány Orbán Balázs tudományos munkásságáról. Később ezt a munkát Erdélyi Lajos folytatta, amikor 1971-ben kiadta Orbán Balázs frissen előkerült fényképeit. A fotóalbumot alapos tanulmány vezeti be, amely Orbán Balázs fényképészeti tevékenységét kimerítően elemzi a korabeli erdélyi fényképezetbe helyezve.⁴⁶ Az 1960-as évek vége felé, amikor Orbán Balázs főműve megjelenésének századik és születésének száznegyvenedik évfordulója közeledik, újra felelevenítük alakját. 1967-ben Katona Szabó István még felrója a következőt: „Azt hiszem, nincs tollforgató, hazánk e tájának kulturális múltjával foglalkozó tudományos kutató, aki ne ihletődött, vagy ne dokumentálódott volna Orbán Balázsnak *A székelyföld leírása* című, felbecsülhetetlen értékű köteteiből. Orbán Balázs itt nyugszik a maga választotta virágos domboldalon, a Szejke-fürdő felett. Sírja gondozott, de a sírkert előtti harangláb zsindelein bizony átlátni.”⁴⁷ Erdélyi Lajos is joggal írhatja: „Nyolcvan évvel ezelőtt, amikor temették, a – legnagyobb székelytől – búcsúztak. (...) Hogy ez nem a fájdalom szülte túlzás volt, bizonyosra vehetjük. Azóta sem alkalmazták másra ezt az elnevezést a székely székekben. Mégis az idősebb nemzedéknek lassan-lassan kihullott az emlékezetéből. Legidősebb falubelije, aki még Lengyelfalván visszaemlékezik rá 1969-ben, legfeljebb annyit mond róla: Hordatta a vizet a városba, meg: Szerette a fejérsépet. (...) A fiatalok, akik ma olyan iskolában tanulnak, ahol annak idején Orbán Balázs még megfordult, történetét feljegyezte, le is fényképezte – e fiatalok közül igen sokan csak bizonytalan, vagy éppen tagadó választ adnak, ha megkérdezzük: Mit tudnak a legnagyobb székelyről? (...) Ne őket hibáztassuk. Az Orbán Balászt követő néhány nemzedék gyakran hivatkozott rá – de ezzel lényegében úgy érezte, hogy lerótta iránta kötelességét.”⁴⁸

Az évfordulókra készülve, kihasználva a szocialista kultúrpolitika átmeneti „enyhülését” 1968-ban az Új Élet Marosvásárhelyen megjelenő folyóirat sorozatot indít „Orbán Balázs nyomában” címmel. Két-három oldalas leírások jelennek meg, amelyeknek történeti részét Bözödi György írja, és a korabeli leírással Katona Szabó István egészíti ki A fényképeket Marx József készíti. A következő évben jelenik meg az Orbán Balázs nyomdokain című kötet. Orbán Balázs életrajzát Mikó Imre írja meg, Fodor Sándor és Beke György egy-egy tájegységről írnak, faluról falura járva úgy, mint egykor a Székelyföld leírója.⁴⁹

A Szejké-fürdői sírhely ekkor még a régi formájában volt, ezért Fodor Sándor figyelmeztette az udvarhelyieket kötelességükre: „Régi mulasztást pótolnának Hargita megye és Székelyudvarhely municípium illetékesei, ha végre külsőségekben is kellőképpen megbecsülnék Orbán Balázs emlékét. Azt talán a felsőboldogfalvi néptanácsra lehetne bízni, hogy Orbán Balázs még jó állapotban lévő szülőházára emléktáblát helyezzen el, ugyanezt megtehetné Székelyudvarhely municípium vezetősége is a Szejkénél azzal a házzal, amelyben a tudós székely élete nagy művét írta – és a zsindeyes síremléket körülültethetnék több virággal a székelyudvarhelyi pionírok.”⁵⁰ Csakhamar elkészül az új síremlék is Az emlékműve épített plakettet Orbán Balázs arcképevel Orbán Áron székelyudvarhelyi szobrász készítette. Jelenleg is ez a kőből készült emlékmű látható. A látogató kilenc székelykapu alatt elcsúszva jut el a sírhoz. A sír előtt állót Orbán Balázs állíttatta 1888-ban a fürdői háza elé. 1973-ban három kaput állítottak fel Kovács Mihály tanár kezdeményezésére és utánajárásával, később ezt a szerepet Vofkori György tanár vállalta és folytatta. Az 1973–1990 között felállított kilenc kapu szép példája a székelyudvarhelyiek összefogásának, mivel nagyon sok ember önkéntes munkája eredményeként jöhettek létre.⁵¹

Orbán Balázs születésének 150. évfordulójáról még megemlékezhetek a székelyudvarhelyiek. A meghirdetett emlékünnepegy hírére zsúfolásig megtelt a Művelődési Ház, hogy meghallgassák Kósa Szántó Vilma, Roth András, Albert Dávid, Erdélyi Lajos, Hermann Gusztáv és Zepeczaner Jenő előadásait.⁵² Azért is emlékezetes ez az ünnepség, mert ezután egészen az 1989-es fordulatig nem lehetett nyilvánosan megemlékezni a Székelyföld leírójáról. Ebből az alkalomból készült el az első kiállítás is Orbán Balázs fényképeiből, a helyi múzeum Erdélyi Lajos reprodukcióit állította ki a művelődési ház előcsarnokában.

Több mint tíz év hallgatás után, 1990 februárjában került sor az első nagy megemlékezésre, amely újra „telt házat” vonzott a művelődési házba, ennek fő előadója Imreh István, a kolozsvári egyetem professzora volt, aki még abban az évben a sajtóban is újraindította az Orbán Balázs életművének tudományos felmérésére vállalkozó íráskor sorozatát.⁵³

Sajnos a politikai törekvések újra igyekeznek zászlójukra tűzni Orbán Balázs emlékét, ami újabb torzulásokhoz vezet. Miután három éve újra cenzúra nélkül lehet ápolni Orbán Balázs emlékét, újra a „Kultusz” meghatározójává vált a közöny, és újra gondozatlan a Szejké-fürdői sír a propagandisztikus megemlékezések közötti időszakban. Mindezt tetézi az a tudományos igénytelenség, ahogyan az Orbán Balásról írt cikkek megjelennek, amelyek

halmozottan tartalmazzák mindazokat a tévedéseket, amelyek egy évszázad alatt megjelentek.⁵⁴

Jegyzetek

1. Orbán Balázs halálának időpontja: 1890. április 19.
2. Daniel Gábor: Udvarhelymegyei események az 1875. évtől kezdve az 1898. év végéig. Kézirat a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum tulajdonában. K. 2438/2. 237–240.
3. Daniel Gábor: Udvarhelyszéki életéből. Orbán Balázs emléke. Szerk. Boros György. Kolozsvár, 1890. 8–12.
4. Orbán Balázs végrendelete. Persián Kálmán: A lengyelfalvi Orbán bárók. Családtörténeti tanulmány. Kolozsvár, 1911. 41.
5. Sándor József: Az EMKE megalapítása és negyedszázados működése. 1885–1910. Kolozsvár, 1910. 438.
6. Orbán Balázs végrendelete. 43.
7. Báró Orbán Balázs temetése. Sándor József egykori kéziratot feljegyzése szerint. Székelység 1940. 6–8. sz. 44–46.
8. Persián Kálmán: i. m. 3–4.
9. U. o. 3.
10. Szentmártoni Kálmán: Emlékezés Orbán Balázusra, a legnagyobb székelyre, születésének századik évfordulóján. Ki volt Orbán Balázs? Székelykeresztúr, 1929. 17–18.
11. Székely Közélet 1921. október 2.
12. Hargita 1926. július 15.
13. Székelyország 1914. június 21.
14. Bíró Lajos: Orbán Balázs irodalmi társaság. Székely Közélet 1921. július 3.
15. Erdélyi Szemle 1929. 1. sz. 4.
16. Csutak Vilmos levele Bányai Jánoshoz. 1929. január 25. Székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum. Bányai János gyűjtemény. 268. sz.
17. Orbán Balázs emléke. Szerk. Boros György. Kolozsvár, 1890. 5.
18. Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. IX. Bp. 1903. 1318., Pallas nagy lexikona. XIII. Bp. 1896. 463. stb.
19. Bányai János levele Csutak Vilmoshoz. 1929. február 10. Székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum. Bányai János gyűjtemény. 268. sz.
20. Ki volt Orbán Balázs? Székelykeresztúr, 1929. 5.
21. U. o. 7.
22. U. o. 22.
23. Brassó Lapok 1929. június 3. és Csíki Lapok 1929. június 15.
24. „E munka jövedelmét a Székelyföld leírásának új kiadására fordítjuk” – a füzet címlapján.
25. Gyallay Domokos levele Bányai Jánoshoz. 1929. április 19. Székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum. Bányai János gyűjtemény. 268. sz.

26. Vámszer Géza levele Bányai Jánoshoz. 1929. április 14. Székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum. Bányai János gyűjtemény. 268. sz.
27. Boros Elek levele Bányai Jánoshoz. 1929. február 12. Székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum. Bányai János gyűjtemény. 268. sz.
28. Orbán Balázs emléktábla leleplezési ünnepség a homoródalmási barlangnál. Székelyföld 1931. június 11.
29. Orbán Balázs-ünnepély a homoródalmási cseppkőbarlangnál. Csíki Lapok 1931. június 21.
30. Székely Közélet 1929. május 26.
31. Székely Közélet 1930. május 18.
32. Orbán Balázs síremlékének felavatása. Székelység 1932. 5-6. sz.
33. Orbán Balázs emlékezete. Székely Közélet 1934. június 23.
34. Székelység 1933. 3-4. sz.
35. Magyar Nép 1930. március 8.
36. Aranyosvidék 1931. március 14.
37. Székelység 1938. 2. sz.
38. Orbán Balázs emlékezete. Bp. 1940. 20.
39. U. o. 22.
40. U. o. 33.
41. Székely Pantheon! Székelység 1942. 3-4. sz.
42. Kováts Lajos: Míg a talabor elkopott... Kézirat. 1922. a székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár birtokában. 123.
43. U. o. 125.
44. Bányai János: Orbán Balázsnak, a Székelyföld kutatójának emlékezete. Kézirat a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum tulajdonában. 1956. október 19.
45. Kós Károly: Orbán Balázs, a néprajzkutató. Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, 1957. 436-451.
46. Orbán Balázs: Székelyföld képekben. Bukarest, 1971. 7-39.
47. Katona Szabó István: Művelődési őrnémet Udvarhelyen. Új Élet 1967. 15. sz.
48. Orbán Balázs: Székelyföld képekben. Bukarest, 1971. 18.
49. Beke György-Fodor Sándor-Mikó Imre: Orbán Balázs nyomdokain. Bukarest, 1969.
50. U. o. 80.
51. Oláh István: A kapuk útja. Előre 1973. május 17.; Sütő András: Orbán Balázs kapui. Évek – hazajáró lelkek. Cikkek, napló jegyzetek 1953-1978. Bukarest, 1980. 160-164.; Kovács Mihály: A székelykapuk felállításának vázlatos története. 1992. Kézirat a szerző tulajdonában.
52. Székelyudvarhelyi Művelődési Hét – hatodszor. Új Élet 1979. 6. sz.
53. Imreh István: Tallózás Orbán Balázs írásaiban. Korunk 1990. 4. sz. 488-492. és A példázatot termő élet. Székely Útkereső 1990. május 5.
54. Katona Ádám: Orbán Balázs korszerűsége. Szabadság 1990. április 20. és Zepeczaner Jenő: Mit tud az OBKE ügyvezető elnöke Orbán Balásról? Udvarhelyi Híradó 1992.

Jenő Zepeczaner

Balázs Orbáns Beerdigungen

Der auch „der größter Szekler“ genannte Balázs Orbán (1829–1890) führte ein abenteuerliches, romantisches Leben. Auch sein Nachleben war nicht weniger interessant, und bei dessen näherer Betrachtung müssen wir bestürzt feststellen, daß der „Kult“ um seine Persönlichkeit in den hundert Jahren seit seinem Tod von politischen Parteien in Anspruch genommen wurde. Die fast rein ungarischen Bewohner des Szeklerlandes, des süd-östlichen Teils Siebenbürgens verehren den Verfasser des Buches „Die Beschreibung des Szeklerlandes“, den Wissenschaftler, den Reisenden, den liberalen Landtagsabgeordneten mit dem Programm von 1848, den Menschen mit puritanischer Lebensführung, der den Großteil seines Vermögens dem Aufstieg seiner Nation opferte. Namhafte Intellektuelle wie der Dichter und Redakteur László Tompa oder der Geologe, Lehrer und Redakteur János Bányai kämpften für die Neuauflage des Werkes von Orbán, für dessen Weiterführung oder zumindest dafür, daß sein Grab in Szejke-fürdő bei Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc, Oderhellen) nicht vernachlässigt, vergessen bleibt. Alles scheiterte aber an der Gleichmütigkeit, sobald sie um Geldopfer für ein Denkmal oder für die Neuauflage seines Hauptwerkes baten.

Balázs Orbán wurde dreimal beerdigt. Dreimal (mit dem letzteren nunmehr zum vierten Mal) wurde für ein Denkmal gesammelt, die Begeisterung vom Anfang erlosch jedoch jedesmal angesichts der Gleichgültigkeit. Trotzdem fehlte es nicht an hohlen Reden anlässlich der Jubiläen. Die meistens selbsternannten Politiker, denen Orbáns Geist unbekannt ist, bezüglich seines Lebenswerkes nur über oberflächliche Kenntnisse verfügen, versuchten das Andenken an den heute noch populären Balázs Orbán, für ihre populistischen, demagogischen Zwecke zu mißbrauchen.

Jenő Zepeczaner

The Burials of Balázs Orbán

Balázs Orbán (1829–1890), called „the greatest of the Székelys“, lived a romantic, adventurous life. The tradition associated with his name is no less interesting. The analysis of this tradition proves that in the century following his death political parties monopolized the „cult“ of his personality. In the Székely land, the almost exclusively Hungarian population of south-eastern Transylvania sincerely adores the author of „The Description of the Székely Land“, the scholar, the traveller, who lived a puritan way of life, supported the principles of 1848 as a member of parliament, and dedicated a part of his wealth to the advancement of his nation. Famous intellectuals like László Tompa, the poet and editor, or János Bányai, the geologist teacher and editor stood up for a new edition of Balázs Orbán's great work, for its continuation. They also struggled not to let his grave at Szejke-fürdő near Székelyudvarhely neglected, his memory forgotten. However,

every time they ran into indifference, whenever they appealed for financial aid to erect a monument, or for a new edition of his work.

Balázs Orbán had been buried three times. A collection in support of the erection of a statue was started three times (a fourth has just been launched), but the initial enthusiasm has always disappeared. In spite of this, there was an abundance of sonorous evaluations and ceremonial addresses at anniversaries. Self-appointed politicians, who did not possess any knowledge about the spirit of Balázs Orbán, and who were only partly familiar with his achievement, tried to make use of the memory of the still popular Balázs Orbán for their own populist, demagogic aims.

BÁRDI NÁNDOR

Impériumváltás Székelyudvarhelyen 1918–1920

A román és a magyar történetírás egyaránt fontos kutatási területe az 1918–1920 közötti erdélyi impériumváltás: a történelmi Magyarország felbomlása, illetve Nagyrománia létrejötte. Az eltérő nézőpontokon túl az egyik oldalon az új, megnagyobbodott állam születésének eufóriája és történeti legitimációjának politikai szükségessége, a másik oldalon pedig az „igazságtalan döntés” felett érzett sérelem vezetett az egymásnak ellentmondó álláspontok kialakulásához.

A magyar történetírás ebben a kérdésben a két világháború között mindvégig a trianoni békediktátum igazságtalanságát bizonygatta. Erdély elvesztésének oknyomozása során több ma is alapvetőnek tekintett munka született: Jancsó Benedek a román nemzeti mozgalmak történetét mutatta be magyar szempontból¹, Rubint Dezső és Breit József az 1918–19-es események hadtörténetét dolgozta fel², Mikeres Imre az impériumváltás hétköznapjairól adott közre Romániában egy 2 kötetes munkát³, Horváth Jenő pedig az I. világháború diplomáciatörténetét vázolta fel⁴. A magyar szakirodalom az igazságtalanságok bemutatásán túl a bekövetkezett események okait kutatva azokért a román „irredenta” mozgalom erdélyi és nemzetközi tevékenységében, a szövetséges hatalmak – különösen Franciaország – Románia iránti elkötelezettségét és a vele tanúsított engedékenységet valamint a Károlyi kormányzat „felelőtlenségét” tette felelőssé.

Az 1960-as évektől szakmai körökben újra előtérbe került a trianoni béke körülményeinek történelmi elemzése. Mivel nem propagandisztikus céllal indultak a kutatások; az igazságtalanság hangsúlyozása helyett új megközelítések kerültek előtérbe: Berend T. Iván és Ránki György felvetették, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása – a történelmileg kialakult közép-európai munkamegosztási rendszer szétverésével járt, s az ennek következtében szükségessé vált importpótló iparpolitika révén az állam szerepe tovább növekedett a térség országaiban.⁵ Szász Zoltán társadalomtörténeti szempontokat vont be az erdélyi románság mozgalmainak vizsgálatába.⁶ L. Nagy Zsuzsa a párizsi békekonferenciáról adott áttekintést.⁷ Kiemelkedő jelentőségű Ormos Mária a korabeli francia külpolitika térségbeli tevékenységét feltáró munkája. Mindkét munka magyar kutatók számára addig ismeretlen forrásokat dolgozott fel.⁸ Raffay Ernő felhívta a figyelmet a Károlyi-kormány szűk mozgástérben kifejtett katonai lépéseire 1919 első hónapjaiban.⁹ Az 1989-től egymást követően „Trianon igazságtalanságairól” megjelenő felvilágosító munkák és a politikai élet egyes megnyilvánulásai nyomán egyre nagyobb szakmai figyelem irányul a történelmi Magyarország felbomlásáról a közgondolkodásunkban kialakult kép elemzése felé.¹⁰

Sajnálatos, hogy az erdélyi impériumváltás történetére vonatkozólag ezidáig nem folytak magyar helytörténeti kutatások. Páll Antal Sándor Ma-

rosvásárhelyen készült munkáján¹¹ túl csak néhány korabeli emlékirattal rendelkezünk.¹² Ennek természetesen egyrészt az az oka, hogy az impériumváltás nem a helyi események, hanem nagyobb nemzetközi folyamatok következményeként zajlott le. Másrészt a magyarországi kutatók ilyen jellegű kutatásokhoz nem rendelkeztek megfelelő forrásanyaggal.¹³

A helytörténeti kutatásokat nem úgymond „hiánypótló jellegük” miatt vagy mint a kizárólagosságra törekvő nacionalizmus nyersanyagtermelő kincsébányáját tartom fontosnak e témakör vizsgálatában. Fontosak ezek a kutatások, mivel abban a történelmi helyzetben – az átélt tapasztalatok nyomán, melyeket a későbbi nemzeti propagandák kiaknáztak – változtak meg a két nemzet közgondolkodásában az egymásról kialakult sztereotípiák. A szelíd, kicsit balga román paraszt helyét a csalárd, szőszegű és erőszakos, korrupt román képe váltotta fel, míg a másik oldalon, miközben a dzsentrí úrhatnám-ságát az egész magyarságra kiterjesztették, megjelent az örökké érthetetlenül lázongó, robbanékony székely és a kultúrfölényével okoskodó, rideg magyar úriember képe. E sztereotípiák igazoló gyűanyagát magyar oldalról az impériumváltás és az azt követő kisebbségi sors mindennapi sérelmeiből meríthették, míg a másik oldalon az 1918 előtti „erdélyi elnyomatás” felnagyított emlékezete szolgáltatta a fő hivatkozási alapot.

Másrészről azért is szükséges a helyi eseményeket vizsgálni, mert a feltáratlanság, kimondatlanság következtében erről az időszakról magán, illetve helyi mitológiaiak jöttek létre. Az egyik ilyen ma is gyakran emlegetett probléma a székely köztársaság kérdése.¹⁴ Dolgozatunkban az impériumváltás folyamatában szeretnénk feltárni ennek az önrendelkezési törekvésnek a hátterét és vázlatosan felmutatni két hozzá hasonló autonómia kezdeményezést.

Az 1918. november 13-án aláírt belgrádi fegyverszüneti egyezmény értelmében a kijelölt demarkációs vonaltól (a Nagy-Szamos felső folyásától Marosvásárhelyig, azután a Maros mentén Szegedig majd, a Szabadka–Baja–Pécs vonaltól északra a Dráváig) délre fekvő területeken a közigazgatás a magyar kormány kezében maradt. A szövetséges hatalmak nevében a szerbek és a románok által megszállt területeken két többségében magyar (Baranya és Székelyföld) és egy igencsak vegyes lakosságú tájegység (Bánát) található. Az újvidéki Nagy Nemzetgyűlés 1918. november 25-én kimondta a dél-magyarországi megyék csatlakozását Szerbiához. Gyulafehérváron pedig az erdélyi románok nemzeti gyűlése csatlakozott Romániához (1918. december 1.). Ezek legitímálták a két hatalom, titkos szerződésekben már a szövetségesek által is elismert területi követeléseinek megvalósítását.

A magyar közigazgatás képviselői az annexiós törekvésekkel szemben a belgrádi fegyverszüneti egyezményre, illetve arra hivatkoztak, hogy a békekonferencia nem döntött a határok kérdésében. A magyar államhoz való hűségen túl a behódolás ellen az volt önmaguk számára a legfontosabb érv, hogy ha az bekövetkeznék, a békekonferencián ez a szerb illetve a román álláspontot erősítené.

Ugyanekkor polgári-demokratikus forradalom zajlott le Magyarországon és ennek révén a szociáldemokrácia is komoly pozíciókat szerzett. Pécs és Temesvárott egy időre a helyi vezetés is a kezükbe került. A harmadik

autonómia kezdeményező központban nem volt jelentős szervezett munkásság és a megszállás körülményei miatt az önrendelkezés érdekében fellépő mozgalom nem bontakozhatott ki úgy, mint az előbb említett két másik regionális központban. A három városban egymástól eltérő körülmények között különböző autonómia elképzelések láttak napvilágot egyaránt a hódító törekvésekkel szemben.¹⁵

Pécsett az első autonómia tervezet a helyi Nemzeti Tanács nevében 1918 decemberében körvonalazódott, célja az volt, hogy ezáltal elkerüljék a szerb megszállók közvetlen beavatkozását a város igazgatásába.¹⁶ Ha ez nem is járt sok eredménnyel, de az 1919 február-márciusi sztrájk és a szerb hatóságok félelme a Tanácsköztársaság hatásának átterjedésétől és a fontos mecseki szénzállítások elakadásától lehetővé tette a város irányításának viszonylagos függetlenségét. 1919. augusztus 25-én a békekonferencia legfelsőbb tanácsa megállapította a végleges jugoszláv-magyar határvonalat anélkül, hogy figyelembe vette volna a Szerb-Horvát-Szlovén királyságnak Baranya megszállt részére vonatkozó igényeit. Nyilvánvalóvá vált, hogy a szerb jelenlétnek előbb-utóbb vége szakad. Szerb részről azonban a békeszerződés aláírásáig még megpróbáltak az annexióhoz helyi támogatókat szerezni, de ezek az akciók nem jártak sikerrel. Ellenben a szerb katonai hatóságok által engedélyezett 1920 februári és júniusi munkásgyűléseken az ellenforradalmi rendszer terrorja ellen tiltakozók kérték a megszállás meghosszabbítását a Horthy rendszer bukásáig, illetve az 1918 októberi kormányzati rendszer remélt visszaállításáig. Így érthető, hogy a megszállókkal egyre rosszabb viszonyba kerülő volt munkapárti városi vezetés helyét 1920 augusztusában választások révén – az SZHSZ állam felügyelete mellett – a socialisták vették át, és Linder Béla (a Károlyi kormány volt hadügyminisztere) lett a város polgármestere. A belgrádi kormány képviselőivel folytatott tárgyalásokon a socialisták megyei autonómiát kértek, amelynek területe magába foglalta volna Pécs törvényhatósági jogú várost, valamint Baranya, Tolna és Somogy megyék megszállt részét. Az autonómia addig maradhatott volna fenn, míg a megszállás tart, illetve nemzetközi szerződés nem dönt a terület ügyében. Más jogszabályok megalkotásáig az 1919. március 22. előtt érvényes jogszabályokat alkalmazták volna. Magyarország és a SZHSZ Királyság aktuális törvényei a tervezet értelmében nem lettek volna érvényesek az autonóm területen, de ez utóbbi állam képviselője számára törvénykezdeményezési és az autonómia-egyezmény betartására vonatkozó ellenőrzési jogot biztosítottak volna. A tervezet azonban nem valósult meg, mert a szerb katonai vezetés még Pécsett sem engedte az önkormányzati döntéseket megvalósítani, és az anyagi feltételek biztosításához sem járult hozzá. (A Szerb-Horvát-Szlovén államalakulat nem önkormányzati alapon épült fel, egy effajta autonóm alakulat teljesen idegen test lett volna számára.) Épp ezért 1919. december 29-én a Pécsi Szocialista Párt képviselői lemondtak a város vezetésében elfoglalt pozícióikról, lemondásukat azonban a szerb kormánybiztos nem fogadta el: a város vezetése szabadabb kezet kapott az irányításban és némi anyagi segítséghez is hozzájutott. 1921. január 27-én újabb autonómia tervezet jelent meg, amely már Pécs–Baja központokkal a városi és megyei törvényhatóságok megszállás előtti jogkörét kívánta visszaállítani. (A tervezet szerzőjét nem

ismerjük.) Az elhúzódozó tárgyalások után Linder Béla az 1921. március 2-i városi törvényhatósági ülésen bejelentette, hogy a tárgyalások során a szerb kormány elvben hozzájárult a megszállt területek autonómiájához (nem tudjuk, hogy egyáltalán az 1921. január 27-i tervezetről volt-e szó) és a dinárvallata behozatalához. Később, az 1921. április 18-i közgyűlésen javasolta, hogy kérjék az antant hatalmaktól a megszállás 5 évvel történő meghosszabbítását.

Ezzel szemben a szocialista párt álláspontja az volt, hogy a megszállást nem meghatározott ideig, hanem a Horthy-rendszer megszűnéséig kellett volna kiterjeszteni, hiszen abban a hitben éltek, hogy ez rövidesen bekövetkezik. A nemzetközi folyamatok azonban félbeszakították a tervezeteket: 1922. augusztus 22-én a magyar csapatok bevonultak Pécsre. Ezt megelőzően néhányan kalandor akcióként 1921. augusztus 14-én kikiáltották a Baranya-Baja Szerb-Magyar Köztársaságot, amelyet az antant védelme és a Szerb-Horvát-Királyság protektorátusa alá szerettek volna helyezni. Ez azonban a nemzetközi megállapodásokból és erőviszonyokból adódóan már nem sikerülhetett.

Másféle autonómia törekvések jelentkeztek a Bánátban (Temes, Torontál és Krassó-Szörény vármegyékben). Bővebb ismeretekkel a Temesvárott és Lugoson történekről rendelkezünk.¹⁷ Krassó-Szörény vármegye központjában 1918. november 1-jén alakult meg a helyi Nemzeti Tanács, amelynek a tevékenységében a románság képviselői eleve nem kívántak résztvenni. Mivel a város laktanyájából fegyverrel együtt eresztették szélnek a katonákat, és a hadisegélyek folyósításával is komoly gondok voltak, rövidesen az egész megyéből fosztogatásokról, lázadásokról érkeztek jelentések. A falvak többségében a hatóságok képviselőit elkergették, lakásaikat kifosztották. Ugyanígy megtámadta a lakosság – általában a leszerelt fegyveres katonák vezetésével – a szeszfőzdeket, malmokat és élelmiszerraktárakat. Néhány helyen sortűzekre, lövöldözésekre is sor került, november első felében több mint 60 ember halt meg. Az összetűzéseknek nem volt markáns nemzetiségi jellege, sok helyütt a görög keleti pópáknak, helyi román értelmiségieknek sem sikerült az elszabadult indulatokat megfékezniük. Issekutz Aurél, a vármegye alispánja november 2-ra értekezletet hívott össze, ahol a lugosi Nemzeti Tanács lemondott, mivel Budapesten törvényes kormány alakult a Nemzeti Tanácsból, s úgy gondolták, hogy a helyi közigazgatásban a kormánynak alárendelt hatóságoknak kell intézkedniük.

Az alispán kérésére polgárőrséget állítottak fel és népgyűléseket hirdettek meg a rend helyreállítása érdekében. November 3-án jelent meg Lugoson Bartha Albert és Roth Otto, a Bánáti Népi és Katonatanács vezetői, hogy itt is új tanácsokat alakítsanak. A helyi politikai élet vezetői azonban ettől elzártak. A közigazgatást továbbra is az alispán vezette, aki november 7-én újabb értekezletet tartott és javaslatot tett egy 10 tagú (5 magyar és 5 román főből álló) bizottság létrehozására. Román részről ezt Valer Braniște elutasította arra hivatkozva, hogy a wilsoni elvek alapján Krassó-Szörény megye már nem tekinthető magyar területnek, ezért nem hajlandó egy magyar bizottságban részt venni. Véleménye szerint a lugosi politikai hatóságok egyetlen feladata a magyar állameszme felszámolása lehet. Hangsúlyozta, hogy mivel a

vármegyében teljes az anarchia, 40 településen már helyi „szovjet alakult”, és a magyar hatóságok képviselőit elűzték, csak a Román Nemzeti Tanács tudja a rendet helyreállítani. Válaszként Jakabffy Elemér országgyűlési képviselő kifejtette, hogy bár látják, hogy ideáljuk, az egységes magyar állam elveszett, de ne kívánja senki, hogy ehhez hűtlenek legyenek. Annál is inkább, mert „testvéri egyetértés könnyebben lehet becsületes férfiakkal, mint olyanokkal, kik nemzetiük árulásának bélyege van.”¹⁸

A rendet a belgrádi szerződés értelmében a Lugosra bevonuló 180 fős szerb katonaság állította helyre november 14-én. Parancsnokuk közölte, hogy a magyar közigazgatást fent kell tartani. Szerb katonai őrséget állítottak minden fontosabb helyre. A csendőrség – budapesti utasításra – a demarkációs vonalon túlra vonult vissza, a magyar, illetve a román nemzetőrséget 100-100 főben korlátozták. A közbiztonság helyreállt és a közigazgatás Lugoson és a járási központokban folytatta munkáját. A szerb katonai vezetés a román értelmiségiekkel, politikusokkal többször konfliktusba került, mivel mindkét fél a megyét illetően bízott a békekonferencia számára kedvező döntésében. A gyulafehérvári nagygyűlésre is csak az utolsó pillanatban adták meg a románság képviselőinek az utazási engedélyeket. Erőteljesebb szerb beavatkozásra csak január végén került sor, amikor elrendelték a helyben használatos bankjegyek lepecsételését és azok kizárólagos forgalmát, hírek terjedtek el arról, hogy több járásban igyekeztek szerb hűségesküre kényszeríteni a tisztviselőket. 1919. január 26-án a Bánát hovatarozásáról folytatott vitában kialakított nemzetközi megállapodások értelmében francia csapatok érkeztek Lugosra. Vezetőik a kivonuló szerbekhez hasonlóan elismerték a működő magyar közigazgatás fennhatóságát. 1919 áprilisában Roth Hugó és Jakobi Kálmán a Bánati Köztársaságot propagáló előadást tartott Lugoson. A rendelkezésre álló forrásokból semmit sem tudunk az önálló államegységgel kapcsolatos tárgyalásokról, de ugyanekkor a Krassó-Szörényi Lapokban Jakabffy Elemér statisztikai, gazdasági tanulmányt tett közzé az esetleg létrejövő Bánati Köztársaság adottságairól, bár ennek létrejöttére nem sok lehetőséget látott: „A közgazdasági fejlődés minden előfeltétele meg volna ezen a területen, ha valóra válhatnék a kis országoknak az az álma, hogy ne legyenek közgazdasági vazallusai valamely nagyobb hatalomnak. E nélkül, a népek szövetsége nélkül, neutralizálás nélkül, amihez mind kevés reményünk van, természetesen úgyszólván született gondolat volna egy ilyen kis ország létesítése.”¹⁹

1919 áprilisában egymást váltották a francia katonai parancsnokok Lugoson, majd május 23-án 500 fős román csendőri alakulat vonult be a városba. Ezután gyakorlatilag román kézbe került a közigazgatás, mivel a lugosi Dobrin Györgyöt előbb a nagyszebeni Kormányzó Tanács, majd Tournoudres francia tábornok is kinevezte Krassó-Szörény vármegye prefektusává. Dobrin az alispáni hivatalt május 28-án vette át az „erőszaknak ellent nem álló” Issekutz Auréltól, majd azonnal hűségesküt követelt a tisztviselőktől.

Az, hogy a megszállás időszaka alatt a román többségű Krassó-Szörény megyében magyar kézben maradt a közigazgatás elsősorban a Bánát birtoklásáért folytatott szerb-román diplomáciai csatározásnak volt köszönhető.²⁰ Ehhez azonban valószínűleg az is hozzájárult, hogy a tisztviselők, közigazgatási vezetők jelentős része román nemzetiségű volt, és az impériumvál-

tással új pozícióként inkább „csak” az alispáni, főjegyzői, törvényszéki pozíciókat foglalhatták el, másrészt a megye szakszerű irányítását (pl. az államvagyon, hadfelszerelések megőrzése) sem tudták volna az anarchikus állapotok között fenntartani.

Más volt a helyzet Temesvárott, ahol október végén kikiáltották a Bánáti Köztársaságot.²¹ A budapesti események hatására 1918. október 31-re Kórossy György főispán értekezletet hívott össze, ahol összeállították a temesvári Nemzeti Tanács névsorát. Ebben a helyi vezető szocialisták (Roth Ottó, ügyvéd és Jakobi Kálmán, munkásbiztosító-pénztári igazgató) is részt vettek. Ezt követően délelőtt 11-kor katonagyűlésre került sor, ahol Hordt hadtestparancsnok kihirdette, hogy a katonák saját nemzetiségük néptanasához csatlakozhatnak. A gyűlésre meghívott Roth bejelentette a király lemondását. Ezt követően a hadtestparancsnok a hatalmat átadta Bartha Albert vezérkari alezredesnek, a tisztek által alakított katonatanács vezetőjének. Délben a városházán katonák és civilek gyűltek össze, Roth Otto kihirdette a Bánáti Néptanács megalakulását, mely őt választotta meg polgári-, Bartha Albertet pedig katonai népbiztosnak.

A délután négykor kezdődött temesvári törvényhatósági közgyűlés résztvevői úgy tudták, hogy délben a Nemzeti Tanács helyi fiókszervezete alakult meg, hiszen Roth résztvett a délelőtti, a tagokat jelölő ülésen. Elképzeléseik szerint a városi tanács és a tisztviselők ennek irányítása alá kerültek volna. A szocialisták önálló politikája november 3-án vált nyilvánvalóvá, amikor a budapesti Nemzeti Tanács küldötte egy temesvári munkásgyűlésen bejelentette, hogy rövidesen döntés születik Magyarország államformájáról. Roth erre válaszul kijelentette, hogy „Temesvárott a tisztek, katonák, civilek már október 31-én kikiáltották a Bánáti Köztársaságot.”²²

A Károlyi kormány november 8-án Bartha alezredest Temes- Torontál és Krassó-Szörény vármegyék (Bánát) kormánybiztosává nevezte ki Polgári ügyekben Roth Otto volt a megbízottja, majd miután Bartha hadügyminiszter lett, november 21-én Rothot kormánybiztosnak, Jakobi Kálmánt pedig temesvári főispán-kormánybiztosnak nevezték ki, ők tehát egyszerre voltak a magyar kormány megbízottjai és a Bánáti Néptanács (Bánáti Köztársaság) vezetői. A néptanács Temesváron kívül másutt nemigen tudott befolyást szerezni. Külön csoportokat alkottak a sváb, a román, a szerb nemzeti tanácsok és a munkástanács. A magyar érdekeket, úgymond a tanács egészében képviselte. Tevékenységük bemutatása előtt röviden szólnunk kell Temesvár megszállásáról. A város szerb megszállása két időszakra osztható. Az első, 1918. november 17.–1919. február 20. közti időszakban a szerb katonai parancsnok, Georgievits György, (Djordje Djordjevic) a város vezetésének munkáját nem akadályozta sőt az újvidéki (Narodna Uprava – (szerb) Nemzeti Tanács) beavatkozási, utasítgatási törekvéseit megpróbálta elhárítani. A második szakasz 1919. február 20-án kezdődött, amikor a szerbek átvették a város és a megye irányítását, a Néptanács vezetőinek kizárásával folytatott, az annexióra vonatkozó tárgyalásaik kudarcral jártak.²³ A belgrádi kormány Filipon Mártont Temes megyei, Heegn Reinholdot temesvári főispánnak nevezte ki A városi adminisztrációból csak a rendőrfőkapitányt váltották le. A közigazgatás személyzete állandó konfliktusban állt a főispánokkal, mert azok mindenáron

a Bánát Szerbiához való csatolása melletti nyilatkozatot szerettek volna kikényszeríteni. A szerb uralom a kincstári vagyon hadizsákmányként való elvitele címén a város és az üzemek egy részének teljes kirablásával végződött. A román csapatok 1919. július 28-án vonultak be Temesvárra. Az 1918 decemberétől ott tartózkodó francia csapatok nem játszottak igazán fontos szerepet, a szerbek erőszakoskodásaira sem igen hatottak mérséklően.

A Bánati Néptanács legfőbb törekvése a városi rend helyreállítása volt. Ezt a népszerűséggel és a katonaság együttműködésével sikerült elérni. A másik fontos célkitűzést, a nemzeti egyenjogúság biztosítását kantoniális közigazgatással a megszállás körülményei között és vidéki bázis hiányában nem sikerült megvalósítani. A népbiztosok munkáját nagyban megnehezítette, hogy egyidejűleg a magyar kormány népbiztosai is voltak, illetve a szocialista munkásságnak is elkötelezték magukat. A Bánati Néptanács gyakorlatilag a törvényhatósági bizottság hatáskörét vette át. A néptanács több fontos oktatási (tantervtestületek demokratizálása), egészségügyi (orvosi rendelők felállításása), munkaügyi (munkaidő korlátozása, munkavédelmi rendelkezések bevezetése) és lakásügyi (munkáslakás építési akció, a nagyobb lakások társbérletesítése) reformot kezdeményezett. Glemb József, a város korabeli polgármestere szerint mindezt minden különösebb hosszútávú tervezés, koncepció nélkül tették, hiszen rendelkezésükre állt az egész temesvári városi és kincstári vagyon. Példaként említette azt, hogy a rendőrtiszteket ugyan a néptanács nevezte ki, de ezt is a magyar állam finanszírozta.²⁴

1918. december 24-én a Volksblatt c. lap közölte a Bánati Néptanács tervét egy bánati népparlament és kormányzóság felállításáról. Az előbbibe a nemzeti tanácsok 150 főt választottak volna, ebből egy további 15 tagú végrehajtó bizottság alakulna, melyben a románok és a szerbek 5-5, a németek 3, a magyarok 2 taggal képviselhetnék volna magukat. A közigazgatási tisztviselőket is ez a bizottság nevezte volna ki a nemzetiségük számaránya szerint.²⁵

1919. január 14-én a szerb hatóságok Rothot lemondatták, mivel úgy vélték, hogy illegitim volt a kinevezése, sértette a szerb érdekeket, mivel nem az egész lakosságot, hanem csak a szocialistákat képviselte. A néptanács munkája feleslegessé vált, mivel a szerb igazgatás időszak alatt úgy gondolták, hogy az újvidéki Narodna Uprava fogja a bánati közellátást szervezni. Roth Aradra került, majd áprilisban tűnt fel Lugoson, ahol egy előadásában újból a Bánati Köztársaságot propagálta.²⁶

A pécsi és a temesvári autonómia törekvések annyiban hasonlóak, hogy mindkettő a megszálló csapatok annexió törekvéseivel szemben fogalmazódott meg és mindkettő mögött szocialista bázis található, valamint egyaránt elhatárolódtak az aktuális magyarországi kormányzattól is. Ám míg Pécssett ideiglenesen kívántak a terület számára önállóságot biztosítani (a szerb megszállás időszakára, a Horthy rendszer összeomlásáig), addig Temesvárott külön államalakulat megteremtésében bizakodtak.²⁷ Különbséget jelez az is, hogy Temesvárott egy sor szociális kezdeményezést beindítottak, a városi közigazgatás mindvégig fennmaradt és a néptanácsot nem fogadják el tárgyalópartnerül a szerb hatóságok, ezért meg is szüntetik januárban. Megállapíthatjuk, hogy mindkét autonómia kezdeményezés a nemzetközi erőviszonyokból adódó vákuumhelyzetnek köszönhetette létrejöttét.

Udvarhely megye 1918. október 30-án tartotta őszi rendes (a vármegye történetében utolsó) törvényhatósági közgyűlését.²⁸ A főispán, Ugron Akos megnyitóját követően Václav Ferenc országgyűlési képviselő üdvözölte Magyarország függetlenségét. A közgyűlés határozatban kérte a magyar katonák hazahozatalát és az önálló magyar külügyi képviselet mielőbbi létrehozását a béketárgyalásokon való eredményes részvétel érdekében. Gálffy István önálló indítványt tett a székely megyék kapcsolatainak szorosabbá tételére vonatkozóan egy esetleges román támadással számolva, illetve a béketárgyalásokon való hatékonyabb fellépés érdekében. Paál Árpád megyei főjegyző hozzászólásában az erdélyi-székely kérdés külföldi propagandáját hiányolta és javasolta, hogy Magyarország sajtó- és külügyi kapcsolatai révén igyekezzenek bemutatni, hogy „Erdély elszakításának se történeti, se faji igazsága nincsen, se nyelvtérületi folytonosság nem áll fenn a vágó és a vágott területek között.”²⁹ Feltétlenül szükségesnek tartotta, hogy a székelység a helyén maradjon, és ezzel is fenntartsa a magyar állam kontinuitását. A közgyűlési határozatot ennek alapján fogadták el.³⁰

A budapesti Nemzeti Tanács felhívására Székelyudvarhelyen 1918. november 1-én a megye részéről Paál Árpádot bízták meg a helyi Nemzeti Tanács szervezésével. Az előkészítő bizottság november 3-án alakuló nagygyűlést szervezett a Vas-Székely szobornál. A nagygyűlésen Václav Ferenc – a Károlyi kormány helyi megbízható embere – az összefogás és a szociális kérdések fontosságát hangsúlyozta. Paál Árpádot a székelyudvarhelyi Nemzeti Tanács elnökévé választották. Beszédében kifejtette, hogy a „Nemzeti Tanács nem rendetlenséget akar, nem a hatóságok és törvények elleni tobzódásnak akar utat nyitni, hanem ellenkezőleg: az eddigi alapokon a nép egyetértésével és komoly okosságával a kivívott új Magyarország új alapjait akarja lerakni.”³¹ Paál mint vármegyei főjegyző és a háború alatt a közéleti élet előadójaként jó kapcsolatokat alakított ki a lakossággal. Népszerűségét csak tovább növelte, hogy 1916-ban ő irányította a megyei igazgatás Tiszántúltra telepítését a román betörés elől, illetve az árvízkarosultak részére több segélyakciót szervezett.³² 1917–18-ban a hadikár segélyek megítélése során elkövetett visszaélésekkel harcolva szembekerült a megyei vezetéssel, Sebesi János alispánnal is. Naplójegyzeteiből és A vármegye c. lapban közölt publikációiból kitűnik, hogy a Nemzeti Tanács vezetőjeként egy jobban szervezett, határozottabb szociális érzékenységgel bíró, megújított közigazgatás lebegett a szemé előtt.³³ Reformelképzeléseiből azonban szinte semmit sem tudott megvalósítani, mert a román megszállásig a rend helyreállításával foglalkozott, majd azt követően a magyar közigazgatás fenntartása kötötte le erejét.

Udvarhely megyében novemberben több helyen került sor a jegyzők elleni támadásra.³⁴ Bedőházi Lászlót, a bordosi jegyzőt megölték, Homoródomáson az asszonyok verték meg a jegyzőt. A megyében 17 jegyző menekült el községéből. A lázongások hátterében legtöbbször a leszerelt, fegyverrel rendelkező katonák álltak, akik valamilyen vélt vagy valós sérelmükért álltak bosszút, sok esetben pedig a megígért, az 1916-os betörés során okozott károkat elhúzódozó kártérítése okozta a konfliktust.

A legsúlyosabb atrocitásra Zetelakán került sor, ahol Sebestyén Mózes római katolikus plébánost megátámadták és megölték.³⁵ November 26-án este

lármas tömeg jelent meg a jegyzőnél és nemzetőri díjainak kifizetését követelték. A jegyző nem tudott fizetni, ezért egy módosabb gazdához vonultak pénzt kérni, azt azonban nem találták odahaza. Időközben tudomásukra jutott, hogy a plébános a román megszállás hírére begyűjtötte az egyház kinnlévő vagyonát, ezért a plébániára vonultak. Útközben feltörték néhány kocsmát és lerészegedtek. Este 10 óra körül törtek be a paplakba és bort követeltek. A plébános kiszolgált a fegyveres részeket, majd amikor fenyegetőzni kezdtek, a pénzét is felajánlotta. Hosszú vita után azt kérték tőle számon, hogy miért temet olyan drágán. Sebestyén a megnehezült életviszonyokra hivatkozott, de ezt a részek nem fogadták el: rálöttek és összeszurkálták. Amikor másnap Székelyudvarhelyről egy boncoló bizottság és a csendőrség megérkezett, a falu közepén útjukat fegyveresek állták el. A csendőrök sortűzet adtak le, többen megsebesültek, legtöbben elmenekültek, ketten pedig olyan részek voltak, hogy futni se bírtak. 15 embert tartóztattak le, s ennek nyomán a faluban még napokig nagyon feszült volt a helyzet. A plébános temetése előtt Paál Árpád igyekezett nyugtatni a lázongó lakosságot különféle ígéretekkel.

A falusi forrongások megelőzésére a főispán általában jegyzőcseréket, a Nemzeti Tanács pedig helyi megbízható emberekből álló nemzetőrségek létrehozását javasolta.

A megye vezetését 1919. november 23-án kormánybiztos-főispánként (budapesti kinevezése nyomán) Váentsik Ferenc vette át³⁶. November végén Sebesi János alispánt és Pálffy Jenő székelykereszturi főszolgabírókat rendelkező állományba helyezte³⁷, s az alispán helyettesítésével Paál Árpádot bízta meg. Sebesi később a vármegyei közigazgatási bizottsághoz fordult panasszal leváltása miatt, de a bizottság elutasította, sőt fegyelmi eljárást megelőző vizsgálatot rendelt el ellene.³⁸ A leváltás háttérében egyrészt a Sebesivel kapcsolatban köztudott fa-panamák, megvesztegetések álltak, másrészt az, hogy az egész vármegyei vezetésben generációváltásra került sor. A régi családi kapcsolatok alapján betöltött vármegyei tisztségekre a szaktudásuk révén előtérbe került személyeket nevezett ki a kormánybiztos. Paál helyére főjegyzőnek Keith Ferenc, a tiszti főügyészi állásba pedig Jodál Gábor került. A közigazgatás legnagyobb gondja az 1916-os betörés következményeként a hadikárok megtérítése, a hadisegélyek folyósítása és a hazatért katonák leszerelési illetékének kifizetése volt. A szükséges pénz kiutalása a kormányváltás miatt késett, illetve későbbiekben a megszállás miatt nem tudták a pénzt elszállítani Székelyudvarhelyre. December 11-én még 10 millió korona hiányzott.³⁹ Váentsik és Paál az Udvarhelyi Híradó majd a Székely Közélet minden számában újból és újból türelmet kért a kifizetések ügyében.

A Nemzeti Tanács az egyre nehezebben működő közellátást is saját hatáskörébe vonta. Még november végén felvették a kapcsolatot az aradi Román Nemzeti Tanáccsal gabona és takarmányszállítások ügyében. Ugyanekkor „szegényügyi akciót” kezdeményeztek. Ennek lényege a vármegye területén maradt kincstári hadivagyon szétosztása volt az arra rászorulóknak és a hadisegélyekhez nem jutók körében.⁴⁰ Az a cél vezette őket, hogy még a megszállás előtt biztosítsák, hogy a megmaradt felhalmozott takarmány, állatállomány, élelmiszer ne kerüljön a román hadsereg kezébe.

Szintén a megszállásra való készülés jegyében alakult meg december 1-én (a Nemzeti Tanács vezetőinek közreműködésével) a Szociáldemokrata Párt helyi szervezete. Az alakuló ülésen Vized Flóris iparos és ifj. Nagy János régi szocialista mondott az általánosságok szintjén mozgó szociális kérdésekkel foglalkozó beszédet. Paál korabeli irataiból kiderül, hogy a sietős pártalakulás mögött a szociáldemokrata mozgalom nemzetközi kapcsolatainak a béketárgyalásokon való felhasználásának reménye húzódtott.⁴¹

A belgrádi fegyverszüneti megállapodás értelmében Udvarhely vármegye is a szövetségesek által megszállandó területekhez tartozott. A magyar határvédő alakulatok november közepén felbomlottak és a vasútvonalak raktárait végigrabolva vonultak vissza.⁴² Az első román járőrök november 12-én érkeztek Tölgyesre. Másnap – a belgrádi szerződés aláírásának napján – Gyimesbükköt 40–50 román katona szállta meg. A csíki Nemzeti Tanács rölapjai szerint 15-e körül más hágókhoz is (Bereckre, Békásra) egy-egy kisebb román járőr érkezett.⁴³ A csíki Nemzeti Tanács népi ellenállást sehol sem szervezett, sőt megtiltotta azt, egyrészt a fegyverszüneti megállapodás betartása érdekében, másrészt a román csapatok fellépése sem volt agresszív.⁴⁴

A megszállásra készülve a székelyudvarhelyi, a csíki és a háromszéki nemzeti tanácsok a marosvásárhelyi Nemzeti Tanácsot a Székely Nemzeti Tanácsok Központja hatáskörével ruházták fel.⁴⁵ Feladatául a székely-magyar, brassómelléki csángók és a moldvai magyarok problémáinak a béketárgyalásokon történő megvitatására való felkészülést, az ennek megfelelő nemzetközi propaganda biztosítását, a román és a száz nemzeti tanácsokkal, valamint a budapesti és kolozsvári központokkal a kapcsolat tartását jelölték meg.

November 17-én az udvarhelyi Nemzeti Tanács felhívást tett közzé, melyben a lakosságot helybenmaradásra szólította fel.⁴⁶ A Paál fogalmazta szöveg egyértelműen tükrözte a wilsoni elvek béketárgyalásokon való érvényesülésébe vetett hitet: „Fegyverrel ellent nem állunk. Lejárt a fegyver ideje, a háborúcsinálókat egy csapásra eltörölte Franciaországban is a népek békevágya. Így járnak azok is, kik ellenünk jönnek. És a népek békevágya dönt majd a sorsunk felett, hogy magunké maradjon otthonunk.”⁴⁷ November 26-án a román csapatok megszállták Csíkszeredát. Napokon belül várták átvonulásukat a Hargitán, ezért a székelyudvarhelyi Nemzeti Tanács a megye minden vidékére tanítókból és más erre vállalkozó értelmiségiekből küldöttségeket szervezett, melyek feladata az volt, hogy a megszállás idején tanúsítandó magatartásról kioktassa a falvak lakosságát.⁴⁸

A román csapatok (egy vadászrezred) Csíkszereda irányából december 6-án vonultak be Székelyudvarhelyre.⁴⁹ Délután kettőkor érkezett meg Nicoleșcu tábornok, akit Paál Árpád, Soó Domokos helyettes polgármester, Szakács Zoltán rendőrfőkapitány és mások vártak a városi vámnál. Paál fogadó beszédében hangsúlyozta, hogy mint megszálló csapatokat fogadják a románokat és nyugalommal várják a békekonferencia döntését. Felhívta a figyelmet arra, hogy a közigazgatást kormánybiztos vezeti, aki a közbiztonság fenntartása érdekében számít a román katonaság segítségére. Végezetül egy részletes megállapodás megkötését kérte a tábornoktól. Ezután a kormánybiztoshoz mentek, ahol 2 órás tárgyalás során – Paál előzetes javaslatai nyomán⁵⁰ – a következőkben állapodtak meg:⁵¹

„1. A katonák elhelyezése dolgában a tábornok tudomásul vette, hogy a volt reáliskolában és a kaszárnyában lesznek elszállásolva. A csendőrség tagjai közül 15 fegyverben maradhat, ellenben a polgárőrség tagjai fegyvertele nélkül, mint bizalmi férfiak fognak szolgálatot végezni a közbiztonság és a közrend fenntartása végett kiküldött román járőrök mellett.

2. Közbiztonság dolgában a tábornok kikötötte, hogy fegyveres karhatalom általában csak a román hadseregnél lehet.

3. Élelmezés dolgában közvetlen nem rekvirálnak. Az általunk adható készleteket 2-3 napon belül nem is kívánják. Ezentúl a közigazgatás útján veszik igénybe. Miután pedig a vármegye lisztbehozatalra van utalva, egészséges támogatásra talált a vezető férfiak ama kívánsága, hogy e lisztszállítmányok behozatalát (különösen Aradról) a tábornok úr elősegítse.

4. A kaszárnyában lévő zabot és burgonyát átveszik és megőrzik és megígérték, hogy minden igénybe vett áruért az itt megállapított maximális árat fogják fizetni.

5. A kaszárnyában levő töltnyekre való figyelmeztetést köszönettel tudomásul vették.

6. A barakkba lévő fölszereléseket, különösen a fürdő berendezést városi tulajdonnak elismerték, védelmét elvállalták s a berendezések leszerelésével megbízott szakiparosokat munkájukban háborgatni nem fogják.

7. A szénakérdést illetőleg, miután kevés a szénánk, kijelentették, hogy ezt jóakarattal oldják meg a lehetőség határai között.

8. A szegényügyi akció zavartalan folytatását semmiben se fogják akadályozni az avégből rendelkezésünkre álló 600 pokrócot és a kaszárnyában, meg a reáliskolában raktározott fehérneműt további rendelkezésünk alatt meghagyják.

9. Az iskolák, templomok, kórházak, pénzügyek, az adóhivatal és a hivatali épületek biztonságára felügyelnek, a hivatali működések zavartalanságát biztosítják.

10. A piaci rend megtartásában a polgárőröknek segítségére lesznek; a rendőrök kötelességüket oldalfegyverrel tovább teljesítik.

11. Koronánk értékét, tekintettel világpiaci valutánk helyzetére 60 baniban szabja meg.

12. A szesztilalom továbbra is fennmarad, annyi módosítással, hogy étkező helyeken (csak is itt) 3 deci bor fejenként adható (csak az ebédlőben). Sört kiárusíthatnak. Más kocsmákban azonban teljesen tilos.

Záróra fél kilenckor; ezentúl csak egyházi tisztükben eljáró papok, orvosok, közhivatalokba eljáró tisztviselők (permanens szolgálat megyeházán stb.) és a karhatalom segédletére beosztott polgárok tartózkodhatnak az utcán.

13. A posta és a távírda, magán és hivatali ügyben szabad.

14. A fővárosi lapok és a helybeli lap csak előzetes cenzúra után jelenthetik meg. A román nemzetet és népet gyalázó cikkek és kiáltványok kiadása tilos.

15. Ugyancsak tilos politikai jellegű gyülekezetek megtartása. Ellenben társadalmi, jótékonyági, tudományos, ismeretterjesztő gyülekezések megvannak engedve.

A Nemzeti Tanács hetente egyszer ülésezhetik, de politikával nem foglalkozhatnak. Szegényügyi, népjóléti, közéleti, közegészségügyi dolgokkal és kulturális kérdésekkel foglalkozhatnak esetleg román tiszt ellenőrzése mellett.

A törvény által alkotott testületek (törvényhatósági, közigazgatási bizottság, képviselőtestület), a tárgysorozat előzetes bemutatása mellett, üléseit megtarthatják.

16. A fegyvereket (mindenfélét) közeli falvak két nap alatt, távoliak 5 nap alatt, különben szigorú büntetés terhe mellett beszolgáltatni kötelesek. A vadászfegyvert és revolvert szintén, de az illető névre szóló elismervényt kap s a megszállás után visszakapja.

Ezzel kapcsolatban a bűncselekmények elkövetőinek üldözésére és elfogására szükséges karhatalmat rendelkezésre bocsátják. Természetes, hogy a fogva tartás és az ítélkezés a bíróságok hatáskörében megmarad.

17. A városról 18–45 éves férfinak engedély nélkül elutaznia nem szabad. Ezen a koron alul, felül lehet, nők korra való tekintet nélkül utazhatnak. Közhivatalnokok egyszersmindenkorra szóló utazási igazolványt kapnak a vármegyében szabad utazásra.

Hozzájárul, hogy záróra alól kivetessék a vármegyei permanens szolgálat. Ha mozi van, este fél kilencig működhetik.

18. Dr. Paál Árpád alispán annak tisztázására kért felvilágosítást a tábornok úrtól, vajon serege I. Ferdinánd román király impériumának a kiterjesztése jelentőségével jött-e ide, vagy csak megszállás jellegével, mely utóbbi esetben ez eddigi államalakulatok megmaradnak és sorsukról a béketárgyalás fog dönteni. Az alispán jelezte, hogy ennek tisztázása a közhivatalok működése szempontjából fontos. A tábornok úr kijelentette, hogy I. Ferdinánd parancsából az antant hozzájárulásával jönnek, idejövetelük csak a megszállás jelentőségével bír, s az államalakulások dolgát nem kívánják érinteni, erről majd az érdekelt kormányok döntenek.

A megszállás ideje alatt kormányzati, közigazgatási és bírói teendők végzése az illető hivatalnoki kar kezében marad.

Közigazgatási hatóságainkkal való érintkezésben akként járnak el, hogy megkereséseiket a kormánybiztos útján fogják megtenni.

19. Kérdésre parancsnokló tábornok úr kijelentette, hogy a román hadseregbe való sorozásról vagy internálásról szó sem lehet. Egyúttal fölkerete kormánybiztost, hogy a fegyverek beszolgáltatására vonatkozó rendeletet haladéktalanul adja ki, úgyszintén arra is kérve figyelmeztesse a katonatiszti és katonai ruhában járó egyéneket, hogy katonai ruháikat hordhatják ugyan de a román tisztekkel való érintkezésben az udvariassági formákat megtartani s a magasabb rangúakat köszönteni kötelesek.

20. A tábornok úr kifejezte azt a kívánatát, hogy a volt osztrák-magyar sereg katonái által a falukban eladott és visszahagyott tárgyakat a közigazgatás szedesse össze és a román hadseregnek adja át, mert e tárgyakra tulajdonjogot formál. A kormánybiztos és a h. alispán erre kijelentette, hogy a román hadseregnek ilyen tulajdonjogáról nincs szó a fegyverszüneti szerződésben s így a tárgyak összeszedésére és átadására felhívást ki nem adhatnak.”

Ilyen vagy hasonló megállapodás létrejöttéről másutt nincs tudomásunk, bár szóban másutt is kijelentették a bevonuló román katonai parancsnokok, hogy megszállóként és nem hódítóként érkeztek.⁵² A közölt szöveg beszámoló szerű fogalmazása ellenére (Udvarhely vármegye lakosságának) később több román katonai hatóság (kolozsvári hadosztály-parancsnokság, nagyszebeni katonai törvényszék) hivatalos megállapodásként ismerte el. A megállapodás törekénységét jelezte, hogy már nyilvánosságra hozatalakor a Székely Közéletben néhány pontját törölte a katonai cenzúra. (A 8.-at teljes egészében, mert a 20. pontban megfogalmazott igényükről a román katonák nem mondtak le. A 17. pont előbb közölt szövege „a 18–45 éves férfiak” rész és a további mondatok teljes törlésével jelenhetett meg. (Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a 18–45 éves férfiak helyett, az egész város lakosságára vonatkozott az utazási tilalom.)

Nicolescu tábornok távozása után december 14-én Leca hadosztályparancsnokkal folytatott Váentsik és Paál tárgyalásokat.⁵³ A december 6-i megállapodást megerősítették sőt a szegényügyi akció vonatkozásában még tovább bővítették. Az új megegyezésről 21 pontos kétnyelvű irat készült, de ezt már nem publikálták a Székely Közéletben. Leca tábornok jószándékát azzal is bizonyította az udvarhelyi vezetők előtt, hogy biztosította a magyar kormányal a zavartalan összeköttetést a Csongrád megyéből hozandó élelmiszerszállítmányok érdekében.⁵⁴ Amikor az egyik vidéki román parancsnok letartóztatta Szabady Tivadar oklándi főszolgabírót, azért mert az a magyar kormány behívóparancsát a községekbe szétküldte, Váentsik az esettel Leca tábornokhoz fordult, aki azonnal intézkedett a szabadon bocsátás érdekében és bocsánatot kért az esetért.⁵⁵ Ez az ügy tovább erősítette a megállapodásokba és a tábornokba vetett bizalmat. A vármegyei vezetőknek más lehetőségük nem is igen volt, így az annexiós igényekkel szembe kénytelenek voltak mindvégig a megállapodásokra hivatkozni.

December 25-én a megyeháza udvarán román katonák a cenzúra megbízásából elégették a Székelyudvarhelyre érkezett újságokat. Több diák próbálkozott a megsemmisítésre kerülő anyagból napilapokhoz hozzájutni. Egyiküket (Pál Gézát) az őrkatonák elfogták és arról vallatták, hogy hol tartanak fegyvereket.⁵⁶ A diák szorultságában a megyeháza kistermére mutatott, ahol a Nemzeti Tanács irodája működött. Még délelőtt házkutatást tartottak ott Paál jelenlétében. A községekből a december 6-i megállapodás értelmében (16. pont) beszolgáltatót 30 fegyvert és az előszobában égett laptöredékeket találtak. A helyettes alispán arra hivatkozott, hogy a Nicolescu tábornokkal történt megállapodás értelmében gyűjtötte össze a vármegye a városházára a fegyvereket.⁵⁷ Az égett laptöredékekkel kapcsolatban megismételte előző napi tiltakozását, mely szerint a Leca tábornokkal történt megegyezéssel ellenkezik a megsemmisítési akció. Paált december 26-ra Pirici ezredes elé idézték, ahol a kormánybiztossal együtt jelent meg. Váentsik a tábornokokkal kötött megállapodások megtartását követelte. Az ezredes segédtszije az ügyet az ezredes elé utalta, aki éppen betegeskedett. A beidőzés hírére az összes megyei, városi tisztviselő és számos érdeklődő vonult fel a megyeházára. Az összegyűlt helyesléssel fogadták Paál és Váentsik kijelentéseit arról, hogy a román impériumnak való behódolás vagy eskütétel hazaárulás. A magyar kormány álláspontját erre vonatkozólag a Pesti Hírlapból felolvastatták.⁵⁸

Ugyanekkor bejelentették, hogy a tisztviselők fizetését 3 hónapra előre biztosítják és a háborús segélyeket is tovább folyósítják. A nyilvános gyűlés valószínűleg hatással volt a megszállókra, mert két nap múlva tárgyalt Theodor Pirici ezredes, a helyi román csapatok parancsnoka a helyettes alispánnal és a kormánybiztos-főispánnal.⁵⁹ Újból jóváhagyták a december 6-i, illetve 14-i megállapodásokat, sőt külön hangsúlyozták, hogy a hadsereg a magyar hatóságokhoz nem közvetlenül, hanem a kormánybiztoshoz mint a helyi államhatalom képviselőjéhez intézi kéréseit. Megegyeztek abban, hogy a december 6-i 19 pontos szöveget (a 20. pont az elutasított román kérés volt) megküldik a hivataloknak, és a megállapodások megerősítését nyilvánosságra hozzák a Székely Közéletben. Itt közlik, hogy „a megszálló sereg a fegyverszüneti szerződés érvényét és hatályosságát elismeri, ehhez képest az eddigi államalakulati helyzetet a béketárgyalások döntéséig nem érinti, s így a megszállás ideje alatt a kormányzati, közigazgatási és bírói teendők végzése a meglevő hivatalnoki és tisztviselői kar kezében marad.”⁶⁰

A harmadszori megerősítést a közvetlen előzményeken túl (házkutatás a Nemzeti Tanács irodájában) sorozatos sérelmek, a megállapodások megszegése tette szükségessé. A konfliktusok egy része anyagi természetű ügy volt, míg a nagy többségük a megszálló csapatok (a román hatóságok) hosszabb távú berendezkedésére utalt.

Az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregének hátrahagyott vagyontárgyai, felszerelése, ellátmánya után hiába vágyakoztak a gyengén felszerelt román parancsnokok, hiszen azokat a szegényakciók keretében a Nemzeti Tanács kiosztotta a lakosságnak. Tőlük ezeket visszavenni csak komoly konfliktus árán lehetett volna, ezt azonban a megszállók január közepéig kerülték.

December 11-én a katonai barakk városi tulajdonba került fürdőközpontját igényelte a román térparancsnokság, ugyanekkor a laktanyában maradt felszereléseket leszereltették és elszállították Csíkszereda felé.⁶¹ Néhány nappal azelőtt a Nemzeti Tanács szegényeknek szánt szalonját foglalták le.⁶² December 13-án a román tiszti étkező számára lefoglalták a polgári leányiskola helységeit, pedig a megállapodás biztosította az iskolák zavartalan működését.⁶³ 20-án a román hadosztály parancsnokság nyilatkozatot kényszerített ki a villamosművektől arról, hogy nincs tartozásuk. Ezzel szemben a reáliskolában és a kaszárnyában berendezkedő katonaságnak 1.100 korona hátraléka volt.⁶⁴ Az egész időszakon végihúzódott a pénzbevéltás problémája. A december 6-i megállapodás 11. pontjában 1K=60 bani árfolyamot vezettek be, majd a 28-i megállapodásban ezt a következőképp pontosították: „A magyar koronapénz értékét a megszálló sereg parancsnoksága akként szabja meg, hogy a leire való átszámításnál a bukaresti pénzügyminisztérium rendeletei az irányadók. (Jelenleg 1 lei=2 korona, 1 korona=50 bani.) A leinek koronára való beváltása azonban a pénzügyintézetektől kényszerítésekkel nem követelhető. Csupán arra kötelesek a bankok, hogy amennyiben mégis váltanak, akkor csakis a megszabott átszámítási áron válthatnak. A közönség, az árusok és a kereskedők a koronára való beváltás követelése vagy fenntartása nélkül kötelesek arra, hogy a leit a megszabott értékben elfogadják.”⁶⁵ E pénzügyi rendelkezés előrevetítette a gazdasági bekebelezést, mivel egy másik állam valutáját és árszabását kellett elfogadni. A lakosság tisztában volt azzal, hogy ez kény-

szeráfolyamot jelent. December közepén a nagyszebeni szabad pénzforgalomban 1 lei 105 fillért ért.⁶⁶ Nyilvánvaló volt az is, hogy a leivel nem tudnak mit kezdeni, hiszen romániai kereskedők nem tevékenykedtek a megyében, illetve Románia felé utazni épp úgy csak engedéllyel lehetett, mint Budapest felé. Ezért a piacon és a boltokban nem akarták elfogadni a leit. Ennek köszönhetően a katonák néhányszor végigrabolták a piacot, a kofák eltűntek a vásártérről, december-januárban komoly közéletmezési gondot okozva. A román tisztek december 20-án az Agrár Takarékpénztár bezárásával fenyegetőztek, ha nem váltják be a leit koronára hivatalos árfolyamon. 24-én a román térparancsnokság azt javasolta Paálnak, aki a Takarékpénztár ügyét képviselte, hogy a bankok azzal hárítsák el a lei beváltását, hogy nincs koronájuk.⁶⁷ Mivel az Agrár Takarékpénztárt ezek után is újabb fenyegetések érték, illetve hírek terjedtek el egy 10 ezer leinyi összeg tervezett beváltásáról, ezért vetették fe a december 28-i tárgyaláson is az átváltás kérdését. Januárban, amikor általánossá váltak a házkutatások és a rekvirálások, már fel sem merült az árfolyam kérdése, a lakosság beletörődött a kényszeráfolyamon keresztül történő bújtatott kismimmizésbe.

A magyar sérelmek másik része a város életébe, igazgatásába való román beavatkozást érintette. A már említett katonai cenzúra a román csapatok bevonulása után azonnal életbe lépett. A Székely Közélet megfélebbizhetetlen cenzúrázása mellett a vármegyébe érkező lapokat, folyóiratokat, könyveket elégették. A vármegyén belül a Székely Közélet immár cenzúrázott példányait több helyütt szintén megsemmisítette.⁶⁸

Február 4-ig csak este hatig lehetett az utcán járni. A napközbeni igazoltatások során az igazolványokat gyakran csak akkor fogadták el a járőröző katonák, ha pénzt is kaptak.⁶⁹ December végéig a Casino, a Tisztviselő Kör és a Kereskedő Otthon zárva volt.⁷⁰

A magyar nemzeti szimbólumokkal szemben először december 11-én léptek fel, amikor a szabadiskola plakátját betiltották az azon szereplő Himnusz miatt.⁷¹ Január 5-én az I. világháborúban részt vett székely katonák emlékére felállított Vas-Székely szobor egyik feliratának eltávolítását kérte a román térparancsnokság. („Ojtoznál, Volhynában és fenn a Doberdón ismer az ellenség és rettegi puskatusom.”)⁷² A helyettes alispán írásban elutasította a kérést arra hivatkozva, hogy az emlékjeleket nemzetközi egyezmények védik. Óvott attól, hogy a kegyeletsértéssel indulatokat váltsanak ki a lakosságból. Február elején egy éjszaka a Vas-Székely szobrot megcsonkították: a szoboralak vállon tartott fegyverét lefűrészelték és a patrontáskájának egy darabját letörték.⁷³ Mivel éjszaka csak a román katonák közlekedhettek a városban és a szobor mellett közvetlenül egy katonai őrhely volt, valószínűsíthető, hogy a megszálló katonák követték el a csonkítást. Ezt a feltételezést megerősíti az a tény, hogy 1919. február 8-én egy koporsót helyeztek a szoborra ismeretlen tettesek. A koporsót reggel eltávolító római katolikus gimnáziumi tanulókat tettükért a román katonák felpofozták.⁷⁴ Másnap, 9-én a szobrot ledöntötték és kétszer rálöttek – mintegy kivégezték. Később a helybelieket fenyegetéssel rávették, hogy a szobor fa részét szétfűrészeljék. A fa alakot a román csendőrség tüzelte el, míg a többi részt a román tisztek vacsorájának megfőzésére használták fel. Szibián György volt vármegyei tisztviselő – akkor már kineve-

zett polgármester eredménytelenül járt a prefektusnál és a térparancsnokságon a szobor megmentése érdekében.⁷⁵

A helyi intézmények életébe való beavatkozást a stratégiai jelentőségű postával kezdték. December 21-én a román térparancsnokság Dávid Lajos postafőnöknek a személyzet letartóztatását helyezte kilátásba a telefonkapcsolások lassúsága miatt.⁷⁶ Dávid kijelentette, hogy ha nincsenek megelégedve munkájukkal, vegyék át a telefonszolgáltatást. Másnap Romul Boila a nagyszebeni Kormányzótanács minisztere táviratilag elrendelte a posta állandó szolgálatát.⁷⁷ A rendelkezést megszegőkkel szemben eljárást helyezett kilátásba.

A vármegye és a város közigazgatásába is fokozatosan egyre erősebben beavatkoztak. A vármegye közigazgatási bizottságának december 11-i ülésén megjelent Șofonea Martin katonai főorvos, aki bejelentette, hogy hivatalos küldötként vesz részt a bizottsági ülésen.⁷⁸ Váentsik kormánybiztos figyelmeztette, hogy mivel a bizottsági ülés nyilvános, azon bárki megjelenhet, de felszólalási, tanácskozási és szavazati joggal csak a bizottság rendes tagjai élhetnek.

December 20-án Buza Barna földművelésügyi miniszter rendeletét a földművelő volt katonák munkába állásáról a román térparancsnokság nem engedte kiplakátozni.⁷⁹ Indoklásul azt közölték, hogy Buza Barna csak Magyarország minisztere és nem a megszállt részeké.

Ugyanezen a napon a helybeli román térparancsnokság kérte, hogy a magyar hatóságok románul intézzék hozzá leveleiket, mert egyébként a kéréseiket nem teljesítik.⁸⁰

Ezzel egyidejűleg román részről szóban több helyről jelezték a Nemzeti Tanácsnak, hogy felügyeleti szervként csak a nagyszebeni román Kormányzótanácsot ismerik el mint törvényes és jogos kormányt a megszállt területeken.⁸¹ December közepén Nagyszebenből megkeresték a kormánybiztos és a közlélelmzési ügyek megbeszélésére meghívták a megye képviselőit.⁸² Paál Árpád, Demeter Lőrincz, Kovács János december 15-én kezdték meg tárgyalásaikat a Kormányzótanács illetékeseivel. A tervek szerint a 26 vármegye fölöslegeit összegyűjtötték volna és 4 havi ellátásként ezt osztották volna ki a megyéknek. Később az antant biztosítaná az ellátást Románián keresztül.

Mindehhez a Kormányzótanács a Székelyföldre is biztosokat akart ki nevezni. Ez ellen az udvarhelyiek tiltakoztak és felajánlották, hogy az addigi önkormányzat bíz majd meg képviselőket a román kormányzótanáccsal való érintkezéssel. Ezt azonban elutasították. A tárgyalás során nyilvánvalóvá vált: a Kormányzó Tanács a Székelyföldet a román állam részének tekinti.

Ez tűnt ki a megszállók 4. sz. rendeletéből is, amely kimondta, hogy aki a magyar hadseregbe távozik – pl. Székely Hadosztály – az örökre ki lesz tiltva a vármegyéből. A rendelet kifüggesztését 1919. január 5-én követelték Paáltól, aki ezt mint a magyar államjoggal ütköző akciót visszautasította.⁸³ Másnap az erdélyi román főparancsnokság 12 „felszabadító” tábláját (rendelet hirdetését) tették közzé. Január 7-én Paál nyilvános óvást tervezett a táblák ellen. Váentsik ezzel nem értett egyet, sőt azt is ellenezte, hogy a tisztviselők olyan értelmű felvilágosítást adjanak, hogy a rendeletek nem kötelezőek. A kormánybiztos már mindkettőjük lemondását javasolta, amikor Paál azt

a kérdést vetette fel: Váentsik vajon a román kormánybiztos megyébe érkezésekor is azt fogja kívánni, hogy a tisztviselők maradjanak a helyükön? Erre Váentsik visszakozott. Az óvás szövege elkészült⁸⁴, de arról már nincs tudomásunk, hogy ezt átadták-e az illetékes román hatóságnak. Annyi bizonyos, hogy a magyar kormánynak és Apáthy István kelet-magyarországi kormánybiztoshoz elküldték.

Január 8-án, mivel egyre bizonytalanabb lett a magyar közigazgatás jövője, Paál és Váentsik megegyeztek abban, hogy a tisztviselők illetményét 2 hónapra előre kifizetik. Másnap, 9-én került sor a népköztársasági hűségeskü letételére.⁸⁵ Paál a kormánybiztos lakásán tette le az esküt, majd délután ő vezette a tisztviselők esküjét. A helyettes alispán naplójában a következőket jegyezte fel ezzel kapcsolatban: „Figyelmeztettem őket [udvarhelyi tisztviselőket], hogy államunk drámája az utolsó felvonásnál van, mindenki vessen számot magával, mikor tőle a magyar kormány rendelete folytán a magyar esküt kérem (...) A magyar eskü csak annyiba tűrhet értelmezést, hogy amennyiben itt, a Székelyföldön, a békeszerződések nem tartják fenn a magyar államot, akkor a népek önrendelkezési joga értelmében székely államra van igényünk. Tehát mostani magyar eskünk másodsorban székely eskünek értelmezhető.”⁸⁶ Nyilvánvaló, hogy a Magyar Népköztársaságra tettek esküt, de ez Paál értelmezésében azt jelentette, hogy a székelyföldi magyarság az önrendelkezés jog alapján Magyarországgal államkapcsolatát fenntartaná vagy ha azt a békeszerződés felosztaná, akkor a székelyföldi magyarság önálló államként kívánna tovább élni.

Az esküt követően fél óra múlva, miközben Paál éppen levelet írt Gyergyószentmiklósról, megjelent nála két román tiszt, akik az eskütételről magyarázatot követeltek, és kérték az eskütevők névsorát.⁸⁷ Paál azzal utasította el őket, hogy forduljanak a kormánybiztoshoz. A tisztek távozása után folytatta a megkezdett levelet, és épp a Székely Köztársaság szükségességét fejtegette, amikor újból megjelent a két tiszt 4 szuronyos katonával és Paált letartóztatták. A térparancsnokságra, a vármegyeháza másik szárnyába kísérték, ahol azzal vádolták, hogy engedély nélkül tartott politikai gyűlést. Paál elmondta, hogy nem gyűlésre került sor, hanem a kormánybiztos rendelete alapján a Magyar Népköztársaságra és kormányára tett esküre. Váentsik kérésére a román katonai parancsnok este hazaengedte a helyettes alispánt, de egyben elrendelte szigorú háziőrizetét. Paál ilyen körülmények között látott hozzá a székely államról szóló emlékiratának elkészítéséhez. Ennek bemutatása előtt azonban vissza kell térnünk 1918 novemberének eseményeihez.

A belgrádi fegyverszüneti egyezmény aláírása és a sikertelen aradi tárgyalások⁸⁸ után mikor a szerb és a román csapatok megszállták a demarkációs vonaltól délre eső területeket, szükségessé vált az annexiós törekvések igazságtalanságának propagálása és a béketárgyalásokra való felkészülés.

A budapesti Székely Nemzeti Tanács 1918. november 17-én nagygyűlést tartott, ahol támogatásáról biztosította a kormány nemzetiségi politikáját.⁸⁹ Javasolták, hogy amennyiben a békekonferencia nem tartja fenn a magyar állam területi integritását: 1. a magyar–román együttélés a wilsoni elvek alapján kantonális rendszerben biztosíttassék, 2. ahol a székelység összefüggő többséget alkot, ott nemzetközi garanciák mellett „független, szabad és szu-

verén köztársaságot alkothasson”, 3. kéri a Magyar Népköztársaság támogatását az államalakulat létrehozásában és abban, hogy biztosítsák számára képviselőt a békekonferencián. Továbbiakban kéri a székelyföldi Nemzeti Tanácsokkal való kapcsolattartás biztosítását, és egy bizottság kiküldése mellett döntenek, amelynek emlékiratba kellett volna foglalni a „Székely Népköztársaság” tervét. A Székely Nemzeti Tanács vezetői (Jancsó Benedek, Ugron Gábor) Jászit is felkeresték javaslataikkal, aki támogatásáról biztosította törekvéseiket. Az utóbb említett bizottság felállításáról, esetleges tevékenységéről nincs tudomásunk.

A székelyföldi megyék közül egyedül Udvarhely álláspontját ismerjük a budapesti határozatokkal kapcsolatban. A béketárgyalásokon való részvételt támogatták, de a Székelyudvarhelyi Nemzeti Tanács „a székelyföldi külön köztársaság eszméjét egyelőre el nem fogadta”. Az ügyben a budapesti Székely Nemzeti Tanácshoz megbízottakat küldtek és felvették a kapcsolatot a szász és a kolozsvári román, illetve magyar Nemzeti Tanácsokkal is.⁹⁰

Bethlen István ösztönzésére 1918. november 19-én létrejött egy előkészítő bizottság az Erdélyi Székely Nemzeti Tanács megalakítására, illetve a november 28-ra Marosvásárhelyre hirdetett székely nagygyűlés megszervezésére.⁹¹ Felhívásukban nem szóltak a Székely Köztársaságról, de a Kolozsvári Hírlap már az Erdélyi Székely Nemzeti Tanács feladatát egy önálló Székely Köztársaság alapjainak megteremtésében látta.⁹² A marosvásárhelyi baloldal, a helyi Nemzeti Tanács és a munkásság nyomására az előkészítő bizottság november 24-én feloszlott és a nagygyűlés vezetését a Nemzeti Tanács vezetőinek adták át.⁹³ A november 28-i több ezres gyűlés helyeselte a kormány nemzetiségi politikáját és az integritáshoz való ragaszkodást. „A világ népeihez” c. kiáltványuk Erdély megszállását és tervezett elcsatolását joggalannak nevezte. Megoldási javaslatként Jászi az aradi tárgyalásokon már elutasított elképzeléseit támogatták. Nem választották meg az Erdélyi Székely Nemzeti Tanácsot és a Székely Köztársasággal sem foglalkoztak. Ellenben létrehozták az Erdélyrészi Magyar Nemzeti Tanácsot azzal a céllal, hogy az majdan a megszállt területeken Magyarországot képviselje.⁹⁴ A már említett udvarhelyi állásfoglalás a Marosvásárhelyi Nemzeti Tanács mint Székelyföldi Központi Nemzeti Tanács elismeréséről is ide kapcsolódik. A megszállás alatti gyülekezési és utazási korlátozások miatt azonban a létrehozott tanács nem tudta betölteni hivatását.

Paál Árpád a Székely Közélet december 8-i (a megszállás alatti első) számában a gyulafehérvári román nemzetgyűlés határozatait értékelte. Úgy vélte, hogy a magyarországi románság nem fogja megtalálni gazdasági kapcsolatait Nagyromániában, mivel egyrészt a szászok és a székelyek területileg elválasztják őket a Román Királyságtól, másrészt „az erdélyi román vidékek rászorulnak a magyar Alföld gabonájára és gépipari termelésére, viszont a magyar Alföld is rászorul az erdélyi fára, sóra egyéb ásványra. Ez a kölcsönösség olyan együttélést teremt, mely a politika mesterkéltségét túl fogja nőni.” Ezért a következőt javasolja: „Legyen külön Erdélyi Köztársaság a maga román, székely, szász és magyar nemzeteivel. Ezzel az alakulattal az előbbi magyar állam egységét sem zavarhatjuk, s politikai és nemzetközi tűzfészekké a magunk szülőföldjét nem tesszük, mert minden nemzet egyensúlyozottan

megkapja a maga új államhatalmát is, meg a régi összefüggéseit is Ez a külön államalakulat barátságos szomszédként fog állani Magyarország és Románia között, s a két régi állam testvéri szövetségének a létrehozása fog lenni.” Helyi szinten lemondanak a történelmi Magyarország integritásáról, ha a wilsoni elveket, illetve az etnikai önrendelkezés elvét következetesen egész Erdélyben érvényesítenék. Az önálló államiság mint a kérdés rendezésének kulcsa Gyárfás Elemér 1919 márciusi Iuliu Maniunak készített tervezetében részletesebb kidolgozásra került.⁹⁶ Az önálló Erdélyi Köztársaság eszméjét Paál a Romul Boilával (a Kormányzótanács minisztere) Nagyszebenben folytatott tárgyalásokon is felvetette. Boila ezt ideális megoldásnak minősítette, de sajnálkozva közölte, hogy a gyulafehérvári román nemzetgyűlés határozata már ezen az eszmén túlmenő megoldást létesített, s ehhez az antant is hozzájárult.⁹⁷

Miután bebizonyosodott az önálló Erdélyi Köztársaság létrehozásának lehetetlensége Paál és környezete számára, a Székely Köztársaság eszméje került előtérbe. Az elképzelés az 1918 novemberi határozatok nyomán, a századelő Székely Kongresszusainak törekvéseire is támaszkodva a székelyföldi tisztviselői ellenállás során 1918 decemberében–1919 januárjában formálódott ki. December 18-án az egyik adóügyi tisztviselő jelezte, hogy szívesen kidolgozná a székely autonómia rendszerét. 21-én össze is ültek néhányan és egy emlékirat elkészítését határozták el egy semleges államalakulat létrehozása érdekében. Felvették a kapcsolatot ebben az ügyben a szomszédos megyékkel is (A kezdeményezők: Mezey Ödön, Paál Árpád, Gál István, Puskás Lajos, Haáz Rezső, Kolumbán Lajos.) December 30-án a köztársaság alaki és anyagi tervével együtt egy népszavazás megszervezésének lehetősége merült fel. 1919 január első napjaiban Paál már aktív propagandát folytatott a városban a Székely Köztársaság mellett.⁹⁸ Január 4-re többekkel megállapodott már a köztársaság ügyében: a fegyverszüneti szerződés és a megszállás elismerése mellett akarták kikiáltani az önálló független székely államot. Ez gazdasági szövetségre lépett volna a román és a szász nemzettel, Romániával, Magyarországgal, Szerbiával, Lengyelországgal, Ukrajnával és Oroszországgal, illetve Svájc, Anglia és az Egyesült Államok protektorátusát kérte volna. Itt is épp úgy, mint a Bánáti Köztársaság tervénél megfigyelhető, hogy az államalakulat kicsinységét és nagy nemzetállamok közé való beszorultságát egy szövetségi szerződésrendszerrel próbálták kiegyensúlyozni. Másnap január 5-én Gál Istvánt Csíkszeredába küldik azzal, hogy a köztársaság békés kikiáltására 10-én kerül sor¹⁰⁰, 10 csíki képviselő Székelyudvarhelyre érkezésére számítanak. Azonban 9-én Paált letartóztatták és megtalálták Gyergyószentmiklósról írt levelét, amelyben azt fejtegette, hogy a román impérium ellen a Székely Köztársaság létrehozása lehet a lehetséges megoldás. Január 12-én már házi őrizetben kapott üzenetet arról, hogy a háromszékiek (Király Aladár főispán vezetésével) a Székely Köztársaságot Budapesten tervezik kikiáltani, de ezzel addig várnak, míg véglegessé nem válik, hogy a békekonferencia Magyarország felosztása mellett dönt.¹⁰¹

Január 13-án este Kolumbán Lajos tanfelügyelő kíséretében Valer Neamțiu (a nagyszebeni Kormányzótanács által Udvarhely vármegyébe kinevezett kormánybiztos-prefektus) felkereste a házi őrizetben lévő Paál Árpá-

dot.¹⁰² Neamțiu a szászok medgyesi nyilatkozatához¹⁰³ hasonló székely határozat létrehozására akarta rávenni a helyettes alispánt. A szívélyes légkörű tárgyalás során Paál elmondta, hogy „hajlandók vagyunk a románokkal való tárgyalásra, sőt szükségesnek látom, de csak az önálló Székely Köztársaság alapján lehet egyezés. Ő [V. N.] megígérte, hogy a székely megyék vezetőinek idegyülekezésére engedélyt szerez, szabad megnyilatkozásunkat biztosítja, csak menjenek aztán Szebenbe. Én Budapesttel is összeköttetést kértem, csak úgy tárgyalhatunk Szebennel, ha Budapest is hozzájárul megállapodási terveinkhez.”¹⁰⁴ Ezt követően a román kormánybiztos eltávozott azzal, hogy Maniuval kell konzultálnia. Visszatérte után a román téparancsnokra hivatkozva közölte, hogy székely államról szó sem lehet. Beműfatta és magyarázta a szászok medgyesi határozatát és Preszkura Jánoshoz hasonlóan¹⁰⁵ mindenfélét ígért a székelységnek: magyar közigazgatást, magyar közoktatást, miniszteri és államtitkári széket Bukarestben.¹⁰⁶ Paál arra hivatkozva, hogy a székelység nevében nem nyilatkozhat, mindvégig a székelyföldi vezetők összehívásához ragaszkodott, így a tárgyalás minden konkrét eredmény nélkül ért véget.

Ugyanezen a napon fejezte be Paál 20 oldalas kéziratát. Emlékirat a semleges, független Székely Allamról címmel.¹⁰⁷ A köztársaság magába foglalta volna Háromszék, Csík, Udvarhely és Maros–Torda vármegyéket, illetve Brassó, Kolozs és Tordaaranyos megyék magyarok lakta területeit. Létrehozását a wilsoni önrendelkezési jog alapján képzelte el. Az államalakulat szükségességét – a Brassó melletti csángók, az aranyosszéki székelyek és a Kolozs megyei magyarok együtt 800 ezres egybefüggő, magyar anyanyelvű tömegén túl a székely nemzet múltbeli jogi-politikai különállásával indokolta. A Magyarország és a Székelyföld között létrejövő szász és román különállást nem ellenezte, de ebből adódóan ragaszkodott a harmadik fél (magyarok–székelyek) önrendelkezési jogának elismeréséhez. Helyzetértékelése szerint Magyarország felbomlásával két gyenge állam jönne létre (Magyarország csonka volna, Románia pedig belülről gyenge a nagyállamisághoz), melyek állandó feszültségeket, „új Balkánt” idéznének elő. Ezért a nemzetközi tényezőknek Magyarországnak mint gazdasági egységnek a fennmaradását kellene követelniük, de mivel Románia „vérszemet kapott imperializmusa” a másik veszélyforrás, el kellene ismerni a székely államot, amely Magyarországgal és Romániával egyaránt gazdasági szerződéseket kötne. Így Románia megtarthatná a magyarországi románok lakta területeket „és azt a hitét, hogy a székely államot bizonyos átszervezések során mégis elnyelheti.”¹⁰⁸ Ehhez kapcsolódna a semlegesség elve, melyet a környező államok és a nagyhatalmak garantálnának. Amennyiben Magyarország megőrizné integritását, azt „a székely állam nem csorbítaná, hanem mint szuverén terület a magyarságot, mint nemzetiséget védené a Székelyföldön. Ezért a magyar küldöttségnek a béketárgyalásokon igényelnie kell a semleges székely államot.” Ezzel új nemzetközi alanyt és egyéniséget állít harcba a magyar területek megtartása érdekében. Tehát a létrehozás logikája megegyezik Jancsó Benedekék 1918 novemberi elképzelésével: súlyt adni a magyar integritás védelmének, és ha ez nem sikerül védelmezni az idegen uralommal szemben az erdélyi tömbmagyarságot. Merőben „újak” azonban a székely államalakulat belső berendezkedésére vo-

natkozó elképzelései. Az állam gazdasági alapját a területén található 750 ezer hektár erdő biztosítaná. Ezeket államosítással köztársasági vagyonná tenné, majd szerződést kötnének Magyarországgal, hogy az új állam ellátja Magyarország minden épületfa-szükségletét. Számításai szerint csak ebből a forrásból évi 75 millió korona folyna be az államháztartás javára. Ugyanígy államosítaná a bányákat, az ásványvízforrásokat, a föld alatti tulajdont (Maros megyei földgáz). Az erdőgazdálkodással összefüggő ágazatokban (méhészet, juhtenyésztés, selyemtermelés) állami monopóliumot vezetne be Ennek révén az iparosokat olcsó nyersanyaggal látnák el Az így felvirágoztatott külkereskedelmet szintén állami kézbe vennék, az adókat pedig megszüntetnék. Paál elmarasztalta a magyar kormányzat székelyföldi vasút- és iparfejlesztési politikáját, annak megváltoztatása érdekében nagy állami beruházásokat tervezett közmunkák megindításával, munka-milíciák felállításával. A tervezet szerint a papok és a tanítók állami hivatalnokok lennének. A 600 község a korabeli 3 000 tanító, pap helyett 6 000-t foglalkoztatna. A központi irányítást a köztársasági elnökön kívül 3 minisztérium végezné, a törvényhozást pedig 6 évenként demokratikusan választanák.

A terv társadalompolitikai elképzelései utópisztikusak. Magában hordozza a századforduló óta szerveződő Székely Kongresszusok székelyföldi iparfejlesztő ambícióit az ezzel együtt jelentkező „székely egység” kollektívizmussal együtt. A háborús gazdálkodás bizonytalansága nyomán került előtérbe Udvarhely megyében a készpénzgazdálkodás. Az I. világháború előtti állapotokhoz képest Paál úgy látja, hogy az érdekek nyílt felszínre kerülése, a pénz, az egyéni érvényesülési vágy a falusi lázongások okozója. Valójában a hagyományos székely falu rendjének felbomlása zajlott le, s ezt a folyamatot a visszatért (világlátott és fegyveres) katonák és a közigazgatás rendjének megbomlása hirtelen felgyorsította. Paál eszméit egyfajta messianizmus is jellemezte, melyet a székelység különleges ázsiai származására alapozott. Aból indult ki, hogy az I. világháború a nyugati és a keleti fajok harca, melyben a székelység mindkettőhöz tartozóként ütközőpont és megbékélési terület (közvetítő) lehet. Ezért az Emlékirat későbbi propagandája során a svájci kapcsolat mellett a Japán (a korabeli köztudatban ismert volt a székely-japán rokonság teóriája) támogatás megszerzését sürgette.¹⁰⁹ Nem tudjuk, hogy a megye vezetői közül mennyien osztották Paál nézeteit a már említett decemberi megbeszélések résztvevőin túl, de valószínű, hogy a fiatalabb városi értelmiség köréből többen folytattak ezekről a kérdésekről vitákat.

A 10 ezer lakosú, főleg iparosok, kiskereskedők lakta város iskolái révén komoly értelmiségi réteggel rendelkezett, és a század első évtizedében megindított szabadiskolai előadások azt tükrözték, hogy a modern korszak igen hamar közvetítőkre talált Székelyudvarhelyen.¹¹⁰ Paál további pályafutása során kidolgozott közigazgatási, kisebbségpolitikai koncepciókban a tervezetben található államosító, néhol falanszter-szerű elképzelések nem tértek vissza.

A „Székely Köztársaságról” készült tervezetet eljuttatták a szomszédos székelyföldi vármegyék vezetéséhez, valamint Budapestre, de további sorsáról vagy ezzel kapcsolatos vitákról nincs tudomásunk.

Miközben Paál házi őrizetben az emlékiratán dolgozott, a tisztviselői kar több alkalommal tiltakozott a román térparancsnokságon letartóztatása miatt. Január 13-án Váentsik Ferenc és Puskás Lajos az udvarhelyi tisztviselők nevében Segesváron Leca hadosztályparancsnoknál jártak a helyettes alispán kiszabadítása érdekében.¹¹¹ Ott tudták meg, hogy a katonák a letartóztatást a nagyszebeni Kormányzótanács rendeletére hajtották végre. Ugyanezen a napon Valer Neamțiu (régebben Németh Valér) a Monarchia hadseregének őrnagyi egyenruhájában megjelent a főispán-kormánybiztosi hivatalban és a román katonai főparancsnokság kinevezési okmányát – mely őt Udvarhely vármegye főispáni ügyvivőségére jogosította fel – felmutatva felszólította a kormánybiztos-főispánt, hogy adja át hivatalát.¹¹² Miután erre Váentsik nem volt hajlandó, kényszerrel alkalmaztak és erről jegyzőkönyvet vettek fel. Ezek után az egész vármegyeházán minden tisztviselő abbahagyta a munkát. Neamțiu Keith Ferencet – aki mint vármegyei főjegyző Váentsik és Paál akadályoztatása következtében a tisztviselői hierarchia vezetője volt – igyekezett meggyőzni arról, hogy a hivatalnokok ismerjék el főispánságát és akkor román hűségükre sem lesz szükség. Mivel azonban ez nem járt sikerrel, Neamțiu kijelentette, hogy akik nem akarnak román impérium alatt szolgálni, azok tekintsék magukat elbocsátottnak.¹¹³

A közigazgatás vezetésének átvételére tett kísérlet az egész Erdélyre kiterjedt egyidejű hatalomátvétel részét képezte. A nagyszebeni Kormányzótanács 1919. január 14-én az összes erdélyi (kelet-magyarországi) megyébe főispánokat nevezett ki, Csík, Udvarhely és Háromszék kivételével.¹¹⁴ A rendelet 3. §-a szerint a közszolgálat nyelve román, a 4. § rendelkezik arról, hogy a községi, felekezeti, alapítványi és magániskolák tanítási nyelvét az iskolafenntartók állapítják meg, az 5. § pedig kimondja, hogy a helységnevek mindegyik nemzet nyelvén használhatók. Ugyanekkor, január 15-én Grandpierre Emil kolozsvári törvényszéki elnök vezetésével 5 tagú küldöttség tárgyalta a hűségükéről Maniuval Nagyszebenben a magyar tisztviselők képviselőjében.¹¹⁵ Azt kérték, hogy az ideiglenes román kormányzat elégedjen meg az ünnepélyes fogadalmétellel és ne követeljen tőlük hűségüköt. Ezt azonban másnap elutasították azzal, hogy a Kormányzótanács „fontos politikai tekintetek miatt, a román államra leteendő hivatal hűségükötől el nem tekinthet.” Később kisebb tisztviselői küldöttség kiutazásának engedélyezését kérték Budapestre a Kormányzótanácstól, hogy megszerezzék a felmentést a hűségük alól a magyar kormánytól. Ezt elvileg elfogadták, de az utazást nem engedélyezték.¹¹⁶ A magyar tisztviselők, amint már említettük, attól tartottak, hogy amennyiben leteszik a hűségüköt, ez a béketárgyalásokon a román pozícióit erősíti, illetve fennáll a magyar nyelvterületről való elhelyezés, alacsonyabb beosztásba való kerülés lehetősége. Hivatkozási alapjuk mindvégig a hágai nemzetközi szerződés 45. pontja volt, amely kimondja, hogy „tilos a megszállott terület lakosságát arra kényszeríteni, hogy az ellenséges hatalomnak hűséget esküdjön.”¹¹⁷

Székelyudvarhelyen Neamțiu román főispán január 14-én felkereste a postahivatalt és közölte az alkalmazottakkal, hogy a nagyszebeni román hatóságok rendelkezéseit mindenben teljesítsék. A postások a nagyszebeni fennhatóságot nem ismerték el. Erre Neamțiu elbocsátással fenyegetőzve másnap délután 5-ig adott határidőt a behódolásra.¹¹⁸

Január 15-én délelőtt 10-kor Neamțiu magához kérte a vármegyei hivatalfőnököket és felszólította őket, hogy délután 5-ig minden tisztviselőt vegyenek rá a behódolásra, ez gyakorlatilag a román királyra tett hűségesküt letételét jelentette volna. 11-kor megjelent a vármegyei tisztviselők érkekezletén, ott már deportálással fenyegette meg a behódolást megtagadókat. Válaszul Szentkirályi Kálmán árvaszéki ülnök kijelentette, hogy „a tisztviselői kar a megszálló román királyságbeli csapatok minden kívánságát teljesítette kettő kivételével, s csupán a szobor megcsonkítására és a bevonulás eltiltására irányulót, tehát a becsületbe s a haza iránti kötelességbe ütközők kivételével. Kijelentette, hogy a tisztviselői kar a jövőben is kész lelkiismeretes munkásságát folytatni, ha dr. Válersik Ferenc kormánybiztos hivatalába visszahelyeztetik, s a teljesen jog- és igazságtalanul letartóztatott dr. Paál Árpád helyettes alispán szabadlába helyezve hivatalba léphet. S hangoztatta, hogy szívesen látják Neamțiu a kormánybiztos mellett, mint katonai megbízottat. Miután Neamțiu ezt lehetetlennek nyilvánította, a tisztviselők is kijelentették, hogy nekik így szolgálatban maradni szintén lehetetlen.”¹¹⁹ Délután 5-re a vármegyházát megszállta a román katonaság. Az épület előtt családtagjaikat és a fejleményeket várókat szétkergették, két ágyút a vármegyházával szembe fordítottak és megtöltötték. A megyei, községi, állami és felekezeti alkalmazottak közös nyilatkozatát Keith Ferenc olvasta fel: a nagyszebeni kinevezést nem fogadták el és csak a magyar kormány által kinevezett főispán vezetésével hajlandók tovább dolgozni. Más, kevésbé pontos források szerint a főjegyző azt is felajánlotta, hogy a béketárgyalások idejére hajlandók a hűségeskü helyett fogadalmat tenni arra vonatkozóan, hogy kötelességeiket pártatlanul, becsületesen fogják ellátni.¹²⁰ Ezek után Valér Neamțiu 33 tisztviselőt letartóztatott. Otthonában tartóztatták le Mátéffy Domokos pénzügyigazgatót és újból Paál Árpádot, majd mindkettőjüket a reáliskolába a többi tisztviselőhöz zárták. Ugyanekkor a lakásán őrizetbe vették a betegeskedő Dávid Lajost és Válersik Ferencet. Az utóbbinál tartózkodó vendégeket szintén letartóztatták és a reáliskolába zárták másnap délig.¹²¹ A 35 letartóztatott tisztviselőt január 16-án éjszaka Segesvárra szállították. Másnap Ilescu őrnagy Paál Árpádot kihallgatta és Fröhlich Ottóval Nagyszebenbe küldte további kihallgatásra. Január 19-én Negulescu ezredes hallgatta ki Paál Árpádot és mivel semmi kivetnivalót nem talált viselkedésében, visszaküldte Segesvárra. Közben azonban január 17-én letartóztatták Apáthy Istvánt, a magyar kormány kelet-magyarországi kormányfőbiztosát. Ezért Minisca százados két társával együtt 20–21-én Paáltól a bolsevista propagandával vádolt Apáthyval szemben terhelő vallomást akart kicsikarni. Paál épp ellenkező jellegű információkat közölt, amit kérésére jegyzőkönyvbe is vettek. Segesvárra a hadosztályhoz azzal kísérték vissza őket, hogy már csak néhány formáságot kell elintézni és mehetnek haza. Ezt megtáviratozták Székelyudvarhelyre is, ahol nagyobb tömeg gyűlt össze fogadásukra. Mindez azonban az ezzel egyidőben kirobbant vasutasztrájk leszerelésének egyik elemeként csak taktikai húzás volt. Paált és Fröhlichet előbb külön-külön tartották zárva, majd a többi udvarhelyi tisztviselővel együtt őrizték őket.¹²² A kihallgatások január 30-án befejeződtek. Ilescu őrnagy, a vizsgálat vezetője kijelentette, hogy amit az udvarhelyi tisztviselők cselekedtek, hazafias cselekedet volt, s hasonló körülmények között ő

maga sem cselekedett volna másként. Ezek után, bár semmi okot nem találtak az elzárásra, 15 tisztviselőt továbbra is Segesváron tartottak, a többieket 2–3-as csoportokban hazaengedték.

Ez idő alatt a Székelyudvarhelyen maradt tisztviselőket és a letartóztatottak családtagjait Neamțiu arra kényszerítette, hogy az előre kifizetett 2 havi illetményüket visszafizessék az új hatalom képviselőinek.¹²³ Ezúttal már nemcsak azzal fenyegetőzött, hogy internáltatja az ellenállókat, hanem azzal is, hogy ellenük fogja izgatni a falusi lakosságot. Mivel minden riogatás eredménytelennek bizonyult, újabb letartóztatások következtek.

Január 24-én Jodál Gábor tiszti főügyészt nyolcadmagával letartóztatták és a reáliskolában őrizetbe vették. Közben a letartóztatottak lakásaiban házkutatást tartottak és élelmiszerkészleteiket elvitték. Amikor Jodál Neamțiu Valernál erre rákérdezett kiderült, hogy rekvirálásról volt szó és az élelmiszereket nem fizetik ki, illetve átvételi elismervényt sem adnak azokról.¹²⁴ Néhány nap múlva, január 29–30-án Rauka Izidor, volt vármegyei napidíjas (január közepe óta a román főispán titkárának, postatanácsosnak, máskor élelmezési biztosnak, ekkoriban pedig alispánnak tituláltatta magát) román katonai kísérettel lefoglalta a városi üzletek élelmiszerkészleteit és a város, illetve a tisztviselői élelmezési csoport készleteit.¹²⁵ A tisztviselők zaklatása tovább folyt: minden nap jelentkezniük kellett a román főispánnál (prefektusnál), aki gyakran órákig váratott magára. Többségük az újabb zaklatásoktól tartva „visszafizette” a magyar közigazgatástól kapott 2 havi megelőlegezett illetményét; a nem udvarhelyi származású tisztviselőknek el kellett hagyniuk a várost.¹²⁶

A következőkben az 1919 őszén összeállított sérelem-gyűjteményből közlünk néhány tipikus esetet:

„27. Március 11-én Udvarhely vármegye székházából három szekér iratot szállítottak el vasúton, amely iratok minőségét és miségét máig megállapítani nem tudjuk.

28. Március 15-én délután a jelentkezés idejére a vármegyei székház előtti teret és az utcák sarkait gépfegyverekkel látták el, s a jelentkezésre kötelezett közalkalmazottakat Neamțiu Valér felszólította, hogy azok, akik illetményeiket még vissza nem fizették, álljanak külön, s álljanak más csoportba azok is, akiket a jelentkezés elmulasztásáért még nem büntetett. Ez megtörténvén az előbbi csoportot felszólította arra, hogy oly értelmű előre elkészített nyilatkozatot írjanak alá, hogy tőlük illetményük el nem vétetett, az utóbbiakat pedig, hogy aláírásukkal igazolják, miszerint megbüntetve nem lettek. Ezt a két nyilatkozatot azután április havában arra használta fel, hogy az erdélyi lapokba közzétette és vele az eljárásán felháborodott közvéleményt félrevezette. Tisztában volt ugyanis azzal, hogy a nyilatkozatokat jobb tudomásuk ellenére aláírni kényszerült tisztviselőknek a rektifikáció módjukban már a cenzúra miatt sem lesz. A nyilatkozatok aláírása után különben kegyesen kijelentette, hogy az alkalmazottaknak tovább jelentkezni nem kell, s hogy jövőben minden további zaklatástól meg lesznek kímélve. Két hétig a szavának is állott, de március 31-én már az összes közalkalmazottakat újabb jelentkezésre kötelezte. ...

31. Április 1-én a jelentkezések alkalmával és a következő napokon Mátéffy Domokos pénzügyigazgatót, dr. Szabó Gyula tanácsost, Lakatos Kálmán, Ambrus Ferenc, Elekes Géza, Fábián Ferenc, Fazekas Gáspár, Csíki Péter, Kolumbán Lajos, Embery Árpád, Puskás Lajos, dr. Enyedy Róbert, Lőrinczy József tisztviselőket, öt polgári egyént, négy lelkészt, Bakóczy Károlyné polgári iskolai igazgatót és Kovács Jánosné polg. iskolai tanítónőt letartóztatták, a református főgimnáziumban őrizet alá helyezték, és ezeken felül dr. Horváth Károly állami közjegyzőt és nejét, valamint Imreh Domokos kórházigazgató főorvost lakásán őrizet alá vették. Ezek 1919. április 5-én estig minden kihallgatás nélkül voltak letartóztatva, s akkor elbocsáttatván a térparancsnok előttük kijelentette, hogy túsokul szerepeltek, s a jövőben a vármegye területén előfordulható minden rendellenességért ők személyesen felelősek, lakóhelyüket azonban elhagyniuk nem szabad.

32. Április 6-án délután a fentiek közül 11-et újból letartóztattak, állítólag azért, hogy ők a sóvidéki felkelés értelmi szerzői voltak. Ezt a kijelentést s letartóztatást eszközölő főhadnagy tette, mosolyogva tevén hozzá, hogy ez nem az ő, hanem bizonyos felsőbb körök véleménye. Letartóztatták még ekkor hasonló ok miatt dr. Jodál Gábor, dr. Borosnyai Pál ügyvédek, s dr. Váró Géza ügyvéd helyett, mert az irodájában nem lelték, Zathureczky Lajos ügyvédi írnotok.

Az összes letartóztatottakat a két említett ügyvéd kivételével ki sem hallgatták, és 1919. április 12-én kihallgatás nélkül bocsátották el.

33. Március 31-én Szovátáról egy fegyveres csapat érkezett Parajdra, és az ottani román csendőrséget lefegyverezve, a népet fegyveres felkelésre szólította fel, azzal, hogy az egész Sóvidéket fegyverbe szólítva Székelyudvarhelyre menjenek a román csapatok lefegyverzésére. Ez a csapat dolgát végezve visszavonult azzal, hogy Marosvásárhely felé kell mennie. Bocz Endre, járási számvevő, tartalékos százados, aki a parajdi felkelőknek a vezetője lett, hamar belátva azt, hogy a szovátaiak avatatlan beugratók szavára s a románok túrhetetlen uralmától elkeseredve indultak meg – a fegyverforgató népet – még mielőtt bármi ellenbeavatkozás történt volna, nyugalomra intette, feloszlatta és megette azokat az óvatossági rendszabályokat, hogy az esetleg felvonuló román csapatok a nyugalomról idejében értesüljenek.

Ez időben az etédi vásáron két román csendőrt két atyhai ember lefegyverzett, s az atyhai határba kísérve ott agyonvert. Jóllehet, ezen két esetben a leírhatatlanul brutális eljárások miatti elkeseredés volt az okozója, jóllehet, minden jel azt mutatja, hogy különösen a parajdi eset tudatos sugalmaszásra indult, mert Constantinescu Viktor gyulafehérvári román törvényszéki elnök már március 29-én úgy nyilatkozott Székelyudvarhelyen Varró Elek és Masinger László pénzügyi tisztviselők előtt, hogy rövidesen újabb letartóztatások várhatók, a 31. pont szerint a parajdi eseményekkel kapcsolatosan letartóztatottak névjegyzéke már előre össze volt állítva. Erre enged különben következtetni az a körülmény is, hogy a sóvidéki állítólagos bolsevista lázadás elfojtására küldött csapat egyenesen Székelyudvarhely rendeltetéssel és eseményt megelőzően 1919. március 28-án indított el Nagyszébenből.

Hogy a Sóvidéken nem létezett bolsevista felkelés leverésének ürügye alatt Neamțiu Valer udvarhely vármegyei prefektus mily hallatlan kínzásokat végeztetett, azt a maga borzalmasságában leírni sem lehet. A férfi lakosság

zömét elfogták, már a helyszínen úgy összeverték, hogy a szerencsétlenekre ráismerni sem lehetett. Hasonló sors érte a semmiben részt nem vett Alsó- és Felsősfalva és Korond község lakosait. Ezeket a szerencsétlen áldozatokat összekötözve Székelyudvarhelyre hozták s itt a román csendőrségen további inkvizitórius eljárás alá vették, úgy annyira, hogy valósággal állatiasan üvöltöztek kínjaikban. Sőt egy Zárug nevű egyén öngyilkossággal akart menekülni a kínzás alól, s felakasztva találtak rá, még élt, s a román csendőr ököllel felcsapta az állát, úgy, hogy a szerencsétlen a nyelvét leharapta. Levágták és életre keltették. Beszélni nem tud. Akik az etédi vásáron jelen voltak, korra és nemre tekintet nélkül Székelykeresztúrra hurcolták és ottan puskatussal borzalmasan összeverték, tekintet nélkül arra, hogy tanúk voltak e vagy vádlottak. Ezenkívül Atyha községre nagy pénzbüntetést szabtak és az egész Sóvidék összes élelmiszereit elrekvirálták. Az atyhai eset miatt 5 egyént halálra ítélték, a parajdi eset még máig vizsgálat alatt áll ...

36. Április 8-án a nagyszebeni kormányzótanács átírt a székelyudvarhelyi járásbíróóság telekkönyvi osztályához a magyar állam tulajdonát képező ingatlanokat a román állam tulajdonjogának bekebelezése iránt. Ezt az átiratot dr. Vadasdy Péter jegyző tisztán jogi és minden politikától mentes indoklással elutasította, minek a következtése nem a fellebbezés, hanem az lett, hogy pünkösöd szombatján Vadasdyt letartóztatták, Nagyszebenbe hurcolták és ott 10 napig fogva tartották. Elbocsátása után betegen került haza, betegségét igazolva megüzente a téraparancsnoknak, hogy a jelentkezésre képtelen. A polgári orvosi igazolványa dacára egy katona orvost küldtek hozzá, aki beteg voltát elismerve, záloglással való fenyegetéssel a 10 korona bérkocsidíjat rajta behajtotta. ...

40. Július 30-án megjelent Neamțiu Valér prefektus a román rendőrfőkapitány és egy Suciú nevű román tiszti főügyész kíséretében dr. Haán Béla kúriai bíró, törvényszéki elnök hivatalában és kérte azt, hogy a bírói kart értekezletre hívja össze. Az egybegyűlt bírók és segédszemélyzet előtt Neamțiu kijelentette, hogy a marosvásárhelyi román táblai elnök megbízásából a bíróság átvétele végett jelent meg s közölte, hogy amennyiben a békekonferencia végérvényesen Romániának ítélte Erdély egész területét, ma már nem áll senkivel szemben sem az erkölcsi akadálya a hűségeskü letételének. Dr. Haán Béla elnök tiltakozott a bíróságok és az impérium átvétele ellen és kérte a prefektust a békekonferencia említett határozatának igazolására. A prefektus kijelentette, hogy erőszak alkalmazására is felhatalmazása van, amit a rendőrfőkapitány jelenléte is igazol, – a terület odaítélése tekintetében értesülését bizalmasan Maniu Gyulától, a nagyszebeni kormányzótanács elnökétől szerezte, s írásban azért nem igazolhatja, mert ez még titok.

Ezután 1919. július 31-én délután 3 óráig az eljárást felfüggesztették. Ekkor Neamțiu a törvényszék, ügyészség és járásbíróóság összes alkalmazottját külön-külön a hűségeskü letételére szólította fel. Felhívása azonban eredménytelen maradt. Az eskü megtagadása után, mert senki be nem hódolt és emberük nem volt, a bíróságokat bezárni lettek volna kénytelenek, amiért is Neamțiu Valer a bíróságok feletti impériumot midőn átvettnek nyilvánította, az egész személyzetet súlyos fenyegetésekkel arra kényszerítette, hogy felváltásáig helyén maradjon...

41. Neamtiu Valér prefektus a Klein fakereskedő üzletvezetőjének megparancsolta, hogy a fatelepen napszámos munkát végző volt közalkalmazottakat a munkából azonnal bocsássa el

42. A nagyszebeni kormányzótanács elrendelte a választási névjegyzék összeállítását és a lakosokat büntetés terhe alatt jelentkezésre kötelezték, s jelentkezésük alkalmával velük nyilatkozatot írtak alá.

43. A román hadsereg parancsnokság és a nagyszebeni kormányzótanács a kereskedelmi élet megkönnyítésére 4 óra érvényes utazási igazolvány kiadását rendelték el Ezeket az utazási igazolványokat azonban csak azok nyerhetik el, akik a prefektus előtt román hűségüket tesznek...

44. Budapest bevételének hivatalos ünneplése alkalmával 2 napon át egy-egy órai harangozás rendelkezett el a déli 12-1 óra közti időre, s mert a harangozás és a piactéren eszközölt zenés séta idején Florián Bogdán kereskedő ablakai le voltak függönyözve, a prefektus őt a város elhagyására és ablakainak 14 napi lefüggönyözésére ítélte. A kereskedőnek Székelyudvarhelyen évtizedek óta van üzlete.

45. A magyar cégfeliratoknak 1919. aug. 15-ig való román magyar nyelvű felirattal leendő kicserélését rendelték el szigorú büntetés terhével, bár a városban, sőt az egész vármegyében színmagyar a lakosság.¹²⁷

A román fél (a nagyszebeni Kormányzótanács) 1919 nyarán tisztában volt azzal, hogy a békekonferencia júniusban már közölte Magyarország északi és keleti határát a szerb és román kormánnyal.¹²⁸ Ebben Udvarhely megye a Székelyfölddel együtt Romániához került. A magyar fél számára elképzelhetetlen volt, hogy a magyar tárgyalóküldöttség meghallgatása nélkül hozzanak döntést a terület sorsáról, mert továbbra is azt hitték, hogy a wilsoni elvek alapján húzzák meg a határokat. Mikor 1920 márciusában a békekonferencia megismerte a magyar békeelőkészítő anyagokat, az angol és az olasz fél újra akarta tárgyalni a határokat, kiderült, hogy ez már nem lehetséges.¹²⁹ Március 9-én a Székelyföld korridoron keresztül Magyarországhoz való csatolását is elutasították. Minderről az udvarhelyi tisztviselők semmit sem tudtak. 1919 tavaszán a Székely Hadosztály felszabadító ellentámadásában, majd a Tanácsköztársaság illetve a Horthy-hadsereg Románia elleni támadásában bizakodtak.¹³⁰ Az államhűség melletti kitartásuk e körülmények között erkölcsileg érthető, de a békekonferencia döntése szempontjából már eredménytelen volt. Természetesen nem tudjuk, hogy mi történt volna, ha gyorsan tömegesen leteszik a hűségüket. Valószínűleg ezt Románia propaganda-fegyverként használta volna fel. A későbbi, nem önkormányzati alapon szerveződő romániai közigazgatási berendezkedés ismeretében valószínűtlen, hogy magyar tisztviselők szakismereteik révén, hosszabb ideig maradhattak volna az erdélyi közigazgatásban.

Paál Árpád, a székelyudvarhelyi tisztviselői ellenállás meghatározó személyisége Segesvárról 14 társával együtt februárban nem tért vissza a vármegyébe. A segesvári fogságában a mozdonyvezetők segítségével állandó összeköttetésben állt családjával és székelyudvarhelyi tisztviselőtársaival,¹³¹ a budapesti Székely Nemzeti Tanács vezetőivel (Jancsó Benedek, Benedek Elek, Ugron Gábor, Mezei Ödön, Sebes Dénes). Az állandó cserélődő fogolytársaktól érkező információkat Budapest felé közvetítette.¹³² Február 17-én éj-

szaka 15-üket átszállították Nagyenyedre, ahol a fegyházban egy egész télen át fűtetlen cellába zárták őket.¹³³ A helyi magyar családok vállalták élelmezésüket, majd kijárták, hogy átköltözhessenek a Bethlen Kollégium betegszobáiba. Március végéig innen 13 tisztviselőt hazaengedtek, csak Paál Árpád és Keith Ferenc maradt elzárva. Március 8-án találkoztak Majláth Gusztáv gyulafehérvári püspökkel, aki helytállásukat helyeselte (és valószínűleg ő segített a katolikus papokon keresztül működő postaszolgálat létrehozásában). Paál ekkor írta meg a *Ki a Székelyföldet a megszállás alól!* c. 9 oldalas, kézről kézre adott és sokszorosított röpiratát.¹³⁴ Az „otthonmaradottakat” belső ellenállásra, Szellemi Front létrehozására szólította fel. „Az udvarhelyiek s velük együtt Háromszék és Csík tisztviselői kezdet óta a következő állásponton voltak: a Székelyföld nagyobb és teljes sűrűségű magyar tömbje fel kell, hogy tüntesse, hogy a római impérium alá önként nem adja magát, mert ezt a rómaiak a béketárgyalásokon a maguk javára való bizonyítékul használhatják fel, hogy íme ők már a külön fajiság szempontjából egyedül számbavehető székelységgel is rendben vannak. A székelységnek ez ellen való küzdelme első-sorban a tisztviselői s a közigazgatása útján kell, hogy kifejeződjék. Ha a tisztviselők és a közigazgatás római impérium alá nem kerülnek, akkor a nép is tudja, hogy mit csináljon.”¹³⁵ Elutasította a román hatóságok „bolsevista” vádjait, amellyel a magyar katonai leszerelési tárgyak, eszközök és egyéb népjóléti akciók miatt a magyar ellenálló közigazgatást illették. Paál szerint ezen akciók értelme épp a „bolsevizmus kivédése” volt. Ha ezeket a javakat a román hadsereg vissza akarja szerezni, maga hív életre komoly elégedetlenséget. Mindezeket a sérelmeket Paál panasz-jegyzőkönyvek nemzetközi propagandájával akarta ellensúlyozni. Az addig történtek tanulságait a következőképp összegzi: „...igen jellemző, hogy ilyen megszállóink vannak, akik a béke és fegyverszüneti szerződés értelmében való megszállás iránti jóhiszeműségünket, s ebből folyt védtelenségünket rablásra és bolsevizmus szítására akarják kihasználni. Ezért követeljük, hogy még a béketárgyalások befejezése előtt lehetőleg sürgősen vegyék ki a Székelyföldet is a demarkációs vonalból, mert különben a kelet-rómaiak ostoba és kegyetlen bánásmódja a székely és a román faj egymásra utaltságát vad gyűlöletté változtatja, s emiatt Európa keletén sohase lesz becsületes népszövetség. Jellemző, hogy mennyire nem tudnak ezek a megszállók a székelység létfeltételeinek, gazdasági szükségleteinek megértői lenni, hogy pl. székelyudvarhely piacán az árusoktól húst, csizmát, fát, mindent elszedtek és a vételárért követelzőzöket botokkal fizették ki. Persze így azóta nincs piac. Ahova teszik a kezüket, ott megszűnik a forgalom és minden biztonság. A fálvakban is ilyen botozó rekvirálásokkal szedik össze a takarmányt és élelmiszereket s a forrongást valósággal mesterségesen szítják. Ennek a botozó rablásoknak mélyebb szükségyszerűségei is vannak, ami már a nép között is mindinkább köztudomásúvá válik: Nincsen pénzük, zsoldot fizetni nem tudnak, adóztatni még saját fajtájukat se merik csak a közvetlen adófizetőkre intéznek (de ezt is csak románlakta vidékeken) felhívást.”¹³⁶ A további passzív ellenállás mellett legfontosabbnak egy budapesti propaganda-központ megszervezését tartotta, amelyet Székelyföldről állandó információkkal látnának el és ez lehetne a nemzetközi propaganda szervező-központja.

Március 25-én Paált és Keithet továbbvitték Szamosújvárra, ahol más politikai foglyokkal és köztörvényesekkel kerültek össze a javítóintézet agyonzsúfolt cellájába. 30-án külön őrizetbe, a ferences rendiek zárdájába vitték őket, de ez sem tartott sokáig, mert április 1-jén – valószínűleg a nyáradmenti lázongások miatt – visszahelyezték őket a 240 m-es cellába ahova több mint 160 foglyot zsúfoltak be. 6-án az „intelligensebb foglyokat” a járásbírószághoz vitték át, ahol legalább félig rothadt szalmán aludhattak. Ugyanakkor a Segesvárról, illetve Nagyenyedről hazaengedett udvarhelyi tisztviselőket is beidéztek Szamosújvárra a 9-re kitűzött hadbírószághoz tárgyalásra. Ez azonban ismeretlen okból elmaradt, a behívottakat hazaküldték, Paált és Keithet pedig átszállították (ez, mint mindig, most is nyitott marhavagonban történt) Dévára a törvényszéki fogházba.¹³⁷ Hadbírószághoz tárgyalásuk az újból beidézett tisztviselőszághoz együtt április 16-án kezdődött meg. Beszszaberescu ezredes elnökletével, 4 hadbíró, 1 ügyész és 1 hivatalból kinevezett védő közreműködésével. A vádat csak 16-án délelőtt, a tárgyalás megkezdése utáni második órában közölték a vádlottakkal, így ők védelmi előkészületeiket csak sejtésekre alapíthatták. A vád mindnyájukkal szemben a 7. sz. hadseregrendelet megszegése (azaz tilos gyűlés tartása) volt, ezenkívül még dr. Paállal és dr. Keithtel szemben a Code Napoleon 79. §-ába ütköző „ellenséggel való cimborálás háború idején” (az ellenség a magyar kormány) s végül még külön Paállal szemben a székely köztársaság eszméjéért a Code Napoleon 68. §-ába ütköző „merénylet az állam épsége ellen” is vádat emeltek. Április 16-án a tárgyalás éjfél után 1 óráig tartott, az ügyész többórás vádbeszédében egész Erdély rendjének felforgatását róta a vádlottak terhére, impertinenciának nevezte, amiért ezek védelmük végett a tábornokokra és a velük kötött megegyezésekre hivatkoztak. Jellemző a vádbeszédre az is, hogy az ügyész (civilben Bukarest egyik neves ügyvédje) ilyen kitörésekre ragadtatta magát: „Dr. Válersikkal végzett már az Isten,¹³⁸ nekünk is úgy kell végeznünk itt a többivel, el kell taposnunk az udvarhelyi kígyófélszék.” Csakugyan halálbüntetést indítványozott dr. Paál és dr. Keith esetében, a többieknél pedig 10 esztendői fogság kiszabását kérte. Az elnök is igen elfogultan viselkedett a vádlottakkal szemben. Éjjel 11 órakor került sor a hivatalos védőbeszédre. Ennek során ismét nyilatkozattételre szólították dr. Paált a nála (január 9-i letartóztatásakor) lefoglalt levél dolgában. E nyilatkozattal tisztázódott, hogy az ügyész iratcsomójából az eredeti levél eltűnt, s helyette egy hamis fordítást használtak a vád anyagául, mely hamis fordítás az eredeti levél szövegéhez otromba és logikátlan hozzátoldásokat adott. Logikai és mondatszerkezetbeli részletezéssel nyilvánvalóvá lehetett tenni, hogy ezek a hozzátoldások nem származhattak az eredeti levél írójától. Ezzel az incidenssel a tárgyalást másnapra halasztották. Másnap az ügyész és a hivatalos védő replikái után a vádlottakat szólították fel védelmük előadására. Dr. Paál Árpád a már ismertett megjegyzésekre s a fegyverszüneti szerződésekre utalt, hogy ennek értelmében joguk volt a magyar eskü letételére s a magyar fennhatóságához való ragaszkodásra; a székely államiság eszméje tekintetében pedig Wilson nemzetközileg elfogadott elveire hivatkozott, melynek értelmében kis népeknek is joguk van az önrendelkezésre. Dr. Keith Ferenc azt fejtette ki, hogy a magyar eskütételre való megjelenés és a Neamțiu előtt való ünnepélyes nyilatkozatté-

tel nem esik a gyűlések fogalma alá. Védő nyilatkozatokat tettek még Mátéffy Domokos pénzügyigazgató, Kolumbán Lajos tanfelügyelő, Kandó István irattárnok, míg a többiek a további nyilatkozattól elállottak. A hadbírótság déli egy órakeret visszavonult s félóra múlva felmentő ítéletet hirdetett ki, azzal az indoklással, hogy a román hadsereg más nemzetek nemzeti aspirációit tisztelni kívánja.”¹³⁹

A felmentés okait keresve kitűnik, hogy ebben az esetben nem csak a román és a magyar helyzetértelmezés konfliktusáról van szó, hanem a nagyszebeni Kormányzótanács (az erdélyi románság vezetőinek a gyulafehérvári nagygyűlésen legitimitációt nyert irányító szerve) és a román hadsereg egymást többször keresztező álláspontjáról. A Kormányzótanács megpróbálta saját hatalmi jogosultságát minél erőteljesebben kiterjeszteni egész Erdélyben. A Román Királyság hadseregét Bukarestből irányították és bár a román kormánynak érdeke volt a mielőbbi erdélyi impériumváltás, de már nem nézte jó szemmel a nagyszebeni önálló lépéseket. Itt minden bizonnyal két nemzeti-ségpolitikai álláspont is ütközött: az erdélyi román vezetők, akiknek sok szempontból modellértékű volt az Osztrák–Magyar Monarchia-beli állapot és a regáti politikusoké, akik kezelés helyett meg akartak szabadulni a problémától. A decemberi udvarhelyi megállapodások célja a román tábornokok részéről feltehetőleg az volt, hogy minél gyorsabban és konfliktusmentesebben megszállják és pacifikálják a területet, megszervezzék a katonai ellenőrzést és elfogadtassák azt a helyi lakossággal. A magyar közigazgatás részéről pedig – mivel csak magára támaszkodhatott – az volt a cél, hogy megőrizhesse egyszisztenciáját, autonómiáját és semmi esetre se adjon okot fegyveres konfliktusra. Ez utóbbi háttérben a békekonzferencia igazságos döntésébe (önrendelkezés elve a tömbmagyarságnak) vetett hit és az 1848-as 1916-os emlékek felelevenedése állt. Időközben a román fél pozíciói megerősödtek: katonai előrenyomulás Magyarország felé, nagyhatalmak tehetetlensége a román törekvésekkel szemben, ezért a hadsereg a megszálló szerepéből egyre inkább a román kormányzati berendezkedés megteremtőjévé vált. Ezt csak tovább erősítette, hogy mivel a Székelyföldön nem élt számottevő román népesség, az impériumváltást szinte teljes egészében a hadsereg hajtotta végre. S ezzel összekapcsolódott az, hogy a katonaság ellátását csak a vármegyék, illetve a lakosság terhére tudta biztosítani. A rekvirálások és a hadizsákmány-szerzésnek tekintett rablások során pedig a regátban megszokott eszközöket (botozás, levetkőztetés, derékszíjjal verés, megfélemlítő elzárások minden indok nélkül stb.) alkalmazták a lakossággal szemben. Tehát január elejére román részről a decemberi megállapodások érvényüket veszítették – ezt a magyar fél nem volt hajlandó tudomásul venni.

A nagyszebeni Kormányzótanács egyszerre törekedett megbízható (román) tisztviselőkkel a helyi hatalom átvételére és a jog és szaksterű közigazgatás fenntartására. Miközben több vonatkozásban (iskolaügy, nyelvhasználat) mint az új többség képviselői az Osztrák–Magyar Monarchiában megismert szabályozást tartották követendőnek, addig az egész közigazgatás alapját képező vármegyei törvényhatósági (önkormányzati) rendszert – félve a magyar (tisztviselők, városi lakosság, munkásság) dominanciától és ezáltal az egyesülés esetleges nemzetközi megakadályozásától – nem állították vissza, il-

letve megakadályozták az addigi közigazgatási rendszer működését. Udvarhely vármegye esetében a tisztviselői kar eltávolítására azért volt szükség, hogy megelőzzenek egy esetlegesen nemzetközi kihatású regionális (székelyföldi) szervezkedést, és helyet teremtsenek saját apparátusuk számára.

A hadbírósnak a tábornokok – akik ekkor is megerősítették a megállapodások hitelességét – decemberi taktikai magatartásával kellett szembeszólnie. Ezért nem fogadhatta el a vád áprilisban megfogalmazott érvelését, mely szerint már román állampolgárok vétségéről volt szó. A döntésben valószínűleg az is közrejátszott, hogy a nemzetközileg bizonytalan helyzetben nem akart a román kormányzat a szövetséges hatalmakkal, a nemzetközi normák szerint jogszerűtlen (és az erdélyi közhangulatot is feleslegesen felkavaró) döntés miatt szembekerülni és ezzel a Romániát kritikusan megítélő álláspontot erősíteni.

A felmentés után valamennyi udvarhelyi tisztviselőt hazaengedték Déváról. Paál április 20-án érkezett meg Székelyudvarhelyre. Mivel igen sokan felkeresték a lakását, és a román hatóságok a tisztviselői ellenállás helyi irányítójának tartották, a román polgármester egy előre kiállított utazási igazolvánnyal arra kérte, hogy 3 hónapra hagyja el a várost.¹⁴⁰ A kijelölt új tartózkodási hely 1919. május 1. és július 31. között Kolozsvár lett. Itt a már meglévő kapcsolatai révén Grandpierre Emil és Költő Gábor mellett a tisztviselői ellenállási mozgalom (az ún. Szellemi Front, majd később a Székely–Magyar Szövetség erdélyi központjává) egyik vezetője lett. Feladata az volt, hogy a fogsága során kialakított kapcsolatokon keresztül és a székelyföldi helyismertetést felhasználva állandó kapcsolatokat építsen ki a Kolozsvár és a vidék között. Tevékenységi köre elsősorban a Székelyföldre irányult. Egyrészt kézzel másolt és egymás között terjesztett levelek útján propagandát folytatott a nagyszabeni Kormányzótanács, illetve a román impérium elismerése ellen; másrészt Szeged, illetve Budapest felől közvetítette a tisztviselők segélyezésére kiutalt összegeket. Szeptembertől kezdve pedig a béketárgyalásokra készülő magyar delegáció számára gyűjtött adatokat a sérelmekről.

Egyik 1919 májusából fennmaradt röpiratában a következőképpen fogalmazta meg a Szellemi Front feladatait: „1. A néphangulat megőrzése, felajzása és teljes szívósságúvá kiképzése abban a hitben, hogy lesz még magyar világ. 2. Minden behódolási irányzatnak a letörése. Az ilyen irányzatok által kínált anyagi érvényesülések helyébe önnön erőnkéből való érvényesülések, munkaalkalmak, vállalatkomplexumok, fejmunkás-kiképzések szervezése. 3. A magyar egyházak és iskolák szellemének a magyar jövőről való hitben és hit fejlesztésében való kitartása; az egyházak és iskolák anyagi feltételeinek társadalmi megszervezése. 4. A gazdasági vállalatoknak a szociális és magyar erő építésére irányuló átszervezése, a behódoló és megegyezéssel alkuktól és önzésektől való visszatartása, altruista és magyar fajszaporító bankpolitika behozatala. 5. Sajtó és irodalom teremtése a mondott irányok ápolására és terjesztésére. 6. A magyar és székely vidékek szoros összeköttetésének megteremtése. Ez összeköttetés céljaira bizonyos jeleket és írásmódokat itt átadunk, s akinek jelen iratunkat küldtük, azt a legsürgősebb átvételre fölkérjük. Találkozásunkkor az eddigi összeköttetések ismeretét is feltárjuk. 7. Olyan önvédelmi szervezet teremtése tornaklubok, olvasóköri, dalos egyesületek és

munkás szakegyletek útján, mely a magyar világ pontos rendfenntartó karhatalmaként azonnal fel tudjon lépni, s a szükséghez képest megfelelő néperőt is tudjon mozgósítani.”¹⁴¹

Budapesti kapcsolataikon keresztül előbb a Vörös Hadseregnél, majd Horthy körénél állandóan sürgették az erdélyi támadást.¹⁴² Több alkalommal olyan üzenetet kaptak, miszerint ez csak hetek kérdése és megkezdhetik a székelyföldi akciókat. Azonban miközben a nemzetközi viszonyok (és a Tanácsköztársaság, majd Horthyék) tekintetében komoly illúzióik voltak, hiszen csak az esetleges üzengetésre, levelezésre hagyatkozhattak, azzal azonban tisztában voltak, hogy bármiféle önálló erdélyi akció reménytelen, csak elvérézsükkel járó megmozdulás lehetne. Így nyár végére az ellenálláson belül a társadalomszervezés feladatai kerültek előtérbe. A tisztviselők egy része 1920 nyaráig vagy illetményét kapta vagy valamilyen budapesti kormánysegélyből részesült. A fővárosban Ugron Gábor, Jancsó Benedek, Teleki Pál, majd megalakulása után a Bethlen István vezette ún. erdélyi minisztérium intézte az akció ügyeit. A pénz és az írásos kimutatások, elszámolások kabátbélésbe varrt vásznakba, illetve a vásznakra gépelve jutott el Kolozsvárról Szegedre és Budapestre. 1919 tavaszán elsősorban mozdonyvezetőkön keresztül folyt a postázás, majd később külön megbízottak teljesítettek szolgálatot.¹⁴³

1919 augusztus-szeptemberében a legnagyobb gondot a volt magyar nyelvű állami iskolák tanárainak az egyházi, magyar nyelvű iskolákba történő átírnyítása jelentette. Ezeknek az új intézményeknek alapítása is Paálék anyagi támogatásával történt. A felbomlott Székely Hadosztály vagyonából kb. 20 millió korona került hozzájuk, és ezt teljes egészében tisztviselők, tanítók segélyezésére és iskolaalapítások támogatására fordították.¹⁴⁴

Paál Árpád kolozsvári tartózkodási engedélye lejártával 1919. augusztus 1-jén hazautazott Székelyudvarhelyre, másnap rendőri felügyelet alá helyezték, majd 10-én letartóztatták és elrendelték házi őrizetét. A prefektus kijelentette, hogy az eljárásra politikai okokból került sor, és a volt helyettes alispánnak távoznia kell a városból és a megszállt területekről. Október 10-én a fogarasi internálótáborba került. (Itt erdélyi román politikai foglyokkal és bánáti magyarokkal találkozott.) A vád az volt ellene, hogy az Udvarhely megyei csendőrséget támogatta a román megszállás alatt, így részese az ún. erdélyi összeesküvésnek.¹⁴⁵ Ezért 20-án Kolozsvárra, a hadbírórságra szállították, majd Nagyszebenbe. A csendőri ellenállás vádjával szemben a tábornokokkal kötött szerződésekre hivatkozott: ezek alapján jogosan gondoskodhatott a csendőrségről. A későbbi helyzettel kapcsolatban azt vallotta, hogy nem tud semmit. Mivel bizonyítékokkal nem tudtak szolgálni, felmentették. (Az igazsághoz hozzátartozik az, hogy amikor a csendőrség Nyíregyházára történő visszahívásáról megérkezett az értesítés, Paál azt javasolta a kormánybiztosnak, hogy tartsák ott a csendőröket, előre kifizetve számukra 6 hónapi illetményüket. Ez valószínűleg meg is történt, ám a vádlóknak ezt nem sikerült bizonyítaniuk.)¹⁴⁶

A felmentéssel egyidejűleg azonban Kolozsvárt jelölték ki kényszerlakhelyül számára, rendszeres jelentkezésre kötelezve. Az ellenőrzésével megbízott Fabius kapitány november közepén arra kérte, hogy írásban foglalja össze, hogyan lehetne intézményesen megoldani a Romániához kerülő ma-

gyarság problémáit.¹⁴⁷ Paál továbbra is a legfontosabbnak a tisztviselők kérdését tartotta, akik – álláspontja szerint – a békeszerződés létrejöttéig nem kötelezhetők a hűségeskü letételére. Szükségesnek vélte, hogy a hűségesküt tenni nem akaró tisztviselőket engedjék másutt dolgozni. A gazdaság tekintetében a népi háziipar támogatását, a bánya- és erdőgazdálkodás terén dolgozók bevonásával részvénytársaságok létrehozását javasolta.

A rendőri felügyelet alatt is tovább végezte szervező, adatközlő munkáját. 1919 decemberében kezdeményezte, hogy a Franciaországba utazó magyar békeküldöttségnek ő is tagja lehessen mint szakértő, illetve mint a Székelyföld képviselője. Ennek érdekében december-január során több támogató nyilatkozat is született a Székelyföldön.¹⁴⁸ Ez az akció azonban nem járt sikerrel.

1920 első felében egyre nehezebbé vált fenntartani az ellenállást, egyre többen repatriáltak és a magyar közalkalmazottak hűségeskü hiányában kiszorultak a közigazgatásból, az igazságszolgáltatásból. A legtovább az oktatásügyben tartották magukat, annál is inkább, mert tömegével jöttek létre a volt állami magyar iskolák helyett az egyházi magyar elemi iskolák.

A székelyudvarhelyi tisztviselői ellenállás utolsó általunk ismert dokumentuma 1920 májusából származik. Az Udvarhely vármegye Intézőbizottsága által 1919. május 26-án kiadott megegyezéses határozat, amelyet a háromszéki hasonló alakulattal egyeztettek, egyrészt némileg ingerülten a magyar kormány álláspontját szeretné tisztán látni, másrészt a Románián belüli elhelyezkedés, önszerződés módjára tesz javaslatot: „1. Mindenesetre legelső feladatunk, – aminek a legsürgősebben elég is lesz téve, – miszerint a magyar kormány megkérdeztessék, hogy Magyarországnak a változott állítólagos helyzetben van-e, s ha igen, mi a célja velünk, illetve felkérendő a magyar kormány, ejtse módját a lehető legsürgősebben annak, hogy egy futár, vagy egy salvus conductussal ellátott megbízottja útján hitelesen értesítsen, vajon a székelység (értve Udvarhelyszék, Csíkszék, Háromszék, Marosszék székelységét összességében) s illetve a székelység gerincét képező intelligens középosztály: a tisztviselői kar a továbbiakban mire számíthat s ennél fogva mihez tartsa magát, történik-e gondoskodás róluk vagy nem?

2. Ha nevezett négy székely vármegye lakossága és tisztviselői karára nézve az elhatározás az, hogy rólunk államilag több gondoskodás történni nem fog, s így magunkra maradnánk, akkor határozottan követeljük a magyar kormány útján a teljes jogokkal felruházott önálló municipális autonómiát, értve ezt úgy, hogy csupán a főispán képviselné a román kormányt – egyebeket, az alispántól kezdve a közigazgatás minden ágában magyar tisztviselők vennék át a szolgálatot, mert csak így biztosítható a székely-magyarság kompakt egysége. Másképp, ha ti az összes tisztviselői állások fölött a román kormány diszponálhatna, az elmozdíthatóság, nyelvi kötelezettségek s más eszközök és módok alkalmazásával előreláthatólag rövid idő alatt román tisztviselőkkel töltenének be az összes állások s ekkor egy-két évtized a székelységet teljesen beolvasztja a románságba, s a magyar fajnak nyoma vesz.

3. Megkérdendő teljes határozottsággal a magyar kormány, hogy szándékozik-e a fegyveres erőt alkalmazni Erdélyért, illetve az átadásra állítólag kijelölt területekért vagy nem? Mert ha szándékozik, ezt csak úgy teheti,

ha teljes tudatában és ismeretében van Európa nagyhatalmainak ez esetbeni állásfoglalásával s illetve ez esetbeni további erejének és esetleges szándékának mivoltával. Mert ha ezt feltétlen és teljes bizonyossággal tudja s indít háborút az ország, a székelység szervezett teljes erejére számíthat, amely csak intésre vár; ellenesetben egy kockázatos háborús akció sikertelensége biztosan maga után vonja nem csak a legkegyetlenebb retorziót ti a székelység teljes kiirtását, de a végtelen bosszú eredményeképp a székelység helyén még kő kövön se maradna.

4. Feltéve, de nem remélve azon legkegyetlenebb eljárást, hogy Magyarország minket teljesen magunkra hagyja, akkor csak azon legvégső eset állhat rendelkezésünkre: kieszközölni a román vezetőségtől, adjon módot és lehetőséget arra, hogy a négy székely vármegye vezető megbízottjai a további magatartásuk érdekében összejöhessenek és sorsunk felől szabad megbeszélést, illetve tárgyalást folytassanak ...”¹⁴⁹

Magyarországról a békeszerződés aláírásáig a Területvédő Ligán, illetve a különböző titkos társaságokon keresztül a hűségeskü elutasítására, a passzív ellenállás folytatására kaptak utasításokat. Miközben a magyarországi politikai élet a konszolidáció felé indul, az erdélyi ügyek politikailag marginális csoportok kezébe kerültek.

Az erdélyi ellenállás központjában Kolozsvárott 1920 április-májusában az érkező segélyek elosztása és a román politikai erőkkal kapcsolatos stratégia kérdésében komoly vita alakult ki Paál és Grandipere Emil között. Paál aránytalanul kevésnek találta azt az összeget, amelyet a székelyföldi tisztviselők megsegítésére, iskolák támogatására fordítottak. A segélyezés során elsősorban a tisztviselők foglalkoztatását szolgáló vállalkozások, beindítását kezdeményezte (részvénytársaságok, háziipari szövetkezetek stb.). Ezzel szemben Grandipere elsősorban a kolozsvári érdekeket képviselte és a passzív ellenállás, a kivárás híve volt. Paál már 1920 januárjában felvetette egy Független Székely Párt létrehozásának szükségességét, mely elsősorban a Székelyföld belső társadalom és gazdaságszervezésével foglalkozott volna. A kolozsvári megosztottságot tovább erősítette 1920 március-áprilisában az erdélyi román vezetők részéről érkező biztatás a magyarság politikai megszervezésére, erdélyi román–magyar tárgyalások megindítására.¹⁵⁰

A trianoni szerződés aláírása után Paál mint a Keleti Újság munkatársa riportkörútra ment a Székelyföldre és ezalatt újabb akciót szervezett. Marosvásárhelyen, Csíkszeredában, Brassóban, Sepsiszentgyörgyön és Székelyudvarhelyen járt és tárgyalt a magyar tisztviselők vezetőivel. Beszámolójából kiderül, hogy a békeszerződést nem tekintették véglegesnek, a szolgálatra való jelentkezéstől a Regátba helyezés lehetőségén és az állandó román gyanakodáson túl azért húzódoznak, mert félnek attól, hogy majd a „magyar világban” árulóknak tekintik őket.¹⁵¹ Székelyudvarhelyen a megye 1918 november előtti vezetői kerültek előtérbe és a román prefektus közelébe. A tisztviselők a nyár folyamán már szolgálatra jelentkeztek, de Paál abban bízott, hogy visszavonják jelentkezésüket. E székelyföldi útja során formálódott ki benne az az elképzelés, hogy a békeszerződés 47. a alapján önkormányzatot kell kérni a romániai székely-magyarság számára. Marosvásárhelyen, ahol még mindig a munkapárti-függetlenségi párti ellentétek osztották meg a helyi ma-

gyar elitet, az EMKE szervezetének felhasználását tervezték a nagyhatalmakhoz intézendő memorandumhoz. Csíkban azt javasolták, hogy egy előre megfogalmazott kérést írassanak alá a magyar falvak vezetőivel, lelkészeivel. Az aláírásokat pedig majd az elkészülő nagy memorandumhoz csatolják bizonyítékként. Ez az aláírásgyűjtés 1920 szeptemberében indult meg a Székelyföldön. Néhány példány Paál Árpád hagyatékában fennmaradt. A kérés további sorsáról semmit sem tudunk. A dokumentum szövege a következő:

„Kérés Románia törvényhozásához és a Népek Szövetségéhez.

A békeszerződés 47-ik paragrafusának első bekezdése¹⁵² a szövetséges és társult főhatalmak rendelkezésétől teszi függővé, hogy a nyelvben fajban és vallásban különböző népkisebbségek a maguk védelmére milyen jogrendszert kapjanak. Ennek a nemzetközi rendelkezésnek a céljára megye községének számú lakója nevében lelkiismeretesen tolmácsoljuk azt a népkivánalmat, hogy a Romániához csatolt területek magyarsága, (tehát a székelység is) együttesen nemzeti önkormányzatot kapjon. A nemzeti önkormányzatnak legyen külön rendelkezési joga a Székelyföld, a Brassó megyei magyarok lakta területek és a Kisküküllő megyei magyar medencéből, illetve Marostorda megye mezősegi felső határából kinyúló és Aranyostorda, Kolozs, Szolnok-Doboka, Szilágy megyéken átvonuló összekötő terület s a Királyhágón túli magyarság földje felett. – Ezen a területi hatáskörön kívül magyar nemzeti önkormányzat legyen ellátva közigazgatási igazságszolgáltatási, közoktatási, közgazdasági és helyvédelmi (miliciális) magasabb hatáskörrel s e hatáskörökre vonatkozó törvényhozási joggal. A jelzett területeken kívül lévő magyarság foglaltassék lajstromba és tagja lehessen a magyar nemzeti autonómia közjogi testületének, e testület után adhassa le szavazatát úgy a nemzeti önkormányzati, mint az állami törvényhozásban.

Az ezen kérésben tanusított népkivánalom bármikor ellenőrizhető.”¹⁵³

Paál a kérés kezdeményezője az önkormányzat megadásában eleve nem bízott, de úgy gondolta, hogy ennek elutasítása a magyar fél diplomáciai súlyát növelné a nagyhatalmak előtt. (A hűségeskü letétele ellen még 1920 nyarán azért agitált, hogy ebben a kérdésben is a Magyarországi kormányzat adja meg a végső engedélyt, így ezzel is növelhetné súlyát a román kormánnyal szemben.)¹⁵⁴

A dolgozat két autonómia-kezdeményezés körülményeit vázlatosan, egyet pedig részletesebben mutatott be. Valamennyi a helyi erőkből létrejött közigazgatás fenntartása érdekében fogalmazódott meg. A pécsi és temesvári kezdeményezés társadalmi háttéréből adódóan mind a magyarországi, mind a megszálló állam közigazgatásától elhatárolta magát. Mindkettő kibontakozását a nemzetközi helyzet tette lehetővé: a szerb törekvésekkel szemben a békekonferencia döntése Magyarország, illetve Románia javára. Mindez nem létezett a Székelyföld esetében, ahol a román kormányzat kihasználta az antant támogatását, majd később a tehetetlenségből fakadó engedékenységet és katonai eszközökkel kész helyzetet teremtett. Ezzel szemben a katona-forradalom áteső Magyarország új vezető rétege jogi, diplomáciai kérdésként értelmezte a kialakult helyzetet. (Amikor ennek eredménytelenségére 1919 első

hónapjaiban rádöbbsentek, már késő volt.) A két megközelítés közül a nemzetközi körülményekből adódóan a katonai erő alkalmazása került ki győztesként.

A Romániához került magyarság ilyen előzmények után kezdi meg társadalmi és gazdasági önszerveződését. Ennek feltárása egy másik dolgozat feladata.

Jegyzetek

1. Jancsó Benedek: A román irredentista mozgalmak története. Bocskay Szövetség, Bp. 1920.
2. Rubint Dezső: Az összeomlás. 1918. Globus, Bp. 1922. 361.; Bánlaky Breit József: A magyarországi magyar nemzet hadtörténelme (A magyarországi 1918–1919. évi forradalmi mozgalmak és vörös háborúk története.) I–III. Grill, Bp. 1929.
3. Mikes Imre: Erdély útja Nagymagyarországtól Nagyromániáig. 1–2 kötet. Brassói Lapok, Brassó, 1931.
4. Horváth Jenő: Diplomácia történelem. 2. kötet. Szent-István Társ. Bp. 1921. 249.; Uő.: Felelőség a világháborúért és a békeszerződésért. MTA, Bp. 1939. 453.
5. Berend T. Iván–Ránki György: A Duna-medence gazdasági problémái az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után. MTA II. Osztályának Közleményei 1969. 17. köt.
6. Szász Zoltán: Az erdélyi román polgárság szerepéről 1919 őszén. Századok 1972. 2. sz. 304–333.
7. L. Nagy Zsuzsa: A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918–1919. Kossuth, Bp. 1965. 310.
8. Ormos Mária: Padovától Trianonig 1918–1920. Kossuth, Bp. 1983. 453.
9. Raffay Ernő: Erdély 1918–19-ben. Magvető, Bp. 1987. 390.
10. L. Nagy Zsuzsa: Trianon a magyar társadalom tudatában. Századvég 1987. 3. sz. 5–25.; Hajdu Tibor: 1918–19 két forradalom utóélete. Medvetánc 1984. 4.–1985. 1. sz. 27–43.; Szabó Miklós: Trianon mítosz. Magyar Narancs 1993. 24. sz. 12.
11. Alexandru Pál–Antal: Consiliul National Maghiar din Tirgu Mures si Atitudinea se fata de unirea Transilvanieni cu România. 383–398. In: Marisia. IX. 1979. Muzeul Judetean Mures
A marosvásárhelyi Múzeumi Évkönyvben román kutatók rendszeresen publikáltak a tárgyalt időszakról, a Consiliul Dirigent (nagyszzebeni Kormányzótanács) 1918–1920 közti tevékenységéről. Többek között: Gheorghe Iancu: Activitatea Consiliului Dirigent in domeniul finantelor. 445–477. In: Marisia VI. 1976.; Uő.: Preocupari ale Consiliului Dirigent pentru reorganizarea activitatii industriale in Transilvania 1918–1920. 261–281. In: Marisia V. 1975.; Paulina Ranca: Izvoare memoriale muresene privind unirea Transilvaniei cu Romania de la 1 Decembrie 1918. 343–357. In: Marisia V. 1975. A különböző román helytörténeti dolgozatok feldolgozása egy külön tanulmány témája lehet. Erre nem azért volna szükség, mert a szerző pusztán nemzeti történetírásban tud gondolkodni, hanem, mert ehhez külön forráskritikai, historiográfiai, kultúrpolitikai vizsgálatokat kellene folytatni a helyi publikációkon, visszaemlékezéseken.
12. Glemb József: Emlékiratok. Hélicon, Timisoara, 1924. 159.; Apáthy István: Erdély az összeomlás után. Új Magyar Szemle 1920. 147–170.; Kertész Jenő: A tíz év előtti Erdély napja. Korunk 1929. 2. sz.; Jakabffy Elemér: A magyar államhatalom utolsó hónapjai Krassó-Szörény vármegyében. Husvéth és Hoffer, Lugos, é. n. 155.

13. Ez a dolgozat is igen kevés romániai levéltári forrásra támaszkodik. Erről nem a szerző tehet. Egy-egy témakörnél utalunk a források után kutató próbálkozásokra. E tanulmány Paál Árpád kézírathagyatékának feltárására épül: Paál Árpád kézírathagyatéka, Székelyudvarhely Haáz Rezső Múzeum, Katalógus. Összeállította Bárdi Nándor, Scriptum Kft., Szeged, 1992. 104. Acta Universitatis Szegediensis de Attilla József Nominatae Acta Bibliothecaria, Tomus XII. Fasciculus 2.
14. Mikó Imre szerint az udvarhelyi tisztviselők esküt tettek a Székely Köztársaságra. Mikó Imre: Huszonkét év Studium, Bp. 1941. 15.; Újabb az RMDSZ-szel szembeni kritikai álláspont alátámasztására mint létezett történeti alakulatot emlegeti G. Borbély Levente: Székelység és szerepe térségünkben. Székely Ifjak Fóruma Kiadó, Székelykeresztúr, 1991. 36. Paál Gábor – a székelyudvarhelyi tisztviselői ellenállás vezéralakjának Paál Árpádnak az unokája – forrásközlése tisztázta, hogy ezt nem kiáltották ki. A Székely Köztársaság történetéből I–II. Erdélyi magyarság 1992. 5. sz. 34–35.; 1992. 6. sz. 30–31.
15. Mikó Imre megemlíti a Kós Károly szervezte Kalotaszegi Köztársaságot. Erre vonatkozólag egyelőre nem rendelkezünk megfelelő forrásokkal. Mikó Imre: id. mű 15.
16. A Pécsert történeteket Szüts Emil munkái alapján foglaltuk össze: Az elmerült sziget, A Baranyai Szerb–Magyar Köztársaság. Baranya Megyei Könyvtár, Pécs, 1991. 220.; Baranyai-pécsi autonómia tervek 1918–1921. Baranyai Helytörténetírás 1985–1986. Pécs, 1986. 299–323.; Adatok a megszállt Barany-Pécs közigazgatási helyzetéhez és a visszacsatolás katonai és politikai előkészítéséről 1918–1921. Pécs, 1983. Baranyai Levéltár Füzetek 38.
17. A bánáti eseményeket két emlékirat alapján foglaltuk össze. Glemb József Temesvár korabeli polgármestere és Jakabffy Elemér Krassó-Szörény megye országgyűlési képviselője emlékiratának bibliográfiai adatai a 12. jegyzetben található. 1992 tavaszán a temesvári levéltártól levélben kértem kutatási engedélyt. Válasz azóta sem érkezett. A Krassó-Szörényi Lapok 1918–1919-es évfolyamát Lugoson sem sikerült megtalálni. A Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban 1923-tól hiánytalan a kollektív. Temesvárot külön engedélyek hiányában nem sikerült a korabeli napilapokhoz hozzájutnom.
18. Jakabffy Elemér: id. mű 34.
19. Jakabffy Elemér: Bányai köztársaság. Krassó-Szörényi Lapok 1919. április 11.
20. Részletesen tárgyalja Ormos Mária: id. mű 120–121, 189., 192.
21. Glemb József idézett munkájának összefoglalását adjuk.
22. Uo. 94.
23. Ezen a tárgyaláson, miközben a város vezetése elutasította a szerb hűségesküt, Glemb polgármester azt javasolta, hogy a megszálló hadsereg nevezzen ki vezetőket és azoknak engedelmességedjenek a tisztviselők. Elképzelhető, hogy így akar a Bánáti Néptanácsból megszabadulni. Uo. 113–114.
24. Uo. 108. Ugyanez vonatkozott a kórház birtokba vételére, különböző oktatási és szociális akciók megindítására is Ugyanakkor november 19-én a népbiztos 134. sz. rendeletével a városi törvényhatósági bizottság hatáskörét a Néptanácsra ruházta át.
25. Uo. 110.
26. Az épp akkor áthelyezésre kerülő Farret francia tábornokkal együtt Roth előzőleg Belgrádban járt a „Bánáti Köztársaság” ügyében. Állítása szerint ehhez a magyar Tanácsköztársaság vezetése hozzájárult és a belgrádi döntésre várt. Felhívta az előadásán megjelent munkásokat, hogy ezentúl ne románnak, németnek, szerbnek vagy magyarnak nevezzék magukat, hanem bánátinak. Jakabffy Elemér: id. mű 107.
27. A Károlyi kormány is kidolgozott a Bánát részére egy autonómiát biztosító területi rendezési tervet. Erdély története. Akadémiai Kiadó, Bp. 1988. III. kötet 1721–1722.

28. A közgyűlésről az Udvarhelyi Híradóban (továbbiakban: UH) jelent meg beszámoló. A gyűlés jegyzőkönyve a Székely Nemzeti Tanács anyagaival együtt megtalálható a csíkszeredai Állami Levéltárban (Filia Arhivelor Statului Judetul Harghita) F43 Procese verbale adunari generale 40, 1918, valamint Filia Arhivelor Statului Judetul Harghita Oderheim Dosare Subprefecturale 11888, 11322, 12821, 12831, 13270 jelzeteken. Az iratanyag 1918 december közepéig van meg, egy része feldolgozás alatt áll, de a mutatókönyv hozzáférhető. Az ott felsorolt anyagokról az UH, majd a Székely Közélet (továbbiakban: SZK) rendszeresen beszámolt. A Székelyudvarhelyi Székely Nemzeti Tanács naplója pedig fennmaradt Paál Árpád hagyatékában sok más egyéb dokumentummal együtt. Székelyudvarhelyi Székely Nemzeti Tanács hivatali naplója, Haáz Rezső Múzeum Paál Árpád Kézirathagyatéka (továbbiakban: HRM PÁK) Ms 7651/147. A csíkszeredai Állami Levéltárban az Udvarhely vármegyére vonatkozó további iratanyag csak 1921-től található meg.
29. UH 1918. november 3.
30. Uo.
31. UH 1918. november 5.
32. Az 1916-os Udvarhely vármegyei közigazgatási kitelepítés iratai. HRM PÁK Ms 7651/139.
33. Udvarhely vármegye közéleti fejlődésének feltételei. HRM PÁK Ms 7651/137.; Naplójegyzetek HRM PÁK Ms 7651/328–329.
34. Udvarhely vármegye közigazgatási bizottságának ülésén elhangzott alispáni jelentés. SZK 1918. december 15.
35. A történeteket részletesen ismerteti: SZK 1918. december 3.
36. SZK 1918. december 15.
37. SZK 1918. december 3.
38. SZK 1918. december 15.
39. Uo.
40. A katonai felszerelési tárgyak és élelmiszerkészletek beszolgáltatását és bejelentését az UH 1918. november 17-i számában hirdették meg. December 16-án kezdték meg az előjegyzést a szegényügyi akcióra cipőt, ruhát, pénzt, utalványt osztottak a megmaradt katonai holmiból az arra rászorulóknak. SZK 1918. december 15.
41. A székelyudvarhelyi Szociáldemokrata Párt alakulásáról: SZK 1918. december 3. Paál Árpád 1918 novemberében a következőket írta Válcentsik Ferencnek: „Valami bölcs szilárdságot kell öntenünk a népbe, hogy helyén maradjon. A munkásságot magunknak kell megszerveznünk, s a világszocializmus magaslatai felé magunknak [sic!], hogy onnan a Bokányi-féle gondolkodással egy egész világ munkásságának együtttérzését tudjuk hazánk javára.” HRM PÁK Ms 7651/416–1.
42. Ezek a katonai rablások teremtettek olyan helyzetet, hogy a vasútvonalak melletti fálvak népe megrohanta a vasútállomásokat, vasúti raktárakat. Több száz eset leírását tartalmazza egy magánhagyatékból nemrég előkerült anyag: Rendkívüli események 1918. október 31-től. Jelentések a MÁV budapesti központjának Erdélyből a MÁV alkalmazottak elleni atrocitásokról. Bodor Ferenc adománya. JATE Kortörténeti Gyűjtemény (feldolgozás alatt).
43. UH 1918. november 17.
44. Uo.
45. Uo.
46. Helyén marad mindenki! A Székely Nemzeti Tanács kiáltványa Udvarhely vármegye közönségéhez. Uo.

47. Fegyverrel ellent nem állunk... (újságcikk fogalmazvány) HRM PÁK Ms 7651/142. valamint UH 1918. november 17.
48. Mindezt a római katolikus esperesi kerület gyűlésén beszélték meg a Nemzeti Tanács képviselői a papokkal. SZK 1918. december 3.
49. Az eseményről részletes beszámolót közöltek: SZK 1918. december 8.; Paál Árpád beszéde: HRM PÁK Ms 7651/144.
50. Megállapodások Udvarhely vármegyének és Székelyudvarhely városnak a fegyverszüneti megszállás alatti helyzetére vonatkozóan. A december 6-i tárgyalások anyaga kiegészítve a 7-én és 10-én folytatott megbeszélésekkel, 12-én rendezve: HRM PÁK Ms 7651/143. valamint 145. Ugyanez Fil. Arhiv. Stat. Oderhei Dosare subprefectura 13270.
51. A később is hivatkozási alapul szolgáló szöveg megjelent: SZK 1918. december 8.
52. 1918. december 24-én Neculcea tábornok Apáthy István előtt kijelentette, hogy nem avatkozik a közigazgatás ügyeibe, de két nap múlva elrendelte az ostromállapotot. Raffay Ernő: id. mű 220. A 42. jegyzetben már idézett MÁV esemény-gyűjteményben több esetben találkozunk hasonló román kijelentésekkel közvetlenül a bevonulás után. Írásos megállapodást csak Székelyudvarhely esetében találtunk.
53. SZK december 15. valamint a Székely Nemzeti Tanács hivatali naplója (továbbiakban: SZNTN) HRM PÁK Ms 7651/147. A csíkszeredai levéltári anyag elsősorban táviratokat, leveleket tartalmaz. A hivatali napló ellenben a tárgyalások, helyi intézkedések anyagát is tartalmazza
54. A tisztviselők hurcolásának vázlatos adatai. (1919 szeptemberében a budapesti kormány részére készítették Székelyudvarhelyen) HRM PÁK Ms 7651/166.
55. Uo. valamint SZNTN 1918. december 14., HRM PÁK Ms 7651/147.
56. Emlékirat. A székelyföldi tisztviselők sérelmeiről a magyar miniszterelnökhöz (továbbiakban: Emlékirat...) HRM PÁK Ms 7651/167-2., valamint SZNTN 1918. december 26., HRM PÁK Ms 7651/147., Paál Árpád Gondolat-naplója (továbbiakban: GNHRM PÁK Ms 7651/330.
57. GN HRM PÁK Ms 7651/330.
58. Uo.
59. SZK 1918. december 19.
60. Uo.
61. SZNTN 1918. december 11., HRM PÁK Ms 7651/147.
62. Uo.
63. Uo. 1918. december 13.
64. Uo. 1918. december 20.
65. SZK 1918. december 29.
66. SZNTN 1918. december 21., HRM PÁK Ms 7651/147.
67. Uo. 1918. december 23–24.
68. Uo. 1918. december 21., 29., valamint Emlékirat... HRM PÁK Ms 7651/167-2.
69. Uo. (Emlékirat) – 167-20.
70. SZK 1918. december 29.
71. SZNTN 1918. december 11., HRM PÁK Ms 7651/147.
72. Emlékirat HRM PÁK Ms 7651/167-4.

73. Uo. 167–15
74. Uo. 167–26.
75. Uo. Itt kell megjegyezni, hogy a helybeli románok közül többen segítettek nemcsak a tolmácsolásban és bizonyos ügyek elintézésében, hanem több esetben a letartóztatott helybeli lakosokért jóállást is vállaltak. E vonatkozásban Victor Constantinescut és Szibián Györgyöt külön is ki kell emelni. SZNTNT 1918. december 29., HRM PÁK Ms 7651/147.
76. Uo. 1918. december 21.
77. Uo. 1918. december 22.
78. SZK 1918. december 15.
79. SZNTN 1918. december 20., HRM PÁK Ms 7651/147.
80. Uo.
81. Marosvásárhelyen ezekben a napokban már felszólították az összehívott tisztviselőket, hogy csak a nagyszabeni Kormányzótanács a törvényes és jogos kormány. Uo.
82. A tárgyalásokról beszámoló: SZK 1918. december 22.; A Székely Köztársaság történetéből I. Erdélyi Magyarország 1992. 5. sz. 34.
83. GN HRM PÁK Ms 7651/330.
84. Nyilvános óvás HRM PÁK Ms 7651/150.
85. GN HRM PÁK Ms 7651/330., valamint A tisztviselők... HRM PÁK Ms 7651/166.
86. Visszaemlékezés... HRM PÁK Ms 7651/337.
87. GN HRM PÁK Ms 7651/ 330.; A Székely Köztársaság történetéből I. Erdélyi Magyarország 1992. 5. sz. 35.
88. Jászi Oszkár: Visszaemlékezés a román nemzeti komitéval folytatott aradi tárgyalásaimra. Napkelet 1921. december 21.
89. A székelyek küldöttsége Jászi miniszternél. MOL K40–1918–XVIII–308. A Jászi Oszkár minisztériumában elkészített tervezetről, Magyarország kantonizálásáról és a Károlyi kormányzat terveiről, intézkedéseiről részletesen K. Lengyel Zsolt A Keleti–Svájc-koncepció és Erdély 1918–1919-ben. A nagyromán állameszme magyar alternatívái Régió 1992. 1. sz. 77–89.
90. Székelyszervező és erdélyi mozgalmak. SZK 1918. november 24.
91. Részletesebben tárgyalja Romsics Ignác: Bethlen István. Magyarországtudató Intézet, Bp. 1991. 73.
92. Már a tervezett köztársaság területéről és gazdasági adottságairól tájékoztat a Kolozsvári Hírlap 1918. november 22-én.
93. Romsics Ignác: id. mű 73.
94. Uo.
95. Régi egység, új állam. SZK 1918. december 8.
96. Gyárfás Elemér: Az erdélyi három nemzet uniójának alapelvei. In: Erdélyi problémák. Kolozsvár, 1923., ugyanezt közölte Pomogáts Béla, Magyar Nemzet 1988. november 26.
97. SZK 1918. december 22.; A Székely Köztársaság története I. Erdélyi Magyarország 1992. 5. sz. 34.
98. GN HRM PÁK Ms 7651/330.; Paál Árpád naplói. Az eredeti példányok Paál Gá-

bor tulajdonában található. (Az Erdélyi Magyarságban közölt naplórészletek innen származnak.) A naplókról készített betűhű gépirat kronologikusan rendezve a Teleki László Alapítvány Könyvtárának archívumában feldolgozás alatt áll.

99. GN HRM PÁK Ms 7651/330.
100. Uo.
101. Uo.
102. Uo., valamint A tisztviselők... HRM PÁK Ms 7651/166.
103. 1919. január 8-án az erdélyi szászok gyűlése kimondta csatlakozását Romániához.
104. GN HRM PÁK Ms 7651/330.
105. A január első napjaiban a Székelyudvarhelyen tartózkodó földbirtokos azt a hírt hozta, hogy a nagyszebeni Kormányzótanács a Székelyföldön az iskolák, a közigazgatás, a bíróságok magyar nyelvhasználatát meghagyná, csupán a legszükségesebb mértékben kívánná meg a románnak, mint új államnyelvnek az ismeretét. A törvényhozásban is csak székelyek képviselhetnék a Székelyföldet, és a főispánok is közülük kerülnének ki SZK 1919. január 5.
106. GN HRM PÁK Ms 7651/330.
107. HRM PÁK Ms 7651/153.
108. Uo. 16. (betűhű gépirat)
109. A „Szellemi Front” megindításával kapcsolatos iratok. HRM PÁK Ms 7651/156., valamint az Erdélyi Székely Magyar Szövetséghez küldött előterjesztéseiben, leveleiben is többször felmerült a japán kapcsolat megteremtésének szükségessége HRM PÁK Ms 7651/415.
110. Hermann Gusztáv: Székelyudvarhely művelődéstörténete. Kriterion, Bukarest, 1993. 129–158.
111. Emlékirat... HRM PÁK Ms 7651/167–7.
112. Uo. 167–8.
113. Uo.
114. Gazetta Oficionala 1919. január 14./27. Magyar fordítása: MOL K610 32. cs. III. 2. D. A nagyszebeni román Kormányzótanács az erdélyi közigazgatást a romániai 1886: 28. tr. alapján alakította át: a megyék, járások, városok élére prefektusokat neveztek ki. Az addigi választott tisztviselőket a prefektusok javaslatai alapján a Kormányzótanács osztályfőnökei nevezték ki. Eltörölték a virilizmust, a román nyelvtudás a közigazgatási szolgálat következménye lett. Ellenzék 1919. január 23. február 5.
115. Mikó Imre szerint azt javasolta a magyar küldöttség Iuliu Maniunak, hogy kantonálisan osszák fel Erdély közigazgatását. Mikó Imre: id. mű 15. A küldöttség hírségeskütyben végzett munkájáról: A magyar tisztviselők kérdése és a román kormány álláspontja. MOL K 610 III. d.–17.
116. Uo.
117. A Hágában 1899-ben és 1907-ben tartott békekonferenciák határozatait Magyarország az 1913. XLXIII. törvénnyel ratifikálta. Magyar Törvénytár 1913. 478.
118. Emlékirat... HRM PÁK Ms 7651/167–9.
119. Uo. 167–10.
120. A tisztviselők... HRM PÁK Ms 7651/166. A székelyudvarhelyi eseményekről más egybehangzó források: Hadtörténeti Levéltár miniszteri Fegyverszüneti Bizottság 1919–5–2147; 1919–22–1919. III. 9. i jegyzőkönyv; 1919–3–3457; 1919–3–3458. Ezen forrásokat felhasználta Raffay Ernő: id. mű 222.

121. Emlékirat... HRM PÁK Ms 7651/167–11.
122. Uo.
123. Uo. 167–12.
124. Uo.
125. Uo.
126. Uo. 167–13.
127. Uo. 167–25–45.
128. Ormos Mária: id. mű 377. A békekonferencia 1919. február 11-i az erdélyi kérdésről foglalkozó ülésén Laroche francia delegátus kijelentette: A székelyekkel nincs mit tenni, tekintettel arra, hogy minden oldalról románokkal vannak körülvéve. Ormos Mária: id. mű 188.
129. Átirat a magyar kormányhoz Erdély magyarsága és székelysége nevében. (Kolozsvár, 1919. május 14.) HRM PÁK Ms 7651/159.; Irányelvek az egyetlen magyarországi haderővel, s ennek irányítóival való tárgyalásra (1919. július 12.), Paál Árpád levelezése. HRM PÁK Ms 7651/414–415.
131. Víz József mozdonyvezető tevékenységének igazolása (1940). HRM PÁK Ms 7651/174. Paál rendszeresen küldött utasításokat az otthon maradt tisztviselőknek. Február elején például, amikor a Segesváron elzárt Udvarhely megyei főpénztárostól erőszakkal elvették a kulcsait, (4 millió korona értékben maradtak ott árvapénztári és vármegyei értékpapírok) utasítást adott arra, hogy az udvarhelyi bankok rakják át a közigazgatási pénzeket állatalan, de megbízható tisztviselők folyószámláira. A Székely Nemzeti Tanács 18.000 koronáját szintén elvitték. HRM PÁK Ms 7651/416. 1919. február 15., 16., 17., levelek. 132. Uo. valamint 415. Az Udvarhely megyei tisztviselők üzenetei Budapestre. HRM PÁK Ms 7651/155.
133. Fogság naplók I. HRM PÁK Ms 7651/331.
134. A „Szellemi Front” megindításával kapcsolatos iratok. HRM PÁK Ms 7651/156.
135. Uo.
136. Uo.
137. Fogság napló III–IV. HRM PÁK Ms 7651/333–334.
138. Váentsik Ferenc 1919 márciusában operációja után meghalt. Utolsó közéleti szereplése februárban volt, amikor egy angol küldöttség látogatott Székelyudvarhelyre, és a prefektus elrendelte, hogy beteggyárból felkelve mint a megye magyar kormánybiztosa mutakozzék be a küldöttség előtt. MOL K610 III. 2. d.–17.
139. A tisztviselők... HRM PÁK Ms 7651/334. 1919. április 16.
140. Paál 1919 végén összefoglalta 1918–19-es tevékenységét: Emlékirat a magyar kormányhoz a béke delegációban való részvételért (Kolozsvár, 1919. december 14.) HRM PÁK Ms 7651/168.
141. Szellemi Frontok mindenütt. HRM PÁK Ms 7651/160. A dolgozatunkban feltáraknál szélesebb áttekintést ad a magyar tisztviselői ellenállás programjáról K. Lengyel Zsolt a 89. jegyzetben már idézett tanulmányában.
142. Lásd a 130. jegyzetet.
143. Részletesebben Romsics Ignác: id. mű 96–97. Az erdélyi illegális tevékenységbe bepillantást nyújtanak a vászonra gépelt levelek Paál Árpád levelezésében HRM PÁK Ms 7651/503, illetve ugyanott Fröhlich Ottó (Pricstárs) levelei Ms 7651/502.
144. Az ügyet Paál 1931-ben Gulácsy Irénhez írt segélyt kérő levelében részletesen leírta. HRM PÁK Ms 7651/431. Ugyanerről Paál Árpád levelek 1920. július 29.

- HRM PÁK Ms 7651/415–6, 7. A Székely Hadosztály tisztjei a lóvásárlásra (12 millió k) és katonai politikai célokra (30 millió k) kapott összegből 1919 júniusában 19,5 millió k-t Erdélybe küldtek, amelyet ott egy 6-os bizottság kezelt, majd 1919 november elején Költő Gábor vette át az összeget. MOL K28 1923-0-292;
145. Ez alatt mindenféle egymástól független magyar ellenállást próbáltak együttesen vád alá helyezni.
146. GN HRM PÁK 1919. január 5. Ms 7651/330.
147. A Paál Árpád és Fabius román kapitány által folytatott tárgyalások iratai (1919. szeptember-december) HRM PÁK Ms 7651/165.
148. Paál Árpád megbízása a magyar béke delegációban Székelyföld képviselőjére. HRM PÁK Ms 7651/176.
149. Megegyező határozat. (1920. május 26.) HRM PÁK Ms 7651/184.
150. Atyánkfiai! Jó Székelyek! HRM PÁK Ms 7651/180.; Paál Árpád levelezéséből HRM PÁK Ms 7651/500., 501., 504.; Paál Árpád naplói TLA Könyvtára, 1920. január 4., január 28., február 17., március 27., április 10., április 27. Az egész időszakról részletesebben: Bárdi Nándor: Paál Árpád, a Keleti Újság és a romániai magyarság önszerveződése 1920–1924 (kézirat).
151. Paál Árpád beszámolója székelyföldi útjáról Petres Kálmánnak. (1920. szeptember 9.) HRM PÁK Ms 7651/416.
152. Magyar Békeszerződés 47. cikk: „Románia Magyarországgal szemben elismeri és megerősíti azt a kötelezettségét, hogy hozzájárult a Szövetséges és Társult Főhatalmakkal kötött szerződésbe oly rendelkezéseknek felvételéhez, amelyeket ezek a Hatalmak szükségesnek ítéltek abból a célból, hogy Romániában a népesség többségétől eltérő fajú, nyelvű és vallású lakók érdekei, valamint a forgalom szabadsága és más Nemzetek kereskedelmének méltányos szabályozása védelemben részesüljenek. „Sorsdöntések. Szerk.; Gerő András. Göncöl Kiadó, Bp. 1990. 177.
153. HRM PÁK Ms 7651/190.
154. Paál Árpád levele Petres Kálmánhoz. (1920. szeptember 9.) HRM PÁK Ms 7651/416.

Nándor Bárdi*Imperiumwechsel in Székelyudvarhely
1918–1920*

Dem Belgrader Waffenstillstandsabkommen vom November 1918 entsprechend versuchte man in Ungarn auf dem von Entente-Truppen (Serben und Rumänen) besetzten Gebiet in drei Regionen den Annexions-tendenzen durch Autonomie-bestrebungen Einhalt zu gebieten. Von diesen Bestrebungen in Pécs (Baranya), in Temesvár (Bánát) und in Székely-udvarhely (Szeklerland) befaßt sich die Studie mit den Umständen letzterer.

Die rumänischen Truppen marschierten am 6. Dezember 1918 in Székelyudvarhely ein. Als Besetzungs- und nicht als Eroberungstruppen schlossen sie mit den Vertretern der ungarischen Verwaltung Abkommen in lokalen Angelegenheiten. Nachdem es die militärischen Kräfteverhältnisse und ihre Positionen im Szeklerland den rumänischen Truppen ermöglicht hatten, wurden sie die Vollstrecker der Annexionsbestrebungen des Gouvernements in Nagyszeben. Mitte Januar 1919 ernannte man aus Nagyszeben einen rumänischen Leiter an die Spitze der Verwaltung von Székely-udvarhely. Die an der ungarischen Verwaltung festhaltenden staatstreuen Beamten akzeptierten diese Tatsache sich auf den Vertrag von den Haag und auf das Belgrader Waffenstillstandsabkommen berufend nicht. Infolge dessen wurden 35 Beamten verhaftet und vor das Kriegsgericht gestellt. Im Prozeß wurden die des Verrates bezichtigten Angeklagten freigesprochen.

Ein Anführer der Widerstandsbewegung, Árpád Paál verfaßte im Januar 1919 eine Gedenkschrift über das neutrale und unabhängige Szeklerland. Dieses Staatsgebilde hätte dem Selbstbestimmungsprinzip von Wilson entsprechend in vier Bezirken des Szeklerlandes zustande kommen können. Die rumänischen Behörden waren aber nicht geneigt, über einen ungarischen Verwaltungs- oder Kantonenplan auch nur zu verhandeln. Paál organisierte im Interesse der Verwirklichung der ungarischen Selbstbestimmung und der Aufrechterhaltung des Widerstandes der Beamten im Szeklerland (Passivität) unter der Leitung der Zentren in Kolozsvár und Budapest Hilfsaktionen für die Verwaltungsbeamten und sammelte ungarische Beschwerden für die Friedenskonferenz bzw. für die ungarische Regierung. Nach der Unterzeichnung des Friedensvertrages von Trianon sammelte er im Szeklerland Unterschriften für die Errichtung der ungarischen Autonomie. Dies ist der Anfang des Kampfes um die ungarische kulturelle Autonomie in Rumänien.

Nándor Bárdi

*The Change of Power at Székelyudvarhely
1918–1920*

The annexation efforts were opposed by initiatives groping towards autonomy in three places on the territory of Hungary under Entente (Serbian and Rumanian) occupation in accordance with the November 1918 ceasefire agreement of Belgrade. Of the attempts at Pécs (Baranya), Temesvár (Bánát) and Székelyudvarhely (Székelyföld) the paper discusses the development and circumstances of the latter.

The Rumanian troops marched into Székelyudvarhely on December 6, 1918. They made agreements concerning local affairs with the representatives of the Hungarian administration not as a conquering but as an occupying force. Thanks to the military situation and their position in Székelyföld, the Rumanian military became the executors of the annexing aspirations of the Governing Council at Nagyszeben. In the middle of January 1919 a Rumanian leader was appointed to the head of the administration of Székelyudvarhely. When the officials who were loyal to the Hungarian administration refused to accept this, and referred to The Hague Treaty and the Belgrade ceasefire agreement, 35 officials were arrested and court-martialled. The officials charged with treason and citing the agreements were eventually acquitted.

Árpád Paál, one of the leaders of the resistance movement, prepared a memorandum on the neutral independent Szekler state in January 1919. This formation might have come into being in four counties of Székelyföld on the basis of the Wilsonian principle of self-determination. The Rumanian authorities, however, would not discuss in effect any Hungarian plans concerning self-government or cantonal organization. In order to achieve Magyar selfgovernment and to keep the resistance (passivity) of the Székelyföld officials going, Paál organized the support of former administration employees under the direction of the centre in Kolozsvár and Budapest, and kept a record of Hungarian grievances for the peace conference as well as for the Hungarian government. After the signing of the Peace Treaty at Trianon, he organized a campaign for signatures for Magyar national autonomy. That was the beginning of the struggle for Magyar cultural autonomy in Rumania.

Kelemen Lajos levele Bányai Jánoshoz

A betűhíven közölt levél a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum tulajdonában lévő Bányai János hagyatékban található (leltári szám: K. 668.).

Feladója KELEMEN LAJOS (Marosvásárhely, 1877. IX. 30. – 1963. VII. 29. Kolozsvár) történész, levéltáros, tanár. A kolozsvári egyetem történelem-földrajz szakának elvégzése után (1901) az Erdélyi Múzeum könyvtárába kerül rapidíjjasnak. Mivel kinevezése a Múzeum levéltárához egyre késett, a kolozsvári Unitárius Kollégiumban vállalt tanári állást (1907). 1908-ban végül elnyeri a levéltárosi állást, munkája nyomán alakult ki az EME óriási, milliós nagyságrendű gyűjteménye. 1938-ban bekövetkezett nyugdíjaztása után 1940-től még évekig áll az intézmény élén, amelyet csak betegsége hónapjaiban hagy el Levéltárosi munkája mellett egy évtizedig az EME titkáráként működött, nagyszámú történelmi tanulmányt és cikket közölt. Erdély múltjának legjobb ismerőjeként maradandó élményt jelentő előadásokon, kolozsvári „történelmi sétákon” átélve a múltat, nagyszámú hallgatósággal osztotta meg történelemtudását.

A levél címzettje BÁNYAI JÁNOS (Kézdivásárhely, 1886. XI. 6. – 1971. V. 13. Székelyudvarhely) geológus, szerkesztő, tanár. Egyetemi tanulmányait Kolozsváron és Budapesten végzi, majd Jénában és Berlinben fejezi be Doktori disszertációját 1942-ben védi meg Szegeden. Középfokú iskolák tanára Abrudbányán (1908–1919), Székelykeresztúron (1921–1930), majd Székelyudvarhelyen (1931–1945). Tudományos és ismeretterjesztő írásai mellett több mint ötszáz közérdekű cikket publikál. Fő kutatási területe a Székelyföld nagyszámú ásványvizeinek a feltérképezése, tanulmányozása, ásványkincseinek a feltárása (barnaszéntelegek, földgáz, ércek). Hagyatékát – kéziratait és feljegyzéseit, levelezését, kőzet-, ásvány-, kővület- és növénygyűjteményét, szakkönyvtárát – a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum őrzi.

Igen tisztelt, kedves Kolléga Úr!

Érdekes küldeményét megkaptam. Vajon biztosan nem jelent-e az meg sehol? Megnézem még Szinnyi József Repertóriumra mind a három kötetében és ha nem kapok róla semmit, úgy az Erd.[élyi] Múzeum biztosan kiadja.

Én a Nemzeti Társalkodóból emlékszem valami ilyen cikke, egy székelyföldi utazással kapcsolatban. Csak ott motoszkál a fejemben, de nem tudom, hogy ki írta. Mindenesetre utána nézek.

Ami a székelyföldi külön folyóirat¹ meghirdetését illeti: őszintén megírom, hogy a székely lapok erre vonatkozó cikkeiből – Istennek hála – egyet se olvastam. Ezt nemcsak nem szégyellem, de szerencsémnek tartom.

Én ugyanis, bár testestől lelkestől székely vagyok: torkig vagyok már a sok székelykedéssel, melyet véreink csinálnak. Hiszen a legtöbb székelykedés csak az erők szétforgácsolódását munkálja az egyesítés annyira szükséges nagy

célgondolata helyett. Fajtánk sajnos se a múltban, se most nem tudott felülmelkedni a kicsinyes partikularizmuson s hosszú történetünk az egy gr. Mikó Imrén² kívül nem mutat föl olyan székely vezérembert, aki az erők egyesítésében rejlő nagy gondolatot tettekkel is megtudta valósítani. A százfejes önállósdi: sok erőtlen erőlködés múltban, jelenben egyaránt székely tulajdonság volt és maradt.

Én részemről úgy vagyok a székelységgel, – amint itt az Erd.[élyi] Irod.[almi] Társ.[aság] választmányában egy adott alkalommal megmondtam – mint a ruhámmal. A székelység olyan nekem, mint az alsó ruháim: közelebb áll hozzám, mint a felső, de ingben, gatyában nem megyek a piacra s utcára.

Kifelé ma mindnyájan és legelsőbbben magyarok vagyunk. Ehhez ragaszkodni parancsoló kötelességünk. Hiszen ma már világos, hogy a trianoni szerződés székely autonómiája csak az a csalétek, melyre a magyarság székely tömegeit azért csábítják, hogy megosszanak vele s külön mint két kisebb tényezővel jobban elbánjanak.³

A gyakorlatban látjuk, hogy mint fest a székely iskolai, stb. autonómia s tudjuk, hogy a békekötés pontjaiban szereplő székelységről 10 év óta hirdetik, hogy az csak elmagyarosított románság. Mello Franco úr elejtett nyilatkozata pedig meglebbentette a pokrócot arról a célról, hogy „a kisebb népfajoknak előbb-utóbb be kell olvadni környezetükbe.”⁴

Sajnos, székely atyánkfiai még a pozitív tényekből való okoskodás helyett a naiv „hiszem”-ekre hajlandók építeni.

Én nem. Unitáriusságomnak tán egyetlen előnye, hogy *először meggyőződöm s csak azután hiszek.* S tíz év óta eléggé meggyőződtem arról, hogy itt kétszínű bizantinizmussal, elvakult sovinizmussal, sok rosszasággal és álnok-sággal állunk szembe mindig és majdnem semmi jóakarattal nem találkozunk.

Ez ellen összes erőinket egyesítve is nagyon nehezen tudunk védekezni, de szétszakadva biztosan elveszünk.

Ezért látom nehéz szívvel a székelykedésben itt is, és mindenütt megnyilvánuló *szétszerveződést*, vagyis bomlást és bomlasztást, mert ez végeredményben csak az, habár a székelység nagy része orráig látva, sok szétforgácsoló erőlködést kancsalul szervezkedésnek is nézi, vagy szeretné láttatni.

Nekünk jó volna, ha lenne székely kérdéseket tárgyaló folyóiratunk is, ha nem ásná a szakadékot, nem nevelne széthúzásra, külön székely erőtlen önállósdira s főleg ha módunk is lenne ily fényűzési cikkekre.

De ha fölvetjük *a ki, mit, hol, kik közreműködésével, miért, mikor, hogyan* kérdéseit: én nem tudok ezekre megnyugtató feleletet találni.

A tudományos munkásság csaknem minden ágához könyvtárak, a történetírói munkásság bizonyos ágaihoz levéltárak kellenek.

Minél több van ezekből valahol, annál könnyebb ott dolgozni is, – ha van ember hozzá. De ezek fejlesztéséhez újra pénz kell, s nekünk ma még a fenntartáshoz, a vegetáló élethez is alig van erőnk. A megnehezült gazdasági viszonyok és elszegényedés lehetetlenné teszi a nagyobb, – sőt fokongként a szerényebb – áldozatokat is így az alapok maradhatnak meg a legjobb esetben is, de azokra új építésekre nincs mód és erő.

Éppen az egyik legnagyobb bajunk, hogy nemcsak nem vetünk számot erőnkkel, de a legtöbb embernek még lélekszámunkról sincs helyes fogalma, nemhogy a szám-, és igénybevehető áldozatokról és magyar, s vele székely nemzeti vagyonról volna. A mi székely atyáinkfiai 80%-ának a közvagyon összegéről s a szükséges és felesleges kiadások józan megítéléséről olyan fogalma van, mint Justh Gyulának volt. Ő mikor a választójog túl széles kiterjesztése veszélyei közt felhozták előtte azt, hogy Erdélyben a magyarság kisebbségben van, s ezek vagyoni és szellemi felsőbbbségével vezethet, – tehát a választójog alapjául is a vagyont s intelligenciát kell tenni: kétségbe vonta ezt az igazságot. Azt mondta, hogy ő járt Erdélyben eleget, de ott mindenütt magyarok laknak. Természetesen ő csak politikai kortesutakon járt s csupán magyar helyeken s onnan tovább nem nézve, nem is látott. Ekkor írta a Borszem Jankó róla azt, – midőn Sándor János belügyminiszter a statisztikával bizonyított ellene –, hogy Justh Gyula meglepetéssel tudta meg legelőször is azt, hogy a statisztika számokból áll.

Bizony székely atyáinkfainál is meg volna ma is 80%-ánál ez a meglepetés.

Éppen erőink nemismerése az alapja sokszor a sok kicsiny akarásnak.

Legutóbb éppen az unitáriusok Főtanácsán láttam ennek ijesztően szomorú példáját, hol egy partikuláris érdekeken túl látni nem tudó és helyi látókörrel megvert székely csoport képes lett volna felborítani a világ legrégebbi unitárius kollégiumát a saját külön székely helyi érdekeiért. Itt 6 millióhoz közeledik az Egyház adóssága iskoláiért. Vagyonunk egyetlen középiskola fenntartását is csak úgy fedezi, ha a hívek, az élő kincstár is folyton áldoz. És akkor azt hallom, a számítással hadilábon álló bölcsességtől: *valamiből s valahogy* mégis fenn kell tartani mind a két iskolát. A róm.[ai] kath[olikus] és ref[ormátus] egyházaknál 140–160.000 emberre jut egy középiskola. Nálunk 75.000 emberre kettő, mikor anyagi erőnk egyet is alig bír meg s végzett ifjúságunk elhelyezésére nincsenek állások.⁵

És ugyanakkor, midőn a románoknak 5, a szászoknak 3 gazdasági iskolájuk van s a magyaroknak egy sincs: szinte szerencsétlenségnek tartják sokan azt, hogy *mensa* ablativusa helyett jövedőre már a helyesebb gazdálkodást, s vele a megélhetést lehet tanulni.

[Székely]keresztúr most olyan helyzetbe jutott, mint az a gyermek, akinek télire is csak hitelbe vett nyári ruhája maradt, s midőn melegebb ruhát akarnak adni reá, a szép nyári ruháért kesereg. A nyár elmúlt, s itt dühöng körülöttünk a tél. Nem a tarka, hanem a meleg ruha a fontos most. *Keresztúron a magyar állam magyar kultúrpolitikája és áldozatával tudtunk csak főgimnáziumot fejleszteni.* Az nincs többé, s nekünk nincs vagyonunk. *Vissza kell vonulnunk tehát előbbi állásainkba,* mint a háborúban a védekező hadseregnek. Szomorú, hogy reális számítás helyett érzelmi alapokon akarunk olyasmit, amire nem szellem, hanem pénz kell. Én tisztelettel néztem a keresztúrvidéki és udvarhelyszéki székelység harcát iskolájáért, – bár a hang és a szőrös kéz sokszor az Ézsuaé volt –, de most már erőelvonás, széthúzás és az általános nagyobb közérdek és az erők nem ismeréséből következő erőfecsérlés és kísérletezés újra, ami ott folyik.

Mi veszély lehet abban, ha egy udvarhelyszéki székely fiú Kolozsvárt tanul! Hiszen itt egy év alatt többet lát mint ott 7 év alatt, s olyan intézményekről vehet tudomást, milyenekről ott, legjobb esetben is hallás után, képzelőtehetsége szerint álmodozik. Látóköre mindenestre más fejlődik itt, nagyobb viszonyok és világ keretében, s erre *ma éppen színvonalunkért* van szükségünk. Kolozsvárt pedig éppen kultúránk és színvonalunk érdekében nem szabad föladni magyar pozícióinkat s egyetlen nagyvárosi bástyánkat sem. Itt minden gyengítés az egész magyarság vesztesége is Csak példát akarva előhozni, túlságosan belemerültem én is – mint székelyhez illik – e részletkérdésbe. Oda térek vissza tehát, ahonnan elindultam.

A külön székely folyóiratról szólva, könnyű volna mindjárt azzal kezdenem, amit az egyszeri ember felelt mikor megkérdezték, hogy náluk miért nem harangoznak? Száz oka volt annak, de mikor a legelsőt elmondta a többi felesleges volt elmondani, mert legelőször is nem volt harang.

Nekünk pedig *ily folyóiratra legelőször is nincs pénzünk*, illetve anyagi fedezetünk.

Egy folyóirat költsége évente csak 100.000 leit is véve, honnan kerül ez ki a mai koldusságban? Előfizetőktől? Ha a 400 székely faluból csak 1-1 előfizető volna biztos a 300 leivel: már meglenne az összeg. De a 400 székely faluból ma, az intelligens birtokosság tönkrementével, a papság kongruája levonásával, tanítói nyomorult helyzetében, nem 400, de 200 előfizető se telik ki A városi intelligenciából a magyarság ma romja önmagának. Iparát, kereskedelmét s vele vagyonát megölte az utolsó tíz év ostoba és sovén gazdasági és adópolitikája. A régi tanult és tanulni vágyó intelligencia pedig hol van? Papok, tanárok egyformán koldusok, a hivatalnok osztály pedig részt megszűnt a magyarokra nézve, részint a néhány megmaradt magpéldány az állami fizetés-dézsmá után teljesen képtelen maradt még arra is, hogy eddigi lapjait, folyóiratait megtartsa, nemhogy újakra fizessen elő. De 100.000 lei csak akkor elégséges egy, mondjuk két havonként legalább 4 éves folyóiratra, ha azt vidéken nyomják, mert itt, hol egy év 3500–4000 leibe kerül, csak kisebb terjedelemben lehetne kiadni ennyiből.

Most jön a *ki, mit, hol, kik segítségével?*

Hol az a székely központ, ahol egy ilyen, az egész Székelyföld és székelység minden érdekét és tudományágát felölelő folyóirat szerkesztéséhez elég székely szakember és az ily sokoldalúságot kívánó szerkesztőséghez elég tekintély van.

Hiszen a szakcikk elbírálásához nincs az az ember aki minderre vállalkozzon, mert azt csak a *tudatlanság vakmerősége* teheti. És sehol egy székely központ sincs még 3–4 olyan ember se már akinek szellemi abszolút felsősége és képzettsége elég garanciát nyújt ahhoz, hogy a szakember nyugodt lelkiismerettel tehesse kezébe becsületes munkáját.

Mi szigeteken élünk már s ez egyik legnagyobb kulturális veszedelmünk.

Egy óriási, de szerencsére belül rothadt erő tervszerű irtóháborút folytat ellenünk, s a mi harcosaink 95%[-a] még ott tart, hogy a tervszerűségről nem is gondolkozva, csak az újságokban naponta feltálatl *egyres jelenségek* olvasásán szórakozik, s legfennebb morog érte, de tovább nem lát.

Ki, hol szerkessze hát a székely folyóiratot? Én nem tudok erre itt feleletet találni.

A Székely Nemzeti Múzeum emlékkönyve⁶ szerkesztésénél Csutak Vilmos barátom tőlem 3 oldalnyi terjedelmű cikket kért *az összes székelyföldi freskókról*. Természetesen ezt a lehetetlenséget nem vállaltam, főleg mivel ismeretleneket is kellett volna tárgyalnom. Mikor a kötet aztán megjelent, egész kis könyvek voltak benne, s az egész olyan benyomást tett reám, mint egy olyan szobor, amelynek fél arcát, félkezén 3–4 ujját néhány ruharészletét, a csizmasarkát s pár gombját gondosan kifaragták, de a zöme nyers kötömeg. *A munka aránytalansága és a művészi összhang hiánya* a kötet legfeltűnőbb tulajdonsága. Ez nem szerkesztés! Én Csutakkal igen jó barátságban vagyok, de a szerkesztésről egészen mások a fogalmaim. Az ügy érdeke kívánta, hogy ne rontsunk a lényegében értékeket produkáló cikkekért a nem kifogástalan szerkesztés miatt a könyv becsületén. Én azért nem írtam róla. S azért nem írtam az itt megjelent történelmi regényekről, melyekről mind megvan a véleményem, s Gulácsi Irént⁷ kivéve jól látom, hogy egyikük írói se tanulták meg korunk lelkét, se külső világát. Még Makkai Sándor⁸ tanult, de ő viszont a XVII. sz. [...] erdélyi világát tartotta szükségesnek (saját előszava szerint ez a tárgy vonzotta őt) a megírásra. Ez egy főpaptól olyasmi, mintha egy jobbfejta cukrász éjjel pöcegödör tisztítással mellékfoglalkozna. Ez az iparág feltétlenül szükséges, de nem a cukrásznak való.

S kik segítségével, munkájával jelenhetne meg a székely folyóirat? Afféle nyomtatott katolikus Akadémia lenne ez is, melyet megalkottak félakadémiai színvonallal s hova tovább alább kénytelen ez a színvonal is szállani. Tartok tőle, hogy a színvonal – ismerve az erőket – eleinte se érne az égig, de helyzetünkben a mai még jól képzett nemzedék fogytával, – mely intézményeink és anyagi erőnk sorvadásával arányosan fog szintén lefelé haladni – ez is csak szállana. Kevesen vagyunk, s itt pl. megöl mindnyájunkat a sokféle igénybevétel. Minden terhet ugyanazon emberekre raknák. Főleg az egyházi szervezetek járnak ebben – az igaz, hogy sokszor kénytelenségből is – elől. Nekem például sokkal értékesebb munkára használható időm legjavát örlí fel a sok egyházi és más ülésre járás és levelezés. Ebben rekordot tartok. Tavaly 2500 leiem ment el levelekre. S mi időm tékozlódott levelek megírásáig a válaszokra és az utánjárásokra! De mindenki azt hiszi a másiknak nincs más dolga, csak az, ami neki kell. Ezek miatt például a múlt évben egy nyomtatott ívre valót se írtam. Már 54. évbe járok. Ma-holnap ha akarok se tudok írni, s míg tudnék: afféle csiribiri geneológizálásokkal ölnek meg.

Itt, a könyvtárak és gyűjtemények tövében ilyen a helyzetünk. Ahol meg ráérnének, ott vagy ember nincs, vagy a segédeszközök hiányoznak.

Ezért nagy kérdés az, hogy *kikkel* lehetne – még anyagiak lételében is – fenntartani a székely folyóiratot.

* * *

Levelem elején írtam, hogy Istennek hála nem olvastam e tárgyban a hírlapi cikkeket. Azért írtam ezt, mert engem rendesen idegessé tesz már a levegőbe építés gyermekjátékosdija.

* olvashatatlan szöveg

Míg megalkotott régi intézményeink a közönség szegénységén kívül annak nembánomsága miatt is sorvadnak, addig a hírlapok bölcsei – sokszor csak fecsegés tárgyát keresve új u.n. alkotások tervét dobják föl, hogy csekély anyagi erőnket szétforgácsolják. Brassóban évekkal ezelőtt Móricz Zsigmond egyik öccse⁹ állott be ily céllal önkéntes székelynek. Sebestyén József¹⁰ barátom akkor engem is toborzott abba a hadseregbe. Megírtam neki a mostanitól nem sokban eltérő véleményemet. Nem tudom, nem onnan fúj-e most is a tudományos Nemere?

Móricz tudós mértékét nem ismerem. Sebestyén kiváló heraldikus, de annyira nem reális gondolkozó és annyira számbavehetetlen bohém ott, ahol számítani kell, hogy eseteiről füzetet írhatnak. Aki 700 leit ad 3 napos tartózkodás után cselédnek borraivalóra, de ugyanakkor nem marad hazáig útiköltésege, az nem való komoly realitásokkal számolni köteles vállalkozásokhoz. Ábrándvilágunk álmodója lenni én is tudok s tudtam, *de egy folyóirathoz a tényezők ismeretén alapuló számítás nélkül* hozzáfogni csak bukáshoz s vele kudarchoz vezet.

Aztán *miért s mikor* csinálják meg a folyóiratot? Annyi már a tudomány Székelyországban, mint régente a borvíz, hogy szertefoly a patakokkal?

Nem volna jobb az erőket a meglevő alakulatok köré csoportosítani? Én ezt látnám reálisabbnak. Most kell új folyóirat, mikor a régiek is a legnagyobb anyagi nehézségekkel küzdenek? Ebből újra anyagilag csak az agyongyötört, koldus középosztályra zúduló új előfizetésgyűjtő kísérletezés lenne, nemsokára bekövetkező bukással. Nem győzzük már az előfizetéseket, s akkor új előfizetés!?

Itt van a racionalitás hiánya ebben az egész ügynevezett elgondolásban.

A szépirodalomban Bánffy Miklós gróf¹¹ mikor hazajött, semmit se törődve azzal, hogy volt néplap a népnek, volt kéthetes képes szépirodalmi és művészeti lap a mívelt magyar olvasóközönségnek és volt tudományos folyóirat is: néhány „mélyre néző” bölcs társával megcsinálta a Helikont. Utóbb ugyan csak az ő klikkje – élén Ping Pong pápával a háttérben – beült a Pásztortűzhöz s György Lajos¹² kitúrása és a kritika kidobása után elérte a lap színvonala lesüllyedését. Az eredmény végül is az, hogy van egy szépirodalmi és művészeti folyóiratunk, melynek vannak írói, de nincsenek előfizetői és olvasói. Ez a Helikon. És van egy másik képes lapunk, melynek vannak olvasói és előfizetői, de nincsenek írói és színvonala. Ez a Pásztortűz. A végeredmény pedig a magyar irodalom kettészakadása; holott az erők egyesítésével mily szépet és nagyot lehetett volna alkotni. Így két csűrben csépelünk egy kalongya gabonát, két szobában égetjük az öl fát s prédálunk, koldusodunk, de nem okosodunk.

En ezt a műveletet tudományos téren megismételni se célszerűnek, se szükségesnek, se okoságnak nem tartom. Nem látom megalapozottnak az ügynek se tárgyi se személyi, se anyagi oldalát. Ötlet végig nem gondolva, számítás helyett találgatás, – valami Hübelé Balázsok akarni akarása.

Leginkább attól félek, hogy mint sok ilyen szappanbuborék, tetszeni fog pár naiv gyermek-léleknek, s újra elmegy a jobb ügyre nem jutó szűk erdélyi magyar pénzből valami egy kalandra, mely kudarcra végződik.

Most papságunk, tanáraink, kevés magyar állami tisztviselőink mind szenvedni fogják az áldozati adó köpenyébe burkolt részleges állami fizetésképtelenség, illetve fizetésleszállítás gyönyöreit. Gazdaközösségünk adósságokban fuldoklik, kereskedőinknek, iparosainknak ugyanaz a sorsa. Mindenfelé az anyagi bajok tengere. De tengeren okvetlen tartani kell kis hajóinkat, egyházainkat, iskoláinkat. Ezekről most nem szabad elvonni a segílyt, adót, adományt, miből élnek. Az új kísérletezés pedig ezt tenné. Az a mívelet az, amint mikor valakinek kiszakadt a nadrágja s pár fillér pénzével folt helyett pávatollat vesz a kalapjába. Most nehéz év és kétségtelen viharok elé megyünk. A Föld morajlik alattunk, s ki tudja mi jön? Nekem igen rossz sejtéseim vannak. Viharban az okos ember nem bont új vitorlát, s szegény jó Szabolcska megmondta 1919-ben egyik paptársának, hogy földrengéskor az építési szabályok nem érvényesek.

Várjunk, s hagyjuk a kísérletezést most!

Ezek után kedves Kolléga Úr bizonyosan megérti, hogy én e nézeteket – ha jobban és gondosabban megfogalmazva is –, miért nem mondom el, – mint állami tisztviselő – a nyilvánosság előtt, s legkevésbé például a Brassói Lapok kath.[olikus] keresztény-zsidó fórumán. Fide, a sed cui, vide!¹³

Arra kérem, hogy leveletem teljes magunk közt folyt *bizalmas* beszélgetésnek tekintse. Nézetem lényegét – azt, hogy a kísérletezést nem helyeslem – bárkinek elmondhatja.

Boldogabb újévet s az elmúlnál több jót kívánva, szeretettel üdvözli tisztelő kollégája:

Kelemen Lajos

Kolozsvár, 1931. I. 11.

Közveteszi: Zepezaner Jenő

Jegyzetek

1. Orbán Balázs születésének centenáriumi ünnepeivel kapcsolatban Bányai János javasolta a Székelyföld leírásának újra kiadását és egy székelyföldi történelmi, néprajzi és természettudományi kérdésekkel foglalkozó folyóirat kiadását. Levelezésében és újságcikkeiben végigkövethetjük meddő küzdelmét az újra kiadás érdekében, amely nem valósulhatott meg. Kelemen Lajos tanácsai ellenére megindítja és kiadja a Székelység c. folyóiratot, amelynek 1931 október–1943 augusztus között 14 évfolyama jelent meg. Az „egyszemélyes szerkesztőség” végzi a szerkesztést, terjesztést, küzd az állandó pénzzavarral. Bányai János kiterjedt levelezést folytat önkéntes terjesztőivel a lap pénzügyeiről. A számonként 6–16 oldalon jelentkező folyóiratban megjelennek rövidebb, tudományos igénnyel írt tanulmányok is, azonban, mint alcíme is mutatja – Székelyföldet és népét ismertető folyóirat –, az ismeretterjesztés volt a fő profilja.
2. Mikó Imre, gróf (Zabola, 1805. szeptember 4.–Kolozsvár, 1876. szeptember 16.): politikus, történetíró, a MTA tagja. 1848 előtt a reformkor egyik vezető egyénisége Erdélyben, az unió és a jobbágyfelszabadítás harcosa, főtisztviselő a guberniumnál. Az agyagfalvi székely nemzetgyűlés elnöke 1848 októberében, majd decemberben Olmützbe utazik a gubernium folyamodványával. Innen csak a forradalom bukása

után engedik haza. A Bach-korszakban a passzív ellenállás híve, de 1861-ben, amikor rövid ideig remény van az alkotmányos kormányzashoz való visszatérésre, vállalja a főkörmányzóságot. A kiegyezéssel megvalósuló unió előkészítője, közmunka- és közlekedésügyi miniszter 1867–1870 között. Tervezi a vasút- és úthálózat fejlesztését (Magyarország vasúthálózata. Pest, 1867; Emlékirat őfelségéhez a magyarországi vasutakról. Kolozsvár, 1868.). A nagyenyedi kollégium, majd 1840-től az erdélyi református egyházkerület gondnoka. Az erdélyi mezőgazdaság színvonalának emeléseért megalapítja 1844-ben az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesületet. A kolozsvári Nemzeti Színház felügyelő bizottságának elnöke 1843-tól, 1849 végén újra indítja az előadásokat, saját költségén nagyobbítja meg a színház épületét és újítja meg berendezését. Alapítója a sepsiszentgyörgyi kollégiumnak. 1859-ben megszerzi az udvar engedélyt és megalapítja az Erdélyi Múzeum-Egyesületet, az Erdélyi Múzeumot és annak könyv- és levéltárát (ennek legjelentősebb továbbfejlesztője Kelemen Lajos). A Magyar Történelmi Társulat egyik alapítója és elnöke haláláig. Jelentős szerepe volt a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem alapításában.

3. Az első világháború utáni békeszerződések kötelezik az utódállamokat kisebbségi szerződések megkötésére. „A román kisebbségi szerződés 11. cikke az erdélyi székelyek és szászok közületeinek vallási és iskolai ügyekben, a lengyel kisebbségi szerződés 10. cikke a lengyelországi zsidó közületeknek iskolai ügyekben, a görög kisebbségi szerződés 12. cikke pedig a görögországi valachok közületeinek vallási, jótékonyági és iskolai ügyekben adja meg az önkormányzatot.” (Dr. Balogh Árhúr: A székely vallási és iskolai önkormányzat. Erdélyi Múzeum. 1931. 10–12. sz. 343.) Annak ellenére, hogy Románia aláírásával kötelezettséget vállalt a szerződés betartására, az a gyakorlatban sohasem valósult meg.
4. Mello Franco: Brazília delegátusa a Nemzetek Szövetségében.
5. A kolozsvári Brassai és a székelykeresztúri unitárius főgimnázium volt a két középfokú iskola, amelyet az unitárius egyház tartott fent.
6. Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum Ötvenéves Jubileumára. szerkesztette Csutak Vilmos. Sepsiszentgyörgy, 1929.
7. Gulácsy Irén (Lázár földpuszta, 1894. szeptember 9.–Budapest, 1945. január 2.) író, a nagyváradai Nagyvárad c. lap belső munkatársa. A Fekete völgyek c. (1927) nagysikerű regénye után, amely a mohácsi vész korát eleveníti fel, szinte kizárólag csak történelmi regényeket ír A közölt levél megírása előtt még Pax bovis c. (1930) regénye jelent meg.
8. Makkai Sándor (Nagyenyed, 1890. május 13.–Budapest, 1951. július 19.) református püspök, egyetemi tanár, író. 1918 után a kolozsvári református teológia tanára, 1922-től püspökhelyettes, majd 1926–1936 között az erdélyi református egyházkerület püspöke. Ezután Magyarországra távozik, egyetemi tanár Debrecenben. Vallási, filozófiai, etikai, pedagógiai tanulmányai, cikkei mellett történelmi regényeivel, elbeszéléseivel szerzett hírnevet. 1931 előtt az Élet fedelme (Kolozsvár, 1924.), Megszólalnak a kövek (Kv 1925.), Ördögszekér (Kv 1925.), Mi Ernyeiek (Kv 1926.), Magyar fa sorsa (Kv 1927.) c. nagyobb írásai jelentek meg.
9. Móricz Miklós (Prügy, 1886. december 7.–Budapest, 1966. május 5.) statisztikus, író, újságíró. 1923–1928 között a Brassói Lapok szerkesztője. A Magyar Hírlap és a Független Magyarország munkatársa. 1933–1944 között szerkeszti a Statisztikai Tudósító c. könyvatos lapot. Történelmi-statisztikai tanulmányokkal is foglalkozik. Erdélyi tárgyú munkái: Erdély és Regát (Brassó. 1928.), Az erdélyi föld sorsa (Bp. 1932.)
10. Köpeczi Sebestyén József (1878 vagy 1881–1964) történész, heraldikus. Művelődéstörténetünk méltatlanul elfelejtett alakja. A Genealógiai Füzetek szerkesztőjeként tűnt fel az 1910-es években, majd művészettörténelmi, de főként heraldikai tárgyú tanulmányokat közölt a két világháború közti magyar (Művészeti Szalon, Erdé-

lyi Tudományos Füzetek, Erdélyi Irodalmi Szemle), román (Ilustratia) és német (Mitteilungen des Burzenland Sachsischen Muzeum, Siebenbürgischen Vierteljahrsschrift) nyelvű sajtóban. Ő festette a húszas években a köpcei református templom kazettás mennyezetét és vezette 1937-ben a vargyasi Daniel kastély restaurálási munkálatait. 1921-ben I. Ferdinánd király őt bízta meg Románia új címerének elkészítésével.

11. Bánffy Miklós, gróf (Kolozsvár, 1874. december 30.–Budapest, 1950. június 6.) író, politikus. 1906–1909 között Kolozs megye és Kolozsvár főispánja. Szabadelví, majd hatvanhetes programmal képviselő. 1913–1918 között az állami színházak intendánsa. 1921–1922-ben a Bethlen kormány külügyminisztere. 1923–1927 között a Képzőművészeti Tanács elnöke. 1926-ban visszatér Erdélybe, az erdélyi irodalmi élet vezető személyisége, szervezője, az Erdélyi Helikon alapító-szerkesztője.
12. György Lajos (Marosvásárhely, 1890. április 3.–?, 1951) tanár, irodalomtörténész. A MTA tagja. A kolozsvári Mariánus tanára, majd igazgatója, 1928-tól a magyar Tanárképző Intézet tanulmányi igazgatója, 1945 után a Bolyai-egyetem magyar irodalomtanára. A Pásztortűz, az Erdélyi Magyar Szemle és az Erdélyi Iskola szerkesztője.
13. Fide, a sed cui, vide! – Bízzál, de nézd meg, kiben!

Székely autonómia a XX. században: illúzió vagy realitás?

I.

Az 1918-as impériumváltás után a kisebbségbe került erdélyi magyarság első eszmélését követően igen hamar igyekezett olyan hosszú távú stratégiát megfogalmazni, mely elősegítheti identitásának megőrzését. Az általunk ismert első tervezet (mely csak kéziratban maradt fenn, 1919. január 13-i keltezéssel)¹ Paál Árpádé, mely abban az illúzióban született, hogy a wilsoni önrendelkezés minden népet megillet, a székelységet is, ezért az jogosult akár önálló állam létrehozására is. „Az ábrándozások ebben a zónában sem hiányoztak, neves kisebbségpolitikusok, főleg jogászok szebbnél-szebb álmotterveket szövöttek a demokratikus kezdeményezésekről...” – írja Balázs Sándor.² Ebben – sajnos – egyet kell értsünk megállapításával. A két világháború között sorra születtek a székely-autonómia-tervezetek, melyek közös jellemzője az, hogy két dokumentumra hivatkoztak: a gyulafehérvári határozatra és a párizsi kisebbségi szerződésre – a gyulafehérvári határozat III/1. pontjára³ és a párizsi, Románia által vonakodva aláírt Kisebbségi Szerződésre. Gyulafehérváron „teljes nemzeti szabadságot” ígértek az együttlakó népek számára. „Mindenik népnek joga van a maga neveléséhez és kormányzásához saját anyanyelvén, saját közigazgatással, saját kebeléből választott egyének által.”⁴ A kisebbségi szerződés 11. cikkelye a székelyeknek (és a szászoknak) „vallási és tanügyi kérdésekben helyi önkormányzatot” ígért.⁵ Míg a gyulafehérvári határozat – ha általánosságban is – de az *egész* erdélyi magyarságnak ígért kulturális autonómiát, a kisebbségi szerződés *kimondottan csak* a székelyekre korlátozta azt. A fő probléma ezzel a két dokumentummal az volt, hogy a határozatokat a két világháború közötti kormányok sohasem akarták törvényerőre emelni – s főleg nem végrehajtani. A kisebbségi szerződést egyébként is úgy kellett Romániára ráerőltetni, és kizárólag kulturális, tehát oktatási és egyházi autonómiát helyezett kilátásba, közigazgatási autonómiáról már nem szólt.⁶

Az autonómia mibenlétét vizsgálva, a kisebbségi jog szakértői tisztázták azt, hogy az „az autonómiával felruházott közjogi testület vagy szervezet, a jog körébe utalt feladatok tekintetében, saját maga által alkotott szerveivel igazgatja önmagát, s e feladatkörben – az egyébként elvileg az államot illető feladatok elvégzésére – csakis ő bír kizárólagos jogkörrel.”⁷ Ez az elképzelés a gyakorlatban nem valósulhatott meg. Az alulról jövő igény persze megvolt, csak éppen a román kormányok zárkóztak el az autonómia megvalósításától. (Ez vonatkozik a Nemzeti Parasztpártra is, amely pedig ellenzéki korszakában a közigazgatás decentralizálását követelte.⁸) A francia minta alapján túlcentralizált oktatás és közigazgatás nem csak a románosítást segítette elő, hanem a sokszínű, különböző kultúrával, jogi-közigazgatási hagyománnyal ren-

delkező országrészek homogenizálását is. Az 1923-as alkotmány nem ismerte el a nemzeti kisebbségek létét Romániában.⁹

Végezetül el kell azt mondanunk, hogy a különböző tervezetek a húszas évek eleje-harmincas évek eleje közötti időszakban készültek. Amikor azután a belpolitikai élet fokozatosan jobbra tolódott, majd bekövetkezett a királydiktatúra időszaka, a lázas tervezgetés korszaka is lezárult.

II.

Mivel a legrészletesebben kidolgozott autonómiatervezet Paál Árpád 1931-es tervezete,¹⁰ ezért érdemes összehasonlítani azt (legalábbis a lényegesebb pontokban) az itt közölt 1946-os tervezettel még akkor is, ha az előző aprólékosabb, a részleteket alaposabban kidolgozott munka. Előtte azonban meg kell említenünk, hogy a második világháború előtt készült tervezetekkel szemben, melyek vagy „magánkezdeményezések” voltak, vagy esetleg az Országos Magyar Párt felkérésére készültek, s nem tekinthetők „hivatalos” munkáknak, az 1946-ost a miniszterelnökség mellett működő Békeelőkészítő Osztály szakértői készítették (mint majd alább lesz még róla szó), tehát ez volt az egyetlen olyan tervezet, mely egy kormány szándékait próbálta valóra váltani.

1. Milyen határokon belül valósítandó meg a székelyföldi autonómia, mely területekre terjed ki az önkormányzat hatásköre? Ha a két tervezet által elképzelt határokat térképre vetítjük, rögtön szembetűnik az, hogy Paál szűkebb határok között képzel el a székely „közületek” határait. A „történelmi Székelyföld” a hivatkozási alap – Aranyosszékkel együtt. Persze itt is vannak problémás területek: a területhez csatolná például Szászrégent, mely ugyan maga magyar többségű, de a környéke már inkább román,¹¹ igaz, csak azokat a községeket sorolná Paál a területhez, amelyek magyar lakossága 50%-nál nagyobb arányú. A Székelyföldhöz csatolná még a vele határos, magyar többségű vármegyei községeket is – akárcsak az 1946-os tervezet. Ez utóbbi az autonóm terület határait illetően a lehető legnagyobb kiterjedés elvét követi – éppen ez a legvitathatóbb pontja. A „történelmi Székelyföld” határait „kikeríténé” az ún. hétfalusi csángók településeivel (akárcsak Paál Árpád), de a határ lenyúlna Brassó keleti széléig is. Több határ melletti magyar község odacsatolása után Balavásártól keletre fordul a határ, és Dicsőszentmárton – Marosnagylak – Marosújvár – Nagyenyed – Torockó vonalon fut tovább, magában foglalva a néhai Aranyosszék területét, majd a Mezőséget keresztül szelve kanyarodna vissza a Maroshoz Nyárádtó körül. Így olyan területek is a székely autonóm területhez csatoltatnának, melyek: a) nem magyar többségűek, b) nem székely, hanem ún. vármegyei magyarság által lakott települések. Ha a román lakosság arányát próbáljuk megbecsülni ezen a területen, 25%-os arányt kapunk.¹²

2. A következő lényeges kérdés az, hogy mely személyek rendelkezhetnek illetékeséggel az autonóm területen. A két tervezet ebben is eltér egymástól. Paál szűkebbre vonja a kört: csak az *óslakosság*, vagyis az 1919. december 9. előtt egy generációig (30 év) visszamenőleg a területen illetékeséggel rendelkező *magyar anyanyelvűek* lehetnek a „székely közület” tagjai.¹³ (Joggal tehetjük fel a kérdést: vajon mennyivel kevésbé óslakosok a három-

száz éve a történelmi Székelyföld területén élő románok, mint a múlt század második felétől Szászrégenbe beköltözött vármegyei magyarok?) A Székelyföldön lakó románság problémáját úgy oldaná meg Paál, hogy csak azon területek tartoznának az „otthonterülethez”, melyen magyar anyanyelvűek laknak, tehát abban a községben, melyben román kisebbség található, a helyi románság területét, földjeit elhatárolná az „óslakosságától”, mintegy szigeteket alkotva a Székelyföldön. Az 1946-os tervezet bővebbre szabja az autonóm területen illetékességgel rendelkezők körét: az 1930. szeptember 1-én a területen illetékességgel bírók tartoznának ide, valamint mindazok, akik maguk vagy szüleik ott születtek, és bejelentik illetékességi igényüket. (Ezzel a megoldással az a több ezer román tisztviselő is illetékességet kaphatna, akik 1918 után költöztek a területre.)

3. Az oktatás, és az egyházak kérdését illetően Paál Árpád tervezete a „közművelődési önkormányzat” elvére épül, ezért ez alkotja abban a részletebben kidolgozott részt. A leglényegesebb eltérés a két tervezet között abban figyelhető meg, hogy az 1946-os gondol a területen lévő román anyanyelvű lakosságra is, akiknek általános és középiskola(ka)t ígér, míg a korábbi ezzel a problémával nem foglalkozik. A tanrend, felvételi követelmények, tankönyvek kérdését Paál kizárólag a „közületek” feladatának tekinti, míg a másik a tanrendet stb. jóváhagyás végett Bukarestbe küldené fel. Az egyházak közül Paál csak azokat tekinti a „közületek” területéhez tartozónak, melyek tagjai 50%-nál nagyobb arányban magyar anyanyelvűek. A román nyelv oktatását persze mindketten természetesnek tartják, bár Paál csak a gimnáziumban kezdené el bármiféle idegennyelv oktatását.

4. Az autonómia pénzügyi finanszírozására térve az 1946-os tervezet jóval precízebb, mint társa. Nem csak arra tér ki, hogy mekkora hányad fizetendő vissza a központi költségvetésből az autonómiának, hanem előírja az autonóm terület kötelező gazdasági fejlesztését is. Ez gyakorlatilag igyekszik teljes körű gazdasági és igazságszolgáltatási autonómiát megvalósítani, a közgazgatási autonómia kiterjed a hadügy területére is.

Amint az az eddig említettekből kitűnik, az 1946-os tervezet egy széles körű autonóm tartomány kritériumait vázolja fel. Ezzel lehetőséget teremtett volna arra, hogy a körülhatárolt területen élő, magyar ajkú lakosság „saját életét élhesse” Románia politikai keretein belül.

III.

1. Egyet kell értenünk Fülöp Mihály azon megállapításával, hogy „a magyar – román határvíta 1945 tavaszától alárendelődött a Groza-kormány hatalomra jutása miatt a győztes nagyhatalmak között kibontakozó összeütkezéseknek.”¹⁴ Ezen a ponton érintenünk kell a Szovjetunió Romániával szembeni politikájának kérdését is. A magyar kormány határ-módosító elképzelésének egyik alappilléret, vagyis a román – szovjet fegyverszüneti szerződés 19. cikkelyét¹⁵ a szovjet vezetés azon taktikai megfontolásból iktatta be a szerződésbe, hogy mindkét országot zsarolni tudja.¹⁶ (Jellemző, hogy a szovjet kormány a román közigazgatás bevezetésének idejéről és módjáról még saját SZEB képviselőt sem tájékoztatta.¹⁷) Ezzel a cikkellyel ugyan a Szovjetunió *formailag* nem zárta le a kérdést, de gyakorlatilag, mint utóbb kide-

rült, – már döntött, Románia javára. A Külügyminiszterek Tanácsában pedig a magyar-román kérdésben a Szovjetunió szava volt a döntő. Ezek után hiába dolgozott ki több – Magyarország szempontjából előnyösebb – tervezetet a State Department,¹⁸ törekvéseit még Nagy-Britannia sem támogatta. A britek Erdély kérdését egyszerűen „alkuellensúlyként szándékoztak használni más kérdésekben.”¹⁹

A Külügyminiszterek Tanácsa első, londoni ülészakán, (1945. szeptember 11 – október 12.) a magyar – román viszonyt illetően a szovjet békeszerződés-tervezetet fogadták el vitaalapként, mely az 1944. szeptember 12-i szovjet – román fegyverszüneti egyezményen alapult. 1945. szeptember 20-án, amikor a román békeszerződés-tervezet került tárgyalásra, a magyar – román határ kérdésével kapcsolatban a Szovjetunió mereven ellenállt minden határmódosító javaslatnak. Így pl. Byrnes javasolta egy 7.680 km²-es sáv Magyarországhoz csatolását, de az ellenállást látva kijelentette: „Ha az amerikai határmódosítás lehetetlennek bizonyul, az amerikai küldöttség *nem fogja erőltetni.*”²⁰ A magyar-kérdésben döntési joggal nem rendelkező Bidault francia külügyminiszter javaslatában a Partium elcsatolása szerepelt, a Székelyföld problémája itt sem vetődött fel. A vitát elnapolták, és csak 1946 tavaszán dőlt el véglegesen a kérdés. A londoni vitának mindazonáltal volt egy fontos következménye: míg Groza miniszterelnökben és a román közvéleményben a bizonytalanság érzése alakult ki,²¹ addig Magyarországon az eddigi illuzórikus várakozások felerősödtek, a vitát a külpolitikai vezetés is *túlértékeltte*. A területváltozáshoz fűzött remények azonban hamarosan *szertefoszlottak*, mert 1946. május 7-én a Külügyminiszterek Tanácsa párizsi ülésén Byrnes visszavonta módosító javaslatát, és így a két ország vonatkozásában ismét az 1938. január 1-i határ visszaállítását fogadták el.

2. 1945. június 1-én (Magyarország teljes nemzetközi elszigeteltsége idején) a Külügyminisztérium megbízásából, Kertész István vezetésével létrejött a Külügyminisztérium mellett működő Békeelőkészítő Osztály. Mivel a koalíciós pártok közös békeelőkészítő programjának megalkotását megátolta a pártok közötti politikai harc és a választási előkészületek, ezért a Külügyminisztérium szinte önálló munkába fogott. (Az első párt, amely körvonalazta saját békeelőkészítési programját, a Független Kisgazdapárt volt.²²) A Békeelőkészítő Osztály 1945. július 2-ra elkészített egy dokumentumot „Feljegyzés a háború utáni nemzetközi tárgyalások előkészítéséről, de különösen területi kérdésekben irányadó szempontokról” címmel.²³ Ebben a dokumentumban – mely jó néhány hónapig meghatározta a további erőfeszítéseket –, az az elképzelés nyert teret, hogy a nemzetiségi elv alkalmazását „nyugodtan kérhetjük magyar vonatkozásban is”.

Az 1945 szeptemberi londoni Erdély-vita után a bukaresti és a budapesti kormányok fokozott erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy a magyar javára billentsék a mérleg nyelvét. Bukarest dolgát viszont egy nagyon fontos tényező megkönnyítette: a Szovjetunió pontosan tájékoztatta a Groza-kormányt a nyugati nagyhatalmak Erdélyt érintő álláspontjáról, míg a budapesti politikusok nem ismerték az előterjesztett béketervezeteket, mivel angol, francia vagy amerikai részről nem tájékoztatták őket a határvitáról.²⁴ Ez a további eseményekre is rányomta a bélyegét. 1946. február 20-i jegyzékterve-

zetében a Békeelőkészítő Osztály Erdély bizonyos megosztására tett javaslatot. 1946 márciusában, a belpolitikai válság közepette viszont a pártközi értekezleten a baloldali pártok ellenezték, hogy a területi jegyzék a nagyhatalmak elé kerüljön. A koalíciós pártok további vitája miatt a területi jegyzék kidolgozását egyelőre felfüggesztették. 1946 április végéig – amikor a magyar–román határkérdésben a győztesek végső döntést hoztak – a kormány *fél sem vetette területi igényét a Külügyminiszterek Tanácsa előtt*.²⁵

Április elején a baloldali pártok megváltoztatták a határkérdésben eddig elfoglalt álláspontjukat (jórészt annak köszönhetően, hogy nem akartak a határváltoztatás ellenzése miatt népszerűtlenné válni). Mivel elterjedt, hogy Románia „valódi védelmezője” a Szovjetunió, Rákosi 1946 márciusában (feltehetően a kommunista párt pozíciójának otthoni erősödéséért „cserébe”) „kijárta” Moszkvában, hogy áprilisban fogadták a Nagy Ferenc vezette delegációt. Ott a delegáció előterjesztette határváltoztatási elképzeléseit: az első tervezet 11 800 km²-t csatolt volna Magyarországhoz 442 000 magyarral és 421 000 románval, míg a másik elképzelés 22 000 km² elcsatolásában gondolkodott. Ezzel a második megoldással közel egyenlő létszámú, 1 080 000 magyar, ill. 900 000 román maradt volna mindkét fél „birtokában”.²⁶ Moszkvából újabb illúziókkal távozott a delegáció: van még remény a magyar–román határ módosítására. Sztálin azt javasolta, hogy a kérdést kétoldalú, közvetlen, magyar–román megegyezéssel próbálják rendezni. Az ún. Sebestyén-misszió természetesen eredménytelenül járt, mert Bukarestben a moszkvai információk alapján tisztában voltak azzal, hogy a kérdés már eldöntöttnek tekinthető.

Az 1946. május 7-i, a magyar–román-határ-kérdést lezáró párizsi értekezlet után két irányban folyt tovább a munka: egyrészt 1946. május 7-én összeült az a kisebbségi jogi és szakértői értekezlet, amely kidolgozta a kisebbségvédelmi szerződéstervezetet, a kisebbségi kódexet.²⁷ A másik teret kapó elképzelés az volt, hogy az egy tömbben élő székelységnek autonómiát biztosítsanak.

IV.

Bár a Nagy Ferenc vezette kormánydelegáció a nyugati útja során, 1946. június 21-én Londonban vetette fel először külföldön a székely autonómia kérdését Noël-Baker külügyi államtitkár előtt,²⁸ de a szakértők részéről az előkészületek már május óta folytak. 1946. május 28-án az Országházban tartotta első ülését az a szakértői csoport, mely a székelyföldi autonómiára vonatkozó tervezettel foglalkozott.²⁹ (Az erdélyi magyarság képviselőiben jelen lévő Demeter Béla szerint „annak idején” a román kormány is felvetette a székelyföldi autonómia kérdését.³⁰) A további üléseken többször is hangot kapott az az ellenvetés, hogy a székely autonómia, ha megvalósul, „székely gettó” lesz.³¹ A további tanácskozásokon Erdély „kantonizálása”, különböző területekre való felosztása is megvitatásra került.

1946. július 2-án került sor a tárcák békeelőkészítő osztályai részvételével tartott székelyföldi autonómia-értekezletre, melyen részt vettek a kisebbségi jog és Erdély-szakértői is.³² Ezen megvitaták azt az eredeti tervezetet, melyet Flachbart Ernő készített.³³ A vita során minden tárca előadta a

maga észrevételeit. Itt csak az elhangzott leglényegesebb kifogásokat említjük, melyek a végleges tervezet összeállításában is szerepet játszottak.

1. Kérdéses a Székelyföld gazdasági-pénzügyi önállósága, különös tekintettel arra, hogy ez a terület gazdaságilag Erdély egyik legelmaradottabb térsége, és ezért kicsi a népességmegtartó ereje.

2. A hadügyet képviselő Szemes ezredes felvetette egy önálló székely seregetest megteremtésének a lehetőségét.³⁴

3. Az autonóm terület határa újabb vitára adott okot, mert Rónai András szerint „azért is szükséges még esetleges más idegen vidéknek a Székelyföldhöz való csatolása, mert átlagosan 10 évenként 35.000 ember hagyja el a Székelyföld területét, és világos, hogy arra kell törekednünk, hogy ezek lehetőleg nekünk kedvező területek, és nem a Regát felé törekedjenek.”³⁵

A vita végén egy szövegező bizottságot állítottak össze, Flachbart Ernő, Gajzágó László, Balás Gábor és Hegedűs Nándor részvételével. Ez a csapat dolgozta ki azt a tervezetet, amelyet a nagyhatalmak elé szándékoztak terjeszteni. A következő ülésen (július 9-én) a belügyminisztérium képviselője már nem vett részt, mert Rajk belügyminiszternek az volt a véleménye, hogy „a jelenlegi külpolitikai szituáció és esélyeink mellett kár e kérdéssel foglalkozni...”³⁶ Bár a tervezetet átadták a Békeelőkészítő Osztálynak, de (valószínűleg látva a tervezet megvalósíthatóságának reménytelenségét) Párizsba már nem juttatták ki.

Visszatérve a bevezetőnk címében feltett kérdésre, a válaszuk csak az lehet: a XX. századi székely autonómiatervezeteknek csak igen csekély realitása volt. Az önálló, modern Románia sohasem jutott a társadalmi-politikai élet demokratizálódásának olyan szintjére, hogy *bármilyen* autonómiatörekvést el tudjon fogadni, legyen az akár egy egyszerű közigazgatási decentralizáció. Ennek – részben – az az oka, hogy a decentralizációnak, ill. közigazgatási autonómiának semmilyen hagyománya sem létezett Romániában, mert a középkor folyamán a román vajdaságokban nem alakult ki a közép-európai autonóm nemesi vármegyék típusa, ezért a közigazgatás nem önkormányzati alapon épült fel. A belső feltételek hiánya mellett a külső támogatás is hiányzott, bár a tervezetek készítői *mindig* arra számítottak, hogy valamelyik nagyhatalom támogatása majd elősegíti törekvéseik megvalósulását. Valójában tévesen mérték föl a nemzetközi érdekviszonyokat, hiszen egyetlen nagyhatalomnak sem állt érdekében a székely autonómia kikényszerítése Romániától.³⁷ Bár a második világháború előtti, valamint az 1946-os tervezet készítőit is a legjobb szándék vezette, és minden lehetőséget megkíséreltek megragadni, hogy a román uralom alatt maradt kisebbség elviselhető körülmények között élhesse életét, a fentiekben kifejtett okok miatt a jó szándék sok esetben *illúziókergetésnek* bizonyult.

Ezúton mondunk köszönetet Békés Csabának, az 1956-os Kutatóintézet munkatársának, aki a közölt forrásra felhívta a figyelmünket.

Vincze Gábor

Jegyzetek

1. Paál Árpád: Emlékirat a semleges, független székely államról. A székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum Paál Árpád hagyatékában lévő eredeti kézirat, PÁH, MS 7651/153, f. 19 Egyébként az emlékiratában azt írja Paál Árpád, hogy a román politikusok a székelyek „édesgetésén dolgoznak”, ezért önkormányzatot ígérgetnek nekik... (Uo. 1819)
2. Erdélyi [Balázs] Sándor: Az autonómia eszméje a magyar kisebbség körében a királyi Romániában. H. é. n., gépelt kézirat, 2. A tanulmány összefoglalja a két háború közötti autonómiaelképzeléseket, de a Paál Árpád hagyatékot nem ismeri. A kézirat a JATE Társadalomelméleti és Kortörténeti gyűjteményében található 2405 sz. alatt. A különböző tervezeteket végig olvasva, az egyik dolog, ami szembetűnik, a „székely gettó”-tól való félelem felbukkanása, vagyis az attól való félelem, hogy azok a kisebbségi jogok, melyek egyébként az egész erdélyi magyarságot megilletnék, csak a székelységekre fognak korlátozódni (mint ahogy ez ténylegesen be is következett az ötvenes években, a Magyar Autonóm Tartomány idején). Ez a dilemma például Tusa Gábornál a következő formában jelenik meg: „...vajon a székelyek biztosított autonómiájának elismerése és elismertetése, annak gyakorlatba vezetése, jelent-e jogfeladást a többségben lévő nem székely magyarság terhére és jelenti-e a magyar kisebbség politikai, vallási, s egyszóval kulturális gyengítését?” Tusa Gábor: A székely vallási és tanügyi autonómia. Minerva Rt., Kolozsvár. 1930 16.
A fontosabb tervezetek: Paál Árpád: Emlékirat a semleges, független székely államról, 1918. (PÁH, MS 7651/153); Gyárfás Elemér: Egy át nem adott memorandum: „Az erdélyi három nemzet uniójának alapelvei.” In.: Erdélyi problémák. Kolozsvár, 1923. (Gyárfás 1919 márciusában készítette el javaslatát azzal a céllal, hogy átadja azt Maniunak, de erre nem került sor. Ez a tervezet egész Erdély autonómiájára vonatkozott.); Kozmosz: A székelység tanügyi önkormányzatához. Magyar Kisebbség, 1927. 7. sz.; Tusa Gábor: A székely vallási, és tanügyi autonómia. Minerva Rt., Kolozsvár, 1930.; Jakabffy Elemér: Tervezet a „kisebbségi törvény” javaslatához. Ez a tervezet – mely az egész erdélyi magyarság autonómiájával foglalkozik – a Magyar Kisebbség 1940. 2. számában jelent meg. Még 1930-ban készült, az Országos Magyar Párt vezetőségének felkérésére, akárcsak Paál Árpád 1931-es tervezete. A szám nem került forgalomba, egy példány megtalálható a JATE Társadalomelméleti és Kortörténeti Gyűjteményében, 3719. sz. alatt; Paál Árpád: Törvény a székely közületek közművelődési önkormányzatáról, a Párizsban 1919. december 19-én kötött nemzetközi szerződés 11. cikke alapján. Kolozsvár, 1931. november 8. (korrektúra példány). A dokumentum egy fénymásolt példánya a JATE Társadalomelméleti és Kortörténeti Gyűjteményében található 4470. sz. alatt.; Papp József: Az erdélyi székelyek vallási és tanügyi önkormányzata. Magyar Kisebbség, 1931. 8–10. sz.; Balogh Arthur: A székely vallási és tanügyi önkormányzat. Erdélyi Múzeum, 1931. 10–12. sz.; Mikó Imre: A székely közületi kulturális önkormányzat. Kolozsvár, 1934. (Nem kizárt, hogy a közeljövőben újabb kéziratban maradt autonómia-tervezetek kerülnek elő.)
3. Közli: Mikó Imre: Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig. Studium, Bp. 1941. 263.
4. A gyulafehérvári határozatot viszont egyetlen kormány sem vette komolyan a két világháború között. Egyébként is kiderült, hogy a határozatot a regáti román kormány egyenes utasítására hozták, pillanatnyi taktikai megfontolásból. (Lásd erről: Nagy Lajos: A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagy-Romániában, Minerva Rt. Kolozsvár, 1944. 18-19. A két háború közötti vitákról szintén Nagy L. számol be.)
5. Közli: Mikó: id. mű 270.
6. Mindkét dokumentumról lásd: Nagy L.: id. mű 16–25.
7. Idézi: Erdélyi S.: id. mű 24.
8. A Nemzeti Parasztpárt egyik politikusának decentralizálási elképzelésére lásd: Boilea,

- Romul: Tanulmány a kiegészített állam átszervezéséről, tartalmaz egy előzetes alkotmánytervezetet az indítékok rövid ismertetésével. Kolozsvár, 1931. A gépelt fordítás (Pató Attila munkája) a JATE Társadalomelméleti és Kortörténeti Gyűjteményében található 4079. sz. alatt. Az alkotmánytervezet szerint Románia három történelmi tartománya (Erdély, Havasalföld, Moldva) önálló kormánnyal rendelkezne.
9. Balázs Sándor: Az 1923-as alkotmány – kisebbségi szemmel. III. rész, Kelet Nyugat (Nagyvárad) 1990. július 20.
 10. Paál Árpád: Törvény a székely községek közművelődési önkormányzatáról, a Párizsban 1919. december 19-én kötött nemzetközi szerződés 11. cikke alapján. Kolozsvár, 1931. november 8., (korrektúra példány) A dokumentum fénymásolt példánya a JATE Társadalomelméleti és Kortörténeti Gyűjteményében található 4470. sz. alatt.
 11. Szászrégennek 1941-ben az összlakossága 10.179 fő volt, amelyből magyar anyanyelvűnek 6.496 lakos vallotta magát, romának pedig 1.123. Azonban a régeni felső járásban a 40.441 főnyi összlakosságból csak 14.260, míg az alsó járásban a 47.246 főnyi összlakosságból 15. 861 vallotta magát magyar anyanyelvűnek. Lásd: Erdély településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) megoszlása (1851-1941) KSH Bp. 1991. 431.
 12. A jóval szűkebb területtel rendelkező Magyar Autonóm Tartományban a románság aránya 20% volt. Az autonóm terület románságának arányát az 1941-es romániai és magyarországi népszámlálások adatai alapján becsültem meg.
 13. Id. mű 2. Paál a Brassó megyei hétfalusi csángó falvakat, vagy a Kis-Küküllő megyei, a székely tömbhöz csatlakozó magyar lakosságú falvakat is (pl. Balavásár) a székely község részének tekintené, tehát nem csak a történeti Székelyföld területére terjesztette ki a tervét, hiszen a csak részben magyarok-lakta Szászrégent is a „székely községi vidék” egyik székhelyének szánja.
 14. Fülöp Mihály: A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés (1947), kandidátusi értekezés, Bp. 1992. 30. (Ezt az állítást egyébként egyéb adatok is megerősítik, lásd: Ionescu, Ghita: Communism in Rumania 1944–1962. Oxford University Press, 1964. 110.)
 15. „A Szövetséges Kormányok a bécsi döntésnek Erdélyre vonatkozó határozatát semmisnek tekintik s egyetértenek azzal, hogy a békeszerződésben történő jóváhagyástól feltételezzen Erdély [vagy annak legnagyobb része] (kiemelés V. G.) adassék vissza Romániának...” Az egyezményt közli: Orosz – román fegyverszüneti egyezmény/Groza Péter és Sztalin marsall táviratváltása/Orosz – magyar fegyverszüneti egyezmény. Józsa Béla. Athenaeum. Kolozsvár, 1945. 7.
 16. I. Mihály eredetileg nem Grozát, hanem Barbu Stirbeyt akarta kinevezni Radescu lemondása után miniszterelnöknek, azonban Visinszkij kijelentette, hogy „a Szovjetunió nem vállal felelősséget azért, hogy Románia mint független állam fennmarad”, ha nem Grozát nevezik ki miniszterelnökké. Lásd: Ionescu: id. mű 106. A másik, szintén nyomós okra Fülöp Mihály világít rá egy általa idézett szovjet dokumentummal, mely szerint „...Románia Erdéllyel megfelelően kompenzálva lenne Bessarabia és Bukovina visszaadásáért, és rá volna utalva a Szovjetunió támogatására Magyarországgal szemben.” Fülöp M.: A Külügyminiszterek Tanácsa... 35.
 17. Fülöp M.: id. mű 32.
 18. Az USA méltányos területrendezésre törekedett, és a magyar–román viszonylatban mindenképp kompromisszumos megoldást tartott volna helyesnek. Lásd: Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról. Szerk.: Romsics Ignác. Typovent. Gödöllő, 1992. 36. 49.)
 19. Fülöp M.: id. mű 39. (F. M. kiemelése.)
 20. Uo. 70. (Fülöp M. kiemelése.) A különböző nyugati határ-tervezetek általában

megegyeztek abban, hogy csak kisebb mértékű határmódosítást támogattak, ezért csak a Partium egy részét – vagy egészét – ítélték volna Magyarországnak. Ezek ismertetését lásd: Fülöp Mihály: A Sebestyén-misszió I. Világtörténet 1987/3. 159-161. A különböző amerikai határ-tervezeteket lásd még: Romsics I.: id. mű 203-208.

21. Grozáék elbizonytalanodásának egyik következménye az volt, hogy kierőszakoltak a Magyar Népi Szövetség kommunista vezetőségétől egy nyilatkozatot (az 1945. szeptember 13-15-i marosvásárhelyi MNSZ intézőbizottsági ülésen), miszerint: „Tudatában vagyunk annak, hogy az erdélyi nemzetiségi kérdés megoldása nem határkérdés...” (Tatarescu 1946. szeptember 2-án majd erre a nyilatkozatra hivatkozva utasított el bármiféle határmódosítási lehetőséget.) Vincze Gábor: Románia történelmi kronológiája, különös tekintettel a magyar kisebbségre. Teleki László Alapítvány. Bp., 1993. (megjelenés alatt), 15.
22. Balogh Sándor: Magyarország külpolitikája. Kossuth. Bp., 1988. 140.
23. A dokumentumot ismerteti: uo. 144-145.
24. Fülöp M.: id. mű 77.
25. Fülöp M.: uo. 138.
26. Békés Csaba: Dokumentumok a magyar kormánydelegáció 1946. áprilisi moszkvai tárgyalásairól. Regio 1992/3. 178. A Külügyi Bizottság későbbi, 1946. augusztus 5-i ülésén – látva, hogy a nagyhatalmak nem támogatják 22 000 km²-es elképzelést – már csak 5 000 km-es határkiigazítás szerepelt. Lásd Balogh S.: id. mű 220.
27. Fülöp Mihály: A kisebbségi kódex. Külpolitika 1989/2. 106.
28. Uo. 109.
29. A dokumentumot közli: Nagy Miklós: Magyar – román kapcsolatok, 1945–1948. Bölcsészdoktori disszertáció Bp. 1987. 172. Az általa bemutatott dokumentumok lelőhelye: Hadtörténelmi Levéltár, Békeelőkészítő anyag, [A/XIV/1.] A továbbiakban Nagy Miklóst idézve ezekre hivatkozunk.
30. Uo. 173. Hogy Demeter mire gondolt, azt nem tudhatjuk, mindenesetre ekkor olyan hírek is elterjedtek, hogy maga Groza is felvetett hasonló elképzelést. Ha a hír igaznak bizonyulna is, azt csak pillanatnyi propagandafogásként értékelhetjük.
31. Ugyanez az érv az 1946. június 28-30-án tartott székelyudvarhelyi MNSZ-kongresszuson is elhangzott. A valóságos autonómiával nem rendelkező Magyar Autonom Tartományt az ötvenes években jogosan tarthatták „székely gettónak”, mert a MAT határain kívül a magyarság egyenjogúságának még a látszata is megszűnt. A kongresszusról lásd: Vincze G.: id. mű 21. A MAT-ról eddig az egyetlen feldolgozás: Lipcsey Ildikó: 35 éve alakult az erdélyi Magyar Autonóm Tartomány (1952-1968) Kritika 1987/9. sz.
32. Pl. Demeter Béla, Albrecht Ferenc, Bodor György, Balás Gábor, Flachbart Ernő, Hegedűs Nándor
33. Nagy M.: id. mű 187.
34. Magyar vezényleti nyelvű alakulatok felállítását a román hadseregen belül az MNSZ észak-erdélyi végrehajtóbizottsága 1945. március 18-i felhívása is tartalmazza. Lásd: Iratok a romániai magyar nemzetiség helyzetéről és a magyar – román kapcsolatokról. I. köt. (1945–1947). Teleki László Alapítvány, Magyar Külügyi Intézet (megjelenés előtt). 29.
35. Nagy M.: id. mű 191. A terület határaitra vonatkozóan Némethy (Benisch) Arthur minisztériumi osztályfőnök is készített egy tervezet, mely jobban igazodik az etnikai határokhöz. Kimutatása szerint az általa felvázolt területen az 1910-es népszámlálás szerint 484.530 fő magyar található, akik a lakosság 86%-át alkotják.

36. MOL., XIX-B-1-C 70.127/1946.
37. Meg kell említenünk, hogy a már fentebb említett kisebbségi kódex, melyet a székely autonómiatervezettel egy időben készítettek, mindenképp reálisabb megoldásnak tűnt, már csak azért is, mert az angol külügyminisztériumban 1946 júniusában valóban fölvetették annak a lehetőségét, hogy a román békeszerződésbe felvegyenek egy kisebbségvédelmi cikket is.

Szerződés*

az ismét Romániához csatolt Erdélyben élő nagyszámú magyar kisebbség tömören lakó egy része javára a régi ú. n. Székelyföldön biztosított önkormányzatról, amúgy az Egyesült Nemzetek ama Hatalmai között, amelyek az Egyesült Nemzetek Szervezete Biztonsági Tanácsának állandó tagjai, úgy mint a Kínai Köztársaság, Franciaország, a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége, Nagybritannia és Északírország Egyesült Királyság, az Amerikai Egyesült Államok, egyrésztől, és Magyarország és Románia között, másrésztől,

aláíratott.....ban, az 194.. évi hónapján.

Bevezetés

A Kínai Köztársaság, Franciaország, a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége, Nagybritannia és Északírország Egyesült Királyság, az Amerikai Egyesült Államok, mint az Egyesült Nemzetek ama Hatalmai, amelyek az Egyesült Nemzetek Szervezete Biztonsági Tanácsának állandó tagjai egyrésztől, és Magyarország, mint területeket és saját fajbéli népeket nagy számban veszített, és Románia, mint nagyszámú és részben tömören együttélő magyar lakossággal gazdagodott ország, másrésztől;

Szemük előtt tartva a nemzeti kisebbségek hatékony és kielégítő nemzetközi védelmének nagy jelentőségét általában és különösen a Duna-völgye nemzetiségileg oly kevert részeiben mind a béke fenntartásának, mind a népek együtt élhetőségének és boldogulásának szempontjából, amivel mint követelő

szükségességgel igyekezik a maga részéről újból és ismételten máris számolni a Romániával-ban a mai napon aláírt általános kisebbségvédelmi szerződés;

* A közölt tervezet eredeti példánya a Magyar Országos Levéltárban található, 1946/KÜM XIX-B-1-C 70.127/1946. jelzet alatt. Közlésünk betűhíven adja közre a dokumentumot. Egyes esetekben, ha nyilvánvalóan rosszul adták meg az illető helység nevét, szögletes zárójelben, dőlt betűvel közöljük a helyes helységnevet. Egy esetben a szövegrész olvasata bizonytalan, ezt *-gal jelöljük.

Tekintetbe véve annak a szerződésnek az összes, a bevezető részben részletesen kifejtett indokait, és különösen [az] 55. és 56. cikkeinek kikötéseit, amelyek egy vegyes népességű államban oly nagyszámú nyelvi kisebbségeknek, amelyek egy összefüggő területen összefüggően nagyobb sűrűségben élnek, önkormányzatot óhajtanak adni, és ami kétségtelenül fennáll Erdély magyarjait illetőleg, akik századokon át itt önálló fejedelemséget alkottak, akiknek száma ma is eléri itt a másfél milliót, s akiknek több mint egyharmada 75-92%-os népsűrűségben él a régi, ún. Székelyföldön, amelynek területi önállósága hosszú évszázadok után a XIX. század második felében szakadt csak meg;

Tekintetbe véve azt a tényt is, hogy már a Romániával Párizsban 1919. december 9-én kötött korábbi kisebbségvédelmi szerződés is II. cikkében e székely területen a magyarok javára autonómia létesítését írta volt elő, aminek létesítésére azonban Románia több mint húsz éves uralma alatt nem talált alkalmat, ami viszont többek között egyik okozója volt Erdély magyar lakossága elégedetlenségének, mígnem Erdély, e régi magyar tartomány, nemrég Magyarország és Románia között megosztás tárgyát képezte volt egy nemzetközi bírósági határozattal, amely azonban legutóbb semmisnek nyilvánított és ehelyett az előbbi állapot állíttatott vissza és az Egyesült Nemzetek rendelkezése folytán Románia ismét kizárólagos ura lett egész Erdélynek és mind a másfélmillió magyar visszakerült román uralom alá;

Elhatározták, hogy a Székelyföldnek nevezett területen az erdélyi magyarok, illetve annak egy része javára autonómiát szerveznek egy nemzetközi okmányban, amelynek rendelkezései, míg egyrésztől mind Románia, mind az autonómia alaptörvényei közé iktatandók, addig másrésztől az Egyesült Nemzetek Szervezetének garanciájába fognak vétetni azzal, hogy azoknak megváltoztatásai csak a Romániávalban a mai napon aláírt, fent már hivatkozott, általános kisebbségvédelmi szerződés 1. és 2. cikkeiben előírt módon lesznek lehetségesek;

Evégből kijelölték meghatalmazottjaikat, úgymint:

akik, miután kicserélték jó és kellő alakban talált meghatalmazásaikat, a következő kikötésekben állapodtak meg:

I. Az önkormányzat általános alapelvei

1. cikk.

Romániai kötelezi magát arra, hogy az erdélyi székelyek területét a 2. cikkben megjelölt határok között az alábbiak szerint autonóm tartományként szervezi meg.

2. cikk

Az erdélyi székelyek autonóm tartományának határai a következők:

Keleten a határok megegyeznek Csík vármegyének (judetul Ciuc) és Háromszék (Treiscaune) vármegyének 1914. évi keleti határaival. Délen a határ nyugat felé a régi 1914-es államhatárral megegyezően Brassó városának keleti határáig folytatódik. Innen a határ Brassó város keleti határa mentén északkeletnek tart akként, hogy Szász-Hermány és Prázsmár az önkormány-

zat területének határán kívül marad. Innen a határ az Olt folyó mentén északnyugatnak tart Hidvég és Földvár községek között, Szászmagyaróstól északra Apáca és Datk községet az önkormányzat területéhez kapcsolva. A határ ettől északra Udvarhely (Odorheiu) vármegye 1914-es nyugati határa mentén halad Alsórakos, [Székely]Zsombor, [Székely]Dálya, Petek, Újszékely, Hosszúfalu, [talán Szentterzsébet?], Magyarzsákod, Nagykend községeket az önkormányzat területén belül, [Homoród]Daróc, [Szász]Erked, Sárd községeket azon kívül helyezve. Ezután az önkormányzati területen belül halgyja az Udvarhely vármegye határa és Dicsőszentmárton (Dicio-Sintmartin) város között a Kis-Küküllő (Tirnavă-mica) mentén levő Egrestő, [Küküllő]Széplak, Bonyha, Mikefalva, Vámosgálfalva községeket. Innen a határ Dicsőszentmártont és Dombót is az önkormányzat területéhez kapcsolva, [Magyar]-Ózdtól és Csekelakától északnyugatra tart és [Maros]Nagylaktól keletre eléri a Maros (Mures) folyót. Innen a határ délnyugat felé kanyarodik a Maros mentén, de Marosújvárt, Gombást, és Nagyenyedet az önkormányzat területéhez kapcsolja. Ettől északra a határ visszakanyarodik, [Maros]Décsét az autonómiához kapcsolva és Felvinctől nyugatra (Vintul de sus) haladva, vonul északnyugati irányban, Mohácsot az autonóm területen kívül hagyva. Ezután Torockó (Trascau), Kövend és Várfalva községeket is az autonómiához kapcsolva, visszakanyarodik és Tordától északnyugatra vonul, Túr községet az autonóm határon belül hagyva. Ezután Ajtonytól északkeletre visszakanyarodik délkeleti irányba és Mezőcsány, Mezőzáh, Mezősályi, Mezőregőce [Mezőpágozca?], Mezőszűcs [Mezőrűcs], és Nagyerce községeket az autonómia határán kívül hagyva, keletre halad és innen kezdve Maros-Torda (Mures)-megye 1914-es határát követi. A határ mindenütt az egyes városok és községek jelenlegi közigazgatási határait követi.

3. cikk

Az autonóm területen tartományi illetékessége azoknak a román állampolgároknak van:

a/ akiknek 1930. szeptember 1-én az autonóm területen állandó lakásuk volt,

b/ akik maguk vagy akiknek valamely szülője az autonóm területen született és az önkormányzatnál a tartományi illetőségére igényüket bejelentik.

Kiskorú személyek tartományi illetőséggel az autonóm területen akkor bírnak, ha a törvényes atyjuk, ilyennek hiányában anyjuk az a/ [pont] alapján megszerezte a tartományi illetőséget, illetőleg megszerezte volna, ha életben lenne.

A b/ pontban előírt bejelentést a kiskorú helyett annak törvényes képviselője teszi meg.

Az erdélyi székelyek autonóm területén tartományi illetőséggel bíró személyek a román állam egész területén a román állampolgárokat megillető összes polgári és politikai jogokat gyakorolhatják. Az autonóm területen tartományi illetőséggel nem bíró személyek az autonóm területen ugyancsak gyakorolhatják a román állampolgárokat megillető összes polgári és politikai jogokat, azoknak a jogoknak a kivételével, amelyeket az alábbi cikkek kifeje-

zetten az autonóm területen illetőséggel bíró személyek részére tartanak fenn.

II. Az önkormányzat hatásköre

4. cikk

Amennyiben a jelen szerződés másként nem intézkedik, az autonóm területen is a törvényhozás joga a román államot, a kormányzati és közigazgatási teendők ellátásának joga viszont, ideértve a kormányrendelet alkotását is, az autonómiát is

E hatáskörök bármelyik oldalról való megsértése, vagy akár a román állam részéről a törvényhozásnak részletes rendelkezésekkel, akár az autonómia részéről a kormányzatnak magas elvű rendelkezésekkel túlságosan kiterjesztett mérvben [*sic!*], és az első esetben az autonómia, a második esetben a román állam jogos érdekeinek sérelmével való igénybe vétele [?] eseteiben a jelen szerződésben megállapított egyeztetési és esetleg hatásköri bíraskodási eljárásnak van helye az állam és az önkormányzat, mint ilyenek között.

5. cikk

Az önkormányzat hatáskörébe tartozik saját alkotmányának a jelen szerződés keretei között való megállapítása, illetve kiépítése, ideértve az autonóm törvényhozás, kormányzat és közigazgatás megszervezését, valamint a saját alkotmánya büntetőjogi biztosításáról való gondoskodást.

A jelen szerződés rendelkezései, minthogy azok az önkormányzat alaptörvényeként tekintendők, az önkormányzat törvényei közé becikkelyezendők.

Az autonóm terület lakosságának a tartományi és a helyi kormányzatokban való részvételét, beleértve a választójogot, továbbá az autonóm terület közigazgatási beosztását, a közigazgatási hatóságok és szervek megszervezésével együtt, minden fokon az autonómia szabályozza. Ugyancsak az autonómia szabályozza a jelen egyezmény keretein belül a tartományi illetőség kérdéseit, valamint nyilvántartását is

Az autonóm tartományi illetőséggel bíró személyek az autonómia szervei előtt teszik meg a nemzetiségi (anyanyelvi) hovatartozásuk és jogaik szempontjából esetleg szükséges nyilatkozatokat is. Általában a statisztikai adatgyűjtés joga az autonómia területén, bármily célú legyen is az, a végrehajtás tekintetében az autonómia jogkörébe tartozik.

6. cikk

Az autonómia közelebbi hatáskörébe tartozik mindenekelőtt a köznevelés, közoktatás, közművelődés és sport ügye, ideértve a kulturális és művészeti intézmények, színházak és mozgóképszínházak létesítését és fenntartását is. Ezekre vonatkozólag az autonómia az alábbiakból kitűnő korlátozásokkal, törvényeket, jogszabályokat alkothat és azokat ő hajtja végre.

Az iskolák tantervét és vizsgarendjét az autonómia szervei állítják össze és választják meg a használni kívánt tankönyveket, de a tantervet, vizsgaren-

det és tankönyveket jóváhagyás végett fel kell a román kormányhoz terjeszteniök. A román kormány az autonómia területen kívül működő megfelelő állami tanintézetekre előírt feltételeknél terhesebbeket az autonómia tanintézteinél sem követelhet. A román nyelvnek, mint tantárgynak tanítását legfeljebb olyan óraszámban követelheti, mint amilyenben az önkormányzati iskolák a magyar nyelvet, mint tantárgyat tanítják. Ha a román kormány az önkormányzatnak a jelen bekezdésben említettek tárgyában tett javaslatainak beérkezésétől számított 60 napon belül nem értesíti az önkormányzatot érdemi elhatározásáról, akkor a javaslatot véglegesen jóváhagyottnak kell tekinteni.

Az autonóm terület iskoláiban, beleértve bármely olyan vizsgát, amely a romániai egyetemekre és főiskolákra [való] felvétel feltétele, kizárólag az önkormányzat részéről kijelölt bizottságok előtt magyar nyelven történnek. Nem magyar anyanyelvűek szabadon választhatnak a magyar és román nyelv között.

Az autonóm terület román nyelvű lakosai részére minden községben, ahol gyermekeik száma a harmincat meghaladja, az ő nyelvükön tanító legalább egy elemi népiskoláról, az egész autonóm területen pedig legalább egy olyan középiskoláról kell gondoskodnia, amilyent a magyar nyelvű lakosok részére tartanak fenn.

7. cikk

A Székelyföldön honos egyházak, felekezetek jelenlegi kiváltságainak esetleges megváltoztatásához az autonómia beleegyezése szükséges. Az autonómia területén levő egyházak lelkeszei jövedelmének kiegészítésére vonatkozó kérdések az autonómia hatáskörébe tartoznak. A görögkath. és orth. egyházakat érintő szabályokat azonban a román kormány beleegyezése nélkül nem változtathatja a róm. kath. és protestáns egyházakra vonatkozóknál hátrányosabbakra.

8. cikk

Az első és másodfokú büntető és polgári bíróságok és vádhatóságok, valamint büntetőintézetek szervezése az autonómia hatáskörébe tartozik. Az autonóm bíróságoktól az állam legfelsőbb bíróságai elé vihetők mindazon ügyek, amelyeket az állam egész területén érvényes szabályok szerint a legfelsőbb bíróság elé lehet vinni. A vádhatóságoknak a román kormány a székelyföldi tárcanélküli miniszter közbenjöttével [sic!] utasítást adhat.

Polgári és büntetőügyekben a bíraskodást harmadfokon az erdélyi székelyek autonóm területére nézve is a román semmítőszék látja el, amelynek kebelében azonban külön tanácsok szervezendők az azon ügyekben való ítélethozatalra, amelyekben alsóbb fokon az autonóm területen bíróságok hoztak ítéletet. E tanácsok tagjaivá többségükben olyan bírák nevezendők ki, akik előzőleg az autonóm területen működő bíróságok tagjai voltak, az autonóm területen illetőséggel bírnak és a magyar nyelvet mind szóban, mind írásban tökéletesen bírják. Ezen tanácsok előtt magyar nyelven lehet tárgyalni s hozzájuk magyar nyelven lehet beadványokat beadni. Ezek az autonóm törvényeket is alkalmazni kötelesek.

9. cikk

Az anyagi büntetőjog szabályainak megállapítása az autonómia területére kiterjedően is állami jog ugyan, de az autonómia védelmére és az autonóm hatáskörbe tartozó ügyekben az önkormányzatnak is joga van saját területére érvényes szabályokkal egyes cselekményeket bűncselekményekké, vagy kihágássá nyilvánítani.

A büntető eljárás szabályozása is az állam hatáskörébe tartozik azzal a megszorítással, hogy az autonóm terület lakosainak [az] autonóm területen vagy az autonómia ellen bárhol elkövetett bűncselekményeit a rendes autonóm bírászkodás elől elvenni nem lehet.

Az első fokon autonóm területen lévő bíróságoktól elítélt személyeken a büntetést az autonómia felügyelete alatt lévő szervek hajtják végre.

10. cikk

A magánjog az állam törvényhozásának hatáskörébe tartozik, azonban a/ az öröklési jog,

b/ a családi jog a házasság megkötésére és felbontására vonatkozó szabályok kivételével,

c/ a bérletre és haszonbérletre vonatkozó jogszabályok,

d/ a telekkönyvre vonatkozó jogszabályok az önkormányzat hatáskörébe tartoznak, továbbá

e/ az önkormányzat állapítja meg a kereskedelmi társaságok kivételével a jogi személyek létesítésének és elismerésének feltételeit s azok meglétét a kereskedelmi társaságoknál is az autonómia szervei igazolják.

11. cikk

A kizárólag autonóm hatáskörbe eső ügyekre nézve az önkormányzatnak joga van a legfelsőbb fokon ítélkező közigazgatási bírászkodást szervezni. Az autonóm területen az állami szervek részéről intézett közigazgatási ügyekben a közigazgatási bírászkodást a román állam illetékes szervei intézik. A 8. cikk 2. bekezdésének rendelkezése a közigazgatási bírászkodást a román államban legfelsőbb fokon ellátó szervre is megfelelően alkalmazandó azzal, hogy az autonóm terület ügyeiben illetékes tanácsok tagjaivá csak olyan bírák, illetve közigazgatási tisztviselők nevezhetők ki, akik előzőleg az autonóm területen működő bíróságok bírái, illetve közigazgatási hatóságok tisztviselői voltak.

12. cikk

Az egyrészlől az autonóm bíróságok, illetve közigazgatási hatóságok, másrészlől az autonómián kívüli román bíróságok, illetve közigazgatási szervek közötti hatásköri összeütközések ügyében felerészben az előbbi cikk szerint az autonóm területre vonatkozó ügyekben ítélezésekre megalakított tanácsoknak autonóm tartományi illetőségű, felerészben a megfelelő legfelsőbb román ítélkező szervek többi tagjaiból a király részéről történő kijelöléssel alakított és a román semmítészék elnökének vezetésével működő különleges tanács ítélezik.

13. cikk

Az előző cikkben említett tanács ítélkezik az országos és önkormányzati hatáskörök között a 4. cikk értelmében előállható összeütközések esetében is

E bíraskodás megindítása vagy az állam miniszterelnökének, vagy az önkormányzat kormányzójának panasza alapján történhet.

A bíraskodás útjára való lépés előtt azonban ez összhang helyrehozását előbb az autonómia ügyeivel foglalkozó tárcanélküli miniszter, ha ennek nem sikerül, a román országgyűlés és az önkormányzat tartománygyűlésének 5-5 tagjából álló küldöttség egyezkedéssel kísérli meg.

14. cikk

A hadkiegészítési intézkedéseket az önkormányzat szervei hajtják végre. Hadműveletek esetét kivéve, az önkormányzat szervei intézik [a] nem katonai személyek vagyontárgyainak katonai célra történő igénybevétele is

A székelyföldi illetőségűek katonai szolgálatára és az ottani vagyontárgyak igénybevételeire vonatkozó szabályok nem lehetnek terheesebbek a Románia egyéb részeire vonatkozóknál.

A román kormány az autonóm tartományi illetőséggel bíró katonai személyeket együttesen osztja be katonai alakulatokba és ezek kiképzése s vezénylete anyanyelvükön történik. Ezek lehetőleg a Székelyföldön állomásoznak. Az ilyen alakulatoknál működő szolgálati ágakhoz lehetőség szerint olyan személyeket kell beosztani, akik autonóm tartományi illetőségűek. Gondoskodni kell arról, hogy az autonóm tartományi illetőségűeket olyan arányban osszák szét az összes fegyvernemek és szolgálati ágak között, mint ahogy az autonóm területen kívülieket szétosztják. A székelyföldiekből össze tevődő alakulatok tagjai a székely címet viselhetik.

15. cikk

Állami hatáskörbe tartozik mind törvényhozási, mind közigazgatási vonatkozásban a vasút, posta, távközeledés, [sic!] külkereskedelem és devizagazdálkodás ügye. Ezeknek az ügyeknek az intézésére azonban a Székelyföldön külön közigazgatási körzeteket és szerveket kell létesíteni, illetve a külkereskedelem és devizagazdálkodás szerveinél az autonómia aránylagos képviselétéről gondoskodni kell.

A fenti rendelkezés nem gátolja az autonómiát abban, hogy helyi vasutak létesítését engedélyezze.

Ütügyekben és vízügyekben azonban csak a törvényhozás joga tartozik országos hatáskörbe.

Az önkormányzat rádióvevőkészülékek használatát is engedélyezheti, ezek díjait beszedheti és saját maga leadóberendezést létesíthet. Idegenforgalma előmozdítására az autonómia megfelelő szervezet létesíthet.

16. cikk

Az iparügyi közigazgatás körébe, ideértve a bányászati, és kohászati, úgyszintén villamosenergia-gazdálkodással kapcsolatos közigazgatást, tovább-

bá az ipari, bánya kohóvállalatokban, valamint a villamosműveknél foglalkoztatott munkavállalókra vonatkozó munkaügyi igazgatás körében az egyébként az állam, a központi kormányhatóság, vagy más központi szerv, illetőleg ezek részéről megbízott szerv hatáskörébe utalt jogokat, az autonóm területen az önkormányzat, illetőleg a részéről kijelölt szerv gyakorolja.

A háziiparra vonatkozólag a törvényhozás joga az önkormányzatot illeti.

17. cikk

A földművelés (erdészet) körében az állat- és növényegészség-ügyi kérdések kivételével, az önkormányzatot illeti a törvényhozás joga.

18. cikk

Népjóléti vonatkozásban az önkormányzatot illeti a törvényhozás joga is, az általános szociális (pl. szegényügyi), a gyermekvédelmi, kisdédóvási és társadalombiztosítási ügyek tekintetében. A társadalombiztosítási bíráskodás is az önkormányzat hatáskörébe tartozik.

19. cikk

A pénzügyek terén az önkormányzat törvényhozásának jogkörébe tartozik:

a/ az önkormányzat költségvetésének és zárszámadásának megállapítása,
b/ kölcsönöknek az önkormányzat, illetve szervei részére való felvétele,
c/ önkormányzati adók, közszolgáltatások [*sic!*] és egyéb jövedelmi források bevezetése.

Az önkormányzat kormányzati és közigazgatási hatáskörébe tartozik az országos pénzügyi törvények végrehajtása, ehhez képest az összes adók kivétele, kezelése és behajtása is

20. cikk

Az önkormányzat területén az államnak, valamint az állami érdekeltségeknek (önálló hatósági és jogi személyiségű pénztáraknak) ingatlanai és tartozékai, üzemei, vállalatai, érdekeltiségei és jogosítványai tekintetében a tulajdonjog, továbbá a természeti kincsek kihasználásának joga a jelen egyezmény becikkelyezésének napján az autonóm tartományra száll és ilyen tulajdonjogot vagy kihasználási jogot a román állam, illetve annak joga alapján bármely érdekeltség vagy önálló kezelésű szerv csak az autonómia hozzájárulásával szerezhet.

21. cikk

Az autonómia pénzügyi forrásai a következők:

a/ az autonómia területén a román törvényekben szabályozott módon beszedett közvetlen és közvetett adók, illetékek és díjak,

b/ a 19. cikk c/ pontjában említett önkormányzati adók, közszolgáltatások és jövedelmi források,

c/ a 20. cikk értelmében az autonómiát illető tulajdonjogokból és szanalási jogból eredő jövedelem,

d./ a tartomány részéről felvett kölcsönök,

e./ a román állam költségvetéséből az alábbi cikkek értelmében juttatott hozzájárulás.

22. cikk

Románia kötelezi magát arra, hogy az autonóm területen az autonóm kormányzat útján olyan mérvű beruházásokat eszközöl és az autonóm kormányzattal egyetértésben olyan gazdaságpolitikai intézkedéseket tesz, ideértve a külkereskedelemre vonatkozókat is, amelyek az autonóm terület gazdasági életének és pénzügyi teljesítő képességének az országos (erdélyi) színvonalra való emeléséhez szükségesek abból a célból, hogy a tartomány saját bevételi forrásaiból kiadási szükségleteit minél nagyobb mértékben fedezhesse.

A román állam, tekintettel arra, hogy az autonómia területével kapcsolatos pénzügyi bevételek egy része nem az autonómia szerveihez, hanem az állam szerveihez folyik (pl.: vámok, egyes közvetett adók), továbbá az autonómia pénzügyi teljesítőképességének fokozására is szükség van, az alábbiak szerint kiszámított hozzájárulást adja az autonóm tartománynak:

A román állami költségvetés kiadási előirányzatának összegét, beleértve a póthiteleket az Erdélyre és az államterület többi részére eső kiadásokra szét kell választani a két terület előirányzott egyenesadóinak arányában. Az így Erdélyre jutó részt pedig lélekszám szerint az önkormányzat és a többi erdélyi terület között kell megosztani.

A román állam összes évi nyers bevételéhez hozzá kell adni az állami üzemek, önálló kezelésű pénztárak, vállalatok stb. tiszta bevételét, továbbá az önkormányzatnak a 21. cikk a/ és c/ pontjaiban említett bevételeket és le kell venni az egész államterület vasúti és postai bevételeit. Az így mutatkozó összegből az állam annyit köteles az autonómia részére juttatni, mint ahányad részét a Székelyföldön az előző évben szedett egyenes, nem önkormányzati adók az egész román állam területén az előző évben szedett hasonló adóknak kiteszik.

A fentiek szerint kiszámított arányszám nem lehet az autonómiára hátrányosabb annál az aránynál, amellyel saját lakossága az egész román államterület lakosságának számához viszonyul.

A hozzájárulás az autonómia önálló pénzügyi gazdálkodásának első egész vagy töredék évében nem lehet kisebb a román állam nyers bevételei és az állami üzemek, önálló pénztárak, vállalatok tiszta jövedelme összegének egyhuszad részénél.

A fenti hozzájárulást évi tizenkét részletben minden hó első felében kell az autonómia pénztárába befizetni.

23. cikk.

A román állam részéről a fenti cikk értelmében az önkormányzatnak adandó hozzájárulás összegét minden évben a 13. cikk második bekezdésében szabályozott ötöt tagú küldöttség számítja ki a román kormány, illetve a tartományi kormányzó részéről rendelkezésre bocsájtott adatok alapján.

Mindaddig, míg a fenti bizottság új hozzájárulási arányt meg nem állapít, a korábbi időszakban érvényes arálynak megfelelően kell a havi hozzájárulási összeget kifizetni.

III. Az önkormányzat szervei és az ezzel összefüggő állami szervek

24. cikk

Az autonóm területen a hatóságok és intézmények hivatalos nyelve a magyar, azonban a román nyelvet a bíróságok, állami, valamint önkormányzati szervek előtt és a tartománygyűlésen, valamint az önkormányzati testületekben szabadon lehet használni.

25. cikk

Az önkormányzat tisztviselőinek és alkalmazottainak kinevezése, illetőleg választása, valamint felügyelete az önkormányzat hatáskörébe tartozik, ideértve az autonóm tartomány bíróságainál működő bírákat, valamint az autonóm tartomány nevelő- és tanintézteiben működő alkalmazottakat is

26. cikk

Az autonóm ügyekben a törvényhozó hatalmat a tartománygyűlés gyakorolja, amelynek ötven tagját négy évi időtartamra az autonóm területen tartományi illetőséggel bíró és életük 21. évét betöltött ottani lakosok választják az általános, egyenlő, közvetlen, titkos, és aránylagos választás elve szerint. Képviselőnek csak az autonóm területen tartományi illetőséggel bíró személy választható. Ezenfelül a tartománygyűlés tagjai sorába még öt román állampolgárságú közéleti kiválóságot meghívhat tagjául, ha nem is bírnak tartományi illetőséggel. Mindezeket a képviselőket ugyanaz a mentelmi jog illeti meg Románia területén, mint amilyen a román állam törvényhozó testületének tagjait.

A tartománygyűlési választójog és választási eljárás szabályozásáról az autonóm törvényhozás az előző bekezdés korlátai között intézkedhet. Saját ügyrendjét a tartománygyűlés maga állapítja meg.

A tartománygyűlés részéről hozott autonóm törvényeket a román király erősíti meg. A megerősítés csak akkor tagadható meg, ha a tartománygyűlés a jelen szerződésben meghatározott hatásköröket túllépi, vagy ha az autonóm törvény tartalma Romániának nemzetközi szerződésben vállalt kötelezettségével ellenkezik.

A román király a román kormány javaslatára a tartománygyűlést feloszthatja, de ebben az esetben az új választást akként kell megtartani, hogy az új tartománygyűlés a felosztatás napjától számított hat héten belül egybeülhessen.

27. cikk

Az autonóm tartomány élén az autonóm kormányzó áll, akit a tartománygyűlés választ a tartományi illetőséggel bíró személyek közül titkos szavazással és tisztében a román király erősíti meg. A megerősítés csak akkor tagadható meg, ha a választás a cikk rendelkezéseinek megsértésével történik.

A tartományi kormányzó az összes autonóm ügyek legfőbb intézője és képviselője. E mellett megilletik a tartománygyűlés összes jogai, ideértve a mentelmi jogot is, amely őt hivatalnokoskodása idején mindig megilleti. Felelős a tartománygyűlésnek, és ha az bizalmatlanságát nyilvánítja vele szemben, tisztéről lemondani köteles.

28. cikk

Románia az erdélyi székelyek autonóm területének a román törvényhozó testületekben olyan számú képviselőt biztosít, amely az autonóm terület lakossága és az állam összes lakossága között számarányának megfelel. A választás, illetőleg kinevezés a román királyság törvényeinek megfelelően történik.

29. cikk

Az autonóm tartomány és a román állami kormány összeműködésének [sic!] biztosítására a román kormányba székelyföldi tárcanélküli miniszter nevezendő ki, aki szavazati joggal bíró tagja a román minisztertanácsnak. A román parlamentnek felelős, és közvetíti az érintkezést egyrészt a román király és a királyi kormány, másrészt az autonóm tartománygyűlés és a tartományi kormányzó között.

A tárcanélküli miniszter gyakorolja az önkormányzattal szemben a román kormánynak azt a jogát, hogy az önkormányzat szerveitől annak ügyeire jelentést kívánjon.

30. cikk

Románia kötelezi magát arra, hogy az erdélyi székelyek autonóm területén azoknak az ügyeknek az intézésére, amelyek nem tartoznak a jelen szerződés értelmében az autonómia hatáskörébe sorolt ügyek közé, csak olyan tisztviselőket és alkalmazottakat fog alkalmazni, akik a magyar nyelvet mind szóban, mind írásban jól bírják. Kívánatos, hogy mindezeket javarészt a tartományi illetőséggel bírók közül alkalmazzák.

Azoknak a román minisztériumoknak kebelében, amelyeknek hatáskörébe olyan ügyek tartoznak, amelyek nem autonóm hatáskörbe tartoznak, az erdélyi székelyek autonóm területe ügyeinek intézésére külön osztályok szervezendők, vagy előadók alkalmazandók. Ezekben az osztályokban szintén csak olyan tisztviselők és alkalmazottak működhetnek, akik a magyar nyelvet mind szóban, mind írásban bírják.

IV. Záró rendelkezés

31. cikk

Románia kötelezi magát, hogy a fenti cikkek rendelkezéseinek teljes szövegét a jelen szerződés hatálybalépésétől számított egy esztendőn belül törvénybe iktatja. Egyben kötelezi magát arra, hogy az említett törvény végrehajtására [*sic!*] szükséges törvényeket és más jogszabályokat egy éven belül életbe lépteti, s mind a törvényeknek és más jogszabályoknak hatóságai útján való lelkiismeretes, késedelem nélküli végrehajtásáról minden rendelkezésre álló eszközzel gondoskodik akként, hogy a tartománygyűlés az életbe léptetéstől számított hat hónapon belül összeülhessen.

Románia kötelezi magát arra, hogy a jelen szerződéssel ellenkező törvényt vagy rendeletet nem alkot és azzal ellenkező hatósági intézkedést nem tesz és nem tűr.

32. cikk

Románia hozzájárul ahhoz, hogy a fenti cikkek rendelkezései az Egyesült Nemzetek Szervezetének garanciája alá helyeztessenek és a nemzeti kisebbségek védelme tárgyában részéről napjánban kötött szerződés III. fejezete 1. címében foglalt rendelkezések a jelen szerződés végrehajtása tekintetében is alkalmaztassanak.

Románia eleve hozzájárul ahhoz is, hogy az Egyesült Nemzetek Szervezetének bármely tagállama joghatállyal felhívhassa a Biztonsági illetve a Gazdasági és Szociális Tanács figyelmét a jelen szerződésben foglalt kötelezettségek valamelyikének bárminemű megsértésének veszélyére és hogy ilyen esetekben az Egyesült Nemzetek Szervezetének illető szerve az ügygel feltétlenül foglalkozzék.

Románia hozzájárul ahhoz, hogy abban az esetben, ha a jelen szerződés cikkeire vonatkozó jogi vagy ténykérdésekről Románia és az Egyesült Nemzetek Szervezetének bármely tagállama között véleménykülönbség merülne fel, ez a véleménykülönbség jogi jellegű vitának tekintessék és akár Románia, akár az Egyesült Nemzetek Szervezetének illető tagállama által végleges eldöntés végett a Nemzetközi Bíróság elé legyen vihető.

A jelen szerződés rendelkezésein kívül a Székelyföldön is igénybe vehetők lesznek az általános nemzetközi kisebbségvédelmi szerződés szabályai, amennyiben a jelen szerződés rendelkezései az ottani kisebbségek részére meszebbmenő védelmet nem biztosítanak.

34. cikk

A jelen szerződés rendelkezéseit a román törvényhozás és az önkormányzat tartománygyűlésének egyetértő állásfoglalása esetén is csak az Egyesült Nemzetek Szervezete Biztonsági Tanácsának az Alapokmányában a határozathozatalra megkívánt módon nyilvánított hozzájárulásával lehet megváltoztatni.

(Közzéteszi: Vincze Gábor)

DEMÉNY LAJOS

A Székely Oklevéltár új sorozata

Mielőtt a Székely Oklevéltár új sorozata eddig megjelent két kötetéről és a nyomdában lévő harmadik kötetéről, valamint a kiadvány közeli és távlati tervéről írnék, szükségesnek tartom tájékoztatni a kedves olvasót az előzményekről és körülményekről, amelyekben kiadásra került az új sorozat első két kötete.

1971 nyarán a Román Akadémia bukaresti N. Jorga Történettudományi Intézete keretében felállították a Nemzetiségtörténeti Osztályt. Munkaprogramja meghirdeti a *Székely Oklevéltár* újrakezdését. „Több megbeszélés tárgya volt a *Székely Oklevéltár* új sorozatának elindítása. A viták során olyan elgondolás született, hogy az új sorozat ne legyen csupán folytatása a réginek, azaz ne szorítkozzék csak a székelyekre vonatkozó okleveles anyag közzétételére, hanem ölelje fel a székely székek naplóit, az összeírások és lustrák anyagát, a székely városi, kézműipari és kereskedelmi életet tükröző források kiadását. Mivel az okleveles anyag kiadásának kellő előkészítése sok időt igényelne, úgy döntöttünk, hogy még ez évben (1971-ben) hozzáfogunk Udvarhelyszék XVI. század végi magyar nyelvű jegyzőkönyveinek előkészítéséhez. A Székely Oklevéltár új sorozatának első három-négy kötete tehát ezt az anyagot ölelné fel. Tervünk szerint két éven belül az első kötet már az olvasók kezében lesz. E nehéz és felelősségteljes munka irányítását Pataki József egyetemi tanár vállalta” (Demény Lajos: *Nemzetiségtörténeti munkaprogram*. Korunk 1971. 8. szám. 1131. old.)

Ezek szerint 1973-ban a *Székely Oklevéltár* új sorozata első kötetének meg kellett volna jelennie. Mire a kiadásra kész szöveg nyomdafestéket látott, bizony nem két év, hanem tizenkettő telt el Újra azoknak volt igazuk, akik a Nemzetiségtörténeti Osztály felállításához fűzött derűlátást megkérdőjelezték.

Igaz ugyan, hogy a kezdeményezést (amelynek elindítója az akkori bevett szokások szerint csak az RKP főtitkára lehetett) nagy figyelem kísérte. Még az osztály létrehozásának napján az új osztály vezetőjét felkereste a Román Televízió és az esti híradásban közvetítették nyilatkozatát. A rendelkezésére álló másfél perc alatt a nemzetiségtörténeti kutatás elodázhatatlan feladatai között megemlítette a Szabó T. Attila szerkesztette *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*, a Gustav Gündisch összeállította *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* V. és következő kötetek sürgős kiadását, az erdélyi magyar elbeszélő források közlését és másokat is Ezek között első helyen állott a *Székely Oklevéltár* új sorozata.

1973 elejére kiadásra készen állott az 1577 és 1590 közötti korszakot magában foglaló udvarhelyszéki bíraskodási jegyzőkönyvek szövege. Ám a Román Akadémiai Kiadó elzárkózott a kézirat kiadásától. Bár 1975-ben kiadta az *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* V. kötetét, de a *Székely Oklevéltár* első kötete kéziratának kiadását különféle ürügyekkel halogatta. Ekkor talált rá e sorok írója arra a titokban tartott belső jelentésre,

amelyet még az ötvenes évek végén maga Eugen Stanescu, a Román Akadémia Kiadójának akkori igazgatója készített az *Urkundenbuch* V. kötetének kiadásával kapcsolatban. Természetesen ellenezte a közlést. Szerinte Gustav Gündisch professzor, a közismert erdélyi szász kutató és a kötet szerkesztője egyoldalúan válogatta ki a kiadásra előkészített okleveleket. Noha azt Eugen Stanescu jól tudta, hogy jelentésével félrevezeti a döntést hozó fórumokat, és persze egyetlen példát sem tudott felhozni arra, hogy Gustav Gündisch legalább egy, az erdélyi szászok történetére vonatkozó oklevelet mellőzött volna, mégis azt állította, hogy a szerző csak azon oklevelek szövegét vette fel a kötetbe, amelyek a szász felsőbbrendűséget bizonyítják Erdélyben a románokkal szemben. A hosszú, csaknem harminccsalas jelentésben részletesen kifejtette, hogy nemzetiségtörténetre nincs szükség, és az ilyen kutatások csak a „mesterséges szeparatizmust” táplálnák, mivel szerinte sem az erdélyi szászoknak és annál kevésbé az erdélyi magyaroknak nem volt saját történelmük. Történelmi múltjuk csak függeléke az egységes és oszthatatlan román történelemnek. A nemzetiségtörténeti kutatás csak az osztályellenség ügyét szolgálja, a „román nép és a nemzetiségek testvéri egységének bomlasztását”.

Külön helyet foglalt el ebben az „érvelésben” a *Székely Oklevéltár* kérdése. A jelentés szerzője szerint az *Urkundenbuch* következő kötetének a kiadása már csak azért is elkerülendő, mert közlése bátorítaná a szeparatista és irredenta erdélyi magyar történészeket, hogy kezdeményezzék a románellenes *Székely Oklevéltár* folytatását.

Eugen Stanescu jelentése nyomán az ötvenes évek végén és a hatvanas évek kezdetén végleg levették a napirendről az *Urkundenbuch* folytatását. Az csak az erkölcsi perverzitás példaképe, hogy amikor az NSZK és a Ceausescu-féle Románia közötti viszony a történelem verőfényes oldalára került, Eugen Stanescu terjesztette és hitette el a németekkel, az erdélyi szászokkal, hogy ő mindig is az *Urkundenbuch* folytatásának a híve volt, harcolt is ezért, de küzdelme eredménytelen volt a sztálinista cenzúrával szemben. Mi több, „érdemeiért” több évre szóló Humboldt ösztöndíjat kapott a németektől mint az *Urkundenbuch* folytatásáért küzdő hős.

Csupán azért említettük meg mindezt, mert amikor a *Székely Oklevéltár* új sorozata első kötetének kiadásáról, illetve ki nem adásáról döntöttek a Román Akadémiai Kiadó javaslatára, az Eugen Stanescu jelentést újra előszedték és „érveit” felhasználták.

Így aztán az 1973-ban Demény Lajos és Pataki József által összeállított kötet kézírata tíz évig fekdűt a Román Akadémiai Könyvkiadónál, illetve az általuk elküldött példányok a pártszervek és a hivatalosan nem létező cenzúra különféle fiókjában porosodtak. Közben a Nemzetiségtörténeti Osztály vezetőjének is be kellett látnia, hogy ezt az osztályt a Történettudományi Intézet keretében, az intézet vezetősége és Tudományos Tanácsa minden jóindulatú támogatása ellenére nem azért állították fel, hogy valóban a romániai nemzeti kisebbségek történetét kutassa és az elkészített kéziratokat kiadja, hanem pusztán a külföldnek szánt propaganda céljából. Közismertté vált az osztályvezető válasza a kérdésre: mit csinálsz?; a válasz, ha a kérdés nem a szokásos udvariasságból fakadt, mindig egy és ugyanaz volt: Azt csinálom, amit, ha nem csinálnék, háromszoros fizetéssel honorálnák meg.

Álljon itt csak néhány adat arról, hogy miként próbálták elvenni az osztály munkatársainak és vezetőjének a kedvét attól, hogy nemzetiségtörténeti kutatást folytassanak. A Nemzetiségtörténeti Osztály egyetlen román belső munkatársát, aki az erdélyi századok történetét kutatta és értékes tanulmányt készített el a XVI. századi brassói céhekről, 1976-ban eltávolították az intézetből, sőt új munkahelyén megfosztották aláírási jogától. Neve alatt semmit sem közölhetett, még a legártalmatlanabb bibliográfiai kiadványokat sem.

Amikor az osztály vezetője megkereste a zsidó és a szerb szakembereket, közöttük nem egy jó ismerősét, hogy külső munkatársként vegyenek részt a nemzetiségtörténeti kutatásban, pontosabban, hogy a zsidó szakemberek készítsenek tanulmánykötetet a romániai zsidóság történetéről, azokat eltanácsolták a megbízás vállalásától. Maga a Társadalom- és Politika Tudományi Akadémia akkori elnöke figyelmeztette az osztály vezetőjét, hogy tervétől álljon el, mert a pártvezetőség általa is elfogadott utasítása értelmében Romániában zsidó nemzetiség mint olyan nem is létezik, és ne teremtsen mesterségesen különben ismeretlen nemzeti kisebbségeket. Kérdésére, hogy ez esetben mivel indokolható Romániában az egyre nyilvánvalóbbá lett antiszemitizmus, érdembeli választ nem kapott. Helyette viszont a tiltó utasításról értesítették az intézet vezetőségét és párt alapszervezeti büroját. Mi több, amikor maga az osztályvezető kezdte összegyűjteni az erdélyi levéltárakban található forrásokat a zsidók történetéről, a megyei levéltárak igazgatói utasítást kaptak, hogy ilyen forrásokat ne szolgáltatassanak ki neki. Egyes megyei levéltári igazgatók ezt már úgy értelmezték, hogy a N. Iorga Történettudományi Intézet nemzetiségtörténeti osztályvezetőjét be se engedjék a levéltár épületébe, annak ellenére, hogy az intézet igazgatója részéről, aki mellelleg az RKP Központi Bizottságának is tagja volt, ilyen értelmű levéllel rendelkezett.

Kezdetben a felkért romániai szerb történészek is igenlő választ adtak az osztályvezető felkérésére, hogy külső munkatársként tanulmányokat készítsenek a romániai, főleg bánági és Krassó-Szörény vidéki szerbek története köréből. Ennek ellenére az együttműködés, számunkra ismeretlen okok miatt, elmaradt.

Tetőzte mindezt a N. Iorga Történettudományi Intézet ellen 1976 nyarán foganatosított intézkedés. Ennek keretében eltávolították a kutatói személyzet negyed részét, közöttük nem egy kiváló szakembert, megszüntették az intézet hagyományos osztályait és az osztályvezetői állásokat. Így 1976 nyarától formailag már nem létezett Nemzetiségtörténeti Osztály sem. Egyesek szerint éppen ezen osztály tevékenysége váltotta ki a radikális átszervezést. Ebben nem kis része volt az akkori Párttörténeti Intézet vezetőségének, illetve azon személyeknek, akik jó kapcsolatban voltak a párt főtitkárával.

Ugyancsak 1976 tavaszán másik kellemetlen meglepetésben volt része a Nemzetiségtörténeti Osztálynak. Még 1974 végére elkészült – Bodor András professzor, Imre István egyetemi előadó tanár és az alulírott szerkesztésében – annak a 14 tanulmányt magában foglaló tanulmánykötetnek a kézírata, amelynek eredeti címe ez volt: *Tanulmányok a romániai magyarság történetéből*. Ám a kiadás késett, noha a Politikai Könyvkiadó Bitay Ödön által vezetett Nemzetiségi Szerkesztősége mindent elkövetett mielőbbi megjelenése céljából. A két évig tartó huzavona ürügye két tanulmány volt. Mindkettő új

és ismeretlen régészeti leleteket foglalt magában a magyarok letelepedéséről Erdélyben. Mindent megmozgattak annak érdekében, hogy ezt a két tanulmányt kivetessék a kötetből. Vége-hossza nem volt a véleményezéseknek. Végül ezek szövege jóval meghaladta a két tanulmány terjedelmét, és annak ellenére, hogy a kora feudális kori régészet legjobb román szakértője, Ion Nistor, a Román Akadémia levelező tagja kedvező szakvéleményt készített róluk, a nem szakemberek véleménye kerekedett felül. A hivatalosan nemlétező cenzúra nem engedélyezte a két tanulmány közlését, sőt a hozzájuk csatolt fontos szemléltető anyagokat „elvesztették”.

Az utolsó pillanatban újabb kellemetlenség érte a kötet szerkesztőségét. Felhasználták a kötetet koordináló Bányai László akadémikus és a Nemzetiségtörténeti Osztály vezetője közötti sajnálatos félreértésen alapuló feszültséget. Az előbbi javaslatára megváltoztatták a kötet címét. Az új interetnikus viszonyok ferde nézetét tükröző cím így hangzott: *Tanulmányok a magyar nemzetiség történetéből és testvéri együttéléséből a román nemzettel*. Amikor az osztályvezető elfogadta a címet abból a megfontolásból, hogy két önálló közösség szerepel benne: a román nemzet és a romániai magyar nemzetiség, a kezdeményezők vérszemet kaptak. A kötet már ki volt nyomva, amikor a terjesztés jóváhagyására került sor, egy újabb címre jött utasítás. Az új változat: *Tanulmányok a magyar és székely (sic!) nemzetiségek történetéből és testvéri együttélésükről a román nemzettel*. Az utasítás állítólag a párt főtitkárától származott. A Nemzetiségtörténeti Osztály vezetője visszavonta a kötethez írt Bevezetőt és megtagadta, hogy neve a kötet szerkesztőbizottságában megjelenjen. A nyílt szembeszegülést nem rejtette véka alá, inkább minden úton terjesztette azt. Tiltakozását írásban átadta a Politikai Könyvkiadó vezérigazgatójának, Walter Romannak. Közösséget vállaltak vele a kötet szerkesztőbizottságának többi tagjai, beleértve Bányai Lászlót is, valamint a szerzők többsége. Így aztán maradt a régi cím, illetve annak második változata, amely maga is képtelenség volt. Ám a szembeszegülésnek az ára az lett, hogy a következő kötet kéziratát öt évig tartó huzavona, átdolgoztatás, jelentés és feljelentés, tortúra és fenyegetés után letiltották, a Politikai Kiadó Nemzetiségi Osztálya éléről Bitay Ödönt eltávolították, a Nemzetiségtörténeti Osztály vezetőjétől ideiglenesen megvonták a közlési jogot.

Részletesebben számoltam be ezekről, mert mindez közvetlenül érintette a *Székely Oklevéltár* új sorozatának sorsát. Kibújt a szeg a zsákból. Az 1919-ben a trianoni béke előkészületein dolgozó román kormánybizottság megrendelésére elkészült az a tanulmány, amelynek értelmében már nem csupán a moldvai csángók, hanem a székelyek sem magyarok. Az előbbieket „Moldvában elmagyarosított románok”, az utóbbiak, vagyis a székelyek pedig önálló, a magyar nemzettől idegen nemzeti közösséget alkottak volna. Ez a nézet került a román köztudatba a harmincas évek végén folytatott fasisztoid vérvizsgálat nyomán kifejtett széles propagandakampány hatása alatt.

E nézetet magáévá tette a romániai kisebbségekkel és elsősorban a romániai magyarsággal szemben sovén álláspontra helyezkedett pártpropaganda. A Párttörténeti Intézet, a diktátor testvére által vezetett Hadtörténeti Intézet teljes fegyverzetben lépett fel és nyíltan hirdette, hogy a székelyek nem

magyarok. A fasiszta propaganda fegyvertárából elővették már azt „a vérvizsgálati kutatásokra alapozott eredményt” is, hogy a székelyek tulajdonképpen „erőszakkal elmagyarosított dákok”. Már szó esett arról is, hogy létezne külön, a magyartól teljesen eltérő székely nyelv is. A székelyek magyarságát tagadták olyan közismert román történészek is, mint Stefan Pascu akadémikus.

Mindez az 1977 január elején tartandó népszámlálás előkészítésének légkörében történt. E sorok íróját nem érte meglepetésszerűen a közlési tilalom, ugyanis székely történeti tanulmányaiban éppen az ellenkezőjét hirdette. Azt is tudomására hozta a népszámlálást előkészítő statisztikai hivatalnak és különbizottságnak, hogy teljesen üresjárat és felesleges idő- és energiapazarlás az egész propaganda a székelyek nemmagyarságát illetően, mert maguk a székelyek mindenképp jobban tudják, hogy melyik nemzethez tartoznak. Egyik neves, a két világháború között élt román jogász és kiváló közíró szavait idézve megemlítette, hogy a természetellenes propaganda évszázadokon át sem vezet a várt eredményhez, és hogy épp az ellenkező hatást váltja ki. Lehet, írta ezt C. G. Costa-Foru, mert róla van szó, hogy sikerül pénzzel, kiváltságokkal vagy megfélemlítéssel pár száz opportunistát megnyerni a kétes ügynek, de a szembenálló nemzeti közösség soraiból verbuvált áruló opportunistákra nem lehet és hosszú távon nem érdemes interetnikus kapcsolatot építeni. Nem lehet szerinte, mert aki természetadta hovatartozását mulandó anyagi, erkölcsi vagy más kedvezmények árán kész elárulni, annak már nem lesznek és nincsenek gátlásai a tekintetben, hogy bármikor azokat is elárulja, akik megvásárolták, ha akad valaki, aki az árulásért többet fizet.

A már említett légkörben a jelen sorok írójának nem voltak illúziói, hogy a romániai magyarságtörténeti tanulmányok második kötetében közlésre szánt tanulmánya C. G. Costa-Foruról nyomdába kerül. Nyugodt lelkiismerettel számolhatott be 1976 decemberében, hogy a székelyek nemmagyarságát hirdető sovén propaganda, hatvan év leforgása alatt kevesebb mint 350 magát nem magyar, hanem különálló székely nemzetiséginek valló egyént szült Romániában. A szám maga is gyanút keltő, mert figyelemmel kell lenni a népszámlálók törekvésére, hogy ez a szám minél nagyobb legyen. Lehet, hogy a párt- és biztonsági apparátusban dolgozó székelyek elenyészően kis része vállalja magyar nemzetiségi hovatartozása megtagadását, ám ez a szám minden propaganda és nyomás ellenére nem sokkal fogja meghaladni az ezer személyt. Valójában ez be is következett. Az 1977. január 7-én tartott népeségi összeírás hivatalosan közölt adatai 1064 magát székely nemzetiségűnek valló személyt tartanak számon.

A hiszékeny nemzetiségtörténeti osztályvezető abban tévedett viszont, hogy akkor még nem ismerte fel, hogy a hivatalos álláspont kreálta székely kérdés és a *Székely Oklevéltár* új sorozata kötetei kiadásának késleltetése között szerves volt az összefüggés. Volt ennek a hiszékenységnak, ha úgy tetszik, naivságnak egy az ügyre nézve kedvező hatása. További munkára sarkallta a *Székely Oklevéltár* újabb kötetei kiadásra készítő két-három szerzőt, abban a hitben, hogy egyszer csak sor kerül az elfekvő kéziratok kiadására, ám az el nem készült kéziratok nyomdafestéket soha sem fognak látni. Míg az előbbi csak remény maradhat, az utóbbi teljesen biztos! Ebben a fáradozásaikban a oklevéltár szerkesztői maguk mellett érezték a romániai magyar tör-

ténészek egyre csökkenő, de mondhatni megszállt tagjait, érezték, élvezték a munkájuk iránti tiszteletet, megbecsülést és a velük szemben megnyilvánuló rokonszenv megannyi jelét, még abban a zord gyergyói tél idején az erdő kellős közepén tartott író-olvasó találkozón is, amelyre egy fakitermelő munkásokat szállító autóbuszban került sor, és ahol a 8–10 órás kemény fizikai munkát végző székely favágók hosszú órákig tartó, éjszakába nyúló találkozón faggatták a *Székely Oklevéltár* egyik szerkesztőjét. Mindez táplálta önbizalmukat, meggyőződésüket, hogy munkájuknak van és lesz értelme, fogantja.

Tapasztalták a bizalom, a segítőkészség megannyi jelét, amikor az első kötet végre nyomdába került. A szigorú és kiadványunkat féltő lektorálás András János szerkesztő részéről, a Kriterion Könyvkiadó akkori igazgatójának, Domokos Gézának a bátorsága, hogy a kiadást kezébe vegye, diplomáciai érzéke a kiadás elé állított nehézségek elhárításában, a nyomdai szedők figyelmessége, a korrektorok, a technikai szerkesztő és grafikus példás munkája, a történész kollégák és mindenekelőtt Kiss András, volt levéltáros segítőkészsége, később a könyvterjesztők fáradozásai valóságos közüggé tették a *Székely Oklevéltár* új sorozatának megjelenő első két kötetét. Egyszerű emberek százai, ezrei vásárolták meg a kimondottan szakembereknek, a legszigorúbb értelemben tudományos igénnyel vagy legalábbis szándékkal készült kiadványt, amelyből a leadott megrendelés meghaladta a huszonötzres példányszámot.

Ez a gazdag és feledhetetlen élmény életre szólóan kárpótolta a szerkesztőket, pontosabban feledtette a sok tortúrát, amelynek keserű ízű poharából a kiadvány szerkesztőinek, kiadóinak volt mit lenyelniük több mint egy évtizeden át

Már a fentiekből is kitűnik, hogy tényleg naivság volt a Nemzetiség-történeti Osztály vezetője részéről a remény, hogy a Román Akadémiai Kiadó valóban kiadja a *Székely Oklevéltár* új sorozatát, és ezzel sikerül megtörni a magyar nyelvű kiadványokkal szembeni felszámolás politikáját, noha épp az ellenkezőjét mind több jel és főleg intézkedés aggasztóan bizonyította. Előbb felszámolták a Román Akadémiai Kiadó Hajós József vezette kolozsvári szerkesztőségét. Ezután a hatvanas évek elején a kiadó megtagadta bármilyen magyar nyelvű tudományos munka kiadását, míg végül éppen 1976-ban összehívták azt a tanácskozást a Román Akadémia elnökségén, amelynek eredeti célja a több mint 70 akadémiai folyóiratból az egyetlen magyar nyelvű, évente négyszer megjelenő Nyelv- és Irodalomtörténeti Közlemények függesztése volt.

Amikor eredetileg a legmagasabb szinten elfogadták a Székely Oklevéltár új sorozatának a kiadását, a döntést hozó személyek tájékoztatlansága játszott bizonyos szerepet. Azt hitték ugyanis, hogy a kiadvány már magában bizonyítani fogja, hogy a székelyek nem magyarok. A közlésre előkészített magyar nyelvű bíraskodási jegyzőkönyvek a ferde elképzelés tarthatatlanságára szolgáltattak döntő érveket, ugyanis a beszélt magyar nyelvet rögzítették mind a tanúvallomások, mind a felperesek előadott keresete és az alperesek válasza jegyzőkönyvbe történő foglalásával. Nem véletlen, hogy az 1976-ban a Molnár József és Simon Györgyi szerkesztette *Magyar nyelvemlékek* című

akadémiai kiadványba felvették az 1589. december 12-én Udvarhelyszék bíráskodási jegyzőkönyvében található tetemrehívás szövegét, a Szék ezzel kapcsolatos ítéletével egyetemben.

Ezzel tulajdonképpen már jeleztük a kiadvány fontosságát nem csupán a történész szakemberek, hanem a nyelvészek és a néprajzos kutatók számára is.

Párját ritkító forrásról van szó, amelyet a kutatók eddig Szabó T. Attila, Imreh István és Pataki József kivételével nem használtak fel.

A több kéz által írt bíráskodási protocollumok/jegyzőkönyvek szövege, betűhű kiadásának előkészítése alaposan próbára teszi még a paleográfiában jártas szakembert is

A ránk maradt, igen bőséges mennyiségű részek bizonyítják, hogy az eredeti bíráskodási jegyzőkönyvek megszenvedték az idők mostohaágát. Az első súlyos veszteség akkor érte a székelyudvarhelyi Székelytámadt, a későbbi Csonka várban őrzött jegyzőkönyveket, amikor 1599. november elsején a zendülő székelyek, a jegyzőkönyvekben rögzített tanúvallomások szerint főleg a csikiak, feldúlták, felgyújtották és lerombolták a várat. A támadásban feldúlták és szétzilálták az egész széki levéltárat s benne a bíráskodási jegyzőkönyvek eredeti rendjét, állapotát. Nem fér hozzá kétség, hogy egész részek már akkor megsemmisültek.

Nem kímélték a jegyzőkönyveket sem a későbbi harcok és háborúk (közöttük a tatárdúlások), sem az emberi hanyagság. Székelyudvarhely városát nem vették körül olyan várfalak, mint Szebent, Brassót, Besztercét vagy Kolozsvárt, a levéltári anyag tárolása, rendszerezése és megőrzése sem állott az erdélyi szász városok szintjén.

Csaknem véletlenszerűen kerültek egy és ugyanazon levéltári jelzet alá az egy csomóba rakott jegyzőkönyv részletek. Nem egyszer egy és ugyanazon per anyaga különböző csomókba került. Mondhatni, az egész anyag ömlesztett állapotban található a Kolozsvári Állami Levéltár Udvarhely-széki állagában. Ezért a kiadás előkészítésében a kötetek szerkesztői az évenkénti időrendi szempontot tartották a legmegfelelőbbnek, ám az éveken belüli időrend szerinti összeállítást már kénytelenek voltak mellőzni. Viszont egy és ugyanazon, hosszú évekig tartó per anyaga a különböző évek rendjét követi.

Miután a pereskedési jegyzőkönyvek teljes anyagát feldolgozták az 1600. évvel bezárólag, a harmadik kötet végén közölt, viszonylag részletes regesztákban jelezték az összefüggéseket, akkor is, amikor az egy és ugyanazon perre vonatkozó jegyzőkönyv részletek már a levéltári jelzetek szerint is más és más csomóban voltak találhatóak, vagy az évenkénti időrend betartása miatt megtört a folytonosság. A regeszták pótolják tehát a levéltári átrendezés hiányát, de megjegyezzük, hogy egy esetleges átrendezés sem nyújt megnyugtató megoldást, mert nem egyszer az üresen maradt lapokra, oldalakra vagy oldalrészekre más, későbbi perek jegyzőkönyvét írták le. A sok fejtörést okozó regeszták felhasználása minden bizonnyal megkönnyíti a kutatást. Ezért minden álszerűséget félretéve, merjük ajánlani a kutatók figyelmébe a harmadik kötetben található regeszták szövegét és a kötetek végén megjelentetett részletes név- és tárgymutatókat, az egy és ugyanazon csomóban található jegyzőkönyvek szövegéhez fűzött jegyzeteket. Ezekben mindig jeleztük,

ha az eredeti jegyzőkönyv szövegét áthúzták, illetve az idők folyamán a papír szétmállott vagy belőle részek szakadtak ki.

A kiadvány szerkesztői a nyelvész és történész szakemberekkel folytatott viták és részletekbe menő megbeszélések után az új sorozat első kötete 13. és 14. oldalain rögzített elvekben állapodtak meg, amelyeket a szöveg közlésében követtek. Ezek közül, a már említettekén kívül, itt csupán azt emeljük ki, hogy a „magyar szöveget betűhű” átírásban készítették kiadásra, különös tekintettel arra, hogy a nyelvész szakemberek is használhassák a kiadást, ne kelljen a nehezen hozzáférhető eredeti szöveghez fordulniok.

A kiadvány második kötetében és még inkább a harmadik kötet összeállításánál értékesítették mindazokat a kritikai megjegyzéseket, amelyek az első kötet kiadása után megjelent méltatásokban, ismertetésekben fellelhetők. erről részletesebb beszámolót közölnek a II. kötethez fűzött Előszóban.

A kezdeményezés és a kiadvány jelentőségét illetően bátran merjük állítani, hogy a háború utáni romániai magyar bölcslelettudományok terén felmutatható legjelentősebb eredmények sorában a *Székely Oklevéltár* előkelő helyet foglal el Szabó T. Attila *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tára*, Jakó Zsigmond *A Kolozsmonostori Konvent Jegyzőkönyvei* című kétkötetes kiadványa után a *Székely Oklevéltár* új sorozata áll, még akkor is, ha nem tévesztjük szem elől a Kriterion Könyvkiadó Fehér Sorozatában megjelent rendkívül fontos forrásközléseket és feldolgozásokat. Persze a nézőpont és a kutató érdeklődése határozza meg, ki mit talál értékesebbnek és fontosabbnak a kiadványban, illetve a benne közölt forrásanyagban. Már maga az a tény, hogy egy eddig teljes egészében fel nem tárt új forrást helyez előtérbe, igen figyelemre méltó.

A XVI. század végi székely történelem kutatói eddig a *Székely Oklevéltár* régi sorozata nyolc kötetében (ide soroltuk a Barabás Samu által 1934-ben kiadott kötetet is) fellelhető okleveleket, az erdélyi országgyűléshez vagy a fejedelemhez küldött székely panaszleveleket, a székely jogrend forrásait, közöttük az 1555. évi Constitutiót, az első falutörvényeket, az országgyűlés határozatait, a csak részeiben ránk maradt és eddig feltárt székely katonai összeírások részeit, a városi kiváltságleveleket, céhszabályokat és az 1566 júniusa után kiállított fejedelmi adományleveleket használhatták fel, illetve azokat a további dokumentumokat, amelyeket egyik vagy másik kutató a levéltárakban feltárt. A bíraskodási jegyzőkönyvek viszont érthetetlen módon elkerülték figyelmüket, pontosabban az anyag alapos feldolgozását feltételező munka riaszthatta őket vissza. Pedig az összes eddig említett források egyike sem versenyezhet összetettségében, sokoldalúságában a bíraskodási jegyzőkönyvekkel.

A perek folyamán a mindennapi élet jelenik meg a kutató előtt, kezdve a székely jogrendtől a mentalitásig, a gazdasági és társadalmi viszonyoktól és adottságoktól az erkölcsi normákig, az írástudástól a szokásokig, a kisebb és nagyobb közösségek hétköznapi életét megszabó, azt befolyásoló jelenségek-től a történelmi múlt számontartott fontosabb eseményeitől, a nyílföldosztás rendjéig, a székely örökség sajátosságáig stb. Találunk elég példát arra, hogy a jegyzőkönyvek fontos támpontot biztosítsanak a kutató számára akkor is, ha a székely paraszti gazdálkodás kérdéseit, a ház és a gazdaság belső berendezé-

sét, a munkaeszközöket, a mezőgazdaság különböző ágazatait, a faluközösség belső szerkezetét, az emberi méltósághoz való ragaszkodást vizsgálja. Véleményünk szerint az 1562. évi székely felkelés után kialakult állapotok, társadalmi viszonyok kutatásában nincs olyan forrás, amely a bíraskodási jegyzőkönyvek forrásértékével felvehetné a versenyt.

Bónis György kiváló tanulmányából a székely jog és a Werbőczy István Hármaskönyvében rögzített magyar jog viszonyáról némi fogalmat alkothattunk arról, hogy miben állott a székely jogrend sajátossága. De mindezt csaknem kizárólag a jogelvek és a jogelmélet szintjén tehetjük. A bíraskodási jegyzőkönyvekben rögzített ügyvédek érvelése, a felek vetekedése, a tanúvalomások és nem utolsósorban a széki határozatok és ítéletek viszont részleteiben tárják fel, hogy miben állott, hogyan működött a két jogrend, vagyis a feudális jogrend és székely szokásjog viszonya a vitatott kérdések megítélésében, a döntéshozatalban, nem is beszélve arról, hogy más forrásból egyszerűen meg sem közelíthetjük a perrendtartás menetét, a különböző igazságszolgáltatási fórumok hatáskörét és egymáshoz való viszonyát, a Fejedelmi Táblára történő fellebbezés feltételeit, a tanúk meghallgatásában bevett szokásokat, a bíraskodást végző és az ítéletek végrehajtását biztosító szerveket, a jegyzőkönyvbe felvett feljegyzések bizonyító értékét, az előszóban előadott és az írásban rögzített bizonyítás viszonyát.

Valamivel részletesebben csupán egy kérdést ragadunk itt ki, amire más forrásban még utalás is alig található. Minden év kezdetén vagy évközben az ügyfelek külön regesztumba jegyeztették be a széki közjegyzővel vagy a vártartomány udvarbírájával bizonyos meghatározott összeg fejében a gyakran említett prókátorvallást, a felfogadott ügyvédek nevét. Ezek feladata volt képviselni ügyfeleiket a Széken, vigyázni arra, hogy azok érdekein csorba ne essék. Bár ebben és magában abban is, hogy ki kivel és miért perelt, sok volt a véletlenszerűség, mégsem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy minden faluban – nagyon ritka kivételtől eltekintve – volt legalább egy olyan írástudó személy, aki nem csupán írni és olvasni tudott, hanem ismerte a Werbőczy-féle Hármaskönyv minden részletét épp úgy, mint az országgyűlések széke-lyekre vonatkozó határozatait, az 1555-ben írásba foglalt székely szokásjog minden ágát-bogát. Ha kellett, írásban tudta előterjeszteni ügyfele dolgát. Csak egy mondat erejéig álljon itt a megjegyzés: nem találtunk a kötetekben olyan utalást a Hármaskönyv paragrafusaira, amelyek eltértek volna a bennük rögzített elvtől vagy egyáltalán pontatlanok lennének.

Ismert dolog, hogy Udvarhely anyaszék Keresztúr fiúszékkel együtt 129 települést foglalt magában. Ezzel szemben a név szerint is megemlített prókátorok száma meghaladja a másfél százat. Persze voltak közöttük közismert személyiségek is 10–15 prókátor annyira nagy tekintélynek örvendett, hogy prókátorsága biztosította számára a társadalmi ranglétrán való felemelkedés lehetőségét.

Van rá eset, hogy egyszerű falubíró foglalta írásba a tanúk meghallgatását és küldte meg a jegyzőkönyvbe vett vallomást a széki bírának. A jegyzőkönyvek nem egy esetben tesznek említést schola mesterekről, papokról, tehát írástudókról.

Mindez ékes bizonyítéka annak, hogy a szabad székely státusát körömszakadtáig védő paraszti közösségek intellektuális légköre, az írástudás szintje nem volt lebecsülendő. Ez feltételezi a falu szintjéig elért iskoláztatás meglétét, azt ugyanis, hogy az írástudásban a székely közélet más európai tájak írástudásával is felvehetette a versenyt.

A civilizáció szintjét illetően elég futólag végigolvasni a tárgymutató címszavait, a bennük fellelhető ruházkodási tárgyakat, a ház belső berendezését, bútortartát alkotó felszerelést, a mezőgazdasági eszközök egész táráát, a talajjavítás módzatait stb.

Külön elemzést érdemelne persze a székely társadalm szerkezet átmeneti, mély válságba jutott állapota az 1562. évi felkelés leverése utáni időszakban, amikor felbomlott a *tria genera sicularum* (székelynek három neve) hagyományos rendje: megjelent a *drabantok* külön rendje, a *fejedelmi jobbágyok* népes tábora, a *libertinusok* egyre gyarapodó csoportja vagy a székely *jobbágy-ság* csaknem végtelen sokszínűsége: az *örökös*, a *fejekötött*, a *confiskált*, a *confiscálás előtti- és utáni* –, az *adományozott- és ősjobbágyok* külön-külön csoportja, a jogi státusokban megnyilvánuló eltérésekkel. A *zsellérek* és *szolgák* rendje is bizonyos szóródást mutat. Az *előkelők* és *lófők* társadalmi, gazdasági és jogi állapotában sok változás figyelhető meg. Az egész székely társadalom a legkritikusabb korát éri a Bocskai István, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek székely politikája nyomán kialakult újrendezés állapotáig. A társadalmi mobilitás, mondhatjuk, virágkora ez a maga válságos tüneteivel, bizonytalanságával. Már-már úgy tűnt, hogy a *ius regium** bevezetése és a *siculica haereditas*** sajátos jogi státusának mellőzése kihúzta a székely szabadparaszti társadalom lába alól a talajt. Az már csak a társadalom és közösség vitalitását, konokságát és életképességét jelzi, hogy Jakó Zsigmond szavával élve vissza tudta fordítani a történelem kerekét, szívós küzdelem és nagy véráldozat árán vissza tudta nyerni „régii székely szabadságát”, amelyhez mindennél inkább ragaszkodott.

Bár a székelység katonai szerepéről más források is bővebb információkat nyújtanak, mégsem mellőzhetők azok az adatok, amelyeket a bíraskodási jegyzőkönyvek tárnak elénk akár a havaselvi vagy moldvai, akár a bánági törökellenes harcok fontosabb eseményeiben való részvételükről, akár hadrendjükről vagy katonai kiképzésükről, fegyverzetükről essék szó. Konkrét utalások találhatóak arra, hogy mivel járt vagy járhatott a hadikötelezettség, a szolgálat szigorú rendjének be nem tartása.

Külön mentalitástörténeti kutatást érdemelne a székelyek ragaszkodása szabadságukhoz, végsőkéig vitt küzdelmük, hogy tisztességükön és becsületükön csorba ne essék; a hazug, hamis tanúságot tevő, a tolvaj, az erkölceiben megingott személy miként vonta magára az egész közvélemény elítélését, opprobriumát.

Lüktet az élet a peres jegyzőkönyvekben, és ezeket a benyomásokat semmilyen más forrás nem tükrözi jobban, mint a bíraskodási jegyzőkönyvek.

* A király azon joga, hogy Székelyföldön is elkobozhassa hűtlenség esetén a birtokokat. Az 1562. évi országglyűlés vezette be a korábbi székely jog sérelmére.

** Székely örökség, amely – ellentétben a magyarországi jogszokással – még örökös hiányában sem szállott sohasem az uralkodóra. A székely jog tehát nem ismerte el magvaszakadás esetén a jószágoknak a koronára történő visszaháramlását, mint ahogy hűtlenség esetén sem állt módjában az uralkodónak a birtokokat elkobozni.

Nem térhetünk ki és nem is érezzük magunkat hivatottnak arra, hogy a magyar nyelvtörténet szakmájába kontárkodjunk. Azt viszont nem hagyhatjuk szó nélkül, hogy mennyire ékes és színes az a magyar nyelv, amelyet a kereset és védelem előadói, a tanúk beszélnek. Mennyi fantázia és szín van annak a több mint háromszáz székelyudvarhelyi asszonynak a vallomásában, akik Pribék Gergely uram mellett vagy ellene tesznek vallomást, amikor a kapitány erkölcsstelenséggel vádolta őt! A sok ma már alig ismert vagy ritkán használt magyar szó, a szép mondatszerkesztés, az ember és természet viszonyát oly ékesen rögzítő beszéd mind megannyi bizonyítéka annak, hogy az udvarhelyszéki bíraskodási jegyzőkönyvek a párjukat ritkító források közé sorolandók, és a *Székely Oklevéltár* új sorozatának első három kötetében közölt anyag feledtet minden nehézséget, tortúrát, az eredmény, a szakemberek elé tárt forrás sokszínűsége megérte a kemény férfimunkát, a sok átvirrasztott éjszakát, aggodást és próbára tevő türelmet.

A kiadók további terveire vonatkozó rövid- és hosszútávú elképzelések az utolsó három évben bekövetkezett változások kapcsán az újragondolást teszik szükségessé. Az eredeti terv szerint az 1600. év anyagával bezárólag egyelőre el kell állni a későbbi udvarhelyszéki jegyzőkönyvek közlésétől, mert az évenként ránk maradt anyag meghaladja a kiadás lehetőségét. Számolni kell még a legszigorúbb igényű tudományos kutatóknak is azzal a jogos igényvel, hogy a Háromszék, Maros-, Csik-, Gyergyó-, Kászón-, és Aranyos-szék magyar lakossága is meg akarja ismerni a maga konkrét múltját, ápolni szándékszik örökségét. Meg kell értenie, hogy Udvarhely-szék története nem mérí ki az egész székelység történelmét.

Ennek megfelelően a N. Iorga Történettudományi Intézet két magyar munkatársa lemásolta és előkészítette kiadásra a XVII. századi marosszéki bíraskodási jegyzőkönyveket, azaz Nyárádtó fiúszék 1631 és 1646 közötti, Marosvásárhely századeleji és Marosszék jegyzőkönyveit.

Az elképzelés szerint következnek Csik- és Gyergyó-szék, valamint Háromszék periratainak az egyenkénti összegyűjtése, mert ez utóbbi székek esetében nem maradtak ránk külön állagban őrzött bíraskodási jegyzőkönyvek.

Az eredeti elgondolástól tehát el kell térni. Ezt hozták magukkal az 1989 decemberében lezajlott események. Elhárultak a kiadvány előkészítésének és megjelentetésének fontos akadályai. Egyelőre megszűnt a cenzúra, minden jóváhagyás nélkül közölhető a teljes anyag, és nem kell a szövegek olyan részeit mellőzni, amelyek „beárnyékolnák az erdélyi románokat”. Végre megnyíltak a romániai levéltárak. Elvileg hozzáférhetőek a levéltárakban őrzött, a XVI. és XVII. századra vonatkozó írott források. Igaz, hogy a munkatársak jóakarátán múlik sok minden, de ma már nem lehet megtagadni a titokórzásra való hivatkozással a levéltári anyag kiszolgáltatását. Ma már fehér hollónak számítanak az erdélyi levéltárakban dolgozó magyar nemzetiségű munkatársak, román kollégáik pedig, tisztelet a ritka kivételnek, nem ismerik a magyar nyelvet és a levéltárakban őrzött források zömét.

Más körülmény gördít áthidalhatatlan nehézséget a kiadás elé. Ha az a néhány megszállott szakember el is végezné legtöbbször önszorgalomból a levéltári anyag összegyűjtését, lemásolását és a kiadásra előkészítését, nincs

mód a kiadáshoz az anyagi fedezet előteremtésére. Az állami költségvetésből erre már nem futja. Támogatókat, támogatást kell keresni, illetve olyan kiadványok, forráskiadások felé kell irányítani a munkát, amelyek legalább az elején átsegítik a nehézségeken a *Székely Oklevéltár* új sorozatát.

Nagy az érdeklődés a székely történelem egy másik fajta forrása, a székely katonai összeírások, úgynevezett lustrák iránt. Ismert tény, hogy legalább Mátyás király uralkodása óta készítettek ilyen összeírásokat, lajstromokat. A XVI. század második feléből maradtak fenn részletek belőlük. Ott állnak javarészt feldolgozatlanul a XVII. századi székely lustrák, közöttük a rendkívüli értékű, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György utasításai és személyes ellenőrzése alatt készített összeírások és azok a XVII. század második feléből származók is, amelyeket csupán részben sikerült feltárni. Kiadásuk elképzelhetetlen volt 1990 előtt már pusztán jellegüknél fogva, mivel mindennél ékes-szólóbban bizonyítják a székelyek magyarságát. A férfilakosság összeírása fényt vet a falvak és más jellegű települések nemzetiségi összetételére, arra is, hogy a XVI. században és a XVII. század elején vette kezdetét a románok letelepedése a Székelyföldön, főleg Aranyos-, Maros- és Háromszéken. A romantikus nacionalista beállítottságú román történetírás és az ebben a szellemben nevelt román köztudat számára elfogadhatatlan volt „a mindenütt többségben lakó dák-római eredetű őshonos román lakosságról” vallott nézet és meggyőződés tükrében olyan levéltári anyagok közlése, amelyek enyhén szólva cáfolatát adnák a kutatószobákban kreált román történelemnek. Most, legalábbis egyelőre, a kiadásnak ilyen nehézséggel a cenzúra felszámolása után nem kell szembenéznie.

Ezek a szempontok vezettek oda, hogy jó pár évig a székely lustrák betűhű kiadása kerüljön a *Székely Oklevéltár* új sorozatának homlokterébe. Legalább a kellő számú szakember kiképzéséig várni kell arra, hogy a régi sorozat folytatására, új kiadására sort lehessen keríteni. Sok a munka és nagyon meggyérült a munkatársak száma. A huszonnegyedik órában kell a romániai magyar történész szakemberek képzését újra elkezdni. Ám van rá akarat, és éltet a remény, hogy minden nehézség ellenére ez is beindul.

VERES PÉTER

Az identitás jelképei

A székelyek a Keleti- és Déli-Kárpátok vonulata által alkotott „könyök” belső térségeiben élnek az Olt, a Nagy- és Kisküküllő, a Maros és az Aranyos folyók mentén. Egykor közigazgatásilag ú. n. székek- és ezeken belül fiúszékekbe szerveződtek, mely utóbbiak kisebb közigazgatási egységet jelentettek. Ezek a székek nyugatról kelet felé haladva a következők voltak: Aranyosszék, Marosszék, Udvarhelyszék – Bardóc és Keresztúr fiúszékekkel –, Háromszék – Sepsi, Kézdi és Orbai fiúszékekkel – és Csíkszék – Kászon és Gyergyó fiúszékekkel.

Ha Erdély a köztudatban felhőkbe nyúló hegyeivel, szurdokaival, szorososaival, rengeteg erdejével, kristálytisza hegyipatakjaival, évezredek óta működő arany- és színesfém bányáival, kimeríthetetlen sólelőhelyeivel, évszázados iskoláival és sok mindent átélt lakóival a balladák, a mondák, az „ősi hőstettek, események” színterét jelentik, akkor a Székelyföldre még inkább érvényes ez a nézet.

Az ősi, az igazi, a romlatlan, az eredeti, a „tisza forrás”, „tündérgert”, stb. mind megannyi, szinte állandósult Erdéllyel kapcsolatos jelzők, amelyek mindig fokozott emocionális tartalmat kölcsönöznek e témának. Nagyon sok embernél, úgy magyar, mint román részről az erdélyi származás mind a mai napig egyfajta státuszszimbólumot jelent.

Magyarország és Erdély viszonyát vizsgálva gazdasági, társadalmi és kulturális szempontból egy, az évszázadok során állandósult fáziseltolódásról, fáziskésésről beszélhetünk Erdély rovására. E lemaradásnak nem csak földrajzi, hanem politikai okai is voltak, és most olyan tárgyi és szellemi kultúra, valamint társadalomszerkezet és gazdasági élet jellemzi e területet, amely tőle nyugatra már alig vagy esetleg csak nyomokban lelhető fel. Talán ezért is mondják egyre szélesebb körben, hogy Erdélyben konzerválódott mindaz, ami nyugaton és már Magyarországon is a fejlődés során megszűnt, eltűnt vagy átalakult. Sok kutató számára e terület történelmi, néprajzi, szociológiai, kulturális antropológiai stb. szempontok szerinti feltárása, feltérképezése és elemzése egy olyan meglepetéssel, valamint mindezidáig ismeretlen tényezőkkel megtűzdelt folyamatot jelent, amely folyamat ma már Európa szerte egyedülálló. A táj, az emberek, a többszáz éves templomok vagy a templomfalak vakolata alól előbukkanó falfestmények, elpusztult erődítmények, ismeretlen céllal készült földhánysók, bravúros mesteri tudással összerótt faharanglábak, a házak előtt álló monumentális méretű kapuk, a díszesen faragott fejfákkal tűzdelt temetőkeretek, a különböző vallásfelekezetek modell értékű ökumenizmusa stb. egy idegen kutató számára Erdélyt mint a „romantikus mítoszok melegágyát” jelenítik meg első látásra.

A népi kultúra felfedezése vagy újrafelfedezése során gyakran ideológiai és politikai szempontok is kitapinthatók. Magyarországon is nem egyszer találunk erre példát. Megtörtént az, hogy egy-egy tájegység népművészetének, népi kultúrájának „felfuttatása” azt eredményezte, hogy az a külföldnek

szánt magyar image-t teljesen meghatározta, monopolizálta. Ilyen vonatkozásban példaként említhetjük Kalotaszeg, Mezőkövesd és Kalocsa népművészetének történetét, „sorsát”. Időrendben egymást fedő, vagy egymást követő folyamatokról beszélhetünk az 1870-es évektől kezdve, mondhatni, napjainkig. Kalotaszeg „felfedezésében” az ipar- és képzőművészek jártak az élen, majd őket követte az értelmiség, a polgárság és az arisztokrácia. Az 1873-as bécsi világkiállításon, valamint az 1896-os millenniumi kiállítás néprajzi falujában e tájegység népművészete több mint előkelő helyet foglalt el E századvégi korszakot Palotai Gertrúd néprajzi szempontból így jellemzi: „...úgy zárándokoltak Kalotaszegre, mint a muzulmánok Mekkába.” A kalotaszegi népművészet elismerésének csúcspontját a Habsburg család tagjainak körösfői látogatása jelentette. A mezőkövesdi matyó díszítőművészet és főleg a női népviselet zenitje, a magaskultúrát jelentő felső tízezer tetszésének elnyerése az 1912-ben rendezett budapesti operabál volt. Ekkor a „fényes úri közönség hölgytagjai matyóviseletben jelentek meg...”. Kalocsa népművészete – viselet és pingálás – felfedezésének kezdeti időszaka az 1930-as évek második felére tehető, ez az ötvenes és hatvanas évek folyamán teljesebbé válik. E népművészetről – karöltve a kalocsai paprikával – világszerte mint a magyarság-kép szinonimájáról beszélnek.

Mindhárom esetben egy bizonyos idő elteltével a népművészeti tárgyak elsilányulásáról beszélhetünk, ami a megnőtt keresletnek és az azt kielégíteni igyekvő piaci termelésnek egyenes következménye. Egy másik közös jellemzője e három folyamatnak az, hogy mindhárom tájegység népművészete úgy jelent meg, élt és él még ma is a köztudatban, mint „igazi”, „hamisítatlan”, „eredeti”, „ősi” magyar jelkép.

Mindaz nem kismértékben járult hozzá egy polgárosodó nemzettudat, majd a későbbiekben egy többször megtépzott és már-már elfojtott magyarságtudat kifejlesztéséhez, illetve felszínre tartásához. Gondoljunk csak a húszas-harmincas években a budapesti garden partykon vagy más ünnepi alkalmakkor készült fényképekre. Az akkori korszak és a számos résztvevő zsinóros, sarkantyús, vitézkötéses, „magyaros” öltözete közötti anakronizmus önmagáért beszél.

Erdélyben úgy a tárgyi, mint a szellemi magyar néprajzkutatás története nem összefüggő, nem egymásba láncolható folyamat. Az állandó újramezítés jellemző erre a tudományágra, amelynek okai mind a külső, mind a belső politikai és társadalmi körülmények változásaiban keresendők. E folyamatot jellemezhetjük Clifford Geertz, kortárs antropológusnak a más kultúrák terpmunka során történő feltérképezéséről, rögzítéséről kifejtett gondolatmenetével: „Tapasztalati tény, hogy tudásunk a kultúráról...kultúrákról... egy kultúráról egy-egy erőbedobás eredményeképpen gyarapodik. Nem az ismeretek halmozódásának emelkedő görbét követi, hanem egyre merészebb „bevetések” egymáshoz nem kötött, mégis összefüggő sorozatából áll.” Egy-egy témán belül a tanulmányok nem ott folytatják, ahol a másik abbahagyta, hanem mindig a pusztán kezdettől indulnak. Olyan messze jutnak, ameddig szellemi lendületükből futja.

Ahogy Orbán Balázs néprajzkutatói munkássága módszerben és témakörben különbözik Kriza János 1848 előtti népköltési gyűjteményének mód-

szerétől és témakörétől, ugyanúgy Hermann Antal és Orbán Balázs munkássága között sem találunk semmilyen kapcsolatot. Erdély Romániához való csatolásakor olyan néprajzkutatóktól kénytelen megválni – nemcsak politikai okok miatt –, mint Jankó János, Sztripszky Hiador, Viski Károly és Szendrey Zsigmond. Haáz Rezső és Vámszer Géza múzeumalapítók a két világháború közötti időszak első éveiben fellendülő falukutatás időszakában a néprajzi gyűjtést és a múzeumi anyag gazdagítását vállalták. A Demeter Béla, Mikó Imre, Venczel József és mások által szerkesztett *Erdélyi Fiatalok* és *Falu Füzetek* című kiadványok a falu erejéből való megerősödés hitét hirdették. Ekkor születnek az olyan faluszociográfiai tanulmányok, amelyekre hatással voltak Dimitrie Gusti szociográfus eredményei éppúgy, mint a magyarországi népi írók paraszttársadalmat bemutató és elemző munkái. 1944 után Dr. Kós Károly lát hozzá egy erdélyi tájmúzeumi és néprajzi információs hálózat kiépítéséhez. Ebben a szövegfolklor területén Faragó József, a zenefolkloort illetően pedig Jagamas János segédkezett. A „proletkult” éveiben a szövegfolklor mint az irodalom része még publikálható volt, míg a tárgyi- és társadalom néprajz a népi hitvilággal együtt „tabu”-nak számított. (Dr. Kós Károly.)

Egy akadémiai megbízásnak eleget téve és azt jóval túlteljesítve, az 1950-es évek elején Dr. Kós Károly, Nagy Jenő, Szentimrei Judit és Starmüller Géza olyan tájmonográfiák anyagát állítják össze, mint a kászoni, szilágy-sági, a Kis-Küküllő vidéki és a moldvai magyarság monográfiája. Ezeknek a munkáknak a kiadására csak a hetvenes években kerülhet sor. Azokban a hetvenes években, amelyeket *A Hét* című hetilap évkönyve „...lázás hetvenes évek”-nek nevez. Valóban erre az évtizedre az enyhülés jellemző, és szinte egy vihar előtti felszusszanásról beszélhetünk kulturális, politikai és gazdasági téren egyaránt. Ez az az időszak, amikor a néprajztudományt már nem holmi polgári, nacionalista áltudománynak tekintik, hanem érdekes és értékes tudományágként kezdik kezelni. (Dr. Kós Károly.)

Az olyan magyar nyelvű sajtótermékek, mint a *Korunk*, *Művelődés*, *Igaz Szó*, *A Hét*, *Utunk*, valamint a megyei magyar nyelvű napilapok kulturális oldalainak majd mindenikén találunk néprajzzal vagy néprajzi vonatkozású témával, vitával, elmélkedéssel foglalkozó cikkeket. 1968 és 1984 között 35 néprajzi tárgyú könyv jelent meg erdélyi viszonylatban nem is kis példányszámban olyan szerzőktől, mint a már említett Dr. Kós Károly, Almási István, Faragó József, Gazda Klára, Jagamas János, Nagy Jenő, Nagy Olga, Szentimrei Judit, Tarisznyás Márton, Vámszer Géza és mások. Az 1976-ban indult *Népismereti Dolgozatok* sorozat mintegy megjelenési fórumot biztosított a kisebb lélegzetű és sok esetben tájspecifikus néprajzi tanulmányoknak, értekezéseknek. Ennek a relatív sajtószabadságnak is köszönhető, hogy az erdélyi néprajzkutatást, úgymond, „mederben” lehetett tartani. A divatos, de megalapozatlan vagy olykor gondolati aberrációkon alapuló elméleteket, teóriákat meg lehetett cáfolni azáltal, hogy biztosítva volt a vita és az érvelés lehetősége. Az erdélyi magyar néprajztudomány fokozódó kiteljesedését 1984-ben állítja le a cenzúra. Felső utasításra azok a cikkek, tanulmányok, melyeknek témája összefügg e tudományággal, nem jelenhetnek meg.

1984-től az erdélyi magyar néprajztudomány egy olyan rendszerhez kezdett hasonlítani, melyben mindenféle és -fajta felügyelet, valamint irányí-

tás megszűnt. A szájról-szájra terjedő információkat már nem lehet nyíltan követni, értékelni, ellenük vagy mellettük érvelni vagy vitába szállni a bennük felmerülő gondolatok kapcsán. A belemagyarázások, szubjektív értelmezések vagy egy-egy megállapítás önkényes kiragadása eredeti szövegkörnyezetéből és annak öncélú értelmezése stb. alapul szolgáltak és szolgálnak tetszetős, de téves elméletek, felfogások, tanok létrejöttéhez. Bejutva a köztudatba mítosz-ként működtek tovább, sokszor a túlzottan elfogult identitástudatot erősítve.

Figyelemmel követve az erdélyi magyar néprajzkutatás több mint 150 éves történetét, megállapítható, hogy e tudományág művelése, a tények, témák, objektumok feltérképezésén, feltárásán és leírásán túl, mindig egyfajta „nemes” szolgálatot is jelentett. E szolgálat mindig az erdélyi magyarság identitástudatának és a szülőföldhöz való kötődésének érzését volt és van hivatva erősíteni. Ennek során az egyik legfontosabb feladat a „gyökek felkutatása”, mely minden ilyen jellegű folyamat alapja, és amely gyakran szubjektivitással párosul. Ilyen helyzet azoknál a szellemi és tárgyi emlékeknél adódik, amelyeknek eredete kellőképpen nem tisztázott, vagy ha mégis, az akkor nem tesz eleget bizonyos elvárásoknak, vagy nem elégíti ki egyes csoportérdekeket. Erdélyi viszonylatban ilyen tárgyi emlékek, melyeknek eredete körül gyakran izzott a vita parazsa, a székelykapu, a fejfák – és a mindennapi nyelvhasználatban egyre elterjedtebb megnevezéssel: kopjafák – és a rovásírás. Ez utóbbi, annak ellenére, hogy a paleográfia és nem a néprajz tárgykörébe tartozik, azért fontos, mert nagyon sok népművészeti alkotáson, amelyeket az utóbbi évtizedekben készítettek, megtalálható. Információhordozó szerepén túl díszítő motívumként is fellelhető.

Székelyföld leghíresebb, fából készített építményei a monumentális székelykapuk. Eredetükről már a századfordulón megindultak a viták, de ezek az eredetmagyarázatok legtöbbször az éppen aktuális történelemszemléletet tükrözték. Elsőnek Huszka József foglalkozott e kényes kérdéssel, de Priszkosz Rétor hunokra vonatkozó feljegyzései, egyes bibliai szövegek magyarázata, illetve félremagyarázata, a mintakincs indiai, kínai, valamint főniciai párhuzamai romantikus történelemszemlélettel átítatva zsákutcát jelentettek. Szinte Gábornak a cinteremkapukkal vont párhuzama sem járt több eredménnyel. Györffy István az egykori gyeplőkapuk kései utódjának tartja, míg Cs. Sebestyén Károly úgy véli, hogy e kapuforma a hajdani határőr vidékeken alakulhatott ki Viski Károly kutatásai során arra a következtetésre jut, hogy a székelykapu a külső várak, az úgynevezett huszárvárak nagykapuiból származik. Arra a kérdésre azonban neki sem sikerült választ találnia, hogy ezek hogyan kerültek a székely falu házái elé.

Szabó T. Attila nyelvtörténeti tanulmányaiban mutat rá arra, hogy a székelykapu nem a huszárvárak nagykapujából, hanem az udvarházak telkeinek nagykapujából ered. Elterjedése pedig nemcsak Székelyföldön, hanem egész Erdély területén általános volt. Annak magyarázata, hogy jelenleg Székelyföldön a legelterjedtebb, abban keresendő, hogy itt található olyan kiterjedt erdőségek, ahonnan viszonylag könnyen beszerezhető a faanyag. A kapu szerkezetfejlődését tekintve, időben olyan szerkezeti változásokat figyelhetünk meg, melyek úgy statikai, mint dinamikai szempontból megfeleltek az elvárásoknak. Minden esetben a két legfontosabb feltételt kellett figyelembe

venni, vagyis a kaput alkotó faanyag állagának legmegfelelőbb védelmét és az egyre nagyobb méreteket öltő szerkezet stabilitásának biztosítását. A kapuszerkezetek változásainak folyamán, melynek végeredménye a mai értelemben vett székelykapu, különböző szakaszokat különíthetünk el. Ezeket az adott kaputípus nevével jelölhetjük. A sorban legelső és legegyszerűbb a kis és nagykapuból álló leveles kapu. Három tartóoszlopa alig valamivel magasabb a nyílók magasságánál. A még deszkás kapunak is titulált szerkezetről első alkalommal a drassói (Fehér megye) udvarház leltárából értesülünk (XVII. század). Ezt követően szerkezeti szempontból bonyolultabb „magasabb szintet” képvisel a fedeles kapu típusa.

E típusra jellemző, hogy a három tartóoszlopot fent egy szemöldökgerenda fogja egybe, melyre zsindegy vagy cseréptető kerül. A kapu magassága akkora, hogy egy megrakott szénásszekér elférjen alatta, és a nyílók magassága mell- vagy embermagasságú. Fedeles kötött kaput 1683-ban Alsóárpáson említenek először (Brassó megye). Jellegzetessége az, hogy a homlokgerendát és az oszlopokat kötésekkel fogják össze, így téve még stabilabbá az egész szerkezetet. Ezen felsorolt kaputípusok egyikén sem található galambbúg. Ennek első említése 1636-ból egy Siménfalván készült leltárból származik (Hargita megye). A galambbúgos kapuk esetében is több fokozatot különböztethetünk meg. Galambbúgos leveles kapuról beszélhetünk akkor, amikor csak a gyalogkapu felett található galambbúg. Ennek első említése Alsózsukról, 1685-ből származik (Kolozs megye). A kétosztatú kapu kiskaput határoló két oszlopára, az azt összekötő homlokgerendára szerelték a galambbúgot. A következő típus az egyszerű fedeleskapu galambbúggal ötvözve. Magassága egy megrakott szénásszekér magasságának függvénye. Első említése a meggykerek (Fehér megye) udvarház inventáriumából, 1647-ből való. Ezt követi az a kapuváltozat, amely a kötöttkapu és galambbúg kombinációja. Jellemzői ugyanazok, mint az előző típusnál, azzal a különbséggel, hogy a szemöldökgerenda és az oszlopok egymáshoz kötéssel is kapcsolódnak. Egy alsóboldogasszonyfalvi (Hargita megye) összeírásban említenek először ilyen kaput 1806-ból. Mindegyik említett kaputípus szerkezete az egyszerű kétosztatú kapura vezethető vissza. Ebből következik, hogy nem egy új kaputípus meghonosodásáról, hanem egy régebbi típus fejlődéséről van szó (B. Nagy Margit). Az évszámokból és a felsorolt típusokból arra is következtethetünk, hogy a XVIII. században a galambbúg nem volt a kapuhoz kötve, nem volt annak szerves része. Uzdisztentpéteren (Maros megye) 1679-ben a galambbúgot a kádárló szín udvarán szúrták le Malomfalván (Hargita megye) 1798-ban a galambbúg nem eleme a kapunak, hanem azon belül, az udvarban egy-egy szálfára volt elhelyezve.

A kapukon lévő szabad felület szinte kínálja magát a díszítésre, amit a kapufaragó mester ki is használ. Megfigyelhető, hogy a kapudíszeket nem a faragáshoz közelebb álló geometrikus motívumok, hanem a növényi eredetű formák dominálják. A fő, névvel is ellátott díszítőelemek, amelyek általában a székelykapuk ornamentikájára jellemzőek, a következők: a tulipánmotívum sokféle változata, a napraforgó, a rózsza, a szegfű, a liliom, a gyöngyvirág, a szőlőfürt, rozetta, a kehely, a fogsordísz, a kötélfonat, a faloszlop. Ez a mintakincs zömmel a reneszánszból eredeztethető. Az olyan feljegyzések, mint

„...rendes Mettzésekkal ékesült...” (Mezőbodon, Maros megye – 1692), „...szép mesterséggel épült...” (Marosszentkirály, Maros megye – 1753) jelzik, hogy a kapukat egykor is díszítették. Ez a díszítés nemcsak faragást jelentett, hanem festést is A siménfalvi (Hargita megye) leltárban említett kapu szintén festett volt (1636). Az egykor használt színekről szinte semmit nem tudunk, míg a múlt század végén és a századforduló alatt készült kapuk színeire a nyers, keveretlen színek a jellemzők. Leggyakrabban kék, piros és zöld színt használtak a faragó mesterek. E díszítéseken kívül a kapukon gyakran találkozunk címerrel, feliratokkal, a megrendelő nevével és manapság nem ritka az sem, hogy a kapuállító mester nevét is megtaláljuk valamelyik zábéra felvérsre.

A mai formájában ismert székelykapu a galambbúgos kötött kapuhoz hasonlít. Szerkezete két osztatú, gyalog- és nagykapunak nevezett részekből áll. Három, zábénak nevezett földbeásott oszlopon nyugszik. Fent a zábékat homlokgerenda köti össze, amelyen a zsindeleyel fedett galambbúg foglal helyet. Hónaljkötésnek nevezett merevítők teszik statikailag stabilá az építményt. Ezek a kis- és a nagykapu homokgerendái, valamint a zábék találkozásánál helyezkednek el Formailag mindkét kapunál egyfajta boltív képzetét teremtik meg. A kiskapu fölötti rész a legalkalmasabb faragásra, díszítésre. Gyakori azonban ennek belécezése vagy különböző profilúra esztergályozott oszlopokkal való díszítése. Ezt a felületet nevezik a kapu tükrének vagy koronájának.

A kiskapu nyílója lehet félig tömör és félig áttört vagy teljesen tömör, míg a nagykapu embermagasságig tömör és azonfelül áttört. Az áttört mintázat csökkenti a nyíló súlyát, és kis ellenállást biztosít a relatív nagy szélnyomással szemben. Leghamarabb a zábék földbeásott része megy tönkre a kapu elemei közül. Ilyen esetben az egész kaputestet kiemelik, levágják az elkorhadt részt, majd új rövid csutakokat helyeznek vissza a földbe, melyekre ráhelyezik a zábékat. Ezt nevezik ráklábazásnak, lévén, hogy a zábék ép részeit ráklábakhoz hasonlóan V-alakban képezik, faragják ki

Magyar nyelvterületen, a fakeresztek mellett legelterjedtebb fából készült sírjel a fejfa. Földrajzi területenként a fejfát a népnyelv nevezi fűfának, fütül való fának, főütül való fának, fejefának, gombfának, fejtül való fejpgombfának, gombosfának és kopjafának. A fejfákat a néprajztudomány formájuktól függően 4 csoportba sorolja: fatönkösek, csónakalakúak, oszlopokas és táblás fejfák. Székelyföld temetőire az oszlopok fejfák a jellemzőek, legáltalánosabban kopjafáknak nevezik őket. Ezt az elnevezést 1838-ban írják le először.

Az elnevezés egyes kutatók szerint összefügghet a hajdani kopjás temetéssel (kopja – döfözlándzsa). A legkorábbi adat a kopjás temetésről 1476-ból származik, amikor Dengelei Pongrácz János erdélyi vajda temetésén a budai várban a koporsó előtt kopjára tűzött gyászlobogót vittek.

A fejfákkal kapcsolatos első említés az 1580-as évekből származik. Dousa belga teológus a Tisza menti Szentés református temetőjében járva a következőt írja: „...zászlókkal lobogó dsidáknak és fejfáknak sokasága...”. Ebből az 1599-ben megjelent könyvből 1836-ban közölnek egy részletet először, amelyben a fenti idézet is található. Nemrég Novák László kimutatta, hogy az 1836-ban megjelent részlet által idézett hely nem Magyarországon,

hanem a kis-ázsiai Edinében lehetett, ahová Dousa utazásai során eljutott. Az említett idézet közreadója ismeretlen, egyszerűen csak J-vel jelzi nevét. Ő a szöveg tartalmát átdolgozta, saját felfogásával kiegészítette és Magyarországra helyezte át Ha Novák László eredményét elfogadjuk, akkor az adott helynek magyar vonatkozásban nincs bizonyíték értéke. Az első, igen vitatható adat, amely a fejfa egykori formájára is enged következtetni, 1661-ből való. Ekkor a meggyilkolt erdélyi fejedelem, Barcsay Ákos sírjára Kozmatelkén fejfát állítottak. 1904-ig maradt fent, feltehetően mindannyiszor újraállították, amikor az előző elkorhadt. Egy fejfa élettartama 60–70 év körül van. Azt szintén csak feltételezni lehet, hogy az új fejfát mindig az előző mintájára faragták.

Egy 1742-ből származó egyházlátogatási jegyzőkönyvben ez olvasható: „Ezek a bizonyos személyek... úgymint a temetőben nagy kártételeket cselekedtek, kopjákat, gombokat s egyebeket elrontottak, vagdaltak...”.

Balassa Iván szerint hajdan a nemesi, főnemesi és az ehhez kapcsolódó katonai körökben temetés alkalmával kétféle zászlót használtak. Az egyik kopjára erősített gyászlobogó volt, amit a sírnál összetörtek és behajították a még be nem töltött gödörbe, míg a másiktól mindig csak egy készült, melyre a halott címerét vagy valamilyen feliratot festettek. Ezt a zászlót a templomban helyezték el az emlékkő fölé, de azt nem helyettesítette. Nemcsak a XVIII. századtól kezdve akasztottak a sírjelre kendőt, lobogót. 1691-ben egy homoródszentmártoni előkelő székely temetéséről ezt jegyezték fel: „...oda, ahol a zászló állott – temették – felibe tévén a megölettetett és e jelül veresen festett nyelű s ártatlansága jelentésül feje selyem lobogójú zászlót s halált ábrázolólag sárga betűkkel varratván reája... az emlékirás.”. Orbán Balázs egy atyhai temetés kapcsán a zászlók színjelentéséről azt írja, hogy a fehér szín a fiatalokat, míg a fekete az öregek sírját jelölte. 1839-ben írták Kovásznáról, hogy ha valamelyik falusi fiatal erőszakos halált halt, akkor annak sírjára vörösnyelű kopjafát tűznek. Kós Károly Szolokma (Maros megye) temetőjéről ezt jegyezte fel: „Itt egészen a 40-es évekig szokásban volt, hogy a férfi halott feliratos, lapos sírköve mellé cifrán vésett kopjafát tűztek, tetején kis háromszögű zászlóval, amely az öregeknél fekete, a fiataloknál fehérből készült, sarkában hasonló színű csepű- vagy gyapjúfonal bojtjal. E bojtról azt tartották, hogy aki első éjszaka ellopja, az egész életére szerencsés lesz.”

A kopjafa szó eredetéről Balassa Iván azt tartja, hogy az elnevezésre az szolgálhatta az alapot, hogy két különböző sírjel egyesült. Azaz ami Székelyföldön még megtalálható, a zászlós kopját, nem a földbe, hanem a fejfába, gömbfába szúrták. A kopjafa elnevezés bármennyire is elterjedt a közhasználatban, nyelvjárásokban nem használják azt.

Sem a régészeti, sem pedig az írott források nem tudnak felmutatni olyan emlékeket, adatokat, amelyek igazolnák azt, hogy a honfoglalás korában vagy a középkorban a magyarság fa sírjelekkel jelezte volna a sírokat. Legrégibb sírjeltípusnak tudhatók be a sír fejéhez ültetett élőfa és a faragatlan sírkövek (Balassa Iván). Faragott sírkövek szórványosan csak a XVI. században tűnnek fel, míg fából faragott sírjelekről a XVII. század második felétől kezdve beszélhetünk. Ezeket a két alapforma jellemzi: a gombfa és a fejfa, valamint ezek kiegészítő formái: az epitáfium és zászlós kopja.

Az egyedüli sírjel, ami a középkorban és a honfoglalás korában is kimutatható, a zászlós kopja. Eredetileg csak harcosok sírjelét díszítették vele, később fiatalok sírjait is Keveredett az egyházi és céhes zászlók használatával (Balassa Iván).

A jellemző gomb- és fejfa típusok a XVIII. század végén fejlődésnek induló népművészet és azon belül a fafaragás felvirágzásának során elért eredményeknek köszönhető. Egy – egy tájegységen belül ácsok, asztalosok, bognárok, paraszt fafaragók alakították ki az adott tájra jellemző gombfa, fejfa stílusokat és típusokat, melyeknek létrejöttében és kialakításában oroszlánrésze volt az adott területen élő népesség közízlésének. Ez a közízlés nemcsak „irányított”, hanem ellenőrzést is gyakorolt.

Jelenleg is nagyon sok székelyföldi faluban jelzik fejfával a sírokat. Erdőfűlében még ma is szokásban van az, hogy a sír behantolásakor frissen faragott fejfát állítanak, amely mindaddig ott marad, amíg néhány hónap múlva fel nem állítják az új, műkőből készült síremléket. Ekkor a fejfát „leveszik a sírról” és a temető egy elhagyott sarkába viszik, ahol kikezdi az enyészet és megsemmisül.

Sok vita folyt és még ma sem egyértelműen eldöntött, hogy a fejfák díszítő elemei milyen jelentést hordoznak, mit jelképeznek. Sokan azt tartják, hogy egy faragott fejfa „elmond” mindent a halotról. Tájékoztat annak neméről, koráról, társadalmi hovatartozásáról, anyagi helyzetéről, mesterségéről stb. Ha létezett is egyáltalán egy ilyen jelrendszer egy adott közösségen belül, az mára, úgy tűnik, teljesen megszűnt. Feledésbe merültek az elnevezések és a jelentések. A ma ismert motívumnevek szinte faragó mesterenként változnak, és ritka az az elnevezés, amely egy nagyobb területen ugyanazt a motívumot jelöli.

A történelmi Magyarország legkeletibb részén élő székelység földrajzi okok miatt bizonyos fokig elszigetelten élt a magyarság többi részétől. Talán ennek is köszönhető, hogy az az önálló szervezet, amiben éltek, betelepítésük óta az évszázadok folyamán alig változott. Valószínű, hogy e viszonylagos elzártágnak köszönhető az, hogy itt maradtak fent olyan paleográfiai emlékek – viszonylag nagy számban –, amelyeket a XV. században „szkhyta”, a XVI. században „hun”, később pedig „hun-szkhyta” írásnak neveztek. Mivel Székelyföldön kerültek elő legnagyobb számban ilyen leletek, gyakran „székely írásnak” is nevezték. A tudományos irodalom székely írásként vagy magyar írásként emlegeti, mert magyar nyelvű feljegyzésekre szolgált. Ami az írás technikájából eredő elnevezést illeti, az „székely rovásírásként” vagy „magyar rovásírásként” ismert. Az utóbbi években a mindennapi beszédben, szóhasználatban egyszerűen rovásírásként említik.

Ilyen írásforma létezéséről először Kézai Simon krónikája (1282–85) tesz említést, amelyre később a bécsi Képes Krónika (1358) is hivatkozik. A XV. században Thuróczi János *Chronica Hungarorum*a helyesbíti Kézai Simon adatait és azt írja, hogy a székelyek „szkhyta” betűket használnak, amiket fára rónak. A rovásírás létezését igazoló jelzések sorát a XV. század második felében Bonfini, Mátyás király krónikása folytatja, majd őt követi Oláh Miklós esztergomi érsek, aki „Atila” című művében (1536) megemlíti azt az írást, amit nem papírra írnak, hanem fára rónak.

1559-ben Benczédi Székely István az általa írt világkrónikában említi, hogy a székelyek: „MEG MOSTIS KULOMBOZNEC A TOB MAGIAROKTOL, TORVINIEKEL ES IRASOKAL, KIC HUNNIABELI MODRA SZEKEL BOTUVEL EELNEC MIND E NAPIGLAN” (Ed. Krakko, 1559. fol 142 b.; ed. Toldy).

Feljegyzéseiben említést tesz még a rovásírásról Castaldo pozsonyi tolmácsa, Veit Gaillel, aki 1551–53 között Erdélyben jár, valamint Verancsics Antal (1504–1573) esztergomi érsek.

Az első és talán egyik legfontosabb paleográfiai emlék a nikolsburgi rovásírásos ábécé 1483-ból. Egy, a nikolsburgi herceg könyvtárából származó papírra nyomtatott ősnymotványának hátsó táblája elé betett pergamen lapon található. Az ősnymotványt 1483-ban adták ki A pergamen lapon található írás címe magyarrá fordítva: „A székelyek betűi, amit fára véstek vagy róttak”. E kézirat korát Németh Gyula öregebbnek találja az ősnymotvány koránál.

A legrégebbi Székelyföldön talált epigráfiai emlék 1431-ből származik és egy téglán található. A székelyderzsi rovásírásos téglát 1929-ben Balázs András unitárius esperes fedezte fel. Az egykor még képlékeny agyagba valamilyen kemény tárgygal karcolták bele a jegyeket, majd kiegyégették. A rovásírás alatt latinbetűs évszám található: 1431. A felirat néhány értelmezése:

Jakubovich Emil:	Miklós zsidó pap
Németh Gyula:	Miklós derzsi pap
Pais Dezső:	Miklós Derzsi apapap

A rovásírásos téglát jelenleg a templom belső déli falán található, szemben a szószékkal.

Debreczeni László 1937-ben Homoródkarácsonyfalván, az unitárius templom tornyának második szintjén, az egyik lőrésablak szemöldökkövén rovásírást fedezett fel. Ezt 1944-ben Szóke István egyetemi hallgató rajzolta le és juttatta el Németh Gyulához. Többen megkísérelték megfejteni a karácsonyfalvi feliratot, de néhány jel hangértékének megállapításán túl eredménytelen maradt minden kísérlet. Bögözben (Hargita megye) a XIV. században épült templom a XVI. században került a protestánsok birtokába, amikor valószínűleg a falakat és a rajta található festményeket eltüntették, lemeszelték. 1929-ben került elő egy Krisztus kép alá írt vörös krétás rovásfelirat. Keletkezésének korát az 1530-as évekre teszik a szakértők. Megfejtése: ATYAI (ATYHAI) ESTAN.

Csak másolatát ismerjük annak az emléknek, amit a szakirodalom csíkszentmihályi, csíkszentmiklósi, illetve csíkszentmártoni lelőhellyel tart nyilván. A könyvgyűjtő Szilágyi Sámuel másolatában maradt fent a XVIII. századból. Legvalószínűbb megfejtése: „Urunk születésétől fogván írnak ezeröttszázegy esztendőbe, Mátyás, János, Estyán kovács csinálták, Mátyás mester, Gergely mester csinálták.” Eredetét a XV–XVI. század fordulójára teszik, de eredeti lelőhelyét még nem sikerült biztosan meghatározni. Legszűkebb topográfiai behatárolása Csíkszentmihály és Csíkszentdomokos.

A konstantinápolyi emlék is csak másolatban maradt fent. Derschwan János 1553–1555. évi törökországi és kisázsiai utazásának naplójegyzetéből ismerjük. Ezt a feliratot, amint a szövegből is kiténik, Keteji Székely

Tamás véste 1515-ben a konstantinápolyi magyar követségi szállás istállójának falára. Az történt ugyanis, hogy Béla Barlabást, II. Ulászló magyar király követét Szelim szultán 7 évig tartotta vissza (1512–1519). E követség egyik tagja, aki a „rovásírást” elvégezte, Keteji Székely Tamás neve után ítélve a nyikómenti két falu valamelyikéből, Kis- vagy Nagykedéből származhatott. A felirat valószínű olvasata: „Ezer öcáz tizenöt esztendőben írtáq eszt; László Király öt kevetét itttarcsák eszt. Bilaji Barlabás kettő esztendejik itt valt; nem tön császár; Keteji Székel Tamás irtán eszt; Szelimbök császár itttében száz lóval.”

Dálnokon (Kovászna megye) egy rovasírásos emlék töredéke, az 1977-es földregzés során került elő. Keletkezését az ugyanazon a vakolatrétegen található 1526-os évszám datálja. Jelentését eddig nem sikerült megfejteni. 1864-ben fedezte fel Orbán Balázs az énlaki unitárius templom mennyezetén azt a rovasírásos kazettát, amelyről Szabó Károly az Arany János által szerkesztett Koszorú 1864-es 22. számában ír értekezést. A felirat 1668-ból származik és megfejtése: Egy az Isten Georgius Musnai Dakó.

A leírt rovasírásos emlékek sora nem teljes. Csak azokat soroltuk fel, amelyek a több mint száz éves „rovásírás kutatás” történetében a legtöbb vitát váltották ki. Az előkerült és még napjainkban is előkerülő rovasírásos emlékek egyre inkább alátámasztják azt a nézetet, miszerint egykor a magyarság rendelkezett saját írással. A tudomány mai állása szerint ezt a régen használt írásmódot türk eredetűnek tartják, és kialakulási területét a Jenyiszej folyam és az Orkum folyó vidékére teszik. Nyomokban vagy teljes egészében olyan sajátosságokat őriztek meg a legkorábbi magyar rovasírásos emlékek, amelyek rokonságot mutatnak az ótörök írásrendszerrel (rovásművelet iránya, a szavakat elválasztó pontok).

Az írásjegyek formái idővel változtak. Mivel fára rótták a jegyeket, ennek következtében egyenes vonalokból kialakított jelekről beszélhetünk. A tollal való írásra történő áttérés nagyon sok formai változást eredményezett. Legszenbetűnőbb a jelek formáinak elgömbölyödése, ami a tollal való írás jellegéből adódott. Az íráshordozó anyaga leggyakrabban a fa volt, az ún. rovópálcák. Nem gyakran, de róttak nedves agyagba, friss vakolatba és kőbe is. Ezen utóbbi anyagoknak köszönhető, hogy az ismert emlékek megőrződtek, mivel a fa romlandósága miatt ezt nem tette lehetővé. Fára rótt rovasírásos emlék csak másolatban maradt fent, és mint bolognai rovasírásos emlék él a köztudatban. Ez tulajdonképpen egy rovasírásos naptár másolata, amely a másolatot készítő Marsigli gróf szerint Székelyföld azon lakói számára készült, akik elsőnek tértek át a keresztény hitre. Marsigli 1690-ben készíti a másolatot és küldi el otthoni gyűjteményébe.

1992. augusztus 3-án a székelydályai unitárius templom felújítási és restaurálási munkálatai során a templomhajó külső déli falán egy hosszú rovasírásos „szalagfelirat” került elő. Egykor valaki a lesimított és még lágy vakolatba karcolhatta bele. Megfejtése, értelmezése még előttünk álló feladat.

Romániában az 1989-es események után a magyar nyelvű sajtótermékek száma a magyar nyelvű lakosság számárányát tekintve megnőtt, és tág teret biztosított és biztosít az egykor tabunak számító megnyilvánulási és kifejezési formáknak. Megvizsgálva a romániai magyarság hétköznapijait, valamint

a magyar sajtótermékeket, „megfoghatók” – írott és képi formában is – mindazon elemek, motívumok, jelzős szerkezetek, megnyilvánulási formák, tömeges és egyéni kezdeményezések stb., amelyek az azonosságtudat kifejtéséhez, erősítéséhez szükségesek. Székelyföldön 1989 után a tömeggyűlések, tüntetések, megemlékezések, jelentősebb egyházi ünnepek záróaktusa a Székely himnusz eléneklése volt. Rövid idő alatt ez a szokás annyira általánosult, hogy ha volt alkalom, ha nem, úton-útfélen egyre többen énekeltek ezt az egykor irredentának minősített éneket. Ennek következtében az, mondhatni, közhellyé minősült és elvesztette mindazon jegyeket, tulajdonságokat, amelyek egy himnuszra jellemzőek. Az identitástudat, a nemzetiségi önismeret, a szülőföldhöz való kötődés érzésének erősítése a politikai életben is látványos nyilatkozatokban van jelen. Ezeknek döntő hányada azonban a demagógia és populizmus kátyújába süllyed.

Az erdélyi magyarság életében, mindennapjaiban már a hatvanas évektől kezdve intenzíven jelen van és fontos szerepet játszik a népművészet. Ritka az olyan erdélyi magyar otthon, lakás, amelyikben ne találunk néprajzi vonatkozású tárgyat kezdve a varrottasoktól a faragott olvasólámpán, vagy a csilláron át a népi kerámiáig. A totalitarizmus éveiben ezek a tárgyak a nekik szánt rendeltetésen túl bizonyos fokig identitás jelzőkként is „működtek”. Az 1989-es fordulat után az erdélyi magyar népművészet újra fellendülni látszik. A gyakran ipari méretekben készült tárgyak motívum- és formavilága rövid időn belül „eklektikussá” vált. Jellemző lett a túlzásfoltosság, a motívumok keveredése és a gyakori funkciócsere.

A néprajzi tárgyak egyik legnagyobb „felvevő piaca” Magyarország lett. Az a Magyarország, ahol már a 80-as évek folyamán – szinte mintegy a csendes rendszerváltásra készülve – olyan kiadványok láttak napvilágot, melyek célja egyrészt a civil társadalom alapjainak lerakása, másrészt pedig az évtizedeken át elfojtott nemzettudat felélesztése és megerősítése volt. Ez utóbbinak sikerült előbb az értelmiség, majd később a magyar társadalom mind szélesebb rétegeinek figyelmét az oly sokáig, hivatalosan szinte nem is létező Erdélyre fordítani.

A népi divathullám, az eredeti népi ruhadarabok viselése, a médiák gyakori érzelmes, érzelgős, gyakran múltidéző hangneme, az emlékhelyeken felállított kopjafaerdők, a székelykapuk „divatja”, a kisebbségi sorban élő határokon túli magyarok helyzetével foglalkozó kiadványok tucatja, stb. olyan viszonyokat, értékrendszereket és közhangulatot teremtettek és teremtenek, melynek következtében kiüresítik a nemzeti jelző fogalmát.

Ma a példának vett kopjafa, székelykapu és rovásírás a mindennapi fogalomrendszerben már nemcsak egyszerűen kopjafa, székelykapu és rovásírás, hanem identitás jelző és nemzeti (nemzetiségi) szimbólum is.

Irodalom

- Balassa Iván:** A magyar falvak temetői. Budapest, 1989.
- Balás Gábor:** A székelyek nyomában. Budapest, 1984.
- A székely művelődés évszázadai (Szerk. Balás Gábor). Budapest, 1988.
- Balogh Jolán:** Az erdélyi renaissance I.1460–1541. Kolozsvár, 1943.
- Bárh János:** A kalocsai népművészet magyar jelképpé formálásának folyamata. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság. Budapest–Wien, 1991.
- Bátky Zsigmond:** Adatok a kopjafához. Néprajzi Értesítő. Budapest, 1904.
- B. Nagy Margit:** A székelykapu eredete és múltja. Reneszánsz és barokk Erdélyben. Bukarest, 1970.
- B. Nagy Margit:** Várak, kastélyok, udvarházak. Bukarest, 1973.
- Cs. Sebestyén Károly:** A székelykapu elterjedésének újabb adatai. Ethnographia. Budapest, 1924.
- Cs. Sebestyén Károly:** A székelykapuk pálmafája. Ethnographia. Budapest, 1939.
- Dávid László:** A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei. Bukarest, 1981.
- Ferenczi Géza–Ferenczi István:** Magyar rovásírásos emlékekről. Művelődéstörténeti tanulmányok. Bukarest, 1979.
- Forrai Sándor:** Küskarácsontól sülvester estig. Múzsák Közművelődési Kiadó, 1988.
- Geertz Clifford:** The Interpretation of Culture. Selected Essays. New York, 1973.
- Haáz Ferenc:** Udvarhelyszéki famesterségek. Kolozsvár, 1942.
- Herepei János:** A bolognai rovásírásos naptár megtérő sorvezetésének képlete. Ethnographia. Budapest, 1935.
- Hoppál Mihály:** Jelképtár. In.: Jankovics M.–Nagy A.–Szemadám Gy. Budapest, 1990.
- Kós Károly:** A székely sírfák kérdéséhez. Népelet és néphagyomány. Bukarest, 1972.
- Kós Károly:** Sírjelek. In.: Kós K.–Szentimrei J.–Nagy J.: Szilágysági magyar népművészet. Bukarest, 1974.
- Kós Károly:** Fejfák. In.: Kós K.–Szentimrei J.–Nagy J.: Kis-Küküllő vidéki magyar népművészet. Bukarest, 1978.
- Kós Károly:** Erdélyi néprajzkutatásunk sorsfordulójáról. A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Budapest, 1991.
- Kunt Ernő:** Temetők népművészete. Budapest, 1983.
- László Gyula–Rácz István:** A nagyszentmiklósi kincs. Budapest, 1978.
- Malonyai Dezső:** A magyar nép művészete I–V. Budapest, 1907–1922.
- Németh Gyula:** A magyar rovásírás. A magyar nyelvtudomány kézikönyve. Budapest, 1934.
- Novák László:** A Duna-Tisza köze temetőinek néprajza. Cumania. Kecskemét, 1978.
- Orbán Balázs:** A Székelyföld leírása. I–IV. Pest, 1868–1872.
- Sebestyén Gyula:** A magyar rovásírás hiteles emlékei. Budapest, 1915.
- Sebestyén Károly:** Székelyföldi kopjafák és kereszték. Néprajzi Értesítő. Budapest, 1905.
- Solymossy Sándor:** Ősi fejfaformák népünkél. Ethnographia. Budapest, 1930.

Szabó T. Attila: A kopjás temetkezés késői emlékei. Pásztortűz 1938/24. Kolozsvár.

Szabó T. Attila: Levéltári adatok faépítészetünk történetéhez, II. Székelykapuk és fazá-
rak. Kolozsvár–Cluj, 1939.

Szinte Gábor: Kopjafák (temetőfejfák) a Székelyföldön. Néprajzi Értesítő. Budapest,
1901.

Szinte Gábor: Kopjafák (temető-fejfák) a Székelyföldön. Néprajzi Értesítő. Budapest,
1905.

Szinte Gábor: A kapu a Székelyföldön. Néprajzi Értesítő. Budapest, 1909–1910.

Tarisznyás Márton: Gyergyó történeti néprajza. Bukarest, 1982.

Viski Károly: Mi a kopjafa? Néprajzi Értesítő. Budapest, 1910.

Viski Károly: Adatok a székelykapuk történetéhez. Néprajzi Értesítő. Budapest, 1929.

Erdélyi közgyűjtemények bemutatása

A kolozsvári levéltárak

Az első világháborút követő főhatalom-változás hatással volt a Magyarországtól Romániához csatolt területek levéltári szabályozására és szervezetére is. A két állam különböző kormányzati hagyományának, jogrendszerének, intézményhálózatának, szervezetének megfelelően nyilvánvaló volt a levéltári szemlélet és a levéltári anyag megőrzését és használatát szabályozó normák mássága is. A magyar levéltári szemlélet és az abból fakadó terminológia másságát például jól kifejezi a levéltár-irattár, illetve levéltáros-irattáros elkülönült fogalmak kialakulása és pontos megfogalmazása, levéltárelméleti kérdésekben a német-osztrák, később az ehhez szintén közel álló holland levéltári elmélettel való rokonsága; az említett fogalmi megkülönböztetést ugyanakkor a román levéltári terminológia eredetileg nem ismerte, levéltárelméletileg pedig, főként az első világháború után, az olasz, illetve francia elmélet és szemlélet felé közeledett. Ugyancsak más volt a levéltár-szervezési rendszer is Magyarországon a hagyományosan létező országos levéltárak fejlődése a múlt század végén a Magyar Országos Levéltár megszervezéséhez vezetett, ez lett azután az őrzőhelye az országos jelentőségű levéltárképző (kormányzati, központi stb.) intézmények levéltári anyagának és másodlagosan egyéb (családi, személyi, testületi) ugyancsak országos jelentőségű forrásanyagának. Emellett az évszázados fejlődés során megvalósult és működött önkormányzatok, az úgynevezett törvényhatóságok (vármegyék, vidékek, székely és szász székek, városok), egyházak és testületek saját kezelésben, megfelelő személyzettel (levéltáros, irattáros stb.) gondoskodtak levéltári anyaguk megőrzéséről, sőt, a sajátos – és történeti fejlődése során különböző – erdélyi viszonyoknak megfelelően itt a nemzetiségi tagolódás szerinti saját nemzeti levéltárak is kialakultak (az Erdélyi Múzeum-Egyesületé, előbb a kézírattáron belül, majd önálló keretben, a Szász Nemzeti Levéltár = Sächsisches Nationalarchiv és a román Asociația pentru cultura poporului român din Transilvania = ASTRA könyvtárán belül keletkezett kézirat- és levéltár). Ezzel szemben az orosz megszállás idején Moldvában 1831-ben, Havasalföldön 1832-ben a Kiszjeljov (Kiseleff) tábornok nevéhez fűződő Szervezeti Szabályzat (Regulament Organic) alapján állami levéltári típusú gyűjtőlevéltárt szerveztek. Ebből a gyűjtőlevéltárból (amely eredetileg a központi intézmények igazgatásában az ügyintézéshez már nem szükséges – „netrebuincioase” – iratanyagot őrizte volna), alakult ki 1864-ben a tulajdonképpeni Állami Levéltár, erősen centralizált jelleggel és gyűjtőkörrel. A kialakult Állami Levéltár tehát az állami intézmények történeti forrásértékű iratainak a gyűjtőhelye volt, de e Levéltár belső tagolódása arra utal, hogy a közjavakra vonatkozó iratok külön kezelésével kincstári levéltári jelleggel itt őrizték a közjavak jogbiztosító iratait is. Ugyanakkor a központosított jellegű államigazgatás

következtében nem alakultak ki a törvényhatóságoknak vagy az erdélyi önkormányzati testületi levéltáraknak megfelelő levéltárak.¹

Erdélyi, partiumi és bánási viszonylatban az első világháború befejezése után, az 1918. év végén létrejött erdélyi román Kormányzótanács (Consiliul Dirigent) 1920-ban elhatározta, hogy megszervezi az Erdélyi Állami Levéltár Igazgatóságát (Directiunea Arhivelor Statului pentru Transilvania), de az új intézmény végül is csak 1923-ban jut olyan helyiséghez, ahol megkezdheti működését.² Országos viszonylatban 1925. július 15-én a hivatalos lapban új levéltári törvény jelent meg, ennek megfelelően pedig az 1920-ban Kolozsvárt létrehozott Erdélyi Állami Levéltári Igazgatóság egyike lett az ország négy Tartományi Levéltári Igazgatóságának: Directiunea regionala din Cluj, és gyűjtőköre kiterjedt az erdélyi, partiumi és bánási megyékre. Állami levéltári jellegének megfelelően elsődlegesen az állam polgári, egyházi és katonai hatóságainak, valamint a megyék, városok és községek levéltári anyagának az őrzőhelye, de másodlagosan átvehet iratanyagot megőrzésre magánszemélyektől és -intézményektől is. Az új levéltári törvény, némileg a gyulafehérvári határozatok szellemében, 8. szakaszában kimondja, hogy a nemzeti kisebbségek és a felekezetek a törvény megjelenésekor létező levéltárai megmaradnak addigi állapotukban, de az Állami Levéltár főigazgatója felügyeleti jogot gyakorol felettük.³ A törvénynek megfelelően tehát a Magyarországtól átkerült területek tekintetében a levéltári hálózat szervezete így módosult: egy tartományi Állami Levéltár gyűjtőkörébe kerültek a hatósági levéltárak (ennek megfelelően az addig önálló törvényhatósági levéltárak – jóllehet, többnyire külön levéltári célra készült helyiségekkel rendelkeztek – elvesztették gyűjtőlevéltári jellegüket, és anyagukat kötelesek voltak beadni az állami levéltárba), viszont az önálló nemzetiségi és felekezeti levéltárak tovább működhettek. A második világháború végéig a román polgári állam keretében ez a levéltári hálózat lényegében nem változott. A kolozsvári tartományi levéltár gyűjtőköre azonban fokozatosan leszűkül, mert 1936-ban Temesvárt létesítettek levéltári igazgatóságot, 1937-ben Naszódon és 1938-ban Brassóban.⁴

1944 ősztől kezdve – bár az 1925-ös levéltári törvény még hatályban volt – a „népi demokratikus” korszak önkényes, jogellenes intézkedései sorából nem hiányoztak azok sem, amelyek miatt pótolhatatlan károk érték a levéltárakat, illetve amelyek a még hatályos jogszabályokat sértették. A megyék és városok, községek élére került „pártkatonák” utasítására számos megyei, városi és egyéb közintézményi levéltári anyag jutott ebek harmincadjára, zúdult ömlesztve nedves pincékbe, jutott papírzúzdába, mert a „dolgozók érdekében” a levéltári anyag tárolására épült vagy kialakított helyiségeknek más rendeltetést adtak, illetve a „burzsuj, tőkés-földesúri” iratok elpusztításával az általános műveltségi szint alatti vagy tudatosan az alá süllyedt „vezetők” a „múlttal akartak szakítani”. (Csak példaként említjük ezek sorában a Kolozs, illetve Szilágy megyei levéltári anyag szétdúlását, pincébe dobálását, vagy azt, hogy Dés város XVI–XVIII. századi jegyzőkönyveit a kátrin tüzelőanyagaként égették el).⁵

A levéltári törvény által biztosított nemzeti kisebbségi levéltárak sorából a második világháborút követő sajátos „jogrend” torzszüleménye: a min-

den korszerű büntetőjogi elméletet megcsúfoló „kollektív bűnösség” áldozataként megszüntették azt a szász nemzeti levéltárat, amelynek az országban egyedül volt külön gyűjtőlevéltári célra épült korszerű székhelye, és melynek kiváló levéltárosai példás kiadványokkal bizonyították értékes munkásságukat; egy 1949-ben kibocsátott igazságügy-minisztériumi határozat pedig, ugyancsak törvénytelenül, megszüntette az addig működött egyesületeket, köztük az Erdélyi Múzeum-Egyesületet és az ASTRA-t is. Az előbbi működésének 1950. február 12-én erőhatalommal vetettek véget.⁶ A bolsevista típusú önkény, a minden közösségi sajátosságot megszüntetni törekvő intézkedések egyaránt sújtották a közösségi összefogásból született nemzeti jellegű egyesületeket, így az ezekre mért csapás egyenlően fájdalmas volt minden nemzeti közösség számára. Hatásában, eredményeiben azonban különbözik a többségi nemzetet ért károsodás és az, ami a nemzeti kisebbségeket érte. Ugyanis amíg az etatista, beolvasztó szellemű intézkedések állami keretet hoznak létre minden tevékenység számára, ez a tevékenység, még ha eltorzítva is, a többségi nemzet „érdekében” folyik. Ez lehetővé teszi, hogy a torzulások kiküszöbölésével, megszüntetésével ezek a keretek valóban a többségi nemzet érdekeit szolgálják. A nemzeti kisebbségeket viszont ezek az etatista intézkedések sajátos tudományos, művelődési, sőt gazdasági és egyéb tevékenységi lehetőségeiktől fosztják meg, jövótételen károsodást, valóságos elsoványodást okozva társadalmi életükben.

A levéltári anyagot illetően 1957-ben új levéltári törvény lép életbe az 1925-ös helyett. Ez már a szovjet levéltári törvény mintájára készült és akárcsak más, a szovjet érdekkörbe utalt államok esetén, a szovjet etatista levéltárszemléletet tükrözi. Az Állami Levéltári Fond létesítésével a törvény minden levéltári anyagot ennek részeként tekint és kezel, kivéve az egyházak és magánszemélyek tevékenysége során keletkezett iratokat. Az 1971-ben kibocsátott újabb törvény, majd a Nemzeti (vagy Országos) Levéltári Fond (Fondul Arhivistic National) létesítésével és főként 1974-beli kiegészítésével teljesen az állami levéltárak gyűjtőkörébe utalta az ország mindennemű levéltári anyagát.⁷ Ennek alapján indult meg a levéltári anyagnak az a nagyarányú begyűjtése, amelynek eredményeként jórészt az állami levéltárak megőrzésébe került az akadémiai és könyvtári gyűjtemények, az egyházak, valamint a magánszemélyek levéltári anyaga. Ezt lehetővé tette az is, hogy az ország közigazgatási beosztását követő levéltári szervezet előbb tartományi, majd megyei gyűjtőkörű levéltárakat létesített az illető közigazgatási terület székhelyén, és több helyütt új levéltári épületet építettek a megyei állami levéltárak számára. Maga a begyűjtési folyamat azonban – főleg egyházi levéltári vonatkozásban – nem volt általános és azonos eredményességű az egész országban. Ez mind a levéltári épületek befogadóképességétől, mind a megyei levéltári vezetők, levéltárosok, de elsősorban az egyházi vezetők magatartásától is függött. Mert igaz ugyan, hogy a levéltári szervezet élén állók kevés kivétellel politikai megbízásból kerültek az intézmények élére – hiszen általános tünete volt a rendszernek, hogy a vezetőktől nem szaktudást, hanem „pártos hűséget” és „odaadást” kívántak –, e vezetőrétegtől függetlenül azonban tovább dolgozott és kialakult egy professzionista levéltáros réteg is, amely jelszavak, kirakatmegnyilvánulások mögött, a lehetőségek szerint tovább folytatta levéltári munká-

ját. Így például, jóllehet a szovjet levéltári irodalomból átvett szemlélet nem fogadta el a proveniencia vagy regisztratura elvet, mégis az erdélyi és partiumi levéltárrendezések során a levéltárosok jórészt ezt alkalmazták, sőt az elv megnevezése nélkül ennek szempontjait sikerült a kiadott utasításokba is bevétni.⁸

Ennek a levéltár-történeti, illetve a levéltári jogrend fejlődését jelző vázlatnak ismertetését azért tartottuk szükségesnek, mert ebben a keretben alakult a kolozsvári levéltárak sorsa is Az 1920-ban létesített, de helyiséghoz csak 1923-ban jutott, egész Erdélyre, a Partiumra és a Bánságra kiterjedő gyűjtőkörű Állami Levéltár elsőként az egykori törvényhatóságok levéltárai-ból gyűjtött be anyagot (Kolozs vármegye régi jegyzőkönyveit és régi iratanyaga egy részét, Kolozsvár város úgynevezett ólevéltárát), de átvették az egykori fogarasi kincstári uradalom urbáriumait is (ez a levéltári igazgató kutatási területéhez tartozott), és miután Alsó-Fehér megye székhelyét Nagyenyedről Gyulafehérvárra költöztették, azokat az eredeti székhely levéltári helyiségeiben maradt családi levéltárakat, amelyeket az 1848 utáni, a családi levéltárak megőrzésében támadt érdektelenség következtében a szétszóródás veszélye fenyegette, és ennek elkerülése érdekében a vármegyei levéltár helyiségeiben őrizték, ugyancsak beszállították Kolozsvára (a Kemény család csombordi, a Barcsay család, a Dobolyi család, a Csathó család és a Récsey család levéltáráról van szó).⁹ A tárolási lehetőségek javulásával folytatódott a begyűjtés, így a bukaresti levéltári főigazgatóság kiadásában megjelent általános leltár adatai szerint a kolozsvári Állami Levéltár – igaz, némileg felduzzasztott és pontatlan – kimutatásában hét megyei, tíz városi, hét falusi, öt családi, az erdélyi bányakincstári levéltár, valamint nyolc uradalom, illetve helység urbáriumának megőrzéséről számol be.¹⁰

Az 1940-es bécsi döntést követően a kolozsvári levéltári igazgatóság addig begyűjtött levéltári anyagát Nagyszebenbe szállíttatta és azzal együtt csak a háború befejezése után tért vissza.

A magyarság gazdag gyűjtőlevéltára az Erdélyi Múzeum-Egyesület keretében alakult ki Ez a levéltár a magyar családi és személyi, valamint az idők folyamán működött közösségi intézmények forrásanyagának őrzőhelye volt. A XIX. század folyamán a magyar Vallás- és Közoktatási Minisztériummal 1872-ben és 1895-ben kötött szerződés alapján a levéltári anyag is – az Egyesület kéziratárának keretében – az egyetemi oktatást és a tudományos kutatást szolgálta, és miután felépült az egyetemi könyvtár épülete, ott helyezték el A főhatalom változása után ez az anyag is a többi gyűjteményhez hasonlóan az új román egyetem használatába került, változatlanul az Erdélyi Múzeum-Egyesület tulajdonaként. A két világháború között többszöri hosszas tárgyalások folytak a tulajdonjog és használati jog tisztázása ügyében, anélkül, hogy ezek eredményesen befejeződtek volna.¹¹ A levéltár esetében azonban sajátos helyzet állott elő: Kelemen Lajos, aki a levéltári anyag jórészt begyűjtötte, továbbra is helyén maradt, és ez létrehozta az egyetemi könyvtáron belül azt az általa megtestesített egyszemélyes magyar intézményt, amely mind az anyag gondos megőrzését, mind eredményes használatát biztosította minden kutató számára. Ennek a levéltárnak a fejlődése a bécsi döntést követően új lendületet vett. Kelemen Lajos igazgatása alatt (aki-

nek a közbizalmon alapuló személyi hitele további családi és személyi letéteket biztosított a levéltár gyarapításához) új szemléletű munka kezdődött a Levéltárban. A múlt század levéltárgyűjtő és -őrző szemléletének érvényesülése és a jórészt a levéltáros – ezúttal Kelemen Lajos – példátlan anyagismertére és emlékezőtehetségére alapuló kutatás Jakó Zsigmond beosztásával a korszerű levéltári szemléletnek megfelelő rendszerező és feltáró munkának adott helyet.¹² Az ugyancsak levéltári szolgálatra beosztott művészettörténész Entz Géza közreműködésével ez nem csak a munkastílusban eredményezett változást, hanem a front átvonulásával ők vállalkoztak nehéz körülmények között arra, hogy szervezeten begyűjtsék az EME Levéltárába a vidéken szétdőlt és -szórt levéltári anyagot.¹³ Magát a Levéltarat is a negyvenes évek második felében önálló egységként a Farkas utca 8. szám alatt berendezett önálló levéltári helyiségbe költöztették.¹⁴ Az ott folyó szervezőmunkába bekapcsolódott Venczel József is Ennek a szakszerű levéltári tevékenységnek az Erdélyi Múzeum-Egyesület működésének önkényes beszüntetése vetett véget. A magyar családi, személyi levéltárak, gyűjtemények, valamint számos magyar közösségi intézmény iratainak őrzőhelye a Román Tudományos Akadémia Kolozsvári Könyvtára kezelésébe került Történeti Levéltár néven. (Meg kell jegyeznünk, hogy a kutatás ott is általában zavartalanul folyt.)

A levéltári törvény 1974-es módosítása után ezt a gyűjtőlevéltárat is az Állami Levéltár vette át.

A felekezeti levéltárak a második világháború után továbbra is az egyházak kezelésében maradtak az egyházközségi, esperességi vagy egyházmezei, püspökségi vagy egyházkerületi, illetve felekezeti gyűjtőlevéltárakban. Kivételt képeztek az 1949-től a községi és városi előjáróságok által begyűjtött anyakönyvek. Ezeket – helyenként ezekkel együtt más egyházközségi iratanyagot is – azzal az indoklással vették át a helyi hatóságok, hogy az állami anyakönyvezés 1895-ben történt bevezetése előtti anyakönyvekre szükségük van az új személyazonossági igazolványok, illetve a típus anyakönyvi bizonyítványok kiállításához. De mivel az idők okozta rongálásnak egyébként is kitétt anyakönyvek a helyi hatóságoknál – főleg vidéken – tovább rongálódtak, 1951-től elrendelték beszolgáltatásukat az állami levéltáraknak, és ott őrzik ezeket jelenleg is Hasonlóképpen csonkultak az egyházi levéltárak párt- és államvédelmi intézkedések következtében. Részben azzal az ürüggyel, hogy az őrzött iratanyag nem egyházi jellegű, vagy más megfontolásból bizonyos iratokat, iratcsoportokat elvittek, és a jobbik esetben állami levéltári kezelésbe utaltak. Ez történt Kolozsvárt a Ferenc-rendiek elkobzott levéltárával, illetve az Unitárius Püspökségen őrzött iratok egy részével. Kolozs megyében viszont még az 1974-es levéltári törvényt módosítás után sem került sor ki-sebbségi egyházi levéltári anyagnak az Állami Levéltár részéről történt erősza-kos átvételére. Ez jórészt az egyházak szilárd magatartásának, részben annak is köszönhető, hogy megfelelően berendezett és kezelt levéltáraikra hivatkozhattak, ahol biztosítani tudták a levéltári anyag jó megőrzését és a kutatást, de a felügyeletet is.

A magyar közösségi intézményrendszert a második világháború után rövidesen elsorvasztották, illetve önkényesen véget vetettek működésének. A hatalom ebben a műveletben – amely ha más jelszavakkal is, de a homogeni-

zálás kezdete volt – az államosítás, a beolvasztás, illetve a megszüntetés útját választotta. Az államosításnak esett áldozatul az önálló iskolarendszer, a pénzügyi hálózat és az ipari létesítmények sora, beolvasztással szüntették meg a szövetkezeti központokat és hálózataikat, elsorvasztással a kereskedést és kisipart, erőszakos megszüntetéssel pedig az egyesületi életnek vetettek véget. Az ezekre az intézményekre vonatkozó iratanyag sorsa különbözőképpen alakult.

A pénzügyi iratanyagát jórészt sikerült a felszámoló útján az állami levéltárakba juttatni,¹⁵ akárcsak a felekezeti iskolák anyagát is Bizonytalannabb sors várt az ipari és kereskedelmi vállalatok irataira. A mai napig nem történt meg annak pontos felmérése, mi pusztult el a vidéki kastélyok, udvarházak, birtokosok lakásainak irat-, könyv- és műtárgy-, ékszer és berendezési anyagából. Jóllehet a történeti források terén az Erdélyi Múzeum-Egyesület erején felül igyekezett megmenteni ezt az anyagot (amely nem csupán a magyarság számára értékes, hanem összlakossági fontossága elvitathatatlan), mégis az értékes tárgyak, ékszerek vonatkozásában kevés az, ami köztulajdonba (múzeumokba, közgyűjteményekbe) került, és nem a „forradalmi tett” végrehajtóinak, „leltározóinak” kezén vagy zsebében sikkadt el.

A vázolt fejlődés eredményeként jelenleg a kolozsvári levéltári anyag zömét az Állami Levéltárban őrzik. Vázlatosan ennek az anyagnak a tagolása a következő:¹⁶

A) Egykori erdélyi kormányhatóságok, illetve központi hivatalok levéltári anyaga: Erdélyi Bányakincstár (*Thesaurarius in Montanisticis et Monetariis - Tezaurariatul minier al Transilvaniei*), 1694–1848. 380,50 fm; Zalatnai Főbányahivatal (*Officium Supremum Montanum Zalathnense - Oberbergamt - Oficiul superior minier*), 1729–1787. 24,50 fm. és az 1849 utáni ezt követő kolozsvári Bányagazgatóság, illetve zalatnai Főbányahivatal (*Bergdirection-Directia miniera, Oficiul superior minier*), 1849–1917. 141 fm. Közügy-igazgatóság (*Directoratus Regio Fiscalis - Directoratul fiscal*), 1722–1918. 252 leltári tétel¹⁷, a töredékes anyagban megtalálható az ügyek és főleg a fejedelemség jogszabályainak aprólékos mutatója; Erdélyi Főbiztoság (*Supremus Commisariatul Provincialis Transylvanicus - Comisariatul Suprem Provincial din Transilvania*), 1706–1711, egy a Rákóczi-szabadságharc idején vezetett bevételi és kiadási nyilvántartási könyv, amelyben más fontosabb bejegyzéseket is rögzítettek és mutatóval láttak el; ebbe a csoportba tartozik még az első világháború végén létrejött román Kormányzótanács (*Consiliul Dirigent*), Mezőgazdasági Ügyosztályának (*Resortul Agriculturii*) – fontos szerepe volt a földreform előkészítésében – töredékes anyaga, 1918–1920. 5,73 fm. és ugyancsak a Kormányzótanács Igazságügyi Ügyosztályának hatáskörét átvett Igazságügyi Igazgatóság (*Directoratul justitiei*) jegyzőkönyvei, 1920–1924. 149 kötet.

Kolozsvári székhelyű tartományi hatáskörű közigazgatási intézmények: IV. Miniszteri Igazgatóság (*Directoratul ministerial IV.*), 1930–1931. 10 fm; Tartományi Közigazgatási Főfelügyelőség (*Inspectoratul general administrativ regional Cluj*), 1931–1941. 30 fm, amelyekből a magyar kutatókat főleg a nemzeti kisebbségekre vonatkozó intézkedések és kiértékelések érdekelhetik.

B) Egykori vármegyei, székely és szász széki, valamint vidéki törvényhatóságok és az azok tevékenységét követő román megyék: Kolozs vármegye (Prefectura judetului Cluj), 1605–1949. 507,42 fm.; Szatmár vármegye (Prefectura judetului Satu Mare), (1268–1471)¹⁸ 1577–1909. 500 fm.; Kővárvidék (Districtul Chioar), 1769–1876. 64 fm, amelynek iratanyaga az 1876-ban jórészt Szatmár vármegyébe bekebelezett vidék önálló tevékenységének megszűnte után került Szatmár vármegye levéltárába; Szolnok–Doboka vármegye (Prefectura judetului Somes), 1876–1944. 596 fm. és a két vármegye egyesítése előtti Belső-Szolnok vármegye (Comitatul Solnocul Interior), 1640–1875, 45 fm. és Doboka vármegye (Comitatul Dabaca), 1705–1876. 20 fm.; Torda-Aranyos vármegye (Prefectura judetului Turda) 1876–1923. 87 fm., valamint az egyesítésükig önálló törvényhatóságként működött Aranyos szék (Scaunul Aries), 1650–1876. 128 fm. és Torda vármegye (Comitatul Turda), 1607–1876. 262 fm.; Udvarhely szék (Scaunul Odorhei), 1506–1875. 300 fm., (Prefectura judetului Turda), 1876–1923. 87 fm., az Udvarhely székhez tartozó Bardóc fiúszék (Scaunul filial Bradut 1638–1872. 17 fm. és a Háromszékhez tartozó Miklósvár fiúszék (Scaunul filial Miclosoara), 1608–1848. 16,50 fm.; a szász Ujegyház szék (Scaunul Nocrich), 1700–1875. 21 leltári tétel; Felső-Fehér vármegye (Comitatul Alba de Sus), 1753–1848. 42,80 fm.

Területi közigazgatási hatóságként itt említjük meg az 1938-ban bevezetett királyi diktatúra idején létrehozott tartományok közül a kolozsvári székhelyű Szamos tartomány (Tinutul Somes), 1938–1940. 30 fm., az úgynevezett „népi demokrácia” szüleményeként létrehozott néptanácsok közül pedig Kolozs tartomány Néptanácsa (Sfatul popular al regiunii Cluj), 1951–1957. 4254 leltári tételnyi és a Kolozsvár körzeti Néptanács (Sfatul popular al raionului Cluj), 1950–1953. 1,25 fm-nyi iratanyagát.

A járásek közül a következők irattára került be – jórészt töredékesen – a kolozsvári Állami Levéltárba: Abrudi járás (Pretura plasii Abrud), 1854–1899. 5,25 fm.; Kolozsborsai járás (Pretura plasii Borsa), 1941–1949. 26 leltári tétel; Kolozsvári járás (Pretura plasii Cluj), 1930–1949. 134 leltári tétel; Szamosújvári járás (Pretura plasii Gherla), 1944–1950. 83 leltári tétel.

C) Egykori törvényhatósági, szabad királyi és egyéb városok levéltárai¹⁹ szép számmal és többnyire folyamatos sorozatokban kerültek be az Állami Levéltárba, és pedig: Kolozsvár (Primaria municipiului Cluj), (1224) 1326–1949. 574,10 fm.; Dés (Primaria municipiului Dej), 1236–1871. 49 fm.; Szatmárnémeti (Primaria municipiului Satu Mare), 1606–1867. 81 fm.; Torda (Primaria municipiului Turda), 1557–1918. 170 fm.; Felsőbánya (Primaria orasului Baia Sprie), 1455–1899. 38 fm.; Beszterce (Primaria orasului Bistrita), 1291–1880. 220 fm.; Aranyosgyéres (Primaria orasului Campia Turzii), 1783–1967. 9 fm.; Gyergyószentmiklós (Primaria orasului Gheorgheni), 1850–1895. 20,30 fm.; Szamosújvár (Primaria orasului Gherla), 1607–1920. 140,50 fm.; töredékes iratanyaggal a következő városok vannak képviselve: Bánffyhunjad (Primaria orasului Huedin), 1941–1944. 0,40 fm.; Szászváros (Primaria orasului Orastie), 1670–1856. 1,05 fm.; Marosvásárhely (Primaria orasului Targu Mures), 1699–1853. 0,60 fm.; Zilah (Primaria orasului Zalău), (1282) 1370–1828. 0,25 fm.

A mintegy negyven község jórészt újabb iratanyagától különbözik az egykor mezőváros jellegű települések, mint a múltban nagy jelentőségű sóakna körüli Kolozs (Primaria comunei Cojocna), 1781–1968. 13,50 fm-, az ugyancsak egykori erdélyi sóközpontnak számító Szék (Primaria comunei Sic), (1471) 1635–1918. 0,20 fm- és az erdélyi vasművelés múltbeli híres központja Torockó (Primaria comunei Rimetea), (1291) 1637–1847. 0,15 fm-nyi iratanyaga.

D) A polgári korszakban a törvényhatóságoktól elkülönült önálló bírósági szervezet intézményei közül újabb keletű iratanyaggal gazdagították az Állami Levéltár állományát: a Kolozsvári Ítéltábla (Curtea de apel Cluj), 1891–1952. 18,41 fm., amelynek 1940–1944 közötti anyagából két külön nyilvántartott levéltári testet alakítottak ki: a Kolozsvári m. kir. Ítéltábla (Curtea de apel regala Cluj), 1940–1944. 5,7 fm., valamint a Nagyszebeni–Kolozsvári Ítéltábla (Curtea de apel Sibiu-Cluj), 1940–1944. 0,65 fm. levéltárát.

A Kolozsvári Ítéltábla illetékességi területéről a következő törvényszékek működése során keletkezett iratanyagot őrzi az Állami Levéltár: Kolozsvári Törvényszék (Tribunalul Cluj), 1920–1934. 25,80 fm.; Dési Törvényszék (Tribunalul Somes-Dej), 1915–1952. 134,10 fm.; Tordai Törvényszék (Tribunalul Turda), 1931–1937. 8,50 fm. Az alsófokú bíróságok iratanyaga a következő bíróságoktól származik: Kolozsvári városi Járásbíróság (Judecatoria urbana Cluj), 1935–1936. 3,50 fm.; Kolozsvári vidéki Járásbíróság (Judecatoria rurala Cluj), 1930–1943. 5 fm.; Dési vegyes Járásbíróság (Judecatoria mixta Dej), 1918–1921. 6,75 fm.

A második világháború után átszervezett bíróságok közül a Kolozsvári tartományi Törvényszék (Tribunalul regional Cluj) 1952 és 1960 közötti, 14,90 fm-nyi anyaga került az Állami Levéltár megőrzésébe.

Ugyancsak itt helyezték el a Közigazgatási Felsőbíróság (Curtea administrativa Cluj), 1930–1940. 13 fm-nyi iratanyagát is

E) Az ügyészségi szervezet iratanyaga a következő levéltárképző szervektől származik: Kolozsvári Főügyészség (Parchetul general al Curtii de apel Cluj), 1919–1952. 18 fm. és a külön levéltári testté alakított 1940–1944 közötti anyagot létrehozó Kolozsvári királyi Főügyészség (Parchetul general regal Cluj), 1940–1944. 1 fm. és 537 leltári tétel; Kolozsvári Ügyészség (Parchetul Tribunalului Cluj), 1919–1940. 7 fm.; Dési Ügyészség (Parchetul Tribunalului Somes-Dej), 1851–1952. 20 fm.; Tordai Ügyészség (Parchetul Tribunalului Turda), 1915–1950. 6 fm.

Az úgynevezett „népi demokráciában” átszervezett ügyészségi hálózatból a Kolozsvár Tartomány Ügyészsége (Procuratura regiunii Cluj), 1952–1958. 8,80 fm-nyi, valamint a Kolozsvári vasúti Ügyészség (Parchetul tribunalului special feroviar Cluj), 1949–1952. 1,10 fm-nyi és 224 leltári tétel számoló iratanyagát őrzi az Állami Levéltár.

A közbiztonsági szervezetek és a büntetőintézetek iratanyaga a következőktől származik:

Rendőrség: Kolozsvári Rendőr-felügyelőség (Inspectoratul de politie Cluj), 1929–1949. 15 fm.; Dési Rendőrség (Politia de resedinta Dej), 1945–1949. 3,50 fm.; Tordai Rendőrség (Politia Turda), 1923–1948. 17,60 fm.

Állambiztonság: Tordai állambiztonsági Hivatal (Serviciul siguranta Turda), 1924–1948. 0,15 fm.

Csendőrség: Kolozsvári Csendőr-felügyelőség (Inspectoratul de jandarmi Cluj), 1930–1949. 7 fm.; Torda megyei csendőrszárny-parancsnokság (Legiunea de jandarmi a judetului Turda), 1934–1948. 7,76 fm.

Büntetőintézetek: Kolozsvári fogház (Penitenciarul Cluj), 1925–1956. 5,80 fm.; Tordai fogház (Penitenciarul Turda), 1936–1963. 3,50 fm.

* * *

A hatóságok és közintézmények iratanyaga forrásértékű valamennyi állampolgár, sőt az országban lakó vagy azzal kapcsolatba kerülő személy vonatkozásában, jóllehet az államhatalom vagy a helyi hatóságok vagy közintézmények különbözőképpen viszonyulnak az említettekhez, de ilyen esetekben is az anyag a megkülönböztetések tanúbizonyása is. Más jellege van a magánintézmények, családok, személyek levéltári anyagának. A kapcsolatok nem szorítkoznak egyetlen társadalomban sem szigorúan nemzetiségileg vagy valamilyen elhatárolt területekre. Ezek a kapcsolatok szorosabban vagy lazábban, különböző érzelmi töltettel, de az együttélés következtében természetesen léteznek, viszont nem minden esetben fejeződnek ki a fennmaradt írásos anyagban. Ezért a magánjellegű forrásanyagnak az esetében nem térhetünk ki a teljes anyag felsorolására, a kutató itt konkrét esetekben a már ismert források utalásából indulhat ki annak a levéltári anyagnak a feltárásában, amelyben ilyen kapcsolati információt feltételez. Viszont éppen összefüggő információgazdagságuk következtében számunkra ebből a csoportból elsődrendű fontosságúak közösségi intézményrendszerünk emlékei, valamint családjaink levéltári anyaga, illetve a személyi hagyatékok iratai.

Kisebbségi intézményhálózatunk forrásanyaga, sajnos, nem maradt fenn egyenlő arányban, és ami megmaradt, abból is van, ami megcsonkítást szenvedett. Gazdasági jellegű közösségi intézményeink közül leginkább a bankok iratanyaga maradt meg, illetve ebből vett át az Állami Levéltár legrendszerettebben. Az anyag mennyisége számos külső és belső körülménytől függött, ez utóbbi esetben főleg a megbízott felszámoló lelkiismeretességétől, fogékonyságától az iratanyag történeti forrásértékét illetően.²⁰

Kolozsvári vonatkozásban a felszámolás után több magyar jellegű bank iratanyaga került az Állami Levéltárba. A pénzügyi iratanyag általános forrásértékén felül, annak következtében, hogy e magyar bankok a kisebbségi viszonyok között jelentős részt vállaltak a különböző (gazdasági, művelődési, oktatási stb.) tevékenységek pénzügyeinek kezelésében és támogatásában, számunkra az itteni magyar bankok anyagának jelentősége is bővül. Ez az iratanyag a következő pénzügyektől származik: Erdélyi Bank R. T. (Banca ardeleana s. a.), 1919–1948.; Takarékpénztár és Hitelbank R. T. (Casa de pastrare si banca de credit s. a.), 1912–1959.; Mezőgazdasági Bank és Letéti Pénztár (Banca de agricultura si casa de consemnatuni s. a.), 1927–1948.; Erdélyi Bankszövetség R. T. (Uniunea bancara din Transilvania s. a. Cluj), 1921–1948. (ez utóbbi az előbb Gyulafehérváron, majd Kolozsvárt működött Transylvania Bank R. T.-vel azonos). Pénzügyi jellegénél fogva ide tartozik a magyar hitel- és gazdasági szövetkezeti hálózat központjának, a

„Szövetség” Gazdasági és Hitelszövetkezetek Központja („Centrala Alianta” Federala cooperativelor economice si de credit), 1927–1948. iratanyaga, valamint az is, ami a Kolozsvári Gondoskodó Társaság (Societatea Gondoskodó), 1838–1857. közötti iratanyagából maradt ránk.

Az Állami Levéltár gazdasági vonatkozású forrásai közül megemlíten-dő még a céhek iratanyaga is: Kolozsvári fazekascéh (Breasla olarilor din Cluj), 1574–1919.; Kolozsvári csizmadiacéh – később testület (Corporatia cizmarilor din Cluj), 1627–1947.; Tordai csizmadiacéh (Breasla cizmarilor din Turda), 1774–1938., valamint a Kolozsvári Ipartestület (Corporatia industriala a meseriasilor din Cluj) 1896 és 1945 közötti iratai is.

Az egykori felső- és középfokú tanintézetek iratanyaga a következőktől származik: Ferenc József Tudományegyetem (Universitatea „Francisc Iosif” din Cluj), 1872–1923.; Kolozsvári Kereskedelmi Akadémia (Academia comerciala Cluj), 1878–1923.; Kolozsvári Református Kollégium (Colegiul reformat din Cluj), 1608–1941.; Marianum római katolikus leányiskola (Liceul romano catolic „Marianum” Cluj), 1910–1948.; Kolozsvári római katolikus líceum (Liceul romano catolic Cluj), 1702–1948.; Kolozsvári Unitárius Kollégium (Liceul unitarian de baieti Cluj), 1851–1948.; Kolozsvári Marianum kereskedelmi iskola (Liceul comercial de fete „Marianum”), 1911–1948.

Felekezeti levéltári anyag: vásárlás útján került az Állami Levéltárba a Közép-Szolnok és Kraszna vármegyéket magába foglaló Szilágyi kerületi református egyházi szék 1636 és 1791 között vezetett jegyzőkönyve (Protocolum Sedis Ecclesiastica in Districtu Szilágy, in ambitu duorum comitatuum Zolnok et Kraszna existentis. Cura et opera reverendissimi ac celsitudini domini Stephani Thotfalusi pastoris Ecclesiae Zilahiensis primarii, necnon seniores eiusdem Tractus vigilantissimi confectum 1636) 1620-tól kezdődő nagyon gazdag egyház- és iskolatörténeti anyaggal (Új szerzemények – Achizitiile noi 34. sz.), a kolozsvári Ferenc-rendi rendház XVII. századtól kezdődő iratanyagát ugyanakkor állambiztonsági intézkedés juttatta a levéltárba.

Családi levéltárak: Alsó-Fehér vármegye egykori nagyenyedi levéltárából még a kolozsvári Állami Levéltár megalakulását követő esztendőben átvett öt családi levéltár közül a legjelentősebb kétségtelenül a Kemény család csombordi levéltára, 1324–XIX. sz. A levéltár törzse az emlékiró fejedelem, Kemény János idején alakult ki, és számos irat hátlapján olvasható Kemény írásával az egy-két szóval jelzett tartalomra vagy tárgyra történt utalás. Feleségei: Kállay Zsuzsanna, majd Lónyai Anna révén számos olyan iratot őriz ez a levéltár, amelyek magyarországi birtokokra vonatkoznak. A P. Szathmáry Károly által rendezett és leltározott levéltár kiegészült a vármegyei levéltárban rendezetlenül őrzött anyagával és azzal a levéltártöredékekkel is, amelyet a dévai székhelyű egykori Hunyad tartomány Állami Levéltárában őriztek. A Kemény család csombordi levéltárával egyidőben került be az Állami Levéltárba a Barcsay, 1439–1844., a Csathó, 1666–1886., a Dobolyi, 1584–1857. és a Récsey család 1563–1855. levéltára is.²¹

* * *

Fentebb említettük már, hogy az Állami Levéltárral egyidejűleg a második világháborút követő évekig Kolozsvárt az Erdélyi Múzeum-Egyesület

keretében kialakult Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára volt az a magyar intézményrendszerhez tartozó nemzeti kisebbségi levéltár, amely az 1925-ös levéltári törvény alapján az első világháborút követően is tovább működött. 1950-ben erőhatalommal történt birtokbavétele után a Román Tudományos Akadémia Könyvtára kolozsvári fiókjának kezelésébe került, majd az 1974-es levéltári törvénymódosítás következtében ezt az egész levéltári anyagot az Állami Levéltár vette át

Jóllehet az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára jórészt letétbe helyezett családi és személyi levéltárakból alakult ki, az idők folyamán elhelyezett letétek, a magyar intézményekből begyűjtött iratok lehetővé teszik ennek a gyűjtőlevéltárnak a következő tagolását:²²

A múzeumi levéltárat a kéziratáron belül megalapozó gróf Kemény József oklevélgyűjteménye és másolatai (Colectia de documente Kemény József), 1294–1830.²³ és gróf Kemény Sámuel oklevélgyűjteménye (Colectia de documente Kemény Sámuel), valamint a kialakított Törzsgyűjtemény (Colectia generala), 1224–1900. mellett jelentős levéltári anyagot tartalmaznak a következő gyűjtemények is: altorjai Mike Sándor oklevél-, perirat és genealógiai gyűjteménye (Colectia Mike Sándor), 1338–1850.; Csányi gyűjtemény (Colectia Csányi), 1849; Sarkantyús–Gyulay Richard levéltári és genealógiai gyűjteménye (Colectia genealogica Sarkantyús Gyulay Richárd); Kelemen Lajos genealógiai gyűjteménye (Colectia genealogica Kelemen Lajos); Apafi fejedelem udvartartási iratai (Socoteli princiare), 1626–1727.; Céhíratok (Colectia bresle), 1478–1942.; Címeres nemeslevelek (Colectia documente cu blazon), 1576–1845.; Nyomtatott rendeletek gyűjteménye (Colectia ordonante tiparite), 1707–1915.; Szomorújelentések gyűjteménye (Colectia necrologe), XVIII–XX. sz.; Szász dézsmák (Dijmele sasilor), XV–XVII. sz.

A jelentősebb és nagyobb mennyiségű levéltári anyagot tartalmazó családi levéltárak, letétként, a következő családoktól származnak: báró Apor; báró Bálinti, 1435–XIX. sz.; gróf Bánffy (nemzetségi levéltár), 1227–1944.; gróf Bánffy (rokonsági levéltár, benne az iktári Bethlen és borosjenői Korda család levéltára), 1371–1792.; Béldi, 1301–XIX. sz.; gróf Bethlen (keresdi levéltár), 1349–XIX. sz.; bethleni Bethlen Miklós kancellár iratai (töredék); báró Bornemissza, 1326–1918.; gróf Gyulay és gróf Kuun, 1239–1900.; gróf Haller, 1535–1978.; báró Henter, báró Jósika (hitbizományi levéltár, magába foglalja a Kamuti és a Mikola család levéltárát), 1283–1920.; báró Jósika (magyarfenesi levéltár), XV–XIX. sz.; báró Kemény (malomfalvi levéltár), 1248–1901.; gróf Kornis, 1359–1850.; gróf Lázár (gyalakúti levéltár), XIV–XIX. sz.; gróf Lázár (megyesfalvi levéltár), 1313–XIX. sz.; Matskási, 1352–1882.; gróf Mikó és gróf Rhédey, XIII–XIX. sz.; gróf Nemes, 1252–XIX. sz.; Pákey; Pálffy; báró Petrichevich-Horvát (magába foglalja a Suky család levéltárát); Rettegi, XIII–XVIII. sz.; Sándor; gróf Sennyey, 1261–1849.; Szabó Károly levelezése; báró Szentkereszty, XIII–XIX. sz.; gróf Teleki (gernyeszegi levéltár), 1523–XIX. sz.; gróf Teleki (kendilónai levéltár), 1351–1870.; gróf Teleki (kővárhosszúfalui levéltár), 1414–XX. sz.; gróf Teleki (sáromberki levéltár), 1407–XIX. sz.; gróf Toldalagi, XIII–XIX. sz.; báró Vécsey (sárközújlaki levéltár), 1296–1900.; Torma, 1361–XIX. sz.; báró és gróf

Thoroczkay, 1250–XVIII. sz.; Ugron (magába foglalja a Weér család levéltárát); Újfalvi; gróf Wass, 1230–1892; báró Wesselényi (drági levéltár), 1401–1949.; báró Wesselényi, 1282–1900.; báró Wesselényi (zsibói levéltár), 1263–1521.

A régi erdélyi, illetve partiumi intézmények közül az Erdélyi Múzeum-Egyesület őrizte a Könyvvizsgáló Bizottság (Comisia de revizuire a cartilor), 1770–1848. és a Nagyváradi Tankerületi Igazgatóság (Directia scolara Oradea), 1777–1849. iratait, a közösségi intézményhálózatból pedig az Erdélyi Irodalmi Társaság (Societatea literara din Transilvania), 1888–1928., az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület – EMGE (Asociatia agricola maghiara din Transilvania), az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület – EMKE (Societatea culturala maghiara din Transilvania), a saját egyesületének: az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek (Societatea Muzeului Ardelean) 1841 és 1948 közötti iratanyagát, a Kolozsvári régi magyar színház (Teatrul maghiar din Cluj) levéltárát, 1802–1942., a Kolozsvári Zenetársaság (Societatea muzicala din Cluj) iratait, valamint a Szatmári római katolikus püspökség (Episcopia romano catolica Satu Mare) XVIII–XIX. századi levéltártörődékét.

1944 nyárvégén – a várható utcai harcok, bombázások fennálló veszélye elől – az akkor még az Egyetemi Könyvtár épületében elhelyezett Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárból a középkori oklevelek és más értékesnek vélt levéltári anyag egy részét elszállították a front elől Kolozsvárról. A háború után ez az anyag visszakerült Magyarországról, de a küldeményt az elszállítás idejébeli őrzőhely, az Egyetemi Könyvtár címére juttatták el, ahol a vissz szállított levéltári anyagot el is helyezték a kéziratárba. Így állott elő az a helyzet, hogy például egyazon családi levéltár középkori anyagának zömét a levéltárral együtt most az Állami Levéltárban őrzik, más középkori okleveleket viszont az Egyetemi Könyvtárban. Hasonlóképpen például Gyulay Lajos XIX. századi naplójának kötetei is kettévált sorozatban az említett két helyen található. Ennek megfelelően, ha a kutató nem találja meg az Állami Levéltárban azt az anyagot, amelyet például a szakirodalom valamely családi levéltár darabjaként jelöl meg, nézzen utána az Egyetemi Könyvtárban is.

Ami a levéltári anyag kutathatóságát illeti, a jelenlegi intézkedéseknek megfelelően csak az úgynevezett rendezett és leltározott anyagot adják ki a kutatóterembe. Amennyiben az anyagot a Levéltár nem tekinti rendezettnek és leltározottnak, a kutató kérésére annak vagy a kért résznek rendezését és nyilvántartásba vételét tervbe veszik és a munkálatok végén kutathatónak minősítik. Ezért ajánlatos minden kutatást az Állami Levéltárral idejében egyeztetve tervbe venni és csak a megfelelő kutatási engedély alapján számítani a kutatás megkezdésére.

Ami a levéltári anyag gyakorlati kutathatóságát illeti, a régebbi hatósági és közintézményi levéltárak esetében – mivel a levéltári újrendezésnél a regisztratura elv érvényesült – általában az utólag (a XVIII–XIX. században) készített repertóriumok vagy a korabeli segédletek jól használhatók az oklevél vagy irat megkereséséhez. A nagyobb családi levéltárak esetében is készültek – még a család kezelése idején – segédletek. Néhány esetben a kutató a cédulakatalógus vagy legújabbán készült, tárgyi tagolású leltárak segítségével tájékozódhat.

Kiss András

Jegyzetek

Ismertetésünk módszertani és terjedelmi okokból nem foglalkozik az egyházak levéltáraiban őrzött forrásanyaggal, mert ez mind történeti fejlődése, mind szerkezete és tartalma miatt külön ismertetést igényel.

1. Istorical Arhivelor Statului 1831–1956. In: Arhivele Statului 125 ani de activitate. Bucuresti, 1957. (A továbbiakban: Istorical Arhivelor Statului.) 28–40., 149–204.; Sacerdoteanu, Aurelian: Arhivistica. Bucuresti, 1970. 79–88. A szerző felhasználta saját: Scurt istoric al arhivelor din Romania című, eredetileg a román levéltári kézikönyv fejezeteként készült, kéziratban levő munkáját is
2. Indrumator in Arhivele Statului judetul Cluj. I. Bucuresti, 1979. (A továbbiakban: Indrumator I.) 31–35. – Filiala Arhivelor Statului judetul Cluj.
3. Istorical Arhivelor Statului. 205–210.
4. Uo. 132.
5. Muresan, Elena: Arhiva orasului Dej. In: Arhivele Statului 125 ani de activitate. Bucuresti, 1957. 346. A levéltárak második világháború utáni pusztulására vonatkozóan I. Böződi György: Magyar értékek pusztulása Észak-Erdélyben 1944 után. A Céh 1993/1. sz. 9–19.
6. Erdélyi Múzeum LIII. 1991. 1–4. füzet 183., 191.
7. Decret nr. 353 din 16 iulie 1957 pentru infiintarea Fondului Arhivistic de Stat al Republicii Socialiste Romania. In: Buletinul Oficial 1957/19. 137–139.; Decretul nr. 472 din 20 decembrie 1971 privind Fondul Arhivistic National al Republicii Socialiste Romania. In: Buletinul Oficial partea I, 1975/155. Módosítása: Buletinul Oficial partea I, nr. 164. – Revista Arhivelor 1975/1. 22–30.
8. Például: Instructiuni pentru ordonarea, inventarierea si expertizarea materialelor documentare din depozitele Arhivelor Statului. Bucuresti, 1965.
9. P. Szathmáry Károly: A gyerőmonostori b. Kemény-család idősb, fejedelmi ágának okmánytára. Magyar Történelmi Tár XVIII./1871. 3–198.; Magyar Károly: A Kemény-család enyedi levéltára és tatár rabságról írt levelei. Erdélyi Múzeum 1897. 362–378.; Uő.: Regeszták Alsó-Fehér vármegye levéltárából. Történelmi Tár. Új folyam, VIII./1907. 81–109.
10. Inventarul Arhivelor Statului. Bucuresti, 1939. 359–363. A felsorolt hét megyei levéltárból csupán négyből őrzött anyagot a kolozsvári Állami Levéltár. Fogaras és Szeben megyéből sohasem került be megyei (illetve széki) anyag, Szatmár megye esetében pedig jelentéktelen töredékről lehetett szó A városok esetében nincs arra vonatkozóan adat, hogy Gyulaféhérvár, Fogaras és Vajdahunyad levéltári anyaga Kolozsvárra került volna. Nem maradt nyoma a hét feltüntetett községi anyagnak sem.
11. Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület félszázados ünnepére. Kolozsvár, 1909–1942.; Kelemen Lajos: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület múltja és jelene. Kolozsvár, 1909.; Szabó T. Attila: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület története és feladatai. Kolozsvár, 1942.
12. Jakó Zsigmond: Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának múltja és feladatai. Erdélyi Tudományos Füzetek 133. sz. Kolozsvár, 1942.; Uő.: Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának 1942. évi működéséről. Kolozsvár, 1943.; Uő.: Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárának 1943. évi működéséről. Kolozsvár, 1944.
13. Kovách Géza: Kalandos kultúrtörténet. A Hét 1982/XIII. 21–23. sz. 8.; Böződi: i.m.

14. A kéziratár továbbra is az Egyetemi Könyvtár épületében maradt és annak kezelésében működik ma is
15. Kiss, Andrei: Contributii la studiul nationalizarii bancilor capitaliste si integrarea materialului documentar in Fondul Arhivistic de Stat. Revista Arhivelor 1961/IV. nr. 1. 194–207.
16. Az A) és B) betűk keretében felsorolt levéltárképző intézmények anyagát az Indrumator I. levéltári útmutató ismerteti. Az útmutatóban minden egyes levéltárismertetés után a levéltárképzőre és az anyagra vonatkozó részletes könyvszet található. A fenti felsorolásban a levéltárképző intézmény nevét tüntetjük fel, zárójelben azt a román elnevezést, amellyel az Állami Levéltár nyilvántartásában szerepel, azt követően pedig a levéltári anyag évkörét és mennyiségét. A zárójelben közölt évszám rendszerint a legrégebb átfert oklevél évét jelöli, vagy a levéltárba került, de nem saját működése során keletkezett oklevélre vonatkozik.
17. Abban az esetben, ha a levéltári anyag nyilvántartása és kutatása nem repertóriumok vagy korabeli segédletek alapján történik, hanem leltárak alapján, mennyiségi nyilvántartásuk leltári tételek szerint követhető.
18. L. Erdélyi Múzeum LIV. 1992. 1–4. füzet 73–89.
19. A C), D) és E) betűk keretében felsorolt levéltárképző intézmények anyagát az Indrumator in Arhivele Statului judetul Cluj. II. Bucuresti, 1985. című levéltári útmutató ismerteti.
20. L. a 15. sz. jegyzetet.
21. L. a 9. sz. jegyzetet.
22. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában őrzött levéltárak és irattárak teljesebb jegyzékét I. Jakó 1942, 25–26.; Teodor, Pompiliu – Triteanu, Mihail – Ursutiu, Liviu: Arhiva istorica a Bibliotecii Filia lei din Cluj a Academiei Republicii Socialiste Romania. Revista Arhivelor, X./1967. nr. 1. 125–136.
23. Az 1974-es levéltári törvénymódosítás után az Akadémia kolozsvári Könyvtára által kezelt Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának átvételekor a Kemény József gyűjteményből a gyűjtemény kötetekbe foglalt anyaga kéziratként a könyvtárban maradt. Ennek megfelelően Kemény Józsefnek a szakirodalomban idézett kéziratok köteteit a kutatóknak ott kell keresnie.

Az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár

1962 óta áll a kutatók és érdeklődők rendelkezésére e levéltár mint az erdélyi református egyház különféle szintű testületeinek irathagyatékát őrző intézmény. Nem közismert, a beavatott kutatókon kívül alig tudnak róla, ennek ellenére jelentős a szerepe, hiszen az elmúlt évtizedekben (és még ma is) a kolozsvári Református Levéltár volt az erdélyi magyarság egyetlen nem-állami tulajdonban és kezelésben levő nyilvános levéltára. Emiatt a levéltár vállalta olyan tudósi vagy írói hagyatékok, letétek, megőrzését is, amelyek nem tartoztak szorosan vett gyűjtőkörébe.

A Református Levéltár anyagának fő vonulatába természetesen az egyházi eredetű fondok tartoznak. Legnagyobb terjedelmű az Erdélyi Református Egyházfőtanács levéltára, 142 ífm. mennyiségben őrzi a központi egyházigazgatás jegyzőkönyveit és iratait az 1700–1965 közötti időszakból. Gazdag

adatokat tartalmaz a hét erdélyi református kollégium, a XVIII–XX. századi népiskolák, az egyházközségek múltjára vonatkozóan, de igen jelentős és eddig még kiaknázatlan gazdaságtörténeti forráscsoportot is őriz az Exactorale Archivum keretében. Ugyancsak az Egyházfőtanács levéltárába olvadt be, végrendelkezés nyomán, a XVIII. század végén kihalt borosjenei gr. Székely-család levéltárának jó része is.

Az erdélyi református püspöki levéltár 1849-ben Enyeden sajnos elpusztult, így korai töredékek mellett iratanyaga az abszolutizmus korában kezdődik. Mintegy 40 ifm-t kitevő kötegei egy igen nagymérvű és nem tudományos szempontok szerinti selejtezés után kerültek a Gyűjtőlevéltárba 1966-ban.

A helytörténet igen értékes forrásait kínálják az egyházmegyei (esperességi) levéltárak; az erdélyi kerület 18 történeti egyházmegyéje közül a dési, hunyad-zarándi, kolozs-kalotaszegi, kolozsvári, nagysajói, széki és tordai helyezte el történeti iratanyagát Kolozsvárott. Jegyzőkönyveik, adományleveleik általában a XVII. századból származnak, több esetben hiánytalanul fennmaradtak a vizitációs és partialis synodusi protocollumok. Főként az egyházlátogatási jegyzőkönyvek tartalmaznak részletes és pontos adatokat a helyi gyülekezetek egykori életéről, templomairól, népiskoláiról.

Néhány egyházközség is átadta a Gyűjtőlevéltárnak történeti iratait, amennyiben vagy az iratanyag rendkívüli gazdagsága és forrásértéke vagy pedig a gyülekezet elnéptelenedése indokolta a közgyűjteményben való megőrzést. Így például a kolozsvári egyházközségnek a Gyűjtőlevéltár polcain álló 25 ifm-nyi iratanyagában középkori és XVI. századi oklevelek mellett igen értékes XVII. századi számadáskönyvek, leltárak, ülésjegyzőkönyvek találhatók. Herepei János háromkötetes Adattárában igen gyakran találkozhatunk e fond nevével. A kolozsvári református kollégium és nyomda múltjának feltárásához ugyanolyan nélkülözhetetlen e levéltár kutatása, mint a város történetének részletes megismeréséhez.

Igen gazdag XVII. századi irategyűttest őriz az Apafi-korban oly nevezetes szerepet játszott fogarasi református egyházközség levéltára 8 ifm. terjedelemben. A szászvárosi református egyházközség és a református-evangélikus vegyes Capitulum levéltára a nyelvileg-vallásilag kevert vidék XVII–XIX. századi múltjának egyedi adatait tartalmazza.

Az erdélyi református kollégiumok közül csupán egynek, a szászvárosinak a levéltára került egyházi kezelésbe Kolozsvárott, a többi az iskolák államosításakor állami tulajdonba jutott. A Bethlen Kollégium particulájából kifejldött szászvárosi kollégium hét ifm-nyi, 1925–50-ig terjedő iratanyaga a diákok 1663-as Albuma mellett a múlt századi érettségi dolgozatokat is őrizi.

A kolozsvári Református Gyűjtőlevéltárban letétbe helyezett hagyatékok közül említésre méltó a két neves hebraista, Kecskeméthy Csapó István és Nagy András, valamint a két egyháztörténész, Nagy Géza és Musnai László iratöröksége. Kristóf György irodalomtörténész könyvtára és személyes iratai szintén itt találtak helyet. R. Berde Mária író, lapszerkesztő teljes alkotói hagyatéka valóságos kincsesbánya a két háború közötti erdélyi magyar irodalom kutatói számára. Debreczeni László művészettörténész és építész (Kós Károly legjobb tanítványaként élt és alkotott) református műemlékekről ké-

szített rajzsorozata, valamint teljes hagyatéka szintén felkeltette már a szakemberek figyelmét.

Az iratanyag mellett a kutatók rendelkezésére áll a Gyűjtőlevéltár kézikönyvtára is, amely lexikonok, helységnévtárak, schematizmusok, egyház- és művelődéstörténeti munkák egyre gyarapodó együttesével segíti a tájékozódást.

A Református Gyűjtőlevéltár a kolozsvári Farkas utcai református templom tornyában és kerengőjében kapott helyet. Hollétét külön tábla nem jelzi, az érdeklődő új kutatóknak először a Ref. Püspökségen (Király – Bratianu utca 51.) kell érdeklődniük. A nemzetközileg elfogadott normák keretében bárki végezhet kutatásokat a levéltárban. Szükség esetén fénymásolásra is van lehetőség. Régi és új kutatóknak tanácsadás végett is szívesen áll rendelkezésükre a levéltár vezetője és egyetlen munkása, e sorok írója.

Sipos Gábor

Állami Levéltár, Marosvásárhely

Az állami levéltári hálózat Erdélyben századunk húszas éveiben jött létre. Az elsők a területi (tartományi) levéltárak voltak, kiterjedt gyűjtőterülettel. A történeti Erdély és a Partium számára először a kolozsvári igazgatóságot hozták létre 1920-ban. Ide gyűjtötték be még a harmincas években Szatmár megye, Udvarhely-szék, Beszterce és Felsőbánya városok stb. levéltárait, amelyek ma is Kolozsváron találhatóak.

A kolozsvári Állami Levéltárat követte a naszódi és a temesvári 1937-ben, valamint a brassói 1939-ben. 1945-ben alakult meg a szebeni. A területi állami levéltárak felállítását az 1925. évi levéltári törvény tette lehetővé, szabályozva működésüket is E lehetőségre alapozva Constantin Moisil főigazgató egy marosvásárhelyi aligazgatóság felállítását kezdeményezte már 1925-ben. Ennek magyát a város és Maros-Torda megye levéltára képezte volna.

A város vezetősége felkarolta az ajánlatot, javasolva a levéltár hatáskörének kiterjesztését a Székelyföldre, a szász vidékre, Erdély déli részének zömére. Az anyagiak biztosítására (helyiség, költségvetés előirányzása) a város sürgősen lépett fel a Közoktatásügyi Minisztériumnál, ahová akkor az állami levéltári hálózat tartozott. A kezdeményezés azonban politikai okokból megghiúsult. Az 1926 márciusi választásokat a nemzeti liberálisok elvesztették, így a polgármester is át kellett adja helyét az Averescu párttal szövetkezett Magyar Párt képviselőjének, dr. Bernády Györgynek. Bernády nem karolta fel elődje kezdeményezését, kitartott a törvényhatósági levéltár addigi státusának fenntartása mellett. Így az állami levéltár felállításának gondolata lekerült a napirendről.

1951. május 29-én a Román Népköztársaság Minisztertanácsának 472. sz. határozata alapján egy egységesen szervezett országos közlevéltári hálózatot hoztak létre. A bukaresti főigazgatóság és a központi levéltár mellett az újonnan szervezett 16 tartomány székhelyen egy-egy állami levéltári hivatal is alakult. Ezek alárendeltjeiként 2–3 rajoni fiók levéltár volt tartomá-

nyonként. A régi területi levéltárak – például a kolozsvári – tartományi hivatalokká váltak. Az említett határozat értelmében jött létre a Marosvásárhelyi Állami Levéltár is. Megalakulásának dátuma: 1952 január.

A marosvásárhelyi Levéltárnak fiókegységei működtek Székelyudvarhelyen, Csíkszeredában és Sepsiszentgyörgyön. Ezekhez társult 1955-ben a régeni is A tartományok területi átrendezése során 1960-tól a sepsiszentgyörgyi fiók Brassó tartományhoz került át.

1969-ben, az egy évvel azelőtt végrehajtott megyésítés rendszeréhez igazodva, a tartományi levéltári hálózat helyét a megyei vette át. Minden megyében az Állami Levéltárnak egy-egy fiókja jött létre. Így a tartományi levéltári hivatalok és az új megye székhelyeken működő rajoni fiókok megyei levéltárak lettek, a többit pedig megszüntették. Kivételt csak a máramaroszigeti képezett, amely a nagybányai fiók lerakataként megmaradt.

A Marosvásárhelyi Tartományi Levéltár kiegészülve a régeni és a volt Brassó megyei Levéltárhoz tartozó segesvári rajoni levéltárak anyagával, 1969 áprilisától az Állami Levéltár Maros megyei Fiókja lett Marosvásárhely székhellyel. Hatásköre, gyűjtőterülete az újonnan alakult megye területére terjedt ki. Ez magában foglalta a volt Maros (Maros-Torda) megye területének egészét, a Kis- és Nagy-Küküllő, valamint Torda megyék egy részét.

A hatvanas években begyűjtött levéltári anyag rendezése, leltározása (vagy a korabeli levéltári segédletek után történő csoportosítása) és az 1920 utáni időszakból származó iratok selejtezése a levéltárosok fő tevékenységét képezte éveken át. Ebben az időszakban a levéltári fondok rendezése és nyilvántartásba vétele nagyvonalakban lezárult. A későbbiek során inkább nyilvántartás-kiegészítések, az átvételre kiszemelt anyagok előkészítésének irányítására, segédletekkel való ellátására (esetleg azok használhatóvá tételére), az iratlétrehozó szervek ellenőrzésére és szakmai támogatására tevődött a hangsúly. Beindult a mikrofilmzésre történő előkészítés és a számítógépes feldolgozás előművelését képező tematikus cédulázás, ami ma is folyik.

A 70-es évek elejére az Ebbát utcai épület elégtelennek bizonyult. Rakfelületének túlterheltsége miatt a falak repedezni kezdtek, fellépett az összeomlás veszélye. Szerencsére az 1977-es földrengést jelentősebb rongálódás nélkül vészelte át. Még abban az évben sor került az új székház építésére, amelybe az intézmény 1978 őszén költözött át. Az új Levéltár egy hatezer folyóméter anyagot befogadó három szintes épület. A Papiu Ilarian Líceum és a református temető között található a Crizantemelor (Őszi rózsza) utca 8. szám alatt.

A gyűjtőmunka 1952–53-ban a megszüntetett bankok, magángyógy-szertárak, közjegyzők irattárainak, valamint az egyházi anyakönyveknek az átvételével kezdődött. Ezt követte a városi levéltár 1945 előtti része, majd Maros-szék és Maros-Torda vármegye levéltára. Ez utóbbiakkal a levéltár igazi dokumentációs központtá vált.

A főként közigazgatási iratokat tartalmazó alap 1975–76-ban a levéltári törvénykezés 1974-ben végrehajtott módosítása nyomán kiegészült a könyvtáraktól, múzeumoktól és egyházi intézményektől átvett dokumentumokkal. Az új épület által biztosított nagyobb tárolási terület lehetővé tette a mai Maros megye területén létező fontosabb közigazgatási, bírósági, gazda-

sági és ipari intézmények és létesítmények levéltárainak a begyűjtését. Így a nyolcvanas évek végére a levéltárba került az 1968-as közigazgatási átszervezést megelőző időszak több száz levéltári fondot kitevő jelentős iratanyaga. 1981-ben a levéltár kezelésében 798 levéltári fond és gyűjtemény volt, 1982-ben 821, ma számuk meghaladja az ezret. Az iratlétrehozó szervek, személyek jellege, tevékenységi köre szerint a fondok és gyűjtemények községi és törvényhatósági levéltárak, közbiztonsági szervek (csendőrség, rendőrség), törvénykezési intézmények levéltárai, egészségügyi, népjóléti és jótékonyossági szervezetek, bankok és pénzügyintézetek iratai, kézműipari (céh és ipartársulati) közösségek, ipari létesítmények (üzemek, gyárak, vállalatok), mezőgazdasági és erdészeti egységek iratai. Nem hiányoznak a családi és személyi levéltárak, egyházi anyakönyvek és iratok, különböző gyűjtemények sem.¹

A Levéltár egyik leggazdagabb alapja Marosvásárhely város levéltára². Marosvásárhely már 1300 körüli említésekor mezőváros volt. 1616-ban szabad királyi városi rangot kapott, 1871-től pedig törvényhatósági jogú szabad királyi város lett. Levéltára az idő során, a selejtezéseken kívül komolyabb veszteséget nem szenvedett. Az első selejtezés alkalmával (1883–88) az idegennek tekintett neoabszolutizmus kori (1849–1860) iratok egy részét megsemmisítették. Az 1905–1908 között végzett selejtezés az 1800–1873-as évek iratait érintette. A kiselejtezett anyag egy részét Kelemen Lajos megmentette és az Erdélyi Múzeum Egyesület levéltárában helyezte el. Ma a kolozsvári Állami Levéltárban található. A hatvanas években az 1900–1940 közötti iratok kerültek selejtezés alá. Ezt a selejtezést a könyvelési, árvaszéki és részben a városi tanács iratai sínylették meg.

A város levéltáranak feudalizmus kori iratait a kiváltságleveleken és protokollumokon kívül négy sorozatba csoportosították: közigazgatási (acta politica), majorsági (acta allodialia), peres (acta judiciaria) és adózási (acta contributivialis) iratokra. Ez az 1816–1822-ben bevezetett gyakorlat fennmaradt 1874-ig, a peres iratok esetében 1871-ig. A segédleteket (betűrendes mutatókat) a levéltáros készítette el külön mindegyik csoportra vonatkozóan. 1874-től segédletként a magyar levéltári gyakorlatnak megfelelően, az oktatóban felfektetett nyilvántartók szolgáltak (beadványi jegyzőkönyv, betűsoros mutató, számmutató). A korabeli segédlettel el nem látott iratokat és jegyzőkönyveket az Állami Levéltárba kerülésük után leltározták.

A város kiváltságleveleit Mátyás királynak egy 1482-i privilégiuma nyitja meg. 1845-ig Marosvásárhely 30 kiváltságlevelet kapott: törvénykezési, vásártartási, korcsmárlási, adómentességi vagy teherviselés elengedési, birtoklási jogra vonatkoznak ezek. Az 1616. április 29-én Bethlen Gábortól kapott kiváltságlevél a városnak új nevet (Székely Vásárhely helyett Marosvásárhelyt), szabad királyi városi rangot adományozott és megerősítette az addig használt címerét.

A közigazgatási iratok (1470–1873) a város életében végbement események legátfogóbb forrásai a XVII. századtól kezdődően.

A majorsági vagy allodiális iratok (1623–1873) a városgazdák tevékenységének írott termékei, főként elszámolások, nyugták a város javainak kezeléséről (földek, malmok, vámok).

A peres iratok (1785–1871) 1785 előtti része a közigazgatásiaktól nincs elkülönítve.

Az adózási iratok (1611–1860) zöme adókvetési lajstrom, rendszeresen 1637-től vannak meg. Sok esetben az adózók neve mellé feltüntették a rendi hovatartozást és a vagyoni állapotot is

A felsoroltak mellett külön sorozatot képeznek az összeírások és népszámlálási iratok (1750–1944); az 1750-es és az 1830-as évekből származó összeírások adókvetés megállapítására szolgáló családonkénti vagyonfelmérések; a népszámlálások iratai: felvételi ívek és összesítések 1785–86-ból, 1850- és 1857-ből, valamint 1870-ből, 1896-ból és 1944-ből. Ez utóbbi kiterjedt a város háborús veszteségeinek a felmérésére is

A protokollumok és regiszterek sorozatban található a város törvénykezési jegyzőkönyvei az 1606–1871 közötti időszakból, a városi tanács közigazgatási jegyzőkönyvei 1764–1943 között, a közigazgatási bizottság jegyzőkönyvei 1876–1920 és 1941–1943 között stb.

A város képviselői szerveinek (az esküdt közönség és utódja, a törvényhatósági bizottság) jegyzőkönyvei 1767–1945 közötti időszakból valók. Az 1604-től vezetett „törvénykönyv” a XVIII. század végéig hozott fontosabb szabályrendeleteket tartalmazza.

A polgári kori iratokat a főispáni hivatal, a városi tanács, a rendőrkapitányság, valamint a műszaki hivatal levelezése, jegyzőkönyvei és egyéb dokumentumai képezik. Ez utóbbi főként az építkezésekre vonatkozó dokumentációt tartalmazza.

Az 1945–1968 közötti iratok többszöri selejtezés után kerültek az Állami Levéltárhoz. Többek között néptanácsülési jegyzőkönyveket, végrehajtott bizottsági végzéseket, építkezési és iparendedélyeket tartalmaznak.

A levéltár másik fontos állománya Maros-szék levéltára³. Maros-szék, a feudalizmus kori székely székek egyike mintegy öt évszázadon át volt a Maros, a Nyárad és a Kis-Küküllő felső folyása közötti terület falvainak közhatósága. Több évszázados működése során a vidék történetét megörökítő gazdag forrásanyagot hozott létre és hagyott ránk.

A szék a XIV. században alakult ki, levéltára a XVII. századdal kezdődött. A XVI. század végétől itt található egy pár irat utólag került a szék levéltárába. A XVII. századból fennmaradtak a közgyűlési és törvénykezési protokollumok (1610-től), valamint a katonai összeírások (1614-ből, 1635-ből és 1685-ből). A közigazgatási és bíraskodási iratok száma ez időszaktól kevés, de a XVIII. században hirtelen megnövekszik.

Az 1848-at megelőző időszak fontosabb iratsorozatai a következők: közgyűlési jegyzőkönyvek 1692-ből, törvénykezési jegyzőkönyvek (a XVII. századiakon kívül vannak: derékszékiek 1718–1848-ból, a nyáradszeredai fiú- és viceszéké 1717–1806-ból, a marosvásárhelyi vice és fiúszéké 1752–1848-ból, az állandó tábláié 1763–1786-ból); a katonai összeírások (XVII. századi lustrák, homágiumi eskütelemek 1685–1837-ből, katonai jellegű nemesi összeírások 1744-, 1770-, 1778-ból, az 1809–1810-es nemesi felkelés iratai, újoncozási lajstromok); adóösszeírások 1692–1848-ból (az adózó nép gazdasági erejének felmérését célzó összeírások 1713, 1722 és 1750-ből, adókvetési lajstromok, adóbeszedési nyilvántartások, tipizált adótabellák 1777–

1779-ből); polgári- (1586–1848), bünyenyítő- (1790–1848) és árvaszéki (1785–1849) iratok; közigazgatási iratok (főkörmányszéki leiratok, közigazgatási levelezés) a XVIII. századból; tisztségi (a szék igazgatását intéző „Tiszti Szék” avagy „Tisztség”) és főkirálybírói (a szék első tisztségviselője) iratok, mindkét sorozat 1790-tól kezdődően; a forradalmi hatóságok iratai 1849-ből (kormánybiztosi, kormányzó hadibizottmányi, rendőri bizottmányi, büntető és polgári törvényszéki és alispáni iratok 1849 januárja és júniusa közötti időszakból).

1849-ben a szék intézményét megszüntették. A 12 évre bevezetett előbb katonai, majd 1854-től „végleges” közigazgatási átszervezés az osztrák császári-királyi, német nyelven működő, adminisztrációt kényszerítette rá e vidékre is 1861-ben bizonyos módosításokkal visszaállt az 1848-as széki igazgatás. 1876-ig, felszámolásáig, a széki igazgatás 1862-ben és 1871-ben esett át lényegesen átszervezésen.

Az 1849–1861 közötti időszak iratai a szék levéltárától külön választott fondokat képeznek (cs. k. kerületi megyefőnökség, cs. k. járáshivatalok iratai).

Az 1861–1876 közötti iratokat a múlt század végén selejtezték. A selejtezés után megmaradt iratok egy része időközben elpusztult. 1863–1867-ből csak egy kis töredék maradt meg. Megmaradtak viszont a képviselői szervek jegyzőkönyvei (képviselő bizottmányé 1861., 1867–1871-ből, a törvényhatósági bizottmányé és az állandó választmányé 1872–1876-ból), az elnöki (főkirálybírói) és az alkirálybírói hivatal iratai 1872–1876-ból).

Küküllő vármegye levéltára (1666–1876).⁽⁴⁾ A balászfalvi volt fióklevéltárból került Marosvásárhelyre 1969-ben Kis-Küküllő megye levéltárával együtt. Küküllő vármegye levéltára már a XVII. századból ismert volt, de ebből az időszakból csak egy pár irat maradt meg. A történet-kutatás által már a múlt század végén használt protokollumai sem maradtak fenn. Egyébként az egész levéltár sorsa mostoha volt. Nagyon hiányosan maradt ránk, főként a XVII–XVIII. századi anyag. Közgyűlési (marchalis széki) jegyzőkönyvei 1792–1843-ból vannak meg, de hiányosan, a derékszéki és parciais széki jegyzőkönyvei 1720–1847-ből valók.

Az 1849 előtti iratok három sorozatba vannak csoportosítva: politikai és közigazgatási iratok 1691–1849-ből, törvénykezési iratok és jegyzőkönyvek 1666–1848-ból, valamint adótábellák 1784–1787-ből. Ez utóbbiak 55 falura vonatkoznak.

Az 1849–1861 közötti iratok, akárcsak Maros-szék esetében, külön fondonként kezeltetnek.

Az 1861–1876 közötti időszak sorozatai közül megemlítjük a képviselői szervek jegyzőkönyveit 1861–1871-ből, a törvényhatósági bizottság jegyzőkönyveit 1872–1876-ból, a főispáni és tisztségi iratokat 1861–1876-ból. Ez utóbbi tevékenységét 1872-től az alispáni hivatal vette át.

Az 1876-os közigazgatási átszervezés megszüntette Maros-székét. Helyét „Egyesített Maros-Torda vármegye” vette át. Az új törvényhatóság magában foglalta a volt Maros-szék területét, Torda megye felső kerületét és Kolozs megye néhány települését. Rövid idő után megnevezése Maros-Torda vármegye lett. 1925-ben a román közigazgatás egységesítését célzó törvény

értelmében a megyét bizonyos területi kiigazításokkal prefecturává szervezték át „judetul Mures” (Maros megye) megnevezéssel. 1940–1944 között visszaállították Maros-Torda vármegyét. 1945–1950 között a kommunista típusú átrendeződés előbb szervezeti módosításokat hozott a megyei közigazgatásban, majd 1950-ben a szovjet mintájú rajonizálással megszüntették azt.

Maros megye levéltára viszonylag épen vészelte át az idő viszontagságait. Épségét azonban több rendbeli selejtezés csorbította. Selejtezték 1886-ban, 1907-ben és 1927-ben, majd 1961–1967 között. Ez utóbbi az 1921 utáni, főként a könyvelési-pénzügyi, árvaszéki iratokat érintette. Megemlítenédő, hogy a második világháborút követő években – papírszúke miatt – az üres oldalakat is tartalmazó iratokat újrahasználták. Ez az akció az 1918 előtti főispáni és a húszas évek alispáni iratait tizedelte meg.

A megye levéltára 32 sorozatból áll. A fontosabb sorozatok a következők:

főispáni iratok, 1876–1918

közigazgatási bizottság iratai, 1876–1918

közigazgatási erdészeti bizottság iratai, 1881–1918

képviselői szervek jegyzőkönyvei (a törvényhatósági bizottság, a közigazgatási bizottság 1876–1918-ból, a megyei bizottság és az állandó delegáció 1925–1940-ból, különbözőek 1945–1950-ből).

alispáni iratok, 1876–1918

Maros-Torda vármegyei Gazdasági Egyesület iratai, 1879–1918

iparfejlesztő és közigazgatási bizottság iratai, 1900–1919

prefectusi kabinet iratai, 1919–1922

Maros-Torda megye 1919–1925 közötti iratai (a töredékesen megmaradt iratok tartalom szerint csoportosítva évenként leltározva vannak)

Prefectura iratai, 1926–1940

Maros-Torda vármegye katonai parancsnokának iratai, 1940 szeptember–november

főispáni iratok, 1940–1944

alispáni iratok, 1940–1944

Prefectura iratai, 1944–1949 stb.

Maros megye levéltárához hasonló tartalmú és sorsú két más megye – Kis- és Nagy-Küküllő – iratanyaga is itt található. Az előbbi a volt Küküllő vármegye, az utóbbi a volt Segesvárszék, Kóhalom, Nagyselyk, Újgyház és Medgyes szász szék, valamint Felső-Fehér vármegye egyes enklávéiból jött létre 1876-ban.

Nagy-Küküllő megye levéltárának 1900 előtti része töredékesen és rongált állapotban maradt meg. Részben a korabeli többszöri selejtezés, részben a nedves helyen történt tárolás áldozata lett. Annál épebb viszont az 1927 utáni időszak anyaga.

Kis-Küküllő megye levéltára úgy tartalmilag, mint mennyiségileg szegényebb az előbbi kettőnél. Hiányosan maradt meg. E megállapítás érvényes a levelezésre és a képviselői szervek jegyzőkönyveire is.

A közigazgatási levéltárak sorában találjuk még a következőket: Régen (volt Szászrégen) levéltárát 1829–1968-ból, Dicsőszentmártoné (Tirnaveni) 1891–1968-ból, 184 községi levéltárát, zömmel 1930–1968 közötti időszakból, valamint az 1968-as megyésítés alkalmával megszüntetett Maros-Magyar Autonóm tartományi Néptanács és Maros-, Régen-, Ludas-, Erdőszentgyörgy és Sármás rajoni néptanácsok iratait 1950–1968-ból (a két utóbbi 1950–1960-ból).

A tanintézeti levéltárak közül megemlítendőek a nagy múltra visszatekintő felső- és középfokú iskolák:

A Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet levéltára visszanyúlik a múlt század első felére, mivel magában foglalja a jogelőd intézetek levéltárát is A legrégebbiek a XVIII. század végén alakult Kolozsvári Orvosebészeti Intézet iratai. Az intézet bába és sebész-orvos képzéssel foglalkozott. A végzősök nyilvántartása, de egyéb adatok is 1831-gyel kezdődnek.

1872-ben az intézet tevékenységét és levéltárát a „Ferencz József Tudományegyetem” Orvostudományi kara vette át 1919-ben az egyetem Szegedre költözött, 1940–1944 között újból Kolozsváron működött. Tevékenységét 1945-ben a Bolyai Egyetem vette át A Bolyai orvostudományi kara épülethiány miatt (azokat a Szebenből visszaköltözött „I. Ferdinand”, a később „Babes” Egyetem igényelte magának) tevékenységét Marosvásárhelyre tette át Magával hozta levéltárát is

Az OGYI levéltárát 1985-ben adták át az Állami Levéltárnak, amely az 1831–1966-os időszakot öleli fel. Ebből az 1831–1872 közöttiek az orvosebészeti intézet iratai, az 1872–1919 és 1940–1944. évek a Ferencz József Egyetem Orvostudományi, az 1945–1948 beliek a Bolyai Egyetem Orvostudományi karáé, az azutániak pedig az OGYI-é.

A marosvásárhelyi Szentgyörgyi István Színművészeti Intézet negyvenéves múltra tekint vissza. 1950–1954 között Kolozsváron működött, az ottani színművészeti intézet magyar tagozataként. Marosvásárhelyre 1954-ben költözött át, és önálló magyar nyelvű intézetté vált, 1976-tól román tagozata is van. Levéltára az 1950–1968 közötti időszakból származó iratokkal az Állami Levéltár kezelésében van.

A Marosvásárhelyi Református Kollégium a város legrégebb és legnevezebb tanintézete volt évszázadokon át 1557–1718 között „Schola particula”-ként működött. 1718-tól a sárospataki bujdosásra kényszerült kollégiumi tanárainak és diákjainak egy részével történt egyesülése folytán kollégiumi rangot kapott. Rövid idő alatt Erdély egyik legrangosabb iskolájává vált, felsőfokú intézeti jelleget is kapott. Az 1848-as tanügyi reformmal állami iskolává lett. 1956-ban nevezték el Bolyai Farkas Középiskolának, majd líceumnak.

Adatgazdag levéltára könyvtárával együtt előbb a Teleki-könyvtárba került. Innen a kollégium levéltárát 1975-ben egyéb levéltári állagokkal együtt az Állami Levéltár vette át Az iratokat még a teleki-Bolyai könyvtárnál hat sorozatba csoportosították. A legterjedelmesebb az első (AB jelzetű), amely az iskola levelezését öleli fel 1617–1900-ból. A levelezésnek az 1900 utáni része ma is a Bolyai líceumnál van. Ebből az időszakból az Állami Levéltárhoz csak egy kis töredék került. Kiemelendő még a protokollumok és regiszterek sorozata. Itt találhatóak a diáknévsorok 1653-tól kezdődően, az

anyakönyvek, az iskolai „törvények” vagyis szabályrendeletek stb. A tulajdonképpeni kollégiumi iratok és jegyzőkönyvek mellett több csomó vegyes irat is van. Ezeket volt diákok, tanárok, pártfogók helyezték letétbe vagy ajándékozták az iskolának, és többnyire birtokügyekre vonatkoznak. Az e típusú legrégebbi irat 1535-ből való.

Marosvásárhely másik hagyományos iskolája a Római Katolikus Gimnázium volt. 1702-ben (egyesek szerint 1712-ben, mások szerint 1708-ban) alakult a jezsuita rend gondozásában. A rendnek 1773-ban bekövetkezett feloszólása után az erdélyi római katolikus státus iskolája lesz. Az első időszakban algimnáziumi jellege volt. 1869-ben hat osztállyal működött, főgimnáziummá 1898-ban vált. 1940-től Marosvásárhelyi II. Rákóczi Ferencz római katolikus Főgimnázium nevet vette fel. 1948-ban a tanügyi reform során a többi felekezeti iskola sorsára jutott, de nemcsak államosították, hanem meg is szüntették. Levéltára az 1752–1948-as éveket öleli fel. A XVIII. századból csak egy szerény töredékes iratanyag maradt fenn. Anyakönyvei rendszeresen 1835-től kezdődnek. Levéltárának feldolgozása, az iskola történetének megírása még mindig várat magára.

Az iskolai levéltárak közül megemlítjük még a következőket: az 1919-ben alakult marosvásárhelyi Alexandru Papiu Ilarian fiú Líceumot 1919–1952-ből, és az Unirea Líceumot 1919–1960-ból, a régieni Petru Maior Líceumot 1920–1948-ból, a Marosvásárhelyi Felső Kereskedelmi Iskolát 1923–1948-ból, a Marosvásárhelyi Román Tanítóképzőt 1923–1948-ból (1940–1944 között ezen iskolák Dél-Erdélyben voltak, irataik nincsenek itt ebből az időszakból). A Marosvásárhelyi Állami Tanítóképző és Fiú Líceum 1940-ben alakult, helyben 1948-ig működött. 1948–1956 között magyar pedagógiai iskolaként Régenben volt, ekkor általános líceummá alakult át Levéltára 1948 előttről található az Állami Levéltárnál.

A művelődési profilú intézmények levéltárai közül a Marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaságét említjük meg. Az 1876-ban alakult és 1948-ban feloszlott közület iratait, jegyzőkönyveit Sényi László hagyatékának részeként a Teleki-Bolyai Dokumentációs Könyvtár őrizte. 1975-ben átkerült az Állami Levéltárba különálló fondként. Az iratok zöme az 1919–1944-es időszakra vonatkozik, de találhatóak adatok az azt megelőző időszakból is. Az anyag egy részét Marosi Ildikó adta ki külön kötetben (Lásd: A Marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság levelesládája. Levelek, iratok, adatok (1876–1948). Kritérium Könyvkiadó, Bukarest. 1973.)

A családi levéltárak közül megemlítjük a Teleki, Toldalagi és a Petrichovich-Horváth családokét.

A gróf Teleki család levéltára (1223–1879) tulajdonképpen a marosvásárhelyi könyvtáralapító, gróf Teleki Sámuel kancellár családjának levéltára. Pontosabban annak Marosvásárhelyen maradt része. Nagyobb része ugyanis a Magyar Országos Levéltárban található. A családi levéltárnak ez a része gazdasági jellegű: a Sámuel halálakor (1822) fiára, Ferencre szállott birtokok iratai 1352–1822-ből, a báró Wesselényi Kata birtokaira vonatkozó iratok 1699–1779-ből, Teleki Sámuel Ferenc birtokaira vonatkozó iratok 1845–1879-ből, a gróf Székely család magvaszakadtával a Telekiek tulajdonába került, alamori birtokra vonatkozó iratok és összeírások 1674–1848-ból, vala-

mint vegyes iratok 1503–1866-ból. Utóbb e levéltárhoz csatolódtott „Miscellanea” elnevezés alatt egy pár dokumentumkötet is, amelyek eredetileg a Teleki könyvtár részét képezték.

A Toldalagi család levéltára (1334–1884) zömében ugyancsak gazdasági jellegű, de található benne Erdély politikai életére, köztörténetére vonatkozó, főként XVIII. századi dokumentum is A levéltár eredetileg a Marosvásárhely melletti koronkai kastélyban volt. A század elején egy része az Erdélyi Múzeum Egyesület levéltárába került, ma a Kolozsvári Állami Levéltárban őrzik. A helyben maradt résznek csak a könyv formájú kötetei maradtak meg.

A Petrichevich-Horváth család levéltára (1568–1909) is részben a Kolozsvári Állami Levéltárban található. Marosvásárhelyre a széplaki ág levéltára került. A széplaki kastélyban őrzött könyvtár és levéltár egy része 1918 őszén megsemmisült. A meglévő iratok: birtokösszeírások, jobbágykötelezettségek stb.

A Levéltárnak több fontos dokumentum gyűjteménye van: Szabó-féle, úrbéri összeírások stb.:

A Szabó gyűjteményt a csíkszentmártoni származású Szabó Mihály Kis-Küküllő vármegyei tanfelügyelő hozta létre a századfordulón. A gyűjtő családtörténeti kutató munkája során tekintélyes mennyiségű iratot, levelet, jegyzőkönyvet, végzést szerzett magán- és közlevéltárakból, főként Csíkszék levéltárából. Ezek egy része a rendezés során visszakerült eredeti helyére (Csík- és Marosszék levéltárába), a megmaradt több mint 5900 darab három csoportba sorolódott: a Szabó és azzal rokon családokra vonatkozó iratok; közigazgatási, bíraskodási és gazdasági iratok; egyéb természetűek. A gyűjtemény 1444–1939 közötti időszakra vonatkozik.

Úrbéri összeírások gyűjteménye. A gyűjtemény egy része a Marosszékkal egyesített Küküllő vármegye falvainak 1785-ben végrehajtott hatósági úrbéri felmérését, a másik része pedig az 1819–1820-as Cziráky-féle úrbéri összeírást végrehajtó, Marosvásárhelyen székelő, harmadik kerülethez tartozó falvak összeírásait öleli fel, vagyis: a Székelyföld, Felső-Fehér vármegye, Fogaras vidéke, a tölcsvári uradalom és a „Hét bírák” falvainak összeírását. Összesen 645 falut.

Adótabellák gyűjteménye 236 település adókimvetési tabelláit tartalmazza 1809–1852-ből. Zömmel a Küküllő vármegyei és Segesvár környéki települések összeírásai. A tabellák családonkénti föld és állatállományt, valamint a megállapított adót tüntetik fel.

Népszámlálási iratok gyűjteménye az 1857-ben és 1870-ben megejtett népszámlálások adatfelvételi ívei Maros-szék és Torda vármegye felső kerületéből.

Kataszteri nyilvántartások a Maros völgye és a Küküllők falvainak földmérési munkálatait tartalmazzák 1851–1948-ból: helyszínelések, rajzok, tagosítás előtti és utáni kataszteri földkönyvek, birtokívek és azok mutatói.

A Segesvári Könyvtár kéziratgyűjteménye főként az erdélyi századokra vonatkozó politikai, egyháztörténeti és jogi természetű kéziratokat foglal magában 1411–1856-ból. Megemlíthjük Huszti A., D. Wolf, I. K. Grosse és mások munkáit.

A Marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Dokumentációs Könyvtár gyűjteménye levelek, iratok és kéziratok 1726–1905-ből. Részben Mike Sándor guberniumi levéltáros gyűjtése a XVIII. századi Erdély fontosabb eseményeire vonatkozóan. A kéziratok pedig történeti munkák, vallási és jogi értekezések, diétai és megyei közgyűlési tudósítások, de egyebek is

A Marosvásárhelyi Múzeum dokumentum gyűjteménye gazdasági és társadalmi vonatkozású vegyes iratok 1578–1972-ből.

Egyházi anyakönyvek gyűjteménye. A mai Maros megye egyházközségeitől előbb a helyi néptanácsok által átvett, és onnan 1952–1953-ban az Állami Levéltárnak átadott keresztelési, esketési és elhalálozási (temetési) anyakönyvek. Többnyire az állami anyakönyvezést megelőző időszakból valók, tehát 1896 előttiek, de vannak közöttük a későbbi időszakból származók is, így időben 1700–1750 közöttiek.

Az egyházi levéltárak között vannak görög keleti (ortodox), görög katolikus, evangélikus, református és unitárius esperességi vagy egyházközségi fondok vagy iratok. Gazdagabb levéltárak a görög keleti és a görög katolikus vallásoké. A görög keleti egyháznak négy esperességi és 77 egyházközségi levéltári fondja található itt 1778–1962-ből. A görög katolikusoknak nyolc esperességi és 109 egyházközségi fondja 1775–1948-ból.

A reformátusok esetében 133 egyházközség iskolai és gazdasági iratai kerültek ide. Az evangélikus egyházat a segesvári konzisztórium és 13 egyházközség képviseli, az unitáriust a székelykeresztúri esperesség és 33 Maros megyei egyházközség. Az evangélikus és unitárius egyházi iratok is oktatásügyiek, részben pedig gazdasági vonatkozásúak. Mellettük található három ferencrendi kolostor levéltára is: a kantai 1680–1931-ből, a szárhegyi 1646–1949-ből és a mikházi 1773–1929-ből.

Ezen felsorolással a Marosvásárhelyi Állami Levéltár ismertetése nem zárul le. Gazdag állagában számos további levéltári fond vagy gyűjtemény található, gondolunk itt elsősorban az ipari vagy mezőgazdasági egységek irataira, törvénykezési levéltárakra stb.⁵

Pál-Antal Sándor

Jegyzetek

1. Átfogó levéltár ismertető eddig két alkalommal jelent meg. Egy népszerűsítő kiadvány: Filiala Arhivelor Statului judetul Mures cimen (Az Állami Levéltár Maros megyei Fiókja), Bucuresti, 1983., 58. Összeállította: Ioan Ranca, Pál-Antal Alexandru, Viorel Grama, Ioan Moldovan, Ionel Muresan. (a Levéltár vezetője és levéltárosai). A másik egy részletes fond ismertető: Indrumator in Arhivele Statului judetul Mures, vol. I. (Útmutató a Maros megyei Állami Levéltárról), I. köt., Bucuresti. 1984., 391. Szerzők a fentebbiek.
2. A levéltár részletesebb ismertetését lásd: Szabó Nicolae: Arhivas Sfatului popular al orasului Tirgu Mures (sec. XV–XIX.) Marosvásárhelyi Néptanács levéltára (XV–XIX. sz.). Revista Arhivelor, 1960. I. sz. 236–245.; Indrumator... 92–115.
3. A szék és levéltára történetét bővebben lásd: Pál-Antal Alexandru: Scaunul Mures. Istorical institutiilor scaunale (sec. XIV–1849) (Marosszék. A széki intézmények rövid története [XIV. sz.–1849]). Revista Arhivelor, 1967. 2. sz. 127–146.; Uő. Scaunul Mures intre anii 1861–1876 (Marosszék 1861–1876 között) Revista

Arhivelor 1971. 1. sz. 27–46.; Pál-Antal Sándor: Marosszék levéltára. In: Tanulmányok a romániai együttlakó nemzetiségek történetéből és testvéri együttműködéséről a román nemzettel. Magyar nemzetiség, I. k. Bukarest. Politikai Könyvkiadó, 1976. 21–62. Indrumator... 21–53.

4. A továbbiakban ismertetett levéltárakra vonatkozóan lásd az indrumator adatait.
5. Az ipari és mezőgazdasági levéltári fondok részletesebb ismertetését lásd az Indrumator-ban. 131–237.

Az Állami Levéltár Hargita megyei fiókja, Csíkszereda

Adminisztratív levéltárak

A. Csík-, Gyergyó-, Kászon-székek levéltára

A hagyományos Csík-, Gyergyó-, Kászon-székek iratanyaga a történelem során átélt közigazgatási átszervezések miatt is sok károsodást szenvedett. Utoljára ez az iratanyag 1965-ben jutott az új gazda, az Állami Levéltár csíkszeredai fiókjának a birtokába. Itt mindjárt megjegyezzük, hogy az átadás az előző gazda – Csík Rajon Néptanácsa – részéről minden leltár nélkül, úgy mond ömlesztve történt. A csíkszeredai levéltári fiók munkatársai az átvett iratanyagot 5 csoportba rendezték.

I. Csík-szék iratai (Doc. Scaunului Sec.-Ciuc) (1563–1876)

I. Egyedi oklevelek. (Documente -foi volante. (1563–1849)

Az időrendbe leltározott oklevelek a gazdasági, társadalmi, politikai élet különböző területeire vonatkoznak: birtokvásárlások, a derékszék előtt lefolytatott tanúvallomások, kihallgatási jegyzőkönyvek, guberniumi rendeletek, a helyi közigazgatásra, igazságszolgáltatásra, a hadsereggel kapcsolatos ügyekre, a gyimesi és tölgyesi határátkelőhelyekre vonatkozó iratok.

II. A főkirálybíró (Jude suprem regal 1813–1876)

Az eléggé hiányos iratcsoportban ténylegesen csak 1813–1816, 1843–1846, 1862–1863, 1866–1867. évekre vonatkozóan találunk többnyire a királybíróhoz továbbítás és alkalmazás végett érkezett leiratokat.

III. Széki rendeletek (Oficialitatea 1861–1876)

Kifejezetten adminisztratív jellegű iratok, amelyeknek kiadása a későbbi időszakban az alispán hatáskörébe tartozott.

IV. Fellebbviteli tábla (Tabla continua 1775–1790)

Az ítéletábla működését tükröző nyilvántartási katalógusok.

V. Peres ügyek jegyzőkönyvei (Protocoale de judecata 1607–1860)

A Csík-, Gyergyó-, Kászon-székek ítélőszéke előtt 1631–1738 között lefolytatott tárgyalások 22 kötetet kitevő jegyzőkönyvei, valamint 1765–1785 között a Fellebbviteli Tábla előtt lefolytatott ügyek 15 kötetet kitevő iratanyaga. Ugyancsak itt vannak a szék általános közgyűlésének jegyzőkönyvei az 1842–1848 közötti évekről. Ebben a csoportban található az Erdélyi Főkormányzéknek Csík-szék hatóságaihoz intézett rendeletei, leiratai az 1751–1783 közötti évekről.

VI. Képviselők testülete (Comitetul deputatilor 1869–1876)

Csík-szék választmányának ülészakain felvett jegyzőkönyvek.
VII. Csík-szék pénztára (Casa de pastrare a scaunului 1870–1873)
5 nyilvántartási katalógus a behajtott jövedelmekről és kiadásokról.

2. Gyergyó fiúszék iratai (Doc. Scaunului filial Giurgeni 1607–1851)

I. Rendeletek és jelentések (Ordine si rapoarte 1707–1848)

A többnyire az Erdélyi Főkormányzók rendeleteit és Gyergyó-szék jelentéseit tartalmazó iratsomót 1848. május 22-én helyezték el a szárhegyi ferences kolostorban. Az akkori leltárban szereplő 5776 iratból a csíkszeredai levéltár állományába csak 2564 irat került. A többi időközben elveszett.

II. Jegyzőkönyvek (Protocoale 1607–1851)

Itt található a szék fórumán hozott ítéletek regesztrumai. Különösen értékesek a szék belső gazdasági, politikai viszonyaiba bepillantást engedő végzések, valamint a lakosság adózását helységenként is tükröző nyilvántartások az 1744–1755 közötti évekből. Találhatók ebben a csoportban a szárhegyi Lázár-birtok szolgálaira, bevételi és kiadási helyzetére vonatkozó nyilvántartások is

III. Különfélék (Varia 1686–1849)

Ebben a csoportban a tölgyesi hágó forgalmáról, adókimetésről, a borszéki ásványvíz forgalmazásáról, katonaság beszállásolásáról, a Moldova felé eső határ őrzéséről, karanténról, utak karbantartásáról találunk dokumentumokat.

3. Felcsík fiúszék iratai

I. Jegyzőkönyvek (Protocoale 1699–1754)

Itt található a Felcsík ítélőszéke előtt 1693–1842 között lefolytatott perek alkalmával hozott ítéletek jegyzőkönyvei, valamint Felcsík adószedőinek számadásai, az adók helységenkénti feltüntetésével. Itt vannak továbbá a hadsereg részére 1737–1746 között eszközölt kiadásokról szóló kimutatások és egy helységenkénti adókimetési lajstrom az adózók személyenkénti feltüntetésével.

II. Oklevelek (Documente 1656–1849)

Ebben az iratcsoportban találunk Felcsík 18 helységére vonatkozó adókimetési és behajtási lajstromokat, a császári hadsereggel szembeni különféle szolgáltatásokról, beszállásolásokról, a gyimesi vám működésére és a határ őrzésére, az I. székely gyalogezred és a civil hatóságok viszonyára vonatkozó iratokat.

4. Alcsík fiúszék iratai

I. Jegyzőkönyvek (Protocoale 1624–1844)

Alcsík ítélőszéke előtt hozott ítéletek jegyzőkönyvei az 1624–1844 közötti időszokról, bevételi jegyzőkönyv és az 1710–1743 közötti évekre a hadsereg fenntartására eszközölt kiadások lajstroma, valamint személyi adókimetési lajstrom Szentlélek, Ménaság, Mindszent, Csíkszentgyörgy helységekre.

II. Oklevelek (Documente 1632–1849)

Az időrendbe szedett oklevelek Alcsík mind a 16 faluját felölelő gazdasági, társadalmi jelenségekre vonatkoznak (adókimetések, a hadsereggel szem-

beni kötelezettségek, adás-vételi szerződések, tanúvallomások, főkormányzéki rendeletek és válaszjelentések).

5. Kászon-szék iratai (1651–1846)

Az iratanyag 7 regesztrumot és 46 levéltári tételt tartalmaz kronológiai sorrendben. Ebben figyelemre méltóak a fiúszéken hozott ítéletek jegyzőkönyvei, számadások a császári katonaság fenntartására eszközölt költségekről, tanúkihallgatásról, birtokperekről, adókvetésről szóló iratok.

B. Udvarhely-szék iratai

A hagyományos Udvarhely-szék levéltárának csak egy töredéke van ma az Állami Levéltár csíkszeredai fiókjának kezelésében. Udvarhely-szék levéltárának nagy része – benne az ún Székely Láda – ma a kolozsvári Állami Levéltár egyik állagát képezi, míg az Udvarhely városi levéltár a bukaresti Állami Levéltárba került. A Csíkszeredai Levéltárba az egykori széki levéltárból csupán az 1755–1873 közötti időszakra vonatkozó iratok kerültek.

Ebben a levéltári anyagban kiemelkedő jelentőségű Udvarhely-szék falvainak 1820. évi urbáriális összeírása. Ugyancsak itt van Eszterházi Dániel gróf urbáriumainak 1755-ös összeírása. A gazdasági jelenségek kutatóinak érdekes adatokat kínálhat a szék egész területén 1806–1870 között eszközölt elzálogosítási egyezmények hat testes kötete.

C. Az 1849–1861 közötti időszakban létrehozott közigazgatási egységek iratai

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc után Erdélyben létrehozott 6 katonai körzet egyikének, az udvarhelyi körzetnek iratanyaga a csíkszeredai levéltár állagában van. Ez a katonai körzet négy kerületre oszlott, mindenik kerület még további alkerületekre.

1. Udvarhelyi körzeti hivatal (1849–1861)

Az iratanyag csak töredékesen őrződött meg. Figyelemre méltóak a járási hivatalok jelentései a körzeti hivatalhoz, amelyekből a helyi adminisztráció működésére nyílik betekintés.

2. Csíkszeredai kerületi hivatal (1849–1866)

Mintegy 18 folyóméter terjedelmű, gazdag levéltári anyag időrendbe szedve.

3. Felcsík-Szépvízi alkerületi hivatal (1849–1855)

Javarészt német nyelvű anyag, időrendben és tematikusan csoportosítva tanulmányozható.

4. Alcsík-Kozmás Szentmárton alkerületi hivatal (1849–1861)

Nagyrészt német nyelvű anyag, rendszerezve.

5. Gyergyó alkerületi hivatal (1850–1861)

Hasonlóképpen rendszerezett, csoportosított, leltárral ellátott levéltári test.

D. Csík megyei levéltár (Prefectura jud. Ciuc)

Ez a terjedelmes, 331 folyómétert kitevő iratcsoport 1969-ben került az Állami Levéltár kezelésébe és az átvétel után a levéltár alkalmazottai csoportosították a következők szerint:

1. Csík megye – főispáni hivatal (1877–1948). 2. Csík megye alispáni hivatal (1877–1950). A megye gazdasági, társadalmi, politikai, adminisztratív viszonyaiba betekintést engedő, terjedelmes levéltári anyag, leltári mutatók szerint rendszerezve és csoportosítva. 3. Megyei tanács (1877–1941). 4. Közigazgatási bizottság (1876–1944). 5. Megyei választási bizottság (1890–1918). 6. Kihágási bizottság (1883–1941). 7. Megyei tulajdonú erdőket kezelő bizottság (1881–1944). 8. Könyvelési iratok (1873–1949). 9. Gazdasági albizottság (1941–1944) és Megyei Gazdasági Hivatal (1946–1949). 10. Egészségügyi szolgálat és társadalombiztosítás (1899–1949). 11. Bérelszámolási kimutatások gyűjteménye (1909–1950). 12. Megyei műszaki szolgálat (1925–1950). 13. Csík megyei prefektúra (1920–1948) [A jelzett időszakban a főispán levelezése a csendőrörsoékkal, járásbírókkal, a főispán bizalmas levelezésének iratcsomói.]. 14. Személyzeti kérdések (1936–1949). 15. Helyi gazdálkodási bizottság (Comitetul municipal 1879–1892). 16. Községi és megyei költségvetés (1928–1949). 17. Megyei tisztifőorvosi hivatal (1927–1943). 18. Pénzügyek (1945–1951).

E. Udvarhely megyei levéltár

Udvarhely megye nagyvonalakban az egykori Udvarhely-szék területén jött létre 1876-ban. Adminisztratív szempontból a megye járásokra oszlott, melyeknek száma időközben változott. A levéltár kutatójának tehát ismernie kell a járasok alakulását. Az Udvarhely megyei levéltár iratanyaga ma a következő csoportosításban tanulmányozható.

1. Főispáni hivatal – alispáni iratok (1876–1959). 2. Képviselő testület (1903–1918). 3. Közigazgatási bizottság (1876–1920). 4. A megyei tulajdonban lévő erdőket kezelő bizottság a következő csoportosításban: Nyilvántartók (1887–1902); Közbirtokossági erdők kitermelési tervei (1893–1913); Egyházak tulajdonában lévő erdők (1893–1914); Iskolák erdeinek kitermelési tervei (1892–1910); Magántulajdonú erdők (1894–1912); 5. Büntetéseket alkalmazó bizottság (1881–1919). 6. Iparfejlesztési bizottság (1893–1905). 7. Megyei központi választási bizottság (1903–1914). 8. Megyei tanács jegyzőkönyvei (1876–1918). 9. Könyvelési iratok-nyilvántartók (1899–1918). 10. A főispáni hivatal alkalmazottainak bérelszámolása (1912–1950). 11. A megyei tanács iratai (1926–1934). 12. Községi költségvetések (1942–1949).

F. Gyergyó város levéltára

A levéltár két fő részben nyert elhelyezést a csíkszeredai levéltárban. Az 1693 és 1879 közötti időszak oklevelei időrendben szerepelnek, mindenik oklevél rövid tartalmi kivonattal van ellátva. Az 1815–1967 közötti időszak iratai időrendi iratcsomókba kötve tanulmányozhatók. az 1922–27, 1932 és 1941–1945 közötti időszakok iratai nyilvántartási naplók szerint is követhetők. A városi levéltáron kívül külön testet képeznek a gyergyói árvaszék (1908–1944) és a gyergyói közbirtokosság (1908–1948) iratai. Tekintettel arra, hogy 1796-tól itt kereskedelmi bíróság (mercantile forum) működött, a kereskedelem és azon belül az örmények szerepének tanulmányozásához gazdag anyagot kínál a levéltár.

G. Hargita megye községeinek irattárai

Erre vonatkozóan lásd az Állami Levéltár Hargita megye (Indrumator in Arhivele Statului Judetul Hargita. Bucuresti. 1988.) című útmutatót.

Gazdasági levéltárak

1. Balánbánya

A bányavállalat levéltára az 1861–1955 közötti időszokról tartalmaz geológiai térképeket, kitermelési terveket, az itteni ércbányászattal kapcsolatos műszaki, kereskedelmi, adminisztratív problémákat.

2. Szentkeresztbányai vasgyár

Az 1927–1948 közötti periódusra vonatkozó iratállományt 1975-ben vette át a csíkszeredai levéltár. Az irattárat a levéltár munkatársai leltározták és rendszereztek.

3. Fűrészgyárak

Az egykori Csík és Udvarhely megyék területéről 13 fűrészgyár 1947–48-ig terjedő adatait őrzi a csíkszeredai levéltár.

4. Csík megyei Kereskedelmi és Iparkamara (1931–1949)

5. Közbirtokossági levéltárak

a/ Ditró és Szárhegy tulajdonát képező Borszéki erdő és borvíz közbirtokosság 1854–1948 közötti időszokról

b/ Gyergyói közbirtokosság 1918–1947 közötti iratai

6. Csík megyei Mezőgazdasági Kamara (1930–1950)

Figyelemre méltóak ebben a gyűjteményben a községenkénti közbirtokossági vagyont feltüntetető statisztikák, valamint a mezőgazdasági munkák menetére és hatékonyságára vonatkozó dokumentumok.

7. Csík megyei mezőgazdasági kerületek (1945–1950)

Iskolai levéltárak

1. Székelyudvarhelyi Tamási Áron Líceum (1689–1950)

Az 1593-ban a jezsuita rend által alapított gimnázium első anyakönyve (Album Gymnasii) 1689–1831 között tartalmazza a tanárok és tanulók névsorait. A további időszakokra anyakönyvek, naplók, jegyzőkönyvek, valamint leltár alapján csoportosított iratok nyújtanak tájékoztatást. Az iskolát 1958-ban a kormány határozata alapján dr. Petru Grozá-ról nevezték el. Ezt a nevet viselte 1989-ig. Az 1989-es fordulat után egykori jeles tanítványa, Tamási Áron nevét vette fel.

2. Székelyudvarhelyi ref. Kollégium (1687–1948)

Az 1670-ben alapított ref. Kollégium 1927-ig működött ilyen jelleggel. 1927-től tanítóképzővé alakították át 1940–1948 között újból kollégiumként működik. 1948 után megszakítás nélkül tanítóképző. Az 1989-es változások után Benedek Elek nevét viseli.

3. Csíkszeredai Márton Áron Líceum (1770–1948)

Az eredetileg Csíksomlyón alapított gimnázium 1630-tól eredeztethető. 1911-ben új épületébe, Csíkszeredába költöztették. Az 1989-es fordulat után egykori jeles tanítványa, Márton Áron püspök nevét viseli.

4. Székelykeresztúri Líceum (1793–1948)

A székelykeresztúri unitárius gimnáziumot 1793-ban alapították, 1989 óta Orbán Balázs nevét viseli.

5. Falusi elemi iskolai irattárak

A csíkszeredai levéltárban őrzik 38 Hargita megyei falusi elemi iskola iratsomóját. Az iratok mind a XIX. század hetvenes éveitől 1948-ig tartalmazznak anyakönyvet, iskolaszéki dokumentumokat, statisztikákat.

Székely határőrségi levéltárak

A Csíkszeredai Levéltár állományában két ilyen levéltári iratcsoporthat található:

1. Az I. Székely Gyalogezred irattárának egy része az 1770–1847 közötti évekről.

2. A Sepsiszentgyörgy székhelyű huszárezred irattárának töredéke az 1779–1852 közötti évekről.

Bírósági levéltárak

1. Gyergyószentmiklósi Törvényszék levéltára (1862–1960)

Az iratanyagot még 1961–62-ben válogatták és leltározták az akkori gyergyószentmiklósi törvényszék alkalmazottai. A gazdag bírósági anyag magánjogi, közbirtokossági kérdések vizsgálatához, valamint a vidék társadalmi, politikai viszonyainak tanulmányozásához kínál bőséges információt.

2. Székelykeresztúri Bíróság levéltára (1866–1960).

3. Csíkszeredai Bíróság levéltára (1850–1952).

4. Tölgyesi Bíróság levéltára (1926–1940).

5. Csíkszentmártoni Bíróság levéltára (1852–1952).

6. Maroshévízi Bíróság levéltára (1928–1960).

7. Udvarhelyi Törvényszék levéltára (1850–1952).

8. Csíkszeredai Törvényszék levéltára (1861–1952).

9. Udvarhelyi rajoni Néptörvényszék levéltára (1874–1960).

10. Udvarhelyi urbáriális törvényszék levéltára (1858–1869).

Beszerezések, adományok

Ez a vegyes levéltári állomány az 1546–1946 időhatárokon belül 165 levéltári tételt tartalmaz. Mivel a dokumentumok a gazdasági, politikai élet, művelődés, közigazgatás legkülönbözőbb területeire vonatkoznak, bármilyen téma tanulmányozásánál ajánlatos e levéltári csoport leltárának átnézése.

A székelyudvarhelyi múzeum levéltári gyűjteménye

Ezt az értékes levéltári gyűjteményt 1978-ban vette át leltár alapján az Állami Levéltár. A gyűjtemény legértékesebb része a székelyudvarhelyi céhek levéltára. A gyűjteményben vannak még családi levéltárak is, valamint a székelyudvarhelyi magisztrátus 1755–1851 közötti időszakból származó néhány irata. Itt található még Kápolnásfalu, Vargyas, Szentegyházásfalu, Városfalu, Szentpéter életére, kiváltságaira vonatkozó dokumentumok.

Plébániák anyakönyvei

Az 1684–1950 közötti időszak demográfiai kérdéseinek tanulmányozásához elengedhetetlenül szükséges az egyházi anyakönyvek tanulmányozása. A legrégebbi, a csíkszentgyörgyi anyakönyv 1684-ből való. Az anyakönyvekbe a születéseket, házasságkötéseket, elhalálozásokat, 1811-től az oltásban részesülteket is bevezették.

Adókiivetési tabellák

A történeti statisztika művelőinek értékes információkat tartalmaznak az 1818–1848 közötti időszakra vonatkozó adókiivetési tabellák: Felső Fejér megye (Réten járás), Kükküllő megye (Nádas járás), Kóhalom-szék (Felső járás), Segesvár-szék (Felső járás), Udvarhely-szék egész területe, Háromszék (Alsó-Csernáton járás).

A levéltár anyaga a Romániában szokásos engedélyezési eljárások lebonyolításával kutatható.

Albert Dávid

Egyetemi és Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár

Kolozsvár művelődéstörténeti képének – bármennyire is megkopott az az utóbbi negyvenöt esztendőben – máig legerősebb színfoltja az Egyetemi, illetve az Akadémiai Könyvtár, melyek alkotóelemeik révén az erdélyi könyvtártörténet (romos) műemlékeinek is tekinthetők. E két intézmény ma is a kincses város legjelentősebb könyvtárai, de a múltat kutatók számára történelmi magvuk az igazán jelentős.

Az Egyetemi Könyvtár a János Zsigmond óta érlelődő erdélyi egyetem megvalósulását követően jött létre 1873-ban. Abban, hogy a Ferenc József Tudományegyetem megalakulását követő évben közel 40 000 kötetes könyvtárral rendelkezett, oroszlánrésze volt az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek, mely ötven esztendőre kötött szerződés alapján könyvgyűjteményét a tulajdonjogok fenntartása mellett az egyetemi oktatás rendelkezésére bocsátotta. Elsőként tehát erről a gyűjteményről kívánok szólni.

Az 1859-ben alapított Erdélyi Múzeum-Egyesület (az erdélyi magyarság „tudományos akadémiaja”) már működésének kezdetén értékes könyvtárral rendelkezett. Ez az öntudatos művelődéspártolók adományainak volt köszönhető. Többek között a történetíró Kemény József könyv- és kéziratgyűjteménye (mely azóta szétszóródott: kéziratok anyagának egyik része a Kolozsvári Állami Levéltárban, másik része a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található) mellett Mikó Imre és a Csereiek krasznai könyvtára képezte az egyesület könyvgyűjteményének alapját. Nyilvános működését a könyvtár 1860-ban 20 000 kötettel kezdte meg, s története korai időszakából említésre méltó Szabó Károly könyvtárosságának ideje, aki igyekezett Erdély-szerte felkutatni és összegyűjteni a fellelhető régi magyar nyomtatványokat, kéziratokat, okleveleket. Fáradozásai nyomán a könyvtár erdélyi magyar nemzeti

gyűjteménnyé fejlődött. Fő feladatának a hungarikák minél teljesebb összegyűjtését tekintette, a tudományok korszerű segédeszközeinek megszerzése mellett. (Szabó Károly harminc évig tartó könyvtárosságának egyik „mellékterméke”-ként megkezdte a régi magyar könyvek bibliográfiai leírását.) A könyvtár egyenletes fejlődését a múzeum-egyesületi rendszeres évi általaný és az ajándékok biztosították.

A múzeumi könyvgyűjtemény történetének első szakasza 1872-ben (ekkor 30 408 kötetet számlált), az egyetemmel megkötött szerződéssel lezárult. Ettől kezdve sorsa természetesen szorosan összefonódott az Egyetemi Könyvtárával, noha a két intézmény között kötött megállapodás értelmében a két könyvtárat külön kezelték, sőt voltaképpen a Múzeum-Egyesület kezelte az egész Egyetemi Könyvtárat, fedezte az igazgató fizetését, személyét is ők választották meg, az egyetem csak a felügyeletet gyakorolta. Ez a helyzet 1895-ben változott meg, amikor a Múzeum-Egyesület újabb bérleti szerződést kötött az egyetemmel. Ennek értelmében az állam teljes anyagi és erkölcsi felelősséget vállalt az egyetemi gyűjteményeinek kezeléséért. Ezt követően egyetlen betűrendes katalógusba egyesítették a két könyvtárat, csupán a leltári nyilvántartás maradt elkülönítve egészen 1950-ig. 1919-től kezdve a kolozsvári román egyetem fillérnyi ellenszolgáltatás nélkül használta tovább a Múzeum-Egyesület könyvtárát (és más gyűjteményeit), arra hivatkozva, hogy a magyar egyetem jogutódja, de a szerződésből csak az előnyöket vállalta, a kötelezettségeket nem.

1950-ben az államosításkor a Múzeum-Egyesület könyvgyűjteménye több mint 250 000 kötettel, több ezer kézirattal, kétmillió lapnyi, a XIII. századdal kezdődő időszakból származó levéltári anyaggal rendelkezett. A könyvek java része, a kéziratokkal együtt a mai napig az Egyetemi Könyvtárban található. Az 1943-ban önállósult levéltár anyaga viszont előbb a Román Akadémia, majd pedig az Állami Levéltár kezelésébe került, és jelenleg is ott található.

Alakulásakor, 1873-ban az Egyetemi Könyvtár tulajdonában a múzeumi könyvgyűjteménynél jóval kisebb számú anyag volt. Birtokába került az addig a Lyceum-könyvtárban őrzött Benigni-hagyaték (mildenbergi Joseph Benigni, erdélyi katonai főparancsnoksági titkár hátrahagyott könyvtára 6839 kötetben), a szebeni régi jogakadémia könyvei (1639 kötet), a kolozsvári orvossebészeti intézet könyvtára és a főkormánysház levéltárának 3085 kötetes kézikönyvtára. Ezt az alapállományt fejlesztették aztán módszeresen tovább a rendszeres évi támogatás segítségével. 1900-ban jelent meg első, ötkötetes szakkatalógusa. A belső szakszerű könyvtári rend megteremtőjeként Erdélyi Pált tartják számon, aki a modern bibliotekonómia elveinek érvényesítésével dolgoztatta fel a könyvállományt. A tervszerűen, főként vásárlások útján gyarapodó könyvtár rendre kinőtte a rendelkezésére bocsátott helyiségeket, s ez szükségessé tette egy könyvtárápület felépítését. A hosszas huzavona után végül 1909 májusában nyílt meg a maga idejében nagyon modern, a bázeli egyetemi könyvtár hatását tükröző épület, mely az 1931–1934 között hozzátoldott folyosóval s a második világháború után felhúzott raktárhelyiséggel együtt a mai napig az Egyetemi Könyvtár otthona.

1919 körül 40 000 kötetet számlált a gyűjtemény, s rendelkezett az első világháborút megelőző időből származó, az egyetemi oktatáshoz, valamint a tudományos kutatáshoz szükséges anyag legnagyobb részével.

Ezt követően, 1919 májusában az Egyetemi Könyvtár is a román állam tulajdonába került, átvételére Onisifor Ghibu, a nagyszebeni görögkeleti püspökség tanfelügyelője karhatalom kíséretében jelent meg. A könyvtár történetének ebben az újabb szakaszában kezdődött meg a gyűjtemény román anyaggal való gyarapítása. Így került állományába más román magánkönyvtárak mellett Gheorghe Sion moldvai bojár többek között 300 régi román könyvet (tehát 1830 előtti nyomtatványt) tartalmazó gyűjteménye, s 1923-tól romániai kötele példány-joggal is rendelkezett. Ugyancsak ebben a periódusban jelentősen gyarapodott az idegen nyelvű anyag. A vásárlásokkor minimális összeget szántak a magyar nyelvű állomány beszerzésére (az egész két világháború közötti időszakban 125 mű 264 kötetére valót), így e téren a könyvgyűjtésben két évtizedes hiány jött létre, melyet 1940 után igyekeztek pótolni.

A Múzeum-Egyesület feloszlata (1950) óta teljesen felszámolták az EME könyvtárának szervezeti különállását, és összemosták az EME és az egyetem tulajdonjogát. Még az EME ex libriseit is az egyetem tulajdonjegyével ragasztották le A központi Egyetemi Könyvtárban (a különböző kari könyvtárak viszonylagos önállóságot élveznek) 1970-ben 90 ősnymtatványt, 1952-ben 1428 régi magyar könyvet, 1022 régi román könyvet, 4000 kőtetnyi kéziratot, 16 000 főképpen Erdéllyel kapcsolatos térképet, 400 000 kőtetnyi periodikát (köztük régi magyar hírlapgyűjteményt), érem- és pecsétgyűjteményt, kottákat tartottak számon. Ma már – legalábbis évtileg – a könyvtár egésze kutatható, külföldi állampolgárok útlevelük és esetleg munkahelyi igazolvány alapján minden külön engedély nélkül beiratkozhatnak és dolgozhatnak itt. Könyv- és folyóiratállományában az elmúlt évtizedek szűklátókörű könyvtárfejlesztéséből származó hiányokat nagy anyagi áldozatokkal is csak hosszú idő alatt lehet majd megszüntetni.

A kolozsvári Akadémiai Könyvtár 1950-ben különböző államosított egyházi gyűjteményekből jött létre. Főbb alkotóelemei: a kolozsvári volt piarista gimnázium Lyceum-könyvtár néven ismeretes könyvgyűjteménye, a kolozsvári volt református és unitárius kollégium könyvtárai, a kolozsvári ferences kolostor könyvei, az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának kézikönyvtára és kéziratára, a szatmárnémeti római katolikus püspökség könyvgyűjteménye, a balázsfalvi görög katolikus könyvtár, a nagyváradai görög katolikus püspökség kéziratára, az egykori Román Nyelv Múzeuma, a volt Románok Történeti Intézetének és a Régészeti és Numizmatikai Intézet bibliotékája, a Racovita-könyvtár, Timotei Cipariu orientalisztikai gyűjteménye stb. Megalapítása óta természetesen az Akadémiai Könyvtár saját, „élő” anyagot is gyűjt.

Említett alkotóelemei közül néhányra külön is fel kell hívunk a figyelmet.

A kolozsvári piarista kollégium könyvtárának múltját vizsgálva a Báthory István által 1579-ben alapított jezsuita akadémia könyvgyűjteményének történetéről is szólnunk kell. A jezsuita kollégium könyvtárában menedéket letek a katolikus intézményeknek a XVI. század végén, a reformáció után

még fellelhető könyvei, s így ezek alapján hozzávetőlegesen fogalmat alkotunk középkori bibliotékáinkról. A Jézus Társaság központi rendszabályainak megfelelően a későbbiekben a létének kezdetén álló könyvtárat igyekeztek korszerű, tudományos és az oktatáshoz szükséges könyvekkel ellátni, de az magánadományok útján is gyarapodott (pl. Wolphard–Kakas könyvtár). A fejlesztés azonban nem válhatott rendszeressé, mert a könyvtárnak is osztoznia kellett a jezsuita rend hányatott sorsában, míg az 1603-as könyvtárdúlással lezárult történetének első korszaka. A könyvtárnak erre az időszakra vonatkozó anyagáról sokáig azt hitték, hogy teljesen szétszóródott, mára azonban 490 címet sikerült a bejegyzések alapján azonosítani, legnagyobb részük ma is az Akadémiai Könyvtárban található.

A fejedelemség megszűnte és a jezsuiták újbóli kolozsvári megjelenését követően, 1693-tól a könyvtár ismét fejlődésnek indult. Szerencsére a rend feloszlata után kolozsvári könyvgyűjteményét nem számolták fel, hanem az 1777-től a piaristák kezelésébe került, s hivatalosan egyetemi könyvtárként, nyilvános jelleggel működött. Jó ideig ez volt az egyedüli tudományos segédeszközökkel felszerelt erdélyi könyvtár. 1784-ben a tanintézet lyceumi minősítést nyert, s a Lyceum-könyvtár fő feladata a főiskola három tagozatának bölcsészeti, jogi, orvosi művekkel való ellátása lett. Az intézmény a XIX. század második felében kivételes helyzetbe került, mert az erdélyi könyvellenőrző hivatal a cenzúrázott kéziratokat megőrzés céljából itt helyezte el. Ide került ajándékozás útján az Aranka-féle Magyar Nyelvmívelő Társaság könyv- és kéziratára, s 1944-ig a Magyar Tudományos Akadémia minden nyomtatványát megküldte a könyvtárnak. A Lyceum-könyvtár fontossága az erdélyi tudományos életben voltaképpen a Múzeum-Egyesület, majd a kolozsvári Egyetemi Könyvtár megalakulása után fokozatosan csökkenni kezdett. A két világháború között azonban rövid időre ismét egyetemi könyvgyűjtemény funkcióját töltötte be a magyar szakirodalom beszerzésével és közvetítésével. 1948-ban félszázezer kötetes állománnyal államosították.

A kolozsvári református iskola könyvtárának kevesebb viszontagságot kellett túlélnie, mint a katolikusokénak. A XVII. század közepén az Apáczai Csere János fáradozásai nyomán kollégiummá fejlődött tanintézet könyvgyűjteményének alakulása 1660-tól pontosan nyomon követhető, legrégebbi könyvjegyzékei nemrégiben láttak napvilágot. S miután állományát nem tizedelték meg pusztítások, az indulás éveiből származó kötetek ma is nagyjából megtalálhatók az Akadémiai Könyvtárban. Rendszeres gyarapítása a XVIII. században kezdődött meg. Jelentős adományok és vásárlások révén látványosan gyarapodó könyvtárrá vált, mely saját, kollégiumi nyomdájából és a nagyenyedi nyomda részéről is megkapta a kötelespéldányokat. 1948-as államosításakor több mint 65 000 kötetes állománnyal rendelkezett. Ezek között gazdag kézirtattár, nagyszámú régi magyar nyomtatvány és neves személyiségek, miként Porcsalmy András, Apáczai Csere János özvegye, ifjabb Pápai Páriz Ferenc vagy Teleki József adományai találhatóak.

Az unitárius kollégium könyvtárának sorsa egyházáéhoz hasonlóan viszontagságos volt. A kollégium az 1556. és 1557. évi országgyűlés rendelkezései alapján a kolozsvári volt domonkos kolostor épületében kezdte el tevékenységét (1568-ban), s feltehetően az ott található könyvtár alkothatta

könyvgyűjteménye alapját. Sajnos, a Basta által feldúlt könyvtárat újjáalakulása után több ízben is tűzvész és tudatos rombolás szinte teljesen elpusztította. Zavartalan fejlődése a fejedelmi kor végével kezdődött, s éppen ezért az ezt megelőző időszakból származó mai anyag legnagyobb része későbbi adományokból gyűlt össze. Természetesen a könyvtár gyarapítói nagy hangsúlyt fektettek az erdélyi és nemzetközi unitárius irodalom összegyűjtésére, s ezért igen jelentős a kéziratár teológiai vonatkozású anyaga, hiszen nyomdai lehetőségek híján az unitárius egyházi művek főképpen így maradtak ránk. Említésre méltóak Sommer, Palaologus, Dávid Ferenc írásainak másolatai vagy a szombatos Péchi Simon saját kezű írásai. Az úgynevezett régi könyvtár, mely főképpen donációk útján jött létre, tartalmazta többek között Suky László kézirat-adományát, Bölöni Farkas Sándor bibliotékáját, térképeit, Amerikából hozott emlékeit, kéziratgyűjteményét, Brassai Sámuel könyvtárát, Nagyajtai Kovács István könyveit és igen értékes kéziratgyűjteményét (melyben olyan darabok találhatóak, mint Kolozsvár magyar lakosságának 1453-as adóösszeírása, Dávid Ferenc, Heltai Gáspár, Enyedi György művei). Érdekes színfoltja az unitárius kollégium könyvtárának az úgynevezett angol könyvtár, mely a múlt században angol és amerikai unitáriusok adományaiból jött létre. 1948-ban állami tulajdonba került az unitáriusok több mint 60 000 kötetes könyvgyűjteménye is

A szatmári római katolikus püspökség könyvtárát Schlauch Lőrinc alapította 1874-ben, s magvát Török János számottevő bibliofil értékeket tartalmazó gyűjteménye képezte. Az összességében 20–25 000 kötetes állománynak csak töredékei kerültek a kolozsvári Akadémiai Könyvtárba.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek az Akadémiai Könyvtárba jutott anyagából a legjelentősebb Kemény József kéziratgyűjteménye, mely főként elbeszélő forrásokat tartalmaz, eredetiben és másolatban.

A balázsfalvi görög katolikus intézmények könyvtárának alapját a XVIII. század közepi bazilita kolostor könyvtára képezte, s ebből fejlődött tovább az intézmény a püspökség és káptalan kiépülésével párhuzamosan a XIX. század második felében s a XX. század elején. Itt található a XVIII. század végi román nemzeti mozgalom, az úgynevezett Erdélyi Iskola képviselőinek könyvei, kéziratjai, de említésre méltó Timotei Cipariu könyvszerető görög katolikus kanonok könyvtár-adománya (melyben sok magyar gyűjtő könyvtárából származó kötet található, többek között Szatmári Pap Mihály régebbi erdélyi gyűjtemények darabjait tartalmazó könyvtárának egy része) vagy a román 1848 és a dualizmus kora kiemelkedő személyiségének, Gheorghe Baritiunak a könyvgyűjteménye. Az Erdélyi Iskola neves képviselőinek, Samiul Micunak és Gheorghe Sincainak a könyvei gazdagítják a nagyváradi görög katolikus püspökségnek az Akadémiai Könyvtárba került kéziratárát.

A kolozsvári Akadémiai Könyvtár egésze kutatható, nemsokára elkészül a három kolozsvári egyházi iskola könyvtárának egyesített katalógusa. A napjainkban érvényben lévő rendelkezések szerint külföldiek útlevelük alapján könyvtári belépőt válthatnak, és kutathatják a gyűjtemény egész anyagát, melyben 1970-es adatok szerint – egyebek mellett – 161 ősnymtatvány, 2306 régi magyar és régi román könyv, 6518 kézirat található.

Jakó Klára

Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy

Erdélyben elsőként még az abszolutizmus idején 1859-ben, hosszú vajúdas után alapítják meg Kolozsvárott az Erdélyi Múzeum-Egyesületet, mely Erdély reprezentatív gyűjteményét hozza létre. A kiegyezés után sorra alakulnak Magyarország vidéki múzeumai, közöttük a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum.

Kezdetben a Székely Nemzeti Múzeum alapját képező kis gyűjteményt is arra szánta alapítója, Cserey Jánosné Zathureczky Emília, hogy Kolozsvárott az Erdélyi Múzeum külön termében Háromszéki Cserey Gyűjtemény néven helyezze el. Egyelőre Imecsfalván 1875-ben a családi gyűjteményből fiainak nevelője, az Erdélyi Múzeum-Egyesület titkárnak, Finály Henriknek mostoha fia, Vasady Nagy Gyula rendez be múzeumot, melyet kiegészít saját érem- és természetrajz gyűjteményével.

A kiállítás sikerén, valamint Szentkirályi Gyula főkirálybíró biztatásán felbuzdulva a következő évben Csereyné, megváltoztatva eredeti szándékát, már egy Háromszéki Múzeum terveit fontolgatja. A közhangulat kedvez a tervnek, Rómer Flóris is támogatja vidéki múzeumok alapítását. 1876 decemberében Kossuth Bem tábornok 1848-as katonai érdemrendjének csillagjelvényét, amelyet Szeben bevételért kapott, a „Háromszéki Múzeumnak” ajándékozza. Ezután egymást követik az adományok, miközben dúl a harc Sepsiszentgyörgy és Kézdivásárhely között a múzeum elhelyezéséért.

Az 1877. március 10-én kelt alapítólevélben Csereyné már kiköti, hogy „az intézet 'Székely Nemzeti Múzeum' címet viseljen (azonban csakis Háromszéken legyen elhelyezve) noha az ...összes székelység közönségének közvagyonát képezi”. Végül 1879-ben a vetélkedést az dönti el végleg Sepsiszentgyörgy javára, hogy a Székely Mikó Kollégium négy emeleti termét díjtalanul ajánlja fel, s Vasady itt rendezi be a múzeumot, melyet ünnepélyesen 1879. szeptember 15-én adnak át. A 8779 darabból álló alapgyűjtemény elsősorban régiségeket, régi okleveleket tartalmazott, s bár Vasady hozzáértése révén már egy modern múzeumi gyűjtemény alapjait képezte, nem volt mentes azonban olyan „ritkaságoktól”, amelyekben a középkori gyűjtemények bővelkedtek, így megtalálhatók voltak benne „Ádám fügefalevelei” vagy „olajnövény, melyre Júdás felakasztotta magát”, de olyan „souvenirek” is, mint a lekaptart ravennai mozaik.

Az első múzeumőr, Vasady halála után Nagy Géza, a Magyar Nemzeti Múzeum későbbi igazgatója kerül a múzeum élére. A gyűjtemények gyarapítása mellett gondja van az eredmények közzétételére is, ő indítja meg a Székely Nemzeti Múzeum Értesítőjét, amely az első világháborúig jelent meg. A gyűjteményeket a Magyar Nemzeti Múzeum mintájára öt részlegre osztja: régiség- és éremtár, néprajz, képzőművészet, természetrajz, könyv- és levéltár. Távozása után, 1890-től a gyűjteményeket a Mikó Kollégium tanárai gondozzák, a két intézmény évtizedekig szorosan összefonódik.

A múzeum századunk elején emelkedik tudományos rangra dr. László Ferenc igazgatása alatt. László kezdetben a természetrajzi és néprajzi részleg gyarapításán fáradozik, de figyelme 1907-től a régészetre terelődik. Erősi és oltszemi ásatásai világhírűvé teszik, a neolitikus-kora rézkori őstelepek feltárása több neves szakember, köztük Gordon Childe figyelme is felkeltik.

A századfordulón több kiállításon is részt vesz a múzeum, így a milleniumi és az 1900-as párizsi világiállításán.

A nehéz anyagi helyzet miatt főleg adományok gyarapítják a leltárt. A nagyobb szabású adományok közül megemlíthjük a barátosi református templom festett kazettás mennyezetét a XVIII. század közepéről, melyet Kós Károly is figyelembe vett a múzeum tervezésénél. 1911-ben Apor Gáborné férje hagyatékából 4200 könyvet és 7000 oklevelet ad át a múzeumnak.

A megnövekedett gyűjtemény nagy része a város különböző részein bérelt helyiségekben volt elhelyezve. A további fejlődéshez szükségessé vált egy megfelelő épület. A Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége által ajánlott művész, dr. Hüttl Dezső diákját, Kós Károlyt kéri fel a terv elkészítésére. A múzeum és a két múzeumőri lakás – szintén Kós Károly tervei alapján – 1911–12 között épül fel, majd 1913-ban átköltöztetik a gyűjteményeket is, de a világháború kitörése miatt a kiállítás nem nyílik meg. 1916-tól az épületben katonai járványkórházat rendeznek be 1916 őszén a román csapatok rövid időre elfoglalják a várost, de szerencsére a helyszínre érkező Alexandru Tzigara-Samurcas, a múzeumok felügyelője jegyzőkönyvet vesz fel a feldúlt anyagról, a termeket lepecsételi és katonákat rendel ki a gyűjtemények őrzésére.

A károk kijavítása és a gyűjtemények rendezése után 1920 nyarán nyílik meg a múzeum a látogatók előtt. Az intézménynek az első világháború után sikerült megőriznie folytonosságát, és az igazgató-tanács vezetésével belső autonómiáját. 1925-ben bekövetkezett haláláig dr. László Ferenc állt a múzeum élén, őt Csutak Vilmos követte, aki már 1908 óta László segítőtársa volt. Ő a régiségtár és a képzőművészeti gyűjtemény gondozása mellett első sorban a könyvtárat és levéltárat tekintette szívügyének.

A két világháború közötti időszak kiemelkedő eseménye volt a múzeum fennállása 50. évfordulójának megünneplése 1929 szeptemberében. Erre az alkalomra jelent meg a Székely Nemzeti Múzeum jubileumi évkönyve, egy reprezentatív tanulmánygyűjtemény a kor olyan híres tudósainak tollából, mint Gordon Childe, Roska Márton, Sebestyén Gyula, Fettich Nándor, Lyka Károly, Szádeczky K. Gyula, Tulogdi János, Moesz Gusztáv vagy Kodály Zoltán. Bár a két világháború között a múzeum az egész Székelyföld tudományos központja volt, Csutak Vilmosnak az az óhaja, hogy „a Székely Nemzeti Múzeum tudományos törekvései nyomán... minél előbb a Székelyföld új Monográfiája láthasson napvilágot”, még a mai napig sem teljesült.

Csutak Vilmos halála után rövid ideig (1936–1938) Felszeghi István és dr. Konsza Samu gimnáziumi tanárokat bízzák meg a múzeum vezetésével. 1938-tól Herepei Jánost, a sokoldalú művelődéstörténészt hívják meg az intézmény élére. Múzeumunk a bécsi döntés után a kassai és kolozsvári múzeumokkal együtt, kiemelt fontosságú gyűjteményként a Magyar Nemzeti Múzeum részévé válik. Herpeinek ambiciózus tervei vannak – „gyűjteményeinknek a Székelyföld teljes és tudományos tárházának kell lennie” –, amiben a kormány is támogatja. Teleki Pál megbízza, hogy a Székely Nemzeti Múzeumra alapozva hozzon létre egy Székely Tudományos és Közművelődési Intézetet, egyelőre hét főnyi személyzettel. Ugyanakkor nagyszabású könyvtár is érkezik. Elhatározzák a felújított épület bővítését, Kós Károly el-

készíti az új szárnyépület tervét, mely csak az 1970-es évek végén épült fel. Folytak a régészeti feltárások (Székely Zoltán a komollói castrumot, Ferenczi Sándor Bálványos várát), a kiállítások felújítása. Herepei különösen szívügyének tekinti a néprajzi részleg fejlesztését, Balassa Iván személyében önálló múzeumőr alkalmaz, aki hozzáfog az erdővidéki temetők feltáráshoz (ennek anyaga a közelmúltban jelent meg).

1944. szeptember 2-án a hadszíntérré váló Sepsiszentgyörgyről felsőbb utasításra a múzeum legértékesebb anyagát 52 ládába csomagolva menekítik. Rövid kolozsvári pihenő után az anyag Keszthelyre kerül, majd onnan tovább Zalaegerszegre, ahol 1945. március 29-én a hivatalos jegyzőkönyv szerint „a Székely Nemzeti Múzeum és a Balatoni Múzeum két vagonja, mely lőszert szállító szerelvény tőszomszédságában állott, az egyik lőszeres kocsiért letalálalat következtében a zalaegerszegi pályaudvaron porrá égett.” A roncsokat és maradványokat még aznap széthordták. A kétségbeesett Herepeit a magyar hatóságok felmentették minden felelősség alól, de a vádaskodások miatt Erdélybe többé nem térhetett vissza.

A csapást a múzeum a mai napig sem tudta egészen kiheverni, hiszen anyagának legértékesebb része semmisült meg, összesen 32 770 darab (3072 db régészet, történelem, 1487 db néprajz, 1725 db képzőművészet, 2050 könyv, 23 805 tétel levéltár, a többi fénykép és műszerek).

A néprajzi részlegből elpusztult a teljes székely varrottas anyag, a régiségtárból az arany és ezüst tárgyak, az éremtár és a fegyvergyűjtemény értékeiből a viseletgyűjtemény vagy olyan egyedi tárgyak, mint Báthory Endre miseruhája; Bem tábornok katonai érdemrendjének csillagkeresztje.

Legérzékenyebb veszteség a könyvtárat és levéltárat érte. Főleg ez utóbbi anyaga pótolhatatlan a történeti kutatás számára. A veszteség érzékeltetésére elegendő néhány adat: az elszállított anyag között voltak Háromszék lustrái 1635-ből és 1704-ből, nemesi összeírások 1687–1835 között, 221 hártýára írt adománylevél, Kézdi-, Sepsi- és Orbai-székek törvénykezési jegyzőkönyvei a XVII. századtól, Háromszék közgyűlési jegyzőkönyvei 1792-től, Kézdivásárhely jegyzőkönyvei, Gábor Áron iratai, a Háromszékmegyei Levéltár válogatott anyaga stb.

A könyvtár anyagából ekkor tűntek el az ősnymtatványok, antikvák, régi magyar könyvek, köztük olyan unikumok is, mint Pádovai Julius Caesar: *Practica Arithmetica*-ja (Lőcse, 1692), Rotterdami Erasmus: *Catonis libellus elegantissimus* (Kolozsvár, 1601) vagy a két selyemre készült egyleveles kolozsvári nyomtatvány: *Questionis Ex Universa Logica* (1700) és *Theses Ex Universa Philosophia* (1701). Tartalmazott olyan érdekességeket is a könyvtár, mint Machiavelli: *Disputationes de Republica Romanorum* című munkája, melyet Balassi Bálint küldött Krakkóból Rimay Jánosnak, és az előzőklapon ez utóbbi 1591-es bejegyzése volt olvasható.

A kéziratár 249 db XVI–XIX. századi darabja sem került el a sorsát, köztük a históriás énekeket tartalmazó XVI. századi Csereyné-kódex (ez őrizte meg Tinódi: Jason király históriáját) és a XVII. századi Vasady-kódex, az Emilia-kódex, amely egy XVII. századi szakácskönyv, Apaffi Anna 1677-es orvosságos könyve vagy Etey Andrásé 1684-ből, naplók, emlékkönyvek, mint Szatmári András utrecht-i teológus emlékkönyve 1666-ból vagy Haller János

Naplója Bécsben tartózkodása idejéből 1685–86-ból, számos orvosságos és szakácskönyv, versek, egyházi beszédek, iskolai jegyzetek, XVIII. századi színdarabok.

A háború után, a hatalomváltás zűrzavarában néhány hónapig egy ügyvéd állt a múzeum élén, majd 1945 szeptemberétől 1947-ig Szabédi László, távozása után dr. Székely Zoltán, aki egészen a másik „hatalomváltásig”, 1990 januárjáig volt a múzeum igazgatója. Az igazi folytonosságot azonban a titkárnő, Fadgyas Anna jelentette, aki fél évszázadon keresztül volt hűséges munkatársa, mindenese az intézménynek.

A múzeum 1947 után nehéz körülmények között folytatja munkáját. Az igazgató és a titkárnő mellé 1949-ben kerül Máttis János festőművész, majd az 1960-as évek elejéig nem is bővül tovább a létszám. Ennek következtében a részlegeket is összevonják, a kiállításokat az új követelményeknek megfelelően átrendezik. Az akkor Tartományi Múzeumnak nevezett intézmény „kötelességévé teszik a marxi-lenini tudományoknak minél szélesebb körű terjesztését”, ahogy ezt a 75. évfordulóra megjelent Évkönyvben olvashatjuk.

1968 után az újabb közigazgatási átszervezés következtében a Tartományi Múzeum a Kovászna Megyei Múzeum nevet veszi fel. Az akkori viszonylag liberálisabb légkörben megkezdődik a múzeumi hálózat kiépítése: 1969-ben Kisbaconban jön létre a Benedek Elek Emlékház, ekkor kezdődik Kézdivásárhelyen a Céhtörténeti Múzeum szervezése is Incze László muzeológus szinte az utolsó pillanatban gyűjti össze a város gazdag céhtörténeti emlékeit. Haszmann Pál tanító gyűjteményéből fejlődik ki az 1973-ban átadott, azóta híressé vált csernatonai népművészeti és technikátörténeti kiállítás. 1979-ben Kovásznán az eredetileg Kőrösi Csoma Sándor emlékháznak szánt épületben nyílik meg „A Hét képtára”, a bukaresti folyóirat ajándékaként. Néhány évig Baróton is működik múzeumi részleg, ez azonban nem volt hosszú életű.

1969-ben indul a múzeum új évkönyve, az Aluta, amely a nyolcvanas évek végéig több-kevesebb rendszerességgel jelent meg.

1979-ben a múzeum is bővül, Kós Károly eredeti, a negyvenes években készített tervei alapján egy új szárnyat toldanak az épülethez, a képtár pedig a város főterén a volt bazár épületének emeleti részébe költözik.

A gyarapodás mellett veszteségek is érik a múzeumot. A levéltári részleg teljes egészében átkerül az Állami Levéltár újonnan létrehozott megyei fiókjába. Kezdetben, Árvay József levéltáros haláláig a gyűjtemény jó kezekben volt, megkezdődött annak rendezése, feldolgozása, de mivel a levéltárak Romániában a belügyminisztérium hatáskörébe tartoznak, az 1980-as években az anyag a kutatók számára hozzáférhetetlenné vált.

A hetvenes években alakult meg Bukarestben a Nemzeti Múzeum, az ország összes múzeumából ide gyűjtötték össze a legértékesebb tárgyakat. Múzeumunkból Gábor Áron ágyúján és az aldobolyi szkíta kardon kívül több tucat értékes régészeti leletet vittek el.

A százéves évforduló megünneplésének elkerülésére 1979-ben a múzeumot átrendezés miatt bezárják, de ekkor már javában dühöng a „kulturális forradalom”. A homogenizálás a múzeumokra is érvényes. A bukaresti se-

gítséggel elkészített új régészeti és történelmi alapkiállítás – sok idézettel és gipszmacskával – pontosan olyan, mint az ország többi múzeumában; a „Románia története” című tankönyv illusztrációja „őseinktől, a dákoktól” a „Kárpátok Génuszáig”. A múzeumnak ekkor „termelési terve” is van, kiadásainak egy részét zacskók eladásából, az RKP kongresszusait stb. bemutató pannók készítéséből kell fedeznie. Az időszakos kiállítások nagy része is egy-egy ilyen „ünnepi eseményhez” kapcsolódott. Az iskolákat ilyenkor kötelezték a kiállítások megtekintésére, a pannók megvásárlására.

Az 1989-es fordulat után új igazgató, Kónya Ádám kerül az intézmény élére. A régészeti és történelmi alapkiállítást lebontják, visszaállítva az épület eredeti állapotát. Visszakerülnek az 1980-as években betiltott kétnyelvű feliratok is. Bár az elmúlt három évben nagyon sok időszakos kiállítást rendeztünk, az alapkiállítás visszaállítására pénzhány miatt még jó ideig nem kerül sor. A szétbontott kiállítás anyagát újrafelhasználni nem lehet, és az állami segítyből éppen csak magát fenntartani tudó múzeumnak nincs pénze az új bútorzatra. Kiadványunk, az „Aulata” sem jelenik meg már évek óta, új tárgyak beszerzésére szintén alig van pénz. Az egyetlen nagyobb szabású állománygyarapodás egy magángyűjtő gramofon és régi lemezjátszó-gyűjteménynek a megvásárlása volt minisztériumi segítyvel.

A pénzhány mellett legsúlyosabb gondunk a szakemberhiány, hiszen magyar történészeket alig, néprajzosokat egyáltalán nem képeztek Romániában 1989 előtt. A megyei múzeumi hálózatban jelenleg összesen 10 főiskolát-egyetemet végzett muzeológus dolgozik. A konzervátorok és restaurátorok hiánya még nyomasztóbb. Modern felszerelések, vegyszerek és szakemberek hiányában a tárgyak konzerválása múlt századi szinten és eszközökkel történik.

A múzeum támogatására, amely 1990 elejétől visszavette eredeti nevét, 1992 őszén létrejött a Székely Nemzeti Múzeum alapítvány, anyagi eszközök híján azonban ez sem tud hathatós támogatást nyújtani.

Szükség lenne az épületek bővítésére is, hiszen a gyűjtemények a raktárakat és a kiállítási felületeket már rég kinőtték. Bár 1932-ben már 282 828 tárgyat tartottak nyilván, és ma ez a szám nem haladja meg a kétszázezret (ez elsősorban a levéltár átadásának, amely már 1932-ben 200 000 darabot tett ki, valamint a háborús pusztításoknak tulajdonítható), az Erdélyi Múzeum ki-sajátítása után ma ez maradt Erdély legnagyobb magyar múzeumi gyűjteménye.

A továbbiakban szeretném röviden bemutatni a gyűjtemények mai állapotát. Ezek részben adományokból, részben gyűjtés és vásárlás útján gyarapodtak.

I. A régészeti és történelmi osztályon mintegy 35 000 tárgyat tartanak nyilván. A paleolitikumtól egészen a középkorig nagyon változatos a régészeti anyag. A legszebb és érdekesebb talán a László Ferenc által feltárt késői neolitikus-rézkori Cucuteni-Tripolje-Erőd kultúra lelőhelyein Erősdön, Oltszemen, Málnáson és máshol előkerült festett kerámia. A dr. Székely Zoltán által feltárt petőfalvi és zabolai árpádkori magyar temetők új megvilágításba helyezik Délkelet-Erdély betelepülését.

A régészet volt tulajdonképpen a múzeum egész történetében a „sikerágazat”. László Ferenc ásatásainak eredményeit több kiadványban (pl. Háromszéki praemykenaei jellegű telepek) publikálta, ezekre a külföldi tudományosság is felfigyelt. Utódja, Csutak Vilmos is régészkedett, ő kezdte meg a komolói castrum ásatását. A második világháború után pedig dr. Székely Zoltán folytatja az ásatásokat: dák váraktól római castrumokig, szláv településektől magyar temetőig sokmindent feltárt az évtizedek folyamán.

A történelmi részleg viszonylag szerényebb, értékesebb tárgyainak egy része megsemmisült a mások világháborúban. Néhány érdekesebb darab: Bocskai István fejedelem utazó órája, Báthori Endre pohara, Basa Tamás háromszéki főkirálybíró zabolai udvarházának XVII. századi bútordarabjai, Bem tábornok tábori nyomdája és botja, Gábor Áron saját kezűleg készített bútorai, a XVII–XVIII. századi ónedénygyűjtemény, a fegyvergyűjtemény (különösen a kora középkori kardok), vagy a bükszádi és zalánpataki üveghuták XVIII–XIX. századi termékei. Az osztályon jelenleg egy régész és egy történész működik.

II. A Csereyné-féle alapgyűjteményben kevés volt a néprajzi tárgy, a részleg dr. László Ferenc és munkatársai, Zayzon Ferenc, Roediger Lajos és Balázs Márton gyűjtései nyomán kezd fejlődni, ők egészítik ki az addig főleg Orbai-széki anyagot alsóháromszéki, udvarhely-széki, csíki, gyergyói, sóvidéki tárgyakkal. A fellendülésnek az első világháború vet véget. A harmincas években aztán ismét nagyszabású terv kivitelezéséhez fognak. A jubileumi évkönyv jóvedelméből megvásárolt telken Romániában elsőként megkezdik a szabadtéri részleg szervezését, azonban az 1767-ben épült csikmenasági ház elszállítása és berendezése felemésztí a pénzt. A hetvenes években még egyszer szóba kerül a skanzen felépítése, a tervek is elkészülnek, a már megvásárolt házak azonban végül a csernátoni részlegbe kerülnek.

Herepei János igazgató korszaka (1938–1945) újabb fellendülést jelent az osztály számára, ekkor kerülnek a gyűjteménybe a magyarhermányi fazekasság eszközei és termékei, a fülei vashámor készítményei, egy kisbaconi esztana leltára, Barabás Samu népművészeti gyűjteménye stb. A menekítéskor a részleget is nagy veszteség éri, hiszen például a jelenlegi népi szőttes és viseletgyűjtemény anyaga majdnem kizárólag 1969 után került a múzeumba.

A második világháború után a néprajzi részleg megszűnt, a gyűjteményt a történelmi osztályba sorolták be, és csak a hatvanas évek második felében alakult újra, ekkor dr. Gazda Klára muzeológus gyűjtései révén fejlődik.

A gyűjtemények bővítésében nagy szerepük volt a Jóbarát című gyermeklap pályázatainak is: a „Síppal-dobbal” nyomán kerül ide a kb. 4000 tárgyat magába foglaló, Romániában egyedülálló népi gyermekjáték-gyűjtemény, a „Zsuzsi és Andris babák” Erdély magyar népviseletét mutatják be kicsinyítve.

Ma a gyűjteményben mintegy 25 000 tárgy van a Székelyföld minden vidékéről, főleg Erdővidék, Kézdi- és Orbai-szék, valamint Udvarhely-szék van gazdagon képviselve, legkevésbé pedig Gyergyó és Kászon.

Egyik legértékesebb rész a kerámiagyűjtemény, különösen a hajdani székely és csángó fazekasközpontok edényei (Gorzafalva, Makfalva, Küsmöd,

Korond, Csíkmadaras, Kézdivásárhely stb.), de a kályhacsempék között is szép számmal vannak XVII–XVIII. századi keltezett, feliratos darabok.

A fatárgyak között a legrégebbiek az 1609-, 1647- és 1664-ben készült ajtószemöldökök Kőröspatakról és Dálnokról. A legrégebbi, 1733-as faragott székelykapu is dálnoki. Érdekesek a magyarhermányi évszámú virágdíszes szuszékok is

A textilgyűjtemény legértékesebb darabjai a XVII–XIX. századi úrihímzések, festékes szőnyegek és szedettetek (egyiken felirat: „Caterina Markus in Anno 1795 Die 4 Mayus”).

Gazdag tárgyanyag képviseli a hagyományos népi mesterségeket is, mint a csomakőrösi szitakötést, a haralyi kádármesterséget vagy a torjai esztergályozást.

Bár már Nagy Géza feladatának tekintette a múzeum tudományos dokumentációs központtá fejlesztését, az adattár a mai napig nincs teljesen elkészítve és rendezve, igaz, dr. Gazda Klára távozása óta a részlegben egyetlen konzervátor dolgozik.

A gyűjtemény egyes tárgycsoportjait bemutató írások már a Székely Nemzeti Múzeum Értesítőjében (1890–1914), az Emlékkönyvben (1929), az 1954-es Évkönyvben, majd 1969-től az Alutában és a Népismereti dolgozatokban jelentek meg, de Huszka József a Magyar díszítő stíl (Bp., 1885) című munkáját is jórészt múzeumunk gyűjteményeire alapozta, és ez képezi a törzanyagát Malonyay Dezső A Magyar Nép Művészete (Bp., 1909) II. kötetének, melyben több időközben elpusztult tárgyat is bemutatott.

III. A természetrajzi gyűjtemény sokáig a múzeum „mostohagyermek” volt. Ma 45 677 tárgyat tartanak nyilván, nagyrészt a növénytan és a gerinctelen állattan köréből. A legnagyobb a Diószeghy László, sepsiszentgyörgyi születésű festőművész 23 194 darabból álló lepkegyűjteménye és a Jóbarát című ifjúsági lap „Ezerjófű” pályázatára a gyerekektől beérkezett etnobotanikai gyűjtemény (4506 db). A legértékesebb a paleontológiai gyűjtemény (negyedkori emlősfaua), amely Kelet-Európa legteljesebb kollektója.

Jelenleg két muzeológus – egy herpetológus és egy entomológus dolgozik a részlegben.

IV. A képzőművészeti részlegben 2367 leltárba jegyzett festmény, szobor, grafika stb. van. Említésre méltóak a Barabás Miklós, Gyárfás Jenő, a nagybányai iskola, a Nagy Albert és a Mattis-Teutsch-gyűjtemények.

A képtár 1979 óta külön épületben működik, egy muzeológussal és egy restaurátorral. Egyik legaktívabb részleg ez, évente több kiállítást, vetítést, képtári zeneestet szerveznek. Baász Imre kezdeményezésére két évente rendezik a „Médiúm” című nemzetközi képzőművészeti kiállítást.

V. A könyvtár és a levéltár szenvedte kétségkívül a legnagyobb veszteségeket a második világháborúban. Szerencsére azonban a legértékesebb darab, a XV. század második feléből származó Apor-kódex túlélte a háborút, mivel éppen Budapesten készítették elő a hasonmás kiadását. A kódex felbecsülhetetlen értékű a magyar nyelv- és művelődéstörténet számára, hiszen az első része a Bécsi- és a Münchener-kódex mellett a legelső magyar bibliafordítás részeit tartalmazza, a zsoltárok próza fordítását. A kódex nagyon rossz ál-

lapotban van a savasodás következtében, de remélhetőleg az idén az OSZK Restaurátor Műhelye a Soros Alapítvány támogatásával restaurálni fogja.

A könyvtár veszteségei nem korlátozódnak a háborús pusztításokra. A háború után megtörtént az „ideológiai tisztogatás”, a fasisztának-irredentának minősített kiadványok nagy része azonban ládába zárva a könyvtárban maradt. A legnagyobb állományvesztés a levéltári anyag elszállításával érte a könyvtárat.

A könyvtár a háború után évekig zárva volt, majd tanárok, diákok, nyugdíjas tisztviselők jártak be az anyagot feldolgozni, sőt egy kampányszerű „rendezés” alkalmával a takarítónőket is beosztották leltározni, így aztán mára nemcsak a félbehagyott katalógus használhatatlan (hiszen az azóta többször átrendezett könyvekre nem írták rá a raktári jelzetet), hanem a leltárkönyvek is: egy leltári számon több tucat, néha száznál is több kötet szerepel, másrészt néhol egymás után több könyvnél az adatok helyett mindössze az áll „magyar nyelvű könyv” vagy „német nyelvű könyv”.

Allandó könyvtárost csak a hetvenes években alkalmaztak, ő is leltár nélkül vette át az állományt.

A pontatlan nyilvántartást, az ellenőrzés hiányát egyesek „értékmentésnek”, a diktatúra kijátszásának állítják be, következményei azonban súlyosak voltak. Az első teljes állományellenőrzésre 1990-ben került sor. A hiányzó kötetek között egyaránt van régi könyv, siculica, és régi, mára már pótolhatatlan újságkollekció. A 110 év alatt felhalmozódott és mára szinte kibogozhatatlan eredetű hiány kényes helyzet elé állította a múzeum vezetőségét és a minisztériumot egyaránt. A probléma megoldása egyre húzódik, így a könyvtár lassan negyedik éve zárva van. Ha a jogi helyzet tisztázódik is, a nehézségek azzal még mindig nem oldódnak meg, hiszen a körülbelül százezres nagyságrendű állományban katalógus nélkül képtelenség eligazodni, és a rendezés évtizedeket fog igénybe venni.

Az állomány rég kinőtte a század elején korszerű üvegfödemes raktárt, így az anyag egy része az alagsorban és a padláson a legkevésbé sem megfelelő körülmények között van elhelyezve.

A régi anyag – összetétele érdekes képet ad a Székelyföld művelődési viszonyairól – főleg külföldi kiadású XVII–XIX. századi és magyar reformkori kiadványokból áll (a régebbi magyar anyag megsemmisült).

A szakkönyvtárban óriási hézagok vannak, a válogatás sokszor esetleges, alapvető munkák hiányoznak, különösen az újabbakból, hiszen magyarországi könyvekhez a diktatúra idején nehezen vagy alig lehetett hozzájutni, most pedig a pénzhány akadályozza beszerzésüket. Az Országos Széchényi Könyvtár és az Akadémiai Könyvtár küldeményei, újabban az Akadémiai Kiadó adománya pótolta némileg ezeket a hiányokat.

A fotótár több mint 4000 darabot számlál, ebből 1500 van feldolgozva; használható adattárunk nincs.

A kép, amit festettem, lehet, hogy túl sötét, de csak a tényekkel szembenézve lehet továbblépni, hogy a múzeum az a tudományos és művelődési központ lehessen, amelynek alapítói elképzelték.

Pál Judit

Tudományos Könyvtár, Székelyudvarhely

A polcain közel 74 500 címet felsorakoztató, közepes nagyságrendű könyvtár a volt református kollégium – ma „Benedek Elek” Tanítóképző – 1912-ben felépült, impozáns épületében található. Kimondottan e célra készített, kétszintes – 33 ezer kötetre tervezett –, a Schlick Nicholson részvénytársaság által az „Erdélyi-Vajda” féle vasoszlopokkal és polcokkal berendezett teremben. Ez a kor általánosan elfogadott és csúcstechnikának számító könyvtári berendezését jelentette akkor. A fenti adatok máris elárulják, hogy a könyvtár a meglévő raktári felület mellett kinőtte tervezett kereteit. Ez azal magyarul az, hogy utólag a kollégium könyvtárához mellé más állományok is bekerültek, gazdagítva a könyvtár összetételének szerkezetét.

A jelenlegi könyvtárat úgy is felfoghatjuk, mint a helyi iskolák könyvtárainak gyűjteményét, hiszen főállományként a nagy múltú református kollégium könyvtárat, valamint a katolikus gimnázium számbelileg kisebb (kb. 15 000 kötet), de szintén jelentős, összefüggőbb, átvett részét tartalmazza. Ezek mellett a múlt század utolsó évtizedében megalakult állami főreáliskola, valamint a kő- és agyagipari szakiskola könyvtárainak máig fennmaradt, a közkönyvtár kötetei közé besorolt töredékeit tudhatja magáénak.

Ezen állományok 1961 és 1967 között kerültek a Tudományos Könyvtárba, mely maga is ekkor nyerte ezt az elnevezést az akkori rajoni, majd 1970-től a municípiumi könyvtárhoz tartozóan. 1990-től a Haáz Rezső Múzeum részlegeként működik. Ebben a térségben egyedülálló könyvmúzeumnak is tekinthetjük, ugyanis a fennmaradt leltárkönyvek és a könyvekbeli bejegyzések azonosítása során az említett kétszintű megoldás lehetővé tette a muzeális értékű és művelődéstörténeti fontosságú könyvtárak provenienciája elvű, adományozókkénti és időbeni elkülönítését a közkönyvtári részlegtől, amelyben már bizonyos szakszerűtlen rendszerező elv is érvényesült. A történeti rész döntő hányadát a református anyag teszi ki. Az utóbb bekerült katolikus anyagból csak azon kötetek nyertek elhelyezést a régi könyveket befogadó, bemutató szinten „amelyeknek kötése beilleszkedik a felső muzeális rész hangulatába”. A döntő szempont azonban itt „esztétikai... és nem kronológiai” jellegű volt. Ezen régi állományú könyvtárakat egészíti ki most már Tóth Kálmánnak (a kolozsvári Egyetemi Könyvtár egykori igazgatójának) unitárius jellegű, a zsidósággal kapcsolatos modern, a két világháború közti kiadványokban bővelkedő, mintegy 4000 kötetet kitevő – Jakó Zsigmond professzor jóvoltából – 1979-ben Udvarhelyre került állománya. Jakó Zsigmond, a könyvtár történetének megírója és Molnárné Hubbes Éva, a könyvtár mai rendszerének kialakítója levelezéséből kiderül, hogy a gyűjtemény azzal a kikötéssel került Udvarhelyre, hogy „...onnan később sem mozdítják el, és biztosítják annak oszthatatlan együtt-tartását is”. Talán nem érdektelen idézni Jakó Zsigmond 1979. szeptember 17-én kelt leveléből az alábbiakat: „habár régebbi könyvek is vannak benne, nem a szokott értelemben vett könyvtárról van szó, hanem olyan speciális gyűjteményről, mely az 1918 utáni Románia területén megjelent magyar nyelvű nyomtatványokat, legkülönbözőbb tárgyúakat és terjedelműeket egyesíti magában. Különös értéke éppen abban van, hogy olyan nyomtatványok is nagy számban vannak benne, melyek tárgyük jelentéktelensége folytán máshol talán meg sem maradtak. Az erdélyi

magyar nyomdászat XX. századi történetének páratlan adattárával fognak rendelkezni e gyűjtemény elrendezése után.”

A fentebb felsorolt részkönyvtárak és még néhány kisebb jelenkori – napjaink belüli adomány, valamint a kollégiumi törzsszállomány jelenti tehát a Tudományos Könyvtár 1944-gyel zárult állományát. Az 1944 után megjelent kiadványokat költségvetés hiányában nem tudták beszerezni, így a jelenkorunk tudományosságához való felzárkózás egyelőre csak esetleges, ritka ajándékozások, pályázatok elnyerése, illetve nemzetközi könyvtárközi kapcsolatok révén lehetséges.

A könyvtár történetét Jakó Zsigmond kolozsvári történész tárta fel alapos cikkben 1970–71-ben a Könyvtári Szemle hasábjain, majd a Kriterion Könyvkiadónál, 1977-ben Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez című tanulmánykötetében, az 1958 és 1959-es könyvtárrendezéskor nyert tapasztalataira és levéltári kutatásaira támaszkodva. A tanulmány tulajdonképpen az alapállomány sajátosan kialakult, kialakított történetével ismert meg. Röviden összegezve: a református kollégium könyvtárának csirái egyidősek magával az 1670-ben kezdetét vett kollégiummal. A már létező könyvtárra vonatkozó első levéltári feljegyzések 1682-ből származnak. Ugyancsak ekkor vagy valamivel később 1688–1694 között Rozgonyi P(ap) János rektorsága alatt kerülnek be a coetus ládában őrzött könyvei mellé (egy 1698-as bejegyzés 23 kötetéről tud) az első, a nagykönyvtár magvát képező magángyűjtemények, amelyek az oktatás minőségét voltak hivatottak emelni. Ezért is tekintik Rozgonyit a „könyvtár tényleges megalapozójának”. A könyvtár kötetei 1720-ban kapják első, legrégebb helyrajzi jelzetüket. Harminc év múlva válik a könyvtárosság teljesen független tisztséggé. A könyvtár gyarapítása alapítványok, alkalmi adományok, tanári könyvtárak öröklése, illetve megvásárlása útján történt. De a leggyakoribb, legeredményesebbnek bizonyuló módszer az adományozás maradt. Így a református könyvtári állomány a XIX. század végéig az említett Rozgonyi közvetítésével bekerült kisebb thékák mellett (Theca antiquissima) 17 jelentősebb adomány könyvtárral gazdagodott, körülbelül 8300-ra szaporítva a kötetszámot.

Egy olyan társadalmi, kulturális közegben, ahol a „könyveknek megvan a maguk sorsa” – értsd alatta egész könyvtárak elherdálását, széthordását, szétesését, elárverezését, pusztulását, egyedi kötetek ajándékozását, „elköttyavetyélését”, a székelyudvarhelyi református könyvtárt bővítő adományok biztosították – gondolatkezdésünkkel ellentmondóan – a könyvállomány (részleges-teljes) fennmaradását, kultúregységek átmentését a későbbi generációk számára, szolgálták az oktatási, nevelési hátteret, képviselték a különböző társadalmi rétegekből jövők – de általuk – a sajátos egykori erdélyi magyar kultúra minősítését is, betekintést engedve többszörös áttétellel családok, egyének könyvtárába.

Az adományozók között székely köznemest, értelmiségi polgárt, orvost, ügyvédet, tanárt, lelkészt, világi és egyházi főurat, az államigazgatás magas rangú tisztviselőjét, alispánt, nemesasszonyt is találunk, akik mindannyian szeretik, megbecsülik a könyvet, akik áldoznak rá, s akik szívesen hagyatékozók féltve őrzött kincseiket a székelység anyavárosa egyre jelentősebb iskolai könyvtárának, tudatosan alakítva azt. Sokan közülük külföldön tanultak,

könyveiket ott szerezték be, így tehát nem csodálkozhatunk azon, hogy a korabeli Európa leghíresebb nyomtató és könyvkötő műhelyeinek termékeivel gazdagították szellemi tárházunkat.

A XVIII. század hatvanas éveitől a XIX. század végéig bekerült anyagot Jakó Zsigmond és egyetemista diákjai 1958-ban és 1959-ben válogatták szét és rendezték mai állapotába egy 1797-ből származó leltári protocollum alapján. Így sorakozhatnak polcainkon Bethlen, Székely, Zágonyi, Málnási, Korda, Teleki, Cserei, Osváth, Nemes, Kassai, Gyulai, Kiss, stb. thékák. Ezek tehát, amennyire a fennmaradt anyag engedi, tükrözik az egyes gyűjtők érdeklődési körét, művelődési igényét, műveltségi szintjét, könyvek iránti vonzalmát, áldozatkészségét, de ugyanakkor szellemi nyitottságát is. Könyvek között az egyházi vonatkozású (protestánsok jogaival, vallási sérelmeivel, a kálvinista hitvédelemmel, a vallási toleranciával, valláspolitikával foglalkozók, bibliák, bibliai kommentárok, igehirdetések, prédikációk, halotti beszédek, kegyes olvasmányok) kötetek mellett megtaláljuk a korabeli vagy régebbi jogi, történelmi, politikai, gazdasági, természettudományos, irodalmi, filológiai, filozófiai vonatkozásúakat is eredetiben vagy fordításban (néha még saját fordításban is), legtöbbjüket nyomtatásban, de kézirati másolatban is. Poszterjegek, lapszélei, laplaji bejegyzések árulkodnak tulajdonosaik kilétéről, illetve a könyvek használatáról, olvasottságukról. Szakfolyóirataik, politikai hírlapjaik, összegyűjtött röpirataik, kiadói katalógusaik, metszetalbumaik mind tágabb értelmezést adnak a fentebb leírtaknak.

Ösnyomtatványok (3 db), több tucat „postincunabulum”, több száz XVI. század második feléből származó könyv, régi magyar könyvek (RMK), hungaricák, kéziratok, több ezer XVIII–XIX. századi kötet tág lehetőséget nyújtanak a hozzáértő kutatóknak az erdélyi művelődéstörténet különböző korszakokbeli tanulmányozásához, az erdélyi bibliofília, könyvművészet, nyomdászattörténet tisztázására, a külföldi szellemi behatások, „Európához való felzárkózottságunk” vizsgálatára.

Ezen kívül külön szint képviselnek a kollégiumi Ifjúsági Olvasó Egylet könyvtárának kötetei, melyeknek állaga a korabeli olvasottságra utal; a szintén elkülönített időszakos kiadványok állománya, amelyben a régebbi magyar nyelvű bécsi, magyarországi, erdélyi, udvarhelyi újságok, folyóiratok, szaklapok mellett megtalálhatók az Osztrák-Magyar Monarchia tudományos intézményeinek, társulatainak irodalmi, nyelvészeti, természettudományi, társadalomtudományi, neveléstudományi időszakos kiadványai. Tájainkon egyedülálló az Osztrák-Magyar Monarchia majdnem 800 iskolájától származó körülbelül 9000 kötetet számláló évkönyvgyűjteménye, amely még feldolgozásra vár. A könyvtárunkat gyakran használók segítségére szolgál egy az erdélyi és helytörténeti anyagot külön csoportosító részleg, amely mellett természetesen még bőven található idevágó anyag a régi könyvállományban is. Szintén külön nyertek elhelyezést a magyar, román, illetve az egyetemes irodalom itt fellelhető termékei, akárcsak a duplum példányok, amelyek egy jövőbeni könyvtárközi csere, illetve állománykiegészítés alapjául szolgálnak.

Könyvtárunk állományára való tekintettel nem kölcsönöz, így csak helyben olvasásra van lehetőség a kis – olvasóink számára mért – teremben, ahol a tájékozódást egy (régóta félíves formátumú) történelmi jellegű, szerző szerinti alfabetikus katalógus segíti, amely felöleli a református és katolikus ál-

lomány teljes régi könyvanyagát. Ez fokozatosan egészül(t) ki a folyamatos feldolgozás során az újabb keletű anyaggal. A szakszerinti nyilvántartást a könyvtár jellege miatt az ezután elkészítendő szakkatalógus fogja szolgálni, melynek elkészítéséhez szeretnénk elvégezni a teljes állomány számítógépes feldolgozását. Sajnos a romániai, ilyen jellegű, részletekre menő, központosított, 1830-ig terjedő régi könyvekre vonatkozó feldolgozás – az úgynevezett „törzskönyvezés” – pillanatnyilag leállt, de a már feldolgozott és felterjesztett, nagyon munkaignyes adatbázis sorsáról sem tudunk még semmit visszajelzés hiányában.

Itt említjük meg, hogy az 1711-ig nyomtatott régi magyar nyomtatványok feltárása megtörtént, és ezeknek adatai már beépültek a Régi Magyarországi Nyomtatványoknak az Akadémiai kiadónál 1971, illetve 1973-ban megjelent első két kötetébe. Az 1711 utáni kiadványokról is készül pontos címléírás, amelyet az OSZK-ban szintén nyilvántartanak. Ezen felmérések során nagyon sok ritka, sőt unikum jellegű példány kerül és kerülhet még elő.

Kéziratos anyaggal is – mint már jeleztük – rendelkezik a könyvtár, bár ezek zömmel másolati példányok, egyetemi jegyzetek. Kevés az eredeti köztük. Ezek általában a gyűjtők saját írásai, fordításai, helyi, illetve erdélyi vonatkozásúak.

A könyvtárban fellelhető levéltári adatok, valamint az itt 30 évig dolgozó, közelmúltban nyugdíjazott könyvtárosnő, Molnárné Hubbes Éva közlései alapján tudunk utalni a könyvtár által kínált lehetőségek kiaknázására. Így, a Tudományos Könyvtár működése során anyagot nyújtott, irányítást adott több különböző tárgyú kutatásnak. Csak néhányat említve: a tudományos ülészakokon bemutatásra kerülő szakdolgozatokhoz a Történelmi és Filológiai Társulat keretén belül, államvizsga dolgozatok, fokozati vizsgadolgozatok, tudományos és népszerűsítő közlemények, riportok, doktori tézisek megírásához. Az itteni anyag segítségével születhettek meg modern megyei, városi és falusi monográfiák. A könyvtárban fellelhető udvarhelyi, székelyföldi adatok beépültek a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon eddig megjelent kötetébe. Főként helytörténeti kutatások tárgyasulhattak, így a kutatók bő anyagot lelhetnek a helyi, korabeli sajtó hasábjain a megyei zenei élet, a kórusmozgalom, politikai élet, a székelyudvarhelyi nagymúltú iskolák modern monográfiáinak, a város településföldrajzának, művelődési életének, jelesei tevékenységének megírásához. Így születhettek meg a város céhes életét, közintézményeinek: posta, kórház, villanytelep, vasút, közfürdők, stb. történetét bemutató tanulmányok. Itt készült el a városra vonatkozó újságcikkek repertórium, itt lehetett felmérni a városi nyomdák, illetve a helyi sajtó történetét. Ezen túl kutatók vizsgálták és feldolgozták a régi orvosi könyveket, illetve azok és mások kéziratok, gyógynövényekre és a népi gyógymódokra vonatkozó bejegyzéseit, akárcsak a régi énekes könyveket. De a könyvtár szolgáltatott szellemi örömet és meglepetést azoknak a külföldi kutatóknak is, akik eljuthattak hozzánk az itt található anyag tanulmányozására.

Reméljük, hogy a jövőbeni művelődési, politikai légkör lehetővé teszi, hogy könyvtárunk valóban ezen vidék szellemi, művelődési fellegvárává válhasson – azzá, aminek végül is szánták.

Róth András Lajos

A Brukenthal Könyvtár, Nagyszeben

A legrégebbi nagyszebeni (Hermannstadt, Sibiu) kulturális intézetekhez tartozik a Brukenthal Múzeum is. Egyik osztálya a könyvtár, melynek története szorosan kapcsolódik a múzeumhoz.

Amikor 1817-ben a Brukenthal Könyvtár a múzeummal egyidejűleg megnyílt, kizárólag az alapító báró könyvgyűjteményével rendelkezett, amely a XVIII. századból származó 15 972 társadalompolitikai és szépirodalmi kötetet ölelt fel. A könyvek jelentőségét egyrészt azok tartalmában kereshetjük (Voltaire összes művei Condorcet 70 kötetes kiadásában, Diderot Enciklopédiája, D'Alembert, J. J. Rousseau művei, stb.), másrészt a művészi illusztrációk gazdagságában, amelyeket a klasszicizmus és a rokokó híres rézmetszői – egyebek között Jean Moreau le Jeune, Gravelot, Eisen, Chodowicki – készítettek.

Mindezen könyveket Brukenthal vagy maga vásárolta bécsi utazásai során, vagy Neumann kanonok katalógusok alapján szerezte be számára az újonnan megjelent műveket. A közvetítő Türi és Frank Franciaországból, Angliából, Itáliából gondoskodtak könyvekről Brukenthal részére. Ezzel magyarázható az, hogy gyűjteményében olyan művek is találhatóak, melyek Rohan francia hercegek egykori könyvtárából vagy a bécsi Windhaag-tól származnak.

A könyvekkel egyidejűleg Brukenthal elkezdte a kéziratokat is gyűjteni, melyek közül csak a „Breviarium”-ot említjük, amely róla kapta nevét. A XV. század végén, a XVI. század elején keletkezett, gót betűkkel, latin nyelven, pergamenre íródott. A miniatúrák egyebek között Simon Benningtől és Gerard Horenbouttól származnak. A kéziratot 130 Ft-ért Bécsben vásárolták.

Brukenthal 1803-as végrendeletében 36 000 guldent hagyott a könyvtárra további könyvvásárlások céljából.

1879-ben a könyvtárhoz hozzátartozik az ún. „Kápolna-könyvtár”, melynek érdekes története van. Mint ahogy az a krónikákból kitűnik, 1300 körül létezett a városban egy könyvtár birtokában kéziratokkal és később nyomtatott művekkel is, melyeket a katolikus istentiszteleteken és iskolákban használtak. A könyvek hátoldalára Nagyszeben címerét nyomtatták. A reformáció után e könyvtár a városban a XIV. század óta létező domonkos kolostori könyvtár állományát is magába olvasztotta. 1592-ben Albert Huet rendelkezése alapján az egész Városi Könyvtár az evangélikus gimnázium könyvtárává lett, s azzal együtt a Szent Jakab-kápolnában helyezték el, innen származik a könyvtár neve. Amikor a Kápolna-könyvtárat 1879-ben a Brukenthal Könyvtárhoz csatolják, az 100 000 kötetnyi „hozományt” vitt magával, amiből a kézzel írott könyvek és az ősnymtatványok különösen értékesek voltak. Néhány évvel később a város Jogi Akadémiáját bezárják, s ennek könyvtára is a Brukenthal Könyvtárba kerül, ami ettől kezdve több mint 150 000 kötettel rendelkezik. Az utolsó nagy könyvtár, ami a könyvtár kincseit gazdagítja, a Természettudományi Múzeumé, így jelenleg a könyvek száma kb. 279 000.

A kéziratgyűjteményt maga Brukenthal alapította és szervezte. Ez 35 kötetet foglal magában, vallásos tartalmúakat (miskönyvek, antifonáriumok), de többségükben helyi eredetű jogi munkákat is a XIV–XVI. századból. Csak

néha nevezik meg a szerzőt, így például mindkét 1394-es Liber Specialis Missarum című kézirat a Klein-Scheuernből származó pap Miochaelt említi (Testamentum Domini Michaelis Plebani Minoris Horrei); mások a megbízót tüntetik fel, mint például az 1507-es kézirat, a „Vigiliale”, amelyben az olvasható, hogy ezt a könyvet Martin Knoll a nagyszebeni káptalan számára rendelte. Művészi kialakítása miatt különösen értékes egy nagy fólió formában pergamenre írott és festett iniciálékkal ellátott antifonárium a XVI. századból (az iniciálék egyike: I. H. C. Johannes Honterus Coronensis). Az antifonárium liturgikus szövegeket tartalmaz, a kronstadti gimnázium ajándékozta Brukenthalnak.

Nem maradhat említés nélkül a későbbi kéziratok közül egy 1776-os cirill betűs zsolnárkönyv Rasinari-ból (Nagyszeben), román népi hímzésre jellemző élénkpiros ornamentikával díszítve és az Odissea Alecu Beldiman fordításában. Ez utóbbi Benigni hagyatékából származik, Erdély és a többi román vidék közös kulturális örökségének bizonyítéka.

A Kápolna-könyvtár 1879-es csatlakozásával a 100 000 kötettel 310 részben a Városi Könyvtárból, részben a domonkos kolostor könyvtárából származó ősnymtatványt is kap a Brukenthal Könyvtár. Ha hozzászámoljuk ehhez azt a 76-ot, amelyek már korábban is szerepeltek a Brukenthal-gyűjteményben, és a később ősnymtatványként identifikált könyveket is, akkor a könyvtár jelenleg 382 ősnymtatvánnyal rendelkezik. Tartalom és művészi megformálás szempontjából egyaránt jelentősek ezek. Közülük sokat velencei nyomdában állítottak elő, Erdélynek Itáliával, a reneszánsz és humanizmus bölcsőjével fenntartott sokoldalú gazdasági és kulturális kapcsolatairól tanúskodnak. A könyvekben különböző megjegyzések nevezik meg a tulajdonosokat, gyakran egyszerű falusi papokat (Johannes Plebanus de Muschna) vagy kézműveseket (Michael Aurifaber Mediensis), akik megértően és nyitottan viszonyultak a XV. századi Európa új eszméihez, s a könyvnyomtatás feltalálását is értékelni tudták. Ha áttekintjük a gyűjtemény összetételét, megtudhatunk valamennyit a város lakosainak kulturális érdeklődéséről. A teológiai írások túlsúlyban vannak, de nem hiányoznak az orvosi, történelmi, nyelvészeti művek sem. Nem véletlen, hogy Thuróczy (Chronica Hungarorum” mindkét kiadásában (Augsburg és Brünn) megtalálható itt, hiszen épp a történelmi tanulmányok iránt feleledő érdeklődésről tanúskodik, amit a reneszánsz mozgalma hozott magával.

Az ősnymtatványok értékéhez azok eredeti bőrkötése is hozzájárul, különböző stílusú és kivitelű vasveretes ornamentumokkal, aranyozott szalagokkal és élekkel, kék és zöld bőrkivágásokkal kiemelve.

A ritka és értékes könyvek legnépesebb (30 000 kötet) kollektívója a XVI-XVIII. századból származik, elég pusztán arra utalni, hogy a könyvtár birtokában az európai humanizmus legkiválóbb képviselőinek művei is helyet kaptak (így Rotterdami Erasmus Encomion Moriae 1521-es kiadása, Morus Tamás Utopia 1518-as baseli első kiadása a Hans és Ambrosius Holbein-testvérek által illusztrálva stb.). A XVI. századi híres rézmetszők és festők művei közül megemlítjük Albrecht Dürer rajz tanulmányát „Az emberi test arányairól”, azután a „Hortulus anime”-t Luther Mártontól egy 1550-es Lucas

Cranach által illusztrált kiadásban és Virgil Solis munkáit, aki a XVI. század egyik legtermékenyebb rézmetszője volt.

A rézmetszés már igen korán dokumentációs célokat is szolgált, s nem csak művészi célok, hanem tudományos könyvek szemléltetésére is felhasználták. Így például magas dokumentációs értéke van a Johann von Calcar-tól (Tizian egyik tanítványa) származó, az 1555-ös kiadású Vesalius műben „De humani corporis fabrica” található illusztrációknak éppúgy, mint az első botanikai értekezésnek, a Hieronymus Bock által írott, „Füveskönyv”-nek (Kräuterbuch”) nevezett és Daniel Kandel által képekkel ellátott könyvnek.

A XVIII. században a fametszetet nagy mértékben kiszorítja a fémetszet. A leydeni Elzevir nyomdája volt a legmegbecsültebb a nyomtatás minősége és a könyvek kis, elegáns formája miatt. A könyvtár ezen nyomás több mint 100 példányát őrzi, ezek közül mindenekelőtt „A kis köztársaságok” néven ismert sorozatot, ami Európa és a Kelet különböző országainak földrajzi és történelmi leírását tartalmazza.

A „Transilvanica” gyűjtemény eredete még Samuel Brukenthal idejébe nyúlik vissza, aki az erdélyi születésű Hissmann göttingeni professzor kezdeményezésére a külföldön és belföldön Erdélyről megjelenő munkákat felvásárolta: Honterus, Valentin Franck von Franckenstein, Matthias Miles, Andreas Oltardus könyveit vagy olyan idegen műveket, melyekben erdélyi vonatkozású utalások voltak találhatóak. A Brukenthal Könyvtárban így képviselve vannak a legjelentősebb erdélyi nyomdák, úgy mint Heltai Gáspár, Coresi, Honterus Marcus Pistorius, Barth, Hochmeister stb. nyomdái.

Különös figyelmet szenteltünk az utóbbi években régi román könyvek felkutatásának és felvásárlásának. Az eredmény egy több mint 600 példányos gyűjtemény, kezdve az 1580-as „Sbornic slavonesc”, az 1648-as „Noul Testament de la Balgrad” című munkákkal.

A XVIII. század vége után az erdélyi felvilágosodás képviselői, köztük J. C. Eder, D. Neugeboren és J. Filtsch a Brukenthal Könyvtár köré tömörültek, s számos lexikont, enciklopédiát, krónikát, itt megőrzött kéziratot használtak fel dokumentációs célokra. Idővel szakdokumentációt és információt szolgáló munkák felvásárlásával egy alapprofil nyert a könyvtár. Ma jelentős forráskiadvány- és oklevélgyűjteménnyel rendelkezik (Monumenta Historica et Pedagogica, Corpus Instruptionum Latinarum, Fontes rerum historicarum stb.), s ezekhez még számtalan könyvkatalógus, monográfia jön, melyek mind társadalomtudományi kutatások céljait szolgálják.

Különös jelentősége van a periodika- és kalendáriumgyűjteménynek, amely túlnyomó többségében erdélyi anyagot tartalmaz. A legrégebbi az 1784-es „Siebenbürgische Zeitung”, majd a „Kronstädter Zeitung”, „Hermannstädter Zeitung”, a „Foaia Duminiicii” („Vasárnapi Újság”), „Gazeta de Transilvania” („Erdélyi Újság”), az „Erdélyi Híradó”. A kalendárium-gyűjteményben található a legrégebbi erdélyi német kalendárium is, az 1641-es nagyszebeni „Neu und alt Kalender”, de szerepelnek itt román kalendáriumok is: „Calendarul calicului”, „Calendarul sateanului”.

A könyvtár állományának szakosodása 1948-ban kezdődött: a korábban enciklopédikus jellegű könyvtár a történelem, művészet, etnológia, természettudomány területeinek tudományos szakkönyvtárává vált.

Kiadványcsere folyik több mint 750 bel- és külföldi partnerrel (kutatóintézetek, múzeumok, akadémiák), ez alkalmat kínál a Brukenthal Múzeum tudományos eredményeinek és múzeumunk tárgyainak a legmodernebb, legeredményesebb módszerekhez igazodó bemutatására.

Doina Năgler,
Brukenthal Könyvtár vezetője
(fordította: Aradi László)

Batthyaneum Könyvtár, Gyulafehérvár

A világirodalom kiválósága, az argentin Jorge Luis Borges vallomásaiban az édent hatalmas könyvtárként képzei el A „Halhatatlanság története” és a „Becstelenség egyetemes története” szerzőjének kijelentése azonban csak első olvasatban meghökkentő. A borgeszi édenkép kulturális és politikai háttérének alapos vizsgálata után minden bizonnyal egyetérthetünk a neves íróval.

Esetünkben egy felbecsülhetetlen párhuzam lehetősége is adott: a gyulafehérvári Batthyaneum Könyvtár, ahol a kódexek, ősnymtatványok és régi könyvek világában a kutató akár az édenben is érezheti magát...

A Batthyaneum Könyvtár a gyulafehérvári várban 1719-ben emelt trinitárius templom falai között nyert elhelyezést. 1792-ben a trinitárius szerzetesek székhelye Erdély katolikus püspökének, Batthyány Ignácnak tulajdonába került. A felvilágosodás korának könyvgyűjtőjeként Batthyány Ignác a közép-európai akadémiai társaságokhoz hasonló tudományos fórumot kívánt létrehozni, a Societas Assiduorumot, amelynek elsődleges célja a teológiai, humán és egzakt tudományok felvirágoztatása lett volna. Batthyány gróf nagyívű kulturális vállalkozásából sajnos csak két maradandó alkotás valósult meg: az 1792-ben létrehozott csillagvizsgáló és a két évvel később, 1794-ben alapított könyvtár.

A Batthyaneum Könyvtár, nevében is őrizve alapítójának emlékét, napjainkban a Román Nemzeti Könyvtár egyik legértékesebb dokumentációs kirendeltségeként működik. Állományában több mint 63 500 könyvet őriz (kódexeket, ősnymtatványokat és 1500 utáni nyomtatványokat). A könyvek többsége a korabeli Európa kulturális egységét szavatoló latin nyelven íródott, de nem hiányoznak az angol, francia, német, sőt kínai és ázsiai, észak-afrikai nyelveken íródott könyvek sem.

„A könyvtár önmagába burkolózik, kifürkészhetetlen, mint sejtelmes igazságai, és szédítő, mint hazugságai. Az ész labirintusaként egyben földi labirintus is, amelyben ha besétál, sohasem tudod, hogy van-e visszaút.” Umberto Econak a „Rózsa neve” c. regényéből vett fenti idézet, úgy gondolom, kitűnő útravalóként szolgál további barangolásaink során.

Tartalmi szempontból a Batthyaneum Könyvtár állománya gyakorlatilag felöleli az emberi alkotás és megismerés minden területét. A gyűjtemény enciklopédikus jellege az alapításkori szellemi újjászületésben gyökerezik. Voltaire hazájának enciklopédizmusát és a német felvilágosodás termékenyítő hatását jelzi a teológiai, filozófiai, történelmi, matematikai és csillagászati

könyvek sokasága. A könyvtár hírnevét századunk első felétől kezdődően páratlan kódex és ősnymotatvány gyűjteménye öregbíti. Legutóbbi felmérések szerint a Romániában található latin kódexek 80%-a a Batthyaneumban tekinthető meg. Ugyancsak itt található a legnagyobb ősnymotatvány gyűjtemény is (több, mint 600 cím).

Számos szakértő és könyvbarát a Batthyaneum Könyvtár nevét a kezdetektől itt található Kódex Aureus kéziratával társítja. A Kódex Aureus, a könyvtár legrégebbi kézírata, műfaját tekintve egy imakönyv, amelyet az eredeti példányról 805–810 körül másoltak le Németországban, a laurissai kolostorban. A latin nyelvű, arany és bíborszínű tintával íródott kódex Aureus sorsánál nem kevésbé kalandos a másik nevezetes ősnymotatvány, a Lorschi Imakönyv, amelynek első részét Gyulafehérváron őrzik, míg a második része a római Biblioteca Apostolica Vaticanában található. Az imakönyv elefántcsontbetétekkel és aranyerezettel díszített fedőlapjai-borítói szintén két különböző helyre sodródtak; az egyik Londonban, a másik Rómában található. A Kódex Aureus művészi értékeit illetően lenyűgöző a különböző növényi eredetű színekkel megfestett miniatűrök egységessége, a „bőség szaruja” és a „Pantokrátor” ábrázolásának aranyossága és összhangja, a görög és római művészettől ihletődött és az érzékelhetően bizánci hatást mutató díszítőelemek egységessége. A Kódex Aureust joggal tekinthetjük a Nagy Károly korabeli szellemi újjászületés remek alkotásának, amelynek története megerősíti Terentius bölcs szavait: „Habent sua fata libelli.”

A könyvtár állományában sok egyéb figyelemreméltó kézirat is megtekinthető, mint például Sallustius Crispustól a Liber de bello Jugurthino (X. század), Biblia Sacra (XII. század), Ovidiustól Epistolae ex Ponto (XIV. század), Codex Burgundus (XV. század), Psalterium Davidicum cum calendario (sec. XV.).

Ugyancsak a könyvtár hírnevét gyarapítja az ősnymotatvány gyűjtemény, amely történeti és kulturális vonatkozásban kapcsolatot teremt a középkori kódexek és az 1500 után nyomtatott európai könyvek között. A több mint 600 ősnymotatvány ókori és középkori írók eredeti, a századok során megsemmisült műveit örökítette meg az utókor számára. Az ősnymotatványok lapjait növényi eredetű színekkel festett képek és nagyszerű fametszetek gazdagítják. Ilyenek például: Bessarion: Adversus calomniatorem Platonis. Róma, 1465.; Arisztotelész: De natura animalium. Velence, 1468.; Justiniánus: Codex. Nürnberg, 1475.; Ptolemeiosz: Cosmographia. Ulm, 1482.; Thuróczi János: Chronica Hungarorum. Augsburg, 1488.; Ovidius: Epistolarum heroidum. Milano, 1494. – ez utóbbi a szakirodalom szerint egyedi példányként.

Az érdeklődő megtekintheti a reneszánsz hírneves nyomdáinak (például Aldus Manutius, Estienne, Frobenius, Elzevirius, Plantinus) kiadványait, illetve külön kuriózumot jelenthetnek az ú. n. „láncos könyvek” és kódexek néhány példánya (libri catenati).

A képzőművészetek hódolói megcsodálhatják a Peter Paul Rubens kézjegyet viselő németalföldi nyomtatványokat is. A latin nyelvű tudományos könyvek gyűjteményében található meg a régi román könyvek példányai, amelyek egészen 1830-ig a latin mellett cirill betűvel is íródtak. A régi ro-

mán könyvek – körülbelül 60 példány – szervesen illeszkednek az intézmény hagyományos állományába, mintegy kifejezve a korabeli Erdély politikai és kulturális vezetőinek elismerését a latin gyökerű román kultúra iránt. A fent említett könyvek között megtalálható: Szászvárosi Palia. 1582., az Ótestamentum első román fordítása; Újtestamentum. Gyulafehérvár, 1648.; Aranykoporsó. Sebes, 1683.; Dimitrie Cantemir: Descriptio Moldaviae. Frankfurt és Lipcse, 1771. Biblia. Balázsfalva, 1795.; Petru Maior: A románok történetének kezdetei Dáciában. Buda, 1812.

Anélkül, hogy részleteznénk az 1500 után napvilágot látott külföldi nyomtatványok hosszú sorát, meg kell említenünk, hogy a Batthyaneum Könyvtár polcain megtalálhatók a humanizmus és reneszánsz, a barokk és felvilágosodás, a romantika és pozitívizmus korának reprezentatív művei is

Az ősnymtatványok és az 1500 utáni kéziratok, illetve nyomtatott könyvek mellett nagyon sok érdekes tényanyagot tartalmaz a könyvtár dokumentumgyűjteménye. Az állomány sokszínűsége és gazdagsága, amelyen belül jól nyomon követhetők az egyes történelmi szakaszokban – különösen a XIX. század végén és a XX. század elején – bekövetkezett állománygyarapodások, jelzésértékűek az erdélyi könyvgyűjtők érdeklődési körét illetően. Így értékelhetők többek között a középkori román történelmet európai összefüggésekben is megvilágító gyulafehérvári római katolikus káptalan és a kolozsmonostori hiteleshely több mint 1700 iratot tartalmazó dokumentumai.

Az egyedülálló ex libris gyűjtemény (5626 példány) a kisgrafika sajátos eszközeivel ötvözi a művészi formákat az eszmei üzenettel.

Végül, de nem utolsósorban említést érdemel a körülbelül 3000 érmével a numizmatikai gyűjtemény, amely a görög, római, dák és a középkori erdélyi és európai pénzürmék sokaságával érzékelteti a térség mindenkori gazdasági életét kísérő élénk pénzforgalmat. Néhány kisebb gyűjtemény bronz és üvegtárgyakat, római régészeti tárgyakat, XVIII–XIX. századi viaszpecsétet, valamint középkori erdélyi művészeti tárgyakat (ikonoktól a freskóig) tartalmaz.

A Batthyaneum Könyvtár, úgy is mint Gyulafehérvár két évezredes történelmének egyik büszkesége, felbecsülhetetlen értékeivel híven tükrözi az erdélyi értelmiség gyümölcsöző kapcsolatait a különböző nyugat- és kelet-európai kulturális központokkal. A középkori tudósok és verejtékező írnokok másoló és díszítő munkájának köszönhetően a könyvtár mindörökké az emberi tudás kiapasztathatlan tárháza marad. „A könyvtár az igazság és hamiság bódító bizonyítéka” – állítja a „Rózsa nevében” Umberto Eco, akinek e sorok szerzője saját húszéves könyvtárosi tapasztalatai alapján teljes mértékben igazat ad. Minderről azonban a Batthyaneum Könyvtár édeni nyugalomban minden érdeklődő és szakember maga is meggyőződhet.

Dr. Iacob Marza
a Batthyaneum Könyvtár igazgatója

Teleki-Téka, Marosvásárhely

Az egykori székelyfőváros, Marosvásárhely mindig könyves város volt. Ha nem is nyomdája révén – hiszen a többi erdélyi városhoz viszonyítva itt igen csak későn, 1786-ban létesült tipográfia – de könyvtárai, olvasói révén erdélyi viszonylatban az írott-nyomtatott betű „fogyasztóinak” élvonalában állt. Könyvtára volt itt már az 1557-ben létesült tanodának, melyből a Református Kollégium Nagykönyvtára nőtte ki magát. Itt nyitja meg kapuit 1802 őszen a Teleki Sámuel alapította közkönyvtár is. Ma a város könyvtár-hagyományainak legjelentősebb őrzője az ebből a két intézményből létrejött Teleki-Bolyai könyvtár.

A 40 000 kötetes Teleki-Téka az európai könyvkultúra egyik leggazdagabb erdélyi gyűjtőhelye. Enciklopédikus gyűjtemény, reprezentatív módon képviseli a XV–XIX. századi tudományokat és emellett számos bibliofil ritkaságot őriz.

A könyvtár összegyűjtése, a bibliofil Teleki

Teleki Sámuel közművelődést előmozdító tevékenységének legjelentősebb területe a közel 60 esztendőn keresztül tartó könyvgyűjtés, melynek eredményeként létrejött a magyar nyelvterület első nyilvános közkönyvtára, a marosvásárhelyi Teleki-Téka.

Köztudott, hogy Teleki egymaga, jól elgondolt gyűjtési programmal fogott hozzá a könyvtáralapításhoz. A közkönyvtárteremtés gondolata lényegében 1759–1763-as külföldi tanulmányútja idején érlelődött meg benne. Bécsben megjelent könyvtárkatalógusának előszavában így vall arról: „...19 éves koromban, ennek a századnak 59-ik évében, ...a múzsák kincseit elsajátítandó Svájcba, Belgiumba, Franciaországba mentem, hogy azoknak az országoknak jeles akadémiáin a legtanultabb és legfelvilágosultabb férfiaktól okuljak. Itt aztán a magasabb műveltségnek és a nemes tudományoknak szeretete ösztönzött és annyira felgyűjtött lelkemben valami csodálatos lelkesedést a legkiválóbb könyvek iránt, hogy azokat nagy gondossággal és nem csekély költséggel megszerezsem és távollevő hazámba hozzam.”¹ Már bázeli tartózkodása idején 972 magyar forintot költött könyvekre. S a gyűjtést tovább folytatta a tanulmányút többi állomáshelyén is. A külföldi könyvészkedésről vallanak Teleki diáklevelei. Ezekből tudjuk, hogyan mélyül el a könyvek iránti érdeklődése, s itt találjuk a könyvtárteremtés gondolatának egyik legelső megfogalmazását. Jakob Christoph Beck bázeli professzorának írja 1761-ben: „...nem fogom kímélni a költségeket jó könyvek megvásárolására, míg valamely reménye lesz annak, hogy ezzel valamikor hazám ügyének és történelmének javára lehetek.”²

Teleki a tanulmányút idején vásárolt könyvekről jegyzéket készít, sőt külön füzetbe vezeti a Leidenben, Bázelen, Utrechtben, Párizsban vásárolt könyvek árát is. A külföldről hazahozott 1 500 kötet képezi a későbbi könyvtár magvát, magán viselve már a Téka egyik legjellemzőbb vonását is: enciklopéditását. Teleki tehát már ekkor egy a közönség szolgálatában álló könyvtár víziójával válogat az egyes szaktudományok területéről.

1759–1763 közötti külföldi tanulmányainak egy részét a bibliofil mesetértség megtanulása képezi. Híres köz- és magánkönyvtárakat látogat, tanulmányozza ezek összetételét, elrendezését. Neves tudósokkal, professzorokkal való ismeretsége hazatérte után is segíti Telekit az informálódásban, a könyvtártudomány sok kérdésében. Természetesen itthon azonnal tapasztalja, hogy Erdély nagyon is kiesik az európai kultúra áramköréből: „Olyan kevés nálunk a jó könyv – panaszkodik Rudolp Iselin bázeli jogtudósnak 1764 áprilisában –, hogy még egyet sem tudtam megszerezni”.³ Rájön, hogy meg kell szervezni minél hamarabb a módját annak, hogy értesüljön a külföldön megjelent könyvújdontságokról, az esetleges könyvaukciókról. Erre használja fel külföldi ismerőseit, egykori tanárait, a kint tanuló erdélyi diákokat. Ellentétben a kortárs főúri könyvgyűjtők legtöbbszörrel, Teleki nem alkalmaz hivatásos könyvbeszerzőt. A hazai ismerősök, külföldi barátok csak tájékoztatják a külföldi könyvpiac ajánlatairól, egyébként maga tárgyal, levelezik könyvkiadókkal, könyvárusokkal. A ma is meglévő megrendelő levelek, számlák, aukció-katalógusok segítségével rekonstruálható Teleki kiterjedt könyvbeszerzési hálózata. Köztudott, hogy mintegy 25 európai város könyvpiacáról vásárol. Természetesen 1787-től az állandó bécsi tartózkodás (alkancellár, majd 1781-től az önállósult erdélyi kancellária vezetője lesz) lényegesen megkönnyíti az informálódást. A császárváros lényegében az európai könyvpiac egyik jelentős központja. Számos könyvkereskedés, könyveladással foglalkozó nyomda kínálata mellett a külföldi könyvek is viszonylag könnyen eljutnak a bécsi piacra. Sokszor rendkívül gyorsan lebonyolódik egy-egy könyvvásárlás. 1800 februárjában például levelet küld Abraham Christoph Thiele lipcsei könyvkereskedőnek azzal a kéréssel, hogy bizonyos ajánló katalógusból kiírt műveket szerezzen meg számára. A levélre, a könyvek címe mellé március 14-én Thiele felvezeti az egyes művek árát és a szállítási költséget. Március 26-án pedig ugyanerre a levélre jegyzi fel Teleki, hogy az egész küldeményt rendben átvette.

A könyvbeszerzés azonban nem bonyolódott minden esetben ilyen zökkenőmentesen. A századvég Európa háborús zavargásai nem nyújtottak mindig megfelelő feltételeket a több országon keresztül történő szállításhoz. Mégis a ma embere szinte irigykedve követheti nyomon Teleki nagyon rendszeres, hat évtizeden keresztül megszakítás nélkül tartó könyvgyűjtését.

Meg kell említeni azt is, hogy Teleki általában jó és szép könyveket vásárolt. Mindig érdeklődik a példányok állapota felől is. A könyvárusok listáin minden esetben megtaláljuk az erre vonatkozó megjegyzéseket. Különös gonddal válogatta össze kedvenc gyűjteményét, a görög-latin klasszikusok kiadványait. Fáradságot nem kímélve kutat a szövegűzés és nyomdai kivitelezés tekintetében legjobb, legszebb kiadások után. Sokszor ugyanazt a munkát többször is megrendeli egy jobb kiadás kedvéért. Személyes kapcsolata van például a klasszikus kiadványok neves olasz szakértőjével, Giambattista Bodonival. A kevés példányszámban, elsősorban művelt bibliofilek számára készült páрмаi nyomtatványok közül többet is megszerez.

A több évtizedes könyvgyűjtés Telekit kora egyik legképzettebb könyvszakértőjévé teszi. Segítették ebben a könyvészeti szakmunkák, melyeket ma is őriz a könyvtár. Többek között 95 különböző európai magán

könyvtárát bemutató 157 kötetes katalógus-gyűjtemény tájékoztatta Telekit a XVIII. századi bibliofília számos kérdésében.

Láttuk tehát, hogy Teleki Sámuel könyvtára 1759–1822 között gyűlt össze. Az alapító sem nem örökölt, sem nem vásárolt számottevő könyvgyűjteményt, hanem a könyvtár előre meghatározott funkciójának megfelelően évtizedeken keresztül nagy körültekintéssel válogatta össze a könyveket. Jól informálódik a kortárs könyvkínálat lehetőségeiről, s így sikerül megszerezni a korabeli tudományosság legjelentősebb könyvtermékeit s a megelőző korok könyvkuriózumait, bibliofil ritkaságait.

Teleki könyvtára a köz szolgálatában

Teleki könyvtára az alapító életének különböző állomáshelyein mindig a köz szolgálatában állt. Az 1760-as évek végén, a 70-es évek elején Sáromberkéről kölcsönöz könyveket, mint ahogy erről több erdélyi tudós köszönő levele tanúskodik. 1778-ban, főkormányzéken kinevezésekor Szebenbe költözik, természetesen könyveit is magával viszi. 1780-ban a Magyar Hírmondó hasábjain olvashatjuk a neves erdélyi tudós, Benkő József tudósítását: „...könyvesház is soha Erdélyben olyan...mint ugyan Szebenben (oda vitetvén Sáromberkéről) Méltóságos R. Sz. B. gróf Széki Teleki Sámuel Gubernális Tanács úr Ő Nagysága könyvbéli vagyona, a melyre sok ezer költség ment fel, és mégyen minden esztendőnként: ennek is ottan minden jó emberek hasznát vehetik Ő Nagysága kegyességéből”.⁴ Amikor 1785-ben a bihari főispáni funkció betöltése végett Váradra költözik Teleki, könyvtárából a legszükségesebb műveket viszi magával. Könyveinek nagy részét Szebenben raktározatja. A két évi váradi tartózkodás idején kelt levelek azt igazolják, hogy ekkor is szívesen kölcsönöz a nála lévő munkák közül. 1787-től Telekit a kancellári kinevezés végleges bécsi tartózkodásra kényszeríti. Egy évvel később a törökkel folytatott hadműveletek miatt Teleki méltán aggódik Szebenben maradt könyvei miatt. „Bárcsak a Szebenben maradt sok drága könyveimet tudnám securitásban! Ha éjszaka eszembe jutnak nem alhatom” – írja egyik levelében.⁵ Így azután Marosvásárhelyre szállíttatja a könyvtárat, s arra is gondol, hogy végleg itt hagyja a gyűjteményt. A bizonytalan háborús időkben azonban nyugtalan a távollévő gyűjtemény miatt, s a 90-es évek elején felveti Bécsbe a könyvtárat. Ekkor újra kölcsönöz a kancelláriai lakosztály mellett elhelyezett bibliotékából. 1792-ben Mihelyes János személyében állandó könyvtárost is alkalmaz, aki Teleki felügyelete alatt elkezd a könyvek szakszerű feldolgozását, katalogizálását. Mihelyes a Teleki szolgálatában eltöltött évek alatt naplót vezet, s ebben feljegyzi a kancellár szavait, melyekkel 1794-ben a könyvtárszoba kulcsát rábízta: „Fogja Mihelyes uram, ez a kulcs, már a catalogusokat elvégezvén, a könyveimnek rendbeszedését is bízom a kegyelmed sinceritására, és ahol megakad, szólítson meg bátran engem; ajánlom pedig a kegyelmed szorgalmatosságába azon kincseimet, melynél drágább az életem, feleségem és gyermekeimen kívül nincsen.”⁶ Együtt készítik el a könyvtár katalógusát, mely négy kötetben 1796–1819 között Bécsben nyomtatásban is megjelenik. Az első kötet szinte teljesen Teleki munkája. Kedvenc könyveit, a görög-római klasszikusokat tartalmazza, melyekből a könyvtáralapító remek válogatást gyűjtött össze. Hogy az olvasók nagyobb

haszonnal forgathassák a katalógust, a szerzők rövid életrajzát is megadja. Tulajdonképpen a katalógus megszerkesztésében rajzolódik elének a könyvtáralapító Teleki a maga elismerést érdemlő tudományos felkészültségében. A latin nyelvű előszóban a következőt írja Teleki: „Tekintetbe véve minden körülményt és számadást csinálva, úgy véltem, hogy annak a költséges gyűjteménynek valami jó rendbe szerkesztett katalógusa kell legyen, hogy annak nemcsak a pihenésben, hanem a munkában is értelme legyen.”⁷ Tehát a könyvtáralapító azt akarta, hogy katalógusa segítsen a szaktudományokban való tájékozódásban.

1797-ben a Francia Köztársasággal folytatott hadviselés idején újra Marosvásárhelyre szállíttatja könyveit. Ezúttal végleg itt is marad a gyűjtemény, s a könyvtáralapító hozzákezd régi tervének valóra váltásához, a könyvesház megépíttetéséhez. „Bizony nehéz nekem a könyveim és írásaim nélkül Bécsben lakni – írja feleségének 1797-ben – és mikor eszembe jut, hogy azoktól megfosztatom, egészen elszomorodom, mert azokban volt ifjúságomtól fogva gyönyörűségem, időöltésem, és már életemnek estvéjén azzal sem enyhíthetem unalmaimat. De megnyugszom az Istennek útáiban, és már abban találnám örömemet, ha egyszer láthatnám őket elrendelve a magok destinatójuknak helyén, ahol holtom után is a közjóra maradhatnak.”⁸

1799 áprilisában kezdik el a három esztendőig igénybe vevő építkezést. 1802 őszére készül el az egykor Wesselényiek birtokában lévő egy emeletes barokk épülethez csatolt szárny, mely azóta hajléka a Teleki-Tékának. A belső nagy, három hajós könyvtártermet valószínűleg külföldön látott könyvtárak modelljei után tervezeti meg a könyvtáralapító. 1802 augusztusában személyesen irányítja a könyvek elrendezését, ekkor alkalmazza az első marosvásárhelyi könyvtárost, Szász Józsefet, akit a helyi kollégium tanárai ajánlottak erre a szolgálatra.

1803-tól Szász József olvasónaplót vezet. Naponként feljegyzi a könyvtárat használók nevét és az olvasott könyvek címét. A könyvtáralapító pedig Bécsben meglegeggel nyugtázza, hogy tékájának van „becse”, s az olvasók egyre szaporodnak. A naponta beírt 3–5 név a mintegy 6.000 lakosú mezővároskában azt jelentette, hogy a lakosság fél százaléka látogatta a könyvtárat, s ebben a városban az olvasóközönség tetemes részét kitevő tanár-diák társadalomnak rendelkezésére állt a Református Kollégium könyvtára is. Az olvasók számának növekedését az is biztosította, hogy a megnyitás után az állomány gyarapítása nem állt meg, hiszen Bécsből Teleki haláláig küldi az újonnan vásárolt könyveket. Teleki ugyanakkor nagy figyelemmel irányítja gyűjteményének rendezését, használatát. A tékában alkalmazott könyvtárosokhoz írott levelek ennek legbeszédesebb bizonyítékai. „Observálja Kegyelmed – írja 1803 májusában Szász Józsefnek – és observáltassa az olvasókkal is a Bibliothecam törvényeit, és tartsa magát az Instructiójához, a thecát pedig mindenkor zár alatt”.⁹ Máshol azt is megindokolja, miért félti olyan nagyon a könyveket: „nekem pedig igen sok pénzemben áll és nemcsak a jelenvaló, hanem a következő Generationak is hasznára való”.¹⁰ Teleki haláláig gondoskodik könyvtáráról. Utolsó levelét halála előtt 19 nappal menezti Vásárhelyre: „Kedves Bibliothecarius Uram! – írja Kelemen Márton könyvtárosának – köszönettel vettem Kegyelmed tudósítását, és nagyra becsülöm ab-

ban jelentett szorgalmatosságát. Bibliothecámnak gondviselésében, elrendezésében és tisztán tartásában, továbbra is megnyugodván a Kegyelmed gondosságában s hívségében... Elvárom továbbra is Kegyelmed tudósításait, elkötelezett szíves jóindulattal maradván Kegyelmednek Kész Jóakaró Szolgája Gróf Teleki Sámuel.”¹¹ Időközben természetesen rendezni kívánja könyvtárának halála utáni sorsát is A közművelődés előmozdítására szánt gyűjteményét 1800-ban végrendeletileg is a közre hagyja: „Ifjúságomtól fogva nagy költiséggel, szorgalmatossággal és fáradtsággal szerzett és ezután is, amíg élek, Isten segedelmével szerzendő Könyveimet, ezekhez kötvén boldogult feleségemnek Magyar Könyvgyűjteményét is, maga kívánsága és rendelése szerint, Mineralogica Colectiommal, hagyom és legálom mint Házam- és Familiám-beli -örökös-Fidei-Commissumot Maradékimnak és Succesoraimnak gondviselések és jótállások alatt a Tudományoknak Nemzetemben s Hazámban előmozdításokra; kötelességekbe tévén Maradékimnak és Succesoraimnak: hogy azokat és azoknak editióit, szám és catalogusok szerint nevezett M. Vásárhelyi Házamnál avégre készített épületben, az én nevem alatt tartsák, jó gondviseléssel conserválják, azokból soha egyet is el ne idegenítsenek, el ne adjanak...”¹² Testamentumában Teleki említést tesz felesége, iktári Bethlen Zsuzsánna könyvgyűjteményéről is Ez a 2 000 kötetet számláló magyar könyvtár értékes része a zömmel latin, német, francia és más európai, valamint keleti nyelven írott munkákat őrző állománynak. A gyűjtemény magvát Bethlen Zsuzsánna 1770 táján anyai nagynénjétől, Wesselényi Katától örökölte, mely azután keze alatt érdekes, jellegzetesen női XVIII. századi gyűjteménnyé női ki magát. Wesselényi Kata könyvtárában sok ritka kézirat, kiadvány van, Bethlen Zsuzsánna ezek mellé inkább olyan munkákat gyűjtött, melyek a mindennapi élet kérdéseiben segítettek. A vallásos tárgyú művek, bibliák, imádságos könyvek mellett sok gyermekneveléssel, gyümölcs-, növény-, virágtermesztéssel, állattenyésztéssel foglalkozó munka, szakácskönyv, orvosi- és orvosságskönyvek találhatóak a gyűjteményben. Teleki szívében viseli 1797-ben elhunyt felesége könyvtárának sorsát. Nyomatott katalógusának harmadik kötetében külön fejezetet szentel ennek a gyűjteménynek, s majd a marosvásárhelyi Tékában is külön, a maga egységében helyezeti polcra a köteteket. A katalógus előszavában pedig így ír Bethlen Zsuzsánna könyvgyűjtéséről: „A magyarországi és erdélyi írók munkáihoz ábécé sorrendben hozzászámoltam a különböző tartalmú magyar nyelvű nyomatott vagy kézírásos könyvek címeit, melyeket nagyon szeretett feleségem, iktári Bethlen Zsuzsánna grófnő életében buzgalommal összeszerzett és az én könyvtáram anyagához csatolandó ugyancsak közhasználatra szánt. Többeknek ezek közül az értéke csak ritkaságukban van; ezeket innen-onnan szerezte és azokat forgatta; annyira szokott volt gyönyörködni azokban s gyöngé testében – még a gyakori betegségek bántalmi között is – annyira erős lelket őrzött, hogy azoknak a könyveknek a katalógusát is sajátkezűleg elkészítette.”¹³

Végül azt is meg kell említenünk, hogy Teleki Sámuel közhasználatra szánt gyűjteményének működését belső törvényekkel kívánta szabályozni. Nyomatott katalógusának második kötetében 1800-ban tette közzé – két évvel a könyvtár hivatalos megnyitása előtt – a könyvek használatát szabályozó rendelkezéseit. Könyv-féltésének szinte lírai hangvételű megfogalmazása

ez a IX pontban összefoglalt törvénykezés. Mindenre kiterjedő figyelemmel intézkedik arról, hogy könyvtárát az utódok soha el ne idegeníthessék, hogy a könyvtárát használó közönség pedig tisztában legyen a könyvek értékével, meg azzal, hogy a szabályok be nem tartása örökre megfoszthatja a kihágást elkövetőket a könyvtár használatától.¹⁴

Teleki halála után a Téka rendszeres gyarapítása jórészt megszűnik. Bár az alapító végrendeletében legnagyobb fiú örökösére hagyja a könyvtár további fejlesztésének, működtetésének feladatát, megteremtve ennek anyagi hátterét is, Teleki Sámuel Ferenc nevű fia már nem vásárol olyan rendszeresen. Még a század 50-es éveig érkeznek a könyvek, időszaki kiadványok, a közben ismertté vált Téka ajándék könyveket is kap, mégis lassan megszűnik a tervszerű könyvgyarapodás. A könyvtár olvasói már nem is a kortárs könyvújdonságokért keresik fel a gyűjteményt, hanem inkább az egyes tudományok történetét tanulmányozzák, vagy bibliofil ritkaságokban gyönyörködnek.

A könyvtáralapító végrendeletében az erdélyi református főkonzisztóriumot bízta meg a könyvtár működésének felügyeletével, a testamentum érvényesítésével. Teleki halála után kezdetét veszi a család és az egyház között majd száz esztendőn keresztül húzódó vita a felügyelet jogáról, az egyház hatáskörének korlátozásáról. Csak 1942-ben körvonalazódik egyfajta megegyezés a Teleki Könyvtár Alapítvány létrejöttével. Ennek keretében megalakul a család és egyház tagjaiból álló alapítványi tanács, s ezzel a Téka az egyház felügyelete és az alapítványi tanács gondnoksága alá kerül.

A második világháborút követő években Teleki Sámuel könyvtára is állami intézménnyé válik. 1955-ben a Teleki Könyvtár épületébe költöztetik a helyi Református Kollégium 80.000 kötetes könyvtárát is. Ekkor már ez is állami intézmény, mely az iskola felekezeti jellegének megszűnésével önállósult és a Bolyaiak emlékére a Bolyai Könyvtár elnevezést kapta. A kezdeti időszakban egymás mellett, de külön adminisztrációval működik a két régi könyveket őrző gyűjtemény, majd 1962-ben Teleki-Bolyai Könyvtár név alatt egyesülnek.

A Teleki-Bolyai Könyvtár összetétele

A 200 000 kötetet számláló Teleki-Bolyai gyűjtemény törzssanyagát tehát a Teleki Téka és a Bolyaiakról elnevezett kollégiumi Nagykönyvtár alkotja. Ehhez a két állományhoz az elmúlt évtizedekben több köz- és magángyűjtemény, töredékkönyvtár került. A Bolyai Könyvtár a marosvásárhelyi Református Kollégium több évszázados bibliotékájából fejlődött ki. Ez a gyűjtemény a többi erdélyi kollégiumok könyvtáraihoz hasonlóan tanárok, diákok hasznára létesült, hogy azután iskola és könyvtár egymást támogatva fejlődjenek. Amikor 1557-ben a tordai országgyűlés elrendeli, hogy a reformáció következtében pusztán maradt klastromban iskolát létesítsenek, Marosvásárhelyen létrejön a Schola particula (kis iskola).¹⁵ Tevékenységének kezdeti szakaszáról csak hézagos ismereteink vannak, de az bizonyos, hogy voltak könyvei. Erre utal egy fennmaradt emlékkönyv, melyet 1653-ban adományozott Csulai György, az erdélyi református egyház superintendense a marosvásárhelyi scholának. Ebbe vezetik be visszamenőlegesen a tanítók, rektorok névsorát, az egykori osztályok tanulóit, tanrendeket és az 1650–1689 között vásárolt

vagy adományozott könyveket. A matrikula egyik fejezete az iskola régi könyveinek jegyzékét tartalmazza „Antiqui coetus libri” cím alatt. Ez tehát azt jelenti, hogy a tanodának 1650 előtt is voltak könyvei. A Csulai-féle kézirata tanúsága szerint a könyvtár elsősorban adományok révén gyarapodott. Az adományozott könyvek nagy része tankönyvül szolgált, tehát állandóan használták az iskola tanulói, s ezzel magyarázható, hogy a felsorolt munkák közül ma már csak elenyészően kevés található meg a gyűjteményben. De említ a kézirata egy 1689-es könyvvásárlást is, tehát ha lassan is, de szaporodott a könyvállomány.

Az iskola és a könyvtár életében az 1718-as esztendő hoz változást: Ekkor a már 161 éve működő Schola egyesült az 1531-ben alakult sárospataki kollégium töredékével. II. Rákóczi György özvegye, Báthori Zsófia elűzdözte Sárospatakról a kollégium diákjait. Ezek tanáraikkal együtt Erdélybe menekültek, előbb Gyulafehérvárra, majd amikor innen Steinville generális is kiutasítja őket, Boroskrakkóba, Szászvárosra, 1716-ban pedig Marosvásárhelyre jönnek. Másfél év múlva egyesül a két iskola Marosvásárhelyi Református Kollégium néven (Collegium Reformatum Marosvásárhelyiense). A sok vándorlás, hányattatás után végső otthonra lelt sárospataki-gyulafehérvári kollégium diákjai könyveket is hoztak magukkal. Ma már lehetetlen pontosan rekonstruálni ezek számát, de biztos, hogy számbelileg érezhetően gyarapodott az anyaiskola kis könyvtára. Ezt igazolja az a közel száz kötet, melyben ma is olvasható a „Liber Scholae Patakiensis” bejegyzés vagy a menekülő diákokat kísérő sárospataki professzorok neve, 120 kötet „Liber Scholae Albenensis” bejegyzése pedig jelzi, hogy ezek a gyulafehérvári tartózkodás idején kerültek az állományba.

A következő időszak könyvtárgyarapodásáról már rendszeresebb adatok állnak rendelkezésünkre, minthogy 1765–1871 között a könyvtárosok rendszeres számadásokat vezettek. Ezek tükrözik a hazai és külföldön történt könyvvásárlásokat. Az új szerzemények latin-görög klasszikusok munkái, teológiai, jogi, nyelvészeti könyvek, tehát elsősorban az oktatáshoz szükséges műveket gyűjtötte a könyvtár. A magyar nyelvű kiadványok kis részaránya azt igazolja, hogy az oktatás ekkor még idegen nyelven, azaz elsősorban latinul történik.

A XVIII. század folyamán a vásárlások mellett a könyvtár gyarapításában az adományozások játszanak döntő szerepet. Ezek nagy része a külföldi akadémiákat megjárta diákoktól származik, hiszen törvény kötelezte őket arra, hogy a tanulmányútról iskolájuknak könyveket hozzanak. A kollégium 1777-es rendtartása is leszögezi: „Illő, hogy a Collegiumban tanult iffiú valami háladatosságát a Collegiumhoz mutassa: azért senki Akadémiákra ne bocsátásék, míg magát nem kötelezi, hogy a Collegiumnak egy arany ára könyvet hozzon”.¹⁶ Ezzel magyarázható a kollégium könyvtárában található holland, német tipográfikából származó gazdag könyvanyag. Az ajándékozás másik módja az volt, amikor a tanoda professzorai, sőt a város más foglalkozású értelmiségie saját könyvgyűjteményüket az iskola könyvtárára testálták. Mátyus István, Marossszék főorvosa, az Ó és Új Diaetetica szerzője 1800-ban 1326 kötetet hagyományoz a kollégiumi könyvtárra. A gyűjtemény nagyrészt orvosi munkákat tartalmaz, s egy másik orvos, Szotyori József könyvtárával együtt

jól egészíti ki a többi, elsősorban teológiai, jogi, klasszika-filológiai könyveket tartalmazó adományokat. Tudománytörténeti értéke van a két Bolyai könyvhagyatékának. 1856. augusztus 26-án Bolyai Farkas összes könyveit a kollégiumra testálja, arra az iskolára, ahol közel fél évszázadig oktatta a természettudományokat. Egyetlen kikötése az, hogy fia, Bolyai János használhassa a beadott munkákat. Elhetett is János ezzel a lehetőséggel, mert apja halála után egy kiegészítő jegyzéket csatolnak Bolyai Farkas végrendeletéhez: „Az öreg halála után fija még bé-adta a következőket.” Bolyai János mindössze négy évvel élte túl apját. Halála után az ő könyvei is az iskola könyvtárába kerültek. Annak ellenére, hogy máig sem sikerült egészében rekonstruálni a két Bolyai könyvtárát, a sajátkezü bejegyzéseket őrző munkák és az adományozó listák alapján azonosított könyvek száma közel kétszáz. Minden valószínűség szerint a két neves matematikus házitékája ennél sokkal több könyvet számlált. Az állomány tematikai összetétele rendkívül változatos. A matematikán, fizikán kívül kémiai, meteorológiai szakkönyvek, orvosi, növénytermesztési munkák találhatóak a gyűjteményben. Minthogy Bolyai Farkas könyvtárának legközelebbi hasznélvezője fia volt, érdekes áttekinteni, hogy a nem-euklideszi geometria zseniális megteremtője milyen könyveket tanulmányozott apja házában.¹⁷

A marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtárában a hagyományozók kívánságának megfelelően az adomány-könyvtárakat a maguk egységében őrizték meg. 1911-ben az iskolaépület kibővítésekor új helyiségekbe költöztetik az állományt, s ekkor a magán-tékat bevegítik a törzsállományba. Az új rendezés során tematikus csoportosításban és azon belül formátum szerint helyezik el a köteteket, melyek később új leltárszámot is kapnak. Ma tehát az egyes adományok rekonstruálása rendkívül nehéz s csak az eredeti adománylisták alapján lehetséges.

A könyvtárba beolvadt magángyűjtemények tulajdonképpen az erdélyi társadalom művelődési képződményei. Feldolgozásuk, vizsgálatuk a helyi iskolatörténet kereteit messze túlnövő művelődéstörténeti feladat.

Szóltunk arról, hogy a Teleki-Bolyai könyvtár állományába az elmúlt évtizedekben néhány töredékkönyvtár került. A felekezeti iskolák államosítása során ezek könyvtárait vagy önállósítják vagy felszámolják. Hasonló sorsra jutottak a kolostori könyvtárak is Ezeknek a felosztott gyűjteményeknek régi könyvállományát az erdélyi hagyományos könyvtárak anyagához csatolják. Így kerül a marosvásárhelyi Teleki Téka és az akkor még külön működő Bolyai Könyvtár kötelékébe a mikházi ferencesek könyvtárának, a székelykeresztúri Unitárius Gimnázium könyvtárának, a máramarosszigeti kollégium, a szászvárosi iskola gyűjteményeinek egy része. Ezek a könyvtártöredékek pedig pár ezer kötetet számlálnak, így legtöbb esetben nem tükrözik az egykori anya-könyvtár jellemzőit, mégis azért, hogy különböző felekezeti könyvtárakból származnak, szerencsésen egészítik ki a főként protestáns jellegű marosvásárhelyi könyvtár állományát.

Láttuk tehát, hogy a Teleki-Bolyai könyvtár 200 000 kötetes gyűjteménye hogyan állt össze. Az erdélyi hagyományos könyvtártípusok szinte valamennyi válfaja megtalálható itt, az iskolai könyvtártól a kolostori könyvtárig, a felvilágosodás légkörében fogant, közhasználatra létesített gyűjtemény-

tól a különböző korokban létrejött kisebb értelmiségi magántékaikig. Ennek a változatos provenienciának köszönhető az állomány változatos összetétele is. Hiszen a tudományok minden területéről összegyűjtött enciklopédikus Téka rendeltetése más, mint az oktatás menetét, a tanárok munkáját segítő protestáns kollégiumi könyvtaré. De más az a szellemi táplálék is, amelyet a székelykeresztúri közösség a tanuló ifjúság számára összegyűjt, mint például a ferencesek kolostori gyűjteménye, mely elsősorban a szerzetesek mindennapi hitéleti munkáját segítő könyveket tartalmazza.

Nem célunk ezúttal a marosvásárhelyi könyvtár könyvanyagának bemutatása. Külön tanulmány tárgyát képezhetné az itt őrzött bibliofil értékek, a magyar és egyetemes művelődés sok figyelemre méltó emlékének ismertetése. Hiszen egy XIV. századi hártyakódex lapjain itt található a hatodik magyar nyelvemlék, a Marosvásárhelyi Sorok néven ismert, az 1410-es évekből származó, 55 magyar szót tartalmazó beírás. A régi nyomtatványok között 66 darab ősnymtatvány és sok értékes XVI. századi nyomdatermék van. A szakirodalomban unikumként ismert példányok közül említést érdemel Balassi Bálint Istenes énekeinek bécsi 1635-ös kiadása és ennek a versgyűjteménynek egy másik, sajnos csak töredékében fennmaradt változata, mely Klösz Jakab bártfai nyomdájában készült 1640–50 körül. Apáczai Csere János Gyulafehérváron 1654-ben napvilágot látott Magyar Logikátská-ja szintén egyetlen példányban maradt fenn.

A könyvtár igen gazdag biblia gyűjteményében megtalálható Károlyi Gáspár bibliafordításának 1590-es vizsolyi kiadása és sorban az ezt követő újrakiadások is. A negyedik Amszterdamban 1645-ben elkészült kiadás egyik példánya kiadástörténeti kuriózum. Komáromi Csipkés György tulajdonában lehetett ez a biblia. Ő vállalkozott a holland kiadás hibáinak kijavítására. Megjegyzéseit, kiegészítéseit beírta a nála levő példányba. Ez szolgált azután alapul a Leidenben 1718-ban megjelent új kiadáshoz. Ugyanakkor megvan a könyvtárban a Bécsben 1626-ban kiadott Káldi-féle fordítás is. Ez az első teljes katolikus fordítás, melyet Káldi György jezsuita hitszónok Pázmány Péter buzdítására készített.

A Teleki-Bolyai könyvtár metszetgyűjteményei, kézzel színezett atlaszai, gazdagon illusztrált kiadványai ugyancsak komoly bibliofil értéket képviselnek.

Figyelmet érdemel a gyűjtemény kéziratos anyaga is. Az *Ars Medica* című XVI. századi orvosi tárgyú kézirat például átfogó ismeretanyaga révén rendkívül jelentős helyet foglal el az anyanyelven megjelent gyógyászati irodalomban. A Teleki Téka gyűjteményében ugyanakkor sok Magyarország, Erdély történetére vonatkozó kéziratos másolat is van. Teleki Sámuel már az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság által megindított gyűjtés előtt hozzáfogott a történeti munkák felkutatásához, ritka eredeti kéziratok, krónikák lemásoltatásához. Természetesen a Téka ma is őrzi a könyvtáralapító Teleki levelezésének jelentős részét, mely a korabeli Erdély politikai, művelődési életének számos vetületét tükrözi.

A marosvásárhelyi könyvtár talán legjelentősebb hagyatéka a két Bolyai közel 20.000 oldalnyi eredeti kézírása. Mintegy 13 000 oldal Bolyai Jánostól származik. Itt vannak megjelent és ki nem adott munkáinak fogalmazványai,

sok a matematika, filozófia, nyelvészet, politika, zene tárgykörébe tartozó írása. Apja, Bolyai Farkas 5 000 oldalnyi kézírása a Tentamen szerzőjének sokirányú érdeklődéséről tanúskodik. A Bolyai kéziratok tanulmányozása a magyar tudománytörténet jövőbeni feladatai közé tartozik.

A fentiekben az egyik legjelentősebb erdélyi hagyományos könyvtárunknak csak egészen vázlatos ismertetésére vállalkoztunk. Elmondtuk, hogy milyen könyvtáregységekből tevődik össze ez a gyűjtemény és mit őriz ma Jelezni szeretnénk azt is, hogy ez a könyvtár a városnak mindig élő kulturális intézménye volt. A kollégiumi könyvtár és a Teleki Téka mindenfajta történelmi, társadalmi változások közepette Marosvásárhelyen megszakítás nélkül működött. Az erdélyi társadalom művelődési képződményeként létrejött könyvhagyaték megőrzése és tudományos hasznosítása felelősségteljes kötelességünk.

Deé Nagy Anikó

Jegyzetek

1. Bibliothecae Samuelis S. R. I., Com. Teleki de Szék Pars Prima. Viennae, Typis per Sa. Falka Bikfalvenssem Transilvanum sculptis. In: *Typographeo Baumeister*, 1796. XXVIII. Magyarul: Teleki Sámuel és a Teleki-Téka. A leveleket válogatta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Deé Nagy Anikó. Bukarest, 1976. 212.
2. Teleki Sámuel levele J. Chr. Beckhez. Eredeti latin nyelvű fogalmazványa Uo. Magyar fordításban részletek: Teleki Sámuel és a Teleki-Téka. 66–67.
3. Teleki Sámuel levele Rudolp Iselinhez. Eredeti latin nyelvű fogalmazványa Uo. Magyar fordításban részlete: Teleki Sámuel és a Teleki-Téka. 73.
4. Vö: Mikó Imre: Benkő József élete és munkái. Pest, 1867. 283.
5. Teleki Sámuel levele Jósika Antalhoz. A levél eredetije: Akadémiai Levéltár. Kolozsvár. (Fenesi lvt.)
6. Részlet Mihelyes János naplójából. 1794. Teleki Sámuel és a Teleki-Téka. 203.
7. Teleki Sámuel és a Teleki-Téka. 213.
8. Teleki Sámuel levele feleségéhez. A levél eredetije: Magyar Országos Levéltár. Budapest, Teleki Sámuel-osztály. Részlet közölve: Teleki Sámuel és a Teleki-Téka. 110–111.
9. Teleki Sámuel levele Szász Józsefhez. Eredetije: Teleki Arhiva Personala. Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Könyvtár. Közölve: Teleki Sámuel és a Teleki-Téka. 119–120.
10. Teleki Sámuel levele Szász Józsefhez. Eredetije: *idem*. Közölve: Teleki Sámuel és a Teleki-Téka. 122–123.
11. Teleki Sámuel levele Kelemen Mártonhoz. Eredetije: Kelemen család tulajdonában. Marosvásárhely. Közölve: Teleki Sámuel és a Teleki-Téka. 158–159.
12. Teleki Sámuel végrendelete. Eredetije: Teleki Arhiva Personala. Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Könyvtár. Közölve: Az erdélyi református egyházkerület igazgatótanácsának jelentése a Teleki-Téka ügyében. Kolozsvár, 1912.; Fodor István: Teleki Téka. Krónikás füzetek. Kiadta Fodor István. Marosvásárhely, 1838. 15–20.; Teleki Sámuel és a Teleki-Téka. 220–227.

13. Bibliothecae Samuelis Com. Teleki de Szék Pars Tertia, Scriptores Rerum Hungaricarum et Transilvanicarum complexa, cum Catalogo Librorum Hungaric. Conjugis desideratissimae Susannae com. Bethlen de Iktár. Viennae, typis Antonii Pichler, 1811. Magyarul közölve: Teleki Sámuel és a Teleki-Téka. 218-220.
14. Bibliothecae Samuelis S.R.I. Com. Teleki de Szék Pars Secunda... Praemittuntur Leges Bibliothecariae cum Supplementis et Emendationibus Partis Primae. Viennae, Typis Mathiae Andreae Schmidt, 1800. Magyarul közölve: Teleki Sámuel és a Teleki-Téka. 227-231.
15. Farczady Elek: A marosvásárhelyi Bolyai Tudományos Könyvtár. Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Bukarest, 1957. 265-278.
16. Koncz József: A marosvásárhelyi Helv. Hitv. Főtanodai Könyvtár ismertetése. Magyar Könyv-Szemle. Budapest, 1879. 212-233., 313-332.
17. Deé Nagy Anikó: A két Bolyai könyvtára. Könyvtári Szemle. Bukarest, 1968/1. sz. 19-25.

Boldog Várad

Szerkesztette: *Bálint István János.*
Budapest,
Héttorony Könyvkiadó, 1992.

1992-ben a magyar történetírás egy terjedelmes és díszes kötetet szentelt Nagyváradnak.

Noha az olvasót nem tájékoztatják, érdemes tudnunk, hogy egy olyan ünnepi kiadványról van szó, amely I. László magyar király (1077–1095) szentté avatásának 800. és a város török alóli felszabadulásának 300. évfordulóján láttott napvilágot.

A kötetet Nagyvárad két magyar, református és katolikus püspökeinek előszava nyitja meg.

Tempfli József püspök úr keresztfényi érzülettel áthatott soraival szemben Tőkés László református püspök – a decemberi román forradalom hőse – üzenete történetileg és politikailag jóval elkötelezettebb.

Tekintettel arra, hogy Nagyvárad történeti és művészeti műemlékeiről a legjelentősebb feldolgozás Magyarországon született az utóbbi években (lásd Balogh Jolán: *Varadinum I-II.* kötet Budapest, 1982 és *Várad* *Kőtöredékek*, Budapest, 1989). Nem osztozhatunk Tőkés püspök úr azon aggodalmában, hogy Nagyvárad kiszakadt a magyar történetírásból. Tőkés püspök úr további nézeteit kérdőjelezi meg a nagyváradi várban újrainduló régészeti kutatásokkal szembeni állásfoglalása és főként az a sajátos és kevésbé szerencsés felügyelet, amelyet püspöki jogkörben gyakorol a telegdi és szalárdi történelmi műemlékeként nyilvántartott református templomok felett.

A kötet szerkezetileg időrendi felosztáson alapul; a XVI. század végéig (11–199. old.), 1601-től az 1660-as török bevételig (203–268. old.), a török uralom alatti időszak (271–334. old.), a XVIII. század (341–421. old.), XIX.

század (425–517. old.), XX. század az első világháborúig (523–558. old.) Minden felsorolt fejezetet jelképesnek tekintett idézetek vezetnek be. A könyv végén újabb adatok találhatók a Fekete-Kőrös parti város műemlékeiről, versek és feljegyzések korabeli írók itteni utazásairól, valamint az 1862–1944 között megjelent nagyváradi magyar kiadványok katalógusa és a régi utcanevek felsorolása. Itt olvashatjuk az 1660-nal záródó történelmi-kulturális kronológiát, a teljes bibliográfiát névmutatóval együtt és végül a kiadói utószót.

Az utolsó oldalakon Bálint István János megkísérli felvilágosítani az olvasót a könyv kiadásának indítékairól. Többek között megtudhatjuk, hogy a Váradon vagy Váradról született feljegyzések és dokumentumok sokasága elengedhetetlenné tette a szigorú válogatást, ezért szemelvények formájában újraolvashatjuk a magyar történetírás ide vonatkozó „klasszikus” műveinek a városra, a várra és a vármegyére utaló részleteit. Ebben az összefüggésben ismertetésünkben csak néhány kritikai észrevételre szorítkozunk.

A legrészletesebben elemzett első időrendi korszak bemutatása során a már ismert anyagok között három új, eddig kiadatlan szemelvényre bukkanunk, amelyeknek rövid bevezetését a helytörténészek és az adott korról foglalkozó szakemberek bizonyára nagy érdeklődéssel olvasták volna. Bálint Sándor alacsony színvonalú tanulmányának közlése azonban kifejezetten rossz döntésre vall, a szerkesztés javára szolgált volna a Szent Lászlóval nagy általánosságokban foglalkozó oldalak kihagyása, hiszen ezeket egy 1977-es emlékkönyvben már kiadták, és egyébként sincs közvetett vagy közvetlen kapcsolatuk Nagyváradhoz.

Nem tudjuk továbbá, hogy milyen megfontolások alapján tekintett el a szerkesztő a püspöki katedrális feltárását

A szerkesztők tizennyolc magyarul olvasó román történelmet kértek magyarországi könyvek kritikai ismertetésére. A kérésnek eleget tévő szerzők írásait változtatás nélkül közöljük. (A szövegek fordítását ellenőrizte: Mihai Kozmu)

megalapozó 1881-es régészeti kutatások bemutatásától. Az 1755-ös véletlenszerű felfedezésekről is léteznek olyan levéltári dokumentumok, amelyek nagyobb érdeklődést keltettek volna az olvasóban.

A következő fejezetekben a szakember már valóban értékes, kiadatlan dokumentumokkal, szövegekkel és levelekkel találkozik. (228–229. o., 244. o., 285. o., 316. o., 406–407. o., 442–443. o., 445. o., 512–514. o., 530531. o.)

A kultúrtörténeti áttekintés és a korhangulat felidézése nyilvánvaló szándékát tükrözi a ténylegesen változatos és kiegyensúlyozott válogatás.

Nagyvárad történeti kronológiája nagymértékben egy korábbi, 1982-ben kiadott munkára támaszkodik. (Balogh Jolán: *Varadinum*, II. kötet. 22–248. o.), amely bővelkedett a kiadatlan levéltári dokumentumokban, és áttekinthető, ellenőrizhető bibliográfiai utalásokkal rendelkezett. Ezzel szemben Bálint István János kronológiája kevés újdonosságot tud felmutatni. Ilyenek azok a várdai keltezésű dokumentumok, amelyeknek azonban nincs különösebb jelentősége helytörténeti szempontból (például 1288. július 17. káptalan tagjainak névsora a „helyi tevékenység során számos hasonló névsor keletkezett; vagy az 1290. július 10-i, 1316 júliusi, a királyi jelenlétet megörökítő feljegyzések a környékbeli látogatásokról).

A könyv gazdag képanyaggal rendelkezik. A grafikák, amelyek az egységesítés miatt történő újramásolással sokat veszítettek eredeti szépségükből, minden fejezetben megtalálhatók, a fekete-fehér és színes képanyag a kötet végén összegyűjtve található. Itt kell megjegyeznünk, hogy átgondoltabb szerkesztés esetén a kihasználatlan fehér oldalak számos újabb fénykép megjelentetését tették volna lehetővé. Hiányoltuk az 1881–1911 között feltárt katedrális alapjait és a XVI. század második felében emelt vár bástyáit ábrázoló képeket.

A szerkesztő állítása szerint a közértehetőség érdekében mellőzték a kritikai

jegyzeteket, ennek ellenére több szöveghez jelentek meg szerzői megjegyzések, hosszú lábjegyzetek és fordítások, heraldikai elemzések stb.

Tartalmi kifogásaink vannak a kronológia kiterjesztésével kapcsolatban is. Nem találunk helytálló magyarázatot a kronológia 1918-cal való lezárására. Hiszen ha a szerkesztő csak a magyar lakosság és magyar kultúrtörténet bemutatására vállalkozik – egyébként ezt a kizárólagosságot nem nyilvánítja ki – akkor érthetetlen, hogy miért nem terjeszti ki bemutatásukat egészen a szóban forgó ünnepi kiadás évéig (1992). Az utolsó szemelvény 1919-ből származik, a magyar időszak kiadványokat viszont a második világháború végéig követik. Kifogásoljuk továbbá a kronológiai korszakhatár szerkesztői indoklását, mivel véleményünk szerint nem arra az időpontra (1660) tehető Várad kiválása az európai fejlődés sodrából, hanem egy évszázaddal korábbra. A magyar királyság összeomlása, a katolikus püspökség megszűnése és a vár határvédelmi erődítménnyé alakulása időszakára. Ezek után Várad végleg elveszíti a középkori nagy városokra jellemző kozmopolita és „európai” jellegét.

Az utószóban Bálint István János arról is tájékoztat bennünket, hogy ismeretei mértékében megvizsgálta és felhasználta a román szakirodalom eredményeit is Nos, ha a szándéknyilatkozat konkrét eredményeit nézzük, megállapíthatjuk, hogy a szövegválogatásban egyetlen román szerző szerepel, (a XIX. század első felében Dinicu Golescu havasalföldi bojár), és a kötet bibliográfiájában mindössze négy román mű van feltüntetve (köztük egy utcanév kalauz és egyetlen művészettörténeti szakmunka – A. Kovács és M. Toca könyve). A szerkesztői szubjektivitást némileg magyarázza, hogy a szerkesztésben közreműködő tíz romániai munkatárs magyar nemzetiségű és egyikük sem történész. Nehezen hihető, hogy egy egyszerű felkérésre nem akadt volna román nemzetiségű konzulens vagy legalább egy jóhiszemű romániai magyar történész, aki

felhívta volna a szerkesztő figyelmét az ötvenként megjelenő Románia Történettudományi Bibliográfiájára vagy – ami még kézenfekvőbb – a nagyvárad megyei múzeum évkönyvére, a Crisiera, valamint az egykori rangos román kulturális folyóiratok gyűjteményeire, mint például a Familia és a Cele Trei Crisuri (Három Körös). A fent említett források minden bizonnyal jelentős ismereteket nyújtottak volna a Körös-parti város múltjáról. Elfogadhatatlan az olyan jelentős művek mellőzése, mint amilyen Petre Dejeu monográfiája (Bihar megye és Várad municípium monográfiája, I–II. kötet Várad, 1926–1937.) vagy a kortárs román történet-szek alapos tanulmányai (N. Sabau, L. Borcea, V. Faur, G. Gorun). A szerkesztő számára hasonlóan ismeretlenek a Romániában megjelent fontos magyar nyelvű tanulmányok (lásd. Simon Magda: Várad harangok. Vallomások, életképek, dokumentumok. Összeállította és jegyzetekkel ellátta Robotos Imre, Bukarest, Kriterion, 1975. 348 old.). A felsoroltak ellenére nem tagadható, hogy a Boldog Várad c. kiadványnak vannak román vonatkozásai is. Hiába kerestük a Bihar környéki románokról szóló legrégebbi feljegyzések (1205) ismertetését (feljegyzések, amelyeket egy pápai dokumentum összefüggésbe hoz egy ortodox „püspök” emlékével), hiába érdekelt volna bennünket Zrednai Vitéz János által a belényesi románságnak adományozott kiváltságok felsorolása, vagy a román sajtó, iskola és egyéb közművelődési intézmények sorsa a XVIII–XIX. században.

Mindezen lényeges adatok figyelembe vétele hozzájárult volna a város múltjának teljességre törekvő ismertetéséhez

és egyben tanúbizonyságát adta volna a szerkesztők szakmai tisztességének is. A megkerülhetetlen tények helyett azonban (véletlenül!) másról olvashatunk; részleteket református román papokról 1630-ban (232. old.), a magyar lakosság románokkal és szerbekkel való felcserélődéséről (345. old.), a román klérus konok ellenállásáról a katolikus egyházzal való egyesítéssel szemben (365., 368. old.), három sort a román papok alacsony műveltségi szintjéről (378. old.), három sort a kultúra és oktatás hiányáról a görög-katolikus hívőknél a XVIII. században (396. old.), néhány mondatot Ignatie Darabant és Samuil Vulcan püspökökről (426. old.), a román forradalmi ifjúság 1849. május 9-i felhívásáról, a románok zavartalan együttéléséről a magyarokkal (489. old.); elolvashatjuk Josif Vulcan nekrológját, és végül megtudhatjuk, hogy 1919-ben Dimitrie Radu görög-katolikus püspök igyekezete, hogy értékpapírjait Váradról kimenekítse és biztonságba helyezze, nem más, mint ékes bizonyítéka annak, hogy a románok lemondtak a város fölötti uralmukról. (557. old.) A 183 fényképből a görög-katolikus püspökséget és a katedrális ábrázoló két képnek van román vonatkozása.

Összegzésként: A Boldog Várad c. kiadvány tág teret engedve a kritikának távol áll attól, hogy meggyőzött volna bennünket mint komoly történeti munka vagy fajsúlyos, értékes kultúrtörténeti adalék. Üzenetében – melyet elsődlegesen tudományos igényűnek reméltünk – sokkal hitelesebben kellett volna tükröznie a nagyvárad i ünnepségek szellemiségét.

Dr. Adrian Andrei Rusu
(Fordította: Veress László)

Az erdélyi román felvilágosodás

Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.

Tekintettel Kosáry Domokos művének kiemelkedő fontosságára az erdélyi művelődéstörténet bemutatását illetően, úgy véljük, hasznosnak bizonyulhat a román történetírás által megfogalmazott néhány kiegészítés, annál is inkább, mivel az ilyen jellegű véleménycserék napjainkban is csak nehezen találunk nyilvánosságot.

A szerző szintetizáló képessége, a korszellem lenyűgözően hiteles felidézése, a hatalmas történeti és statisztikai tényadat magabiztos kezelése, a mű logikai felépítése és olvasható stílusa feljogosítanak arra, hogy a *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*-t a közép-európai művelődéstörténet egyik alpműveként tartsuk számon.

Kosáry a térség művelődéstörténetét sikeresen helyezi el az európai művelődéstörténet áramlatában, nyomon követve ugyanakkor a XVIII. század átfogó eszmetörténetének változásait. E célból imponáló könyvészeti anyagot vonultat fel, a szellemi alkotások legkülönbözőbb területeinek valóságos „adatbankját” használja.

Annélkül, hogy részleteznénk a mű vitathatatlan érdemeit, az alábbiakban néhány, a román történetírás nézőpontjából többé-kevésbé objektív megjegyzésre szorítkozunk. Tesszük ezt elsősorban azért, hogy minden öncélú kritizálástól mentesen népszerűsítsük azon eredményeket, amelyek – véleményünk szerint – hasznosíthatók az oly nagyon szükséges és kívánt tudományos együttműködés során.

Az elemzett műben a XVIII. századi Magyarország területéről lévén szó, teljes mértékben érthető a magyar kultúrára való összpontosítás és ennek nyomán az erdélyi román művelődés problémájának értelemszerű betagozása a korabeli terület többi nemzetiségének: a németek, szerbek, szlovákok, rutének, zsidók

stb. művelődéstörténetébe. A könyv jellegéből adódóan nem kívánjuk megkérdőjelezni a fenti megoldás jogosságát, de kénytelenek vagyunk jelezni, hogy a román kultúra bemutatására szánt terjedelemmel szemben vannak bizonyos fenntartásaink. Mint ismeretes, a XVIII. század az erdélyi románság nemzeti kultúrájának első igazi és sikeres százada volt, és mint ilyennek lényegesen tágabb teret kellett volna szentelni e könyvben (egyébként Kosárynak naprakész román bibliográfia állt rendelkezésére e témában).

Szintén hasznosnak bizonyult volna a gazdagon dokumentált erdélyi statisztikai adatok ismertetésében felhasználni a román történészek (például David Prodan) értékes levéltári eredményeit is.

Míg az erdélyi románság XVIII. századi vallástörténete alapos bemutatásban részesül, aligha mondható el ugyanaz a korai román felvilágosodás ismertetéséről. A balázsfalvi iskoláról és nyomdáról említés történik ugyan, de az olvasó nem értesülhet a balázsfalvi iskola mint román művelődési központ szellemi kisugárzásáról, az ellenreformáció által áthatott tanári karról, amely a birodalom katolikus iskoláiban, valamint Kijev és Havasalföld ortodox iskoláiban formálódott. Szükséges lett volna a balázsfalvi könyvtár állományának rövid ismertetése is, hiszen az állomány gazdagsága és sokszínűsége sajátos jegyekkel látja el az erdélyi román felvilágosodás korai szakaszát, nagymértékben megkülönböztette azt a magyar vagy századkorai felvilágosodástól.

A sajátos erdélyi román mentalitás érzékelhető azokban az úttörő – valóban kis számú – román művekben és fordításokban, amelyek szerzői a már említett balázsfalvi tanárság jeles képviselői közül kerültek ki.

Az európai felvilágosodás értelmezésében Kosáry részletesen ismerteti a különböző irányzatokat, történelmi eseményeket és jelenségeket, amelyek természetesen fejlődésük során meghatározó szerepet tölthettek be az európai esz-

metörténetben. Az erdélyi román felvilágosodás ismertetése során elengedhetetlen lett volna az erdélyi románság szellemi kapcsolatainak hangsúlyozása a Kárpátokon túli román fejedelemségek románságával. Nem tekinthetünk el attól a befolyástól, amelyet az erdélyi román értelmiségre gyakoroltak a román fejedelemségek krónikájának művei, Dimitrie Cantemir életműve, a viszonylagos fanarióta liberalizmus és reformizmus, a Rimnic, Govora, Tirgoviste, Bukarest, Iasi városokkal való kulturális kapcsolat, a moldvai értelmiségi elit által közvetített francia tudományosság eredményei, a Kárpátokon túli ortodox propaganda. Méltatólag említhetjük azt a tudományos igényességet, amellyel Kosáry az erdélyi román oktatás történetét kíséri végig, tárgyilagosan ismertetve a román felvilágosodás vezéralakjának munkásságát. Valóban csak kiegészítésként említhetjük azokat a hatalmas kihívásokat és akadályokat, amelyekkel a román értelmiségi elitnek szembe kellett néznie ahhoz, hogy nagyszerű erőfeszítések árán megteremtse a korszerű román történelmi, filozófiai, műszaki tudományos nyelvzetet.

A Kosáry által felhasznált bibliográfiában megtalálható a kolozsvári Pompiliu Teodor munkája, amely betekintést nyújt a román nyelv XVIII. századi állapotába, kiemelve az új írásmód fontosságát, a román nyelvújítás és a terminus technicusok honosításának szükségességét, messzemenően értékelve Samuil Micu Klein teljesítményét a román filozófiai nyelv megteremtésében.

A román felvilágosodás történetében valójában két különálló fejlődési szakaszt különböztethetünk meg, amelyek között a mérőkövet a Supplex mozgalom jelenti. A Supplex mozgalom előtti időszakban a román értelmiségi elit arra törekedett, hogy a határokon túl széles körben propagálja az erdélyi román kérdést, mintegy megalapozandó a nemzeti törekvések külföldi támogatottságát. Az ilyen jellegű munkák többsége latinul íródott és általában tudományos jellegű volt. A Supplex mozgalom

kudarca után a román értelmiség népe felé fordult, és elsődleges céljának az erdélyi román tömegek kulturális színvonalának emelését tekintette. Ezzel magyarázható az, hogy a XVIII. század utolsó évtizedétől kezdődően egyre gyakoribbak a román nyelven íródott népszerűsítő munkák, amelyek széles közérthetőségük révén kiegészítették a bécsi udvar központi „polgárnevelő” politikáját is. Ugyancsak a Supplex mozgalom bukásával magyarázható a román elitnek (a román kultúrára végső soron jótékony hatást gyakorló) beszívargása a központi és erdélyi közigazgatásba.

Mindezen megjegyzések természetesen szemernyit sem csorbítják Kosáry Domokos művének értékeit, hiszen tudatában vagyunk annak, hogy a Művelődés a XVIII. századi Magyarországon nem az erdélyi román művelődéstörténet kézikönyve kíván lenni.

Végezetül elismeréssel kell megállapítanunk, hogy a szerző következetesen tárgyilagossággal vázolta fel az erdélyi román nemzeti mozgalom történetét.

Természetesen Kosáry művének megjelenése óta számos erdélyi művelődéstörténettel foglalkozó, értékes román forrásmunka jelent meg; említhetjük például a XVIII. század kutatóinak könyveit (Nicolae Bocsan, Gyémánt László, Iacob Marza) vagy a neves Pompiliu Teodor újabb munkáit. Sajnálatos módon a magyar történetírás Erdéllyel foglalkozó, szintézis igényű munkában a román kutatások eredményei alig kapnak helyet.

Fordított előjellel ugyanez mondható el a román történetírásról is, amely saját forrásainak elmélyült feltárása közben nem rendelkezik kellő rálátással az együttélő és szomszédos etnikumok kultúráját és történelmét illetően. Ily módon a nagy történelmi szintézisek még váratnak magukra, hiszen Erdély esetében a sajátos fejlődés és a nemzetségek múltja és jelene által megkövetelt történelmi tárgyilagosság csakis higgadt együttműködés során érhető el.

Remus Câmpeanu
(fordította: Veress László)

Vélemények egy új „Források és tanulmányok” sorozatról

Egyház és forradalom.

A kőröskisjenői ortodox román egyházi zsinat 1849. *Szabad György* előszavával és *Miskolczy Ambrus* bevezetésével.

Encyclopaedia Transylvanica.
ELTE BTK, Budapest, 1992.

Gál László: **Javallat** (Az első erdélyi magyar nyelvű büntetőtörvénykönyv-tervezet 1839)

Hajdu Lajos bevezetésével.
Encyclopaedia Transylvanica.
ELTE BTK, Budapest, 1992.

Trócsányi Zsolt – *Miskolczy Ambrus*: **A fanariótáktól a Hohenzollernekig** (Társadalmi hanyatlás és nemzeti emelkedés a román történelemben 1711–1866).

Encyclopaedia Transylvanica.
ELTE BTK, Budapest, 1992.

A szakmai igényesség íratlan szabályai köteleznek arra, hogy az írásom tárgyát képező remek kezdeményezés méltatása bevezetéseként néhány mondat erejéig kitérjek arra a személyre, akinek a nevéhez fűződik e figyelemreméltó és párbeszédet elősegítő tudományos kutatás, amely a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Román Nyelv és Irodalom Tanszékén a két szomszédos és baráti nép múltjának közös és kölcsönös feldolgozásának jegyében született.

1972-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetem bölcsész karának történelem-francia szakos végzőseként, élve az egyetem délkelet európai nemzeti és nemzetiségi kutatócsoportja által biztosított kedvező lehetőségekkel, *Miskolczy Ambrus* első kutatásaival a XVIII-XIX. századi Erdély történetét, a román vajdaságok politikai és gazdasági történetét vizsgálta. Számos hazai és külföldi

tanulmány közzététele után a kutató az 1986-ban megjelent Erdély története harmadik kötetének társszerzőjeként jelentkezik. Doktori értekezésében *Miskolczy Ambrus* a brassói román kereskedő polgárság szerepét vizsgálja 1780 és 1860 között, hitelesen elevenítve fel az erdélyi román nemzeti mozgalomnak elkötelezett maroknyi román hazafi felbecsülhetetlen szerepvállalását a kelet és nyugat közötti szellemi értékek és áruforgalom közvetítésében.

I. Az alább elemzendő kötet előszava – melyet talán jelképesen 1989. december 31-én írt *Szabad György* egyetemi tanár, jelenleg a magyar országgүйlés elnöke – méltatja a román nyelvészeti tanszék kezdeményezésének tudományos értékét. A közös múlt faggatását a történettudomány autonóm léte, a történelmi igazság „sina ire et studio” ki-fürkészésének érdekében tett szakmai hitvallásként értékeli, olyan tudományos megnyilvánulásként, amely elengedhetetlen feltétele a román-magyar történettudományi együttműködés megújulásának.

Remélhetőleg a sorozat ezen első kiadványa ösztönzőleg fog hatni az érdekelt tudományos berkekben az újabb törekvések kibontakozására. Az előszó szerzője a kőröskisjenői ortodox zsinatot és az 1849 március és áprilisban elkészült kétnyelvű zsinati jegyzőkönyvek szerepét a korabeli társadalmi és nemzeti fejlődés összefüggéseiben tárgyalja, kiemelve történelmi jelentőségüket az utókor számára.

Rövid történelmi áttekintés során bemutatásra kerül a zsinati jegyzőkönyvek jelenléte az 1900-ig terjedő szakirodalomban, az I. Puscariu által eszközölt szükséges és hiánypótló hitelesítésig. A továbbiakban a szerző kidomborítja a Ioan Dragos képviselő és kormánytanácsos által szervezett kőröskisjenői orto-

dox zsinat munkálatainak demokratikus, liberális jellegét. A zsinattal szemben támasztott kölcsönös elvárások – a lojalitás kinyilvánításának igénye magyar részről, illetve a sajátos nemzeti érdekek követése a román oldalon – az ortodox egyháznak a román társadalom egységesítését célzó politikai és kulturális szervezkedéseinek függvényében értékelendők.

A zsinat és Gherasim Rat püspök között feszülő ellentétek, a hatóságokkal való feszélyezett viszony, valamint a különböző elképzelések ütközése a legmarkánsabban a zsinati eskütétel, az egyházi autonómia és az iskola ügyében csúcsosodtak ki.

Miskolczy Ambrus szerint a zsinat politikai jelentősége a Ioan Dragos által szorgalmazott és a Bánátban meglehetsős népszerűségnek örvendő kiegyezéssel a politika megalapozásában rejlik.

A köröskisjenői ortodox zsinat lényegében szükséges politikai kompromisszum volt a magyar kormány és a magyarországi románok nemzeti mozgalmának képviselői között, kompromisszum, amely a különvált ortodox metropolita helyzetét volt hivatott segíteni, igazolva a felvilágosodáskori tézist, miszerint „a szabadság szabadságra tanít”.

Összegzésként: a közzétett dokumentumok hűen tükrözik a három vármegye (Arad, Bihar, Békés) román társadalmának vívódásait, bizonyítva a helytörténeti források jelentőségét a múlt lényeges vonatkozásainak feltárásában.

Nem utolsósorban megemlíjtük Gavril Scridon kolozsvári tanár kitűnő előző és bevezetés fordítását, illetve a szövegűrség kedvéért felhívjuk a figyelmet két, feltehetően a nyomda ördöge okozta hibára (a román szöveg 30. és 36. oldalán az 1849 és 1949-es évszámok).

A kötet végén angol nyelvű tartalomjegyzék áll az érdeklődők rendelkezésére. Tekintettel a közeljövő kiadói tervek, amelyek olyan neves szerzők munkáját foglalják magukban, mint

Nicolae Iorga, Gheorghe I. Bratianu, Radu Rosetti, Henri H. Stahl, Mozes Gaster, Lazár Sáineanu stb. – úgy véljük, az Encyclopédia Transylvanica sorozat folytonossága és gondolatossága révén a román és a magyar történettudomány egyik legfigyelemreméltóbb kezdeményezésének bizonyulhat.

II. Az említett sorozat következő kiadványa egy korabeli egyedi dokumentum, a reformkori Erdély (1839) első magyar büntetőtörvénykönyv-tervezetének bemutatására vállalkozik. A bevezető tanulmány szerzője történeti áttekintést ad a Gál László nevéhez fűződő első magyar büntetőtörvénykönyv-tervezet kodifikációs eredményeiről.

Az 1541–1765 közötti korszak jogi berendezkedésében sajátos jogállásnak örvendett a szász közösség, az „Universitas”, míg a többi erdélyi tájegységben Werbőczy Tripartiumának előírásai voltak érvényben.

A XVII. századi joganyag elemzésében kitérnek az „approbatae constitutionis” és „compilatae constitutionis” azon részszabályozásaira, amelyek szöveg ellentétben álltak a helyi valósággal – gondolunk itt elsősorban a Partiumra és a Székelyföldre, ahol előtérbe kerültek az önkormányzati jogokból fakadó helyi szokásjog és az ahhoz kapcsolódó végrehajtási eljárások.

A büntetőjog modernizálását és egyésségszerkezetbe való foglalását irányzó törekvések jellemezték a XVIII. századi diétai állásfoglalásokat, Mária Terézia korszakában látott napvilágot a „Constitutio Criminalis Theresiana” büntetőjogi kódextervezet (1769). A tervezet törvényi erőre való emelése objektív okok miatt meghiúsul, így csak II. József idején beszélhetünk újabb központi szabályozásról, az 1787-es „Sanctio Criminalis Josephina”-ról.

A kötet szerkesztője ismerteti a diéta 1791–1792 közötti jogi működését, az 1810-ben beterjesztett és 1839-ben módosított tervezetet, és végül megemlékezik a tervezet készítőjének, Gál Lászlónak az életéről és tevékenységé-

ről. A tervezet három részre tagolódik, fogalmi elemeinek korszerűsége és terminológiai szakszerűsége folytán kiemelkedő teljesítmény a korabeli büntetőjog területén.

III. A magyar történetírás román vonatkozású kutatásainak (I. Tóth Zoltán vagy Csatári Dániel munkái) legjobb hagyományait folytatja a kitűnő levéltári szakember, Trócsányi Zsolt és a fáradhatatlan Miskolczy Ambrus tanulmánya a XVIII–XIX. századi román történelemről. A szuggesztív címet viselő „A Fanariótáktól a Hohenzollernekig” c. kötet nyomon követi a három román országot 1711–1821 közötti fejlődésének társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális körülményeit, áttekintést ad a reformok és forradalmak korszakáról 1868-ig, mindvégig figyelemmel követve a sajátos erdélyi fejleményeket.

A kötet bevezetőjében Miskolczy Ambrus helytálló megállapításaival feltérképezi a román-magyar kapcsolatok tanulmányozásának két világháború közötti állapotát, illetve elemzi a kortárs magyar történészek analitikus és szintézisre törekvő kísérleteit a román múlt feltárására. A komparatív történettudományi elemzések értelemszerű feltétele az együttműködés, a feudális jellegű elitista, felsőbbrendűségi mentalitásokkal való leszámolás.

A közös erdélyi múlt visszatérő sorskérdéseként merül fel annak eldöntése, hogy a régmúlt és közelmúlt eseményeinek fényében és árnyékában milyen mértékben számított az önálló történelmi és földrajzi egységet képező Erdély egyesítő vagy elválasztó tényezőnek. A kötet első részében Trócsányi Zsolt külön belpolitikai összefüggésben elemzi a Fanarióta uralom jelenségét, megvizsgálja a lakosság etnikai összetételét, a társadalmi rétegződés szerkezetét, a közigazgatási és bírósági rendszer alakulását.

Külön figyelmet érdemel az egyházzal és kultúrtörténettel foglalkozó alfejezet.

Véleményünk szerint az 1711–1762 közötti időszakban átalakuló etnikai

összetétel pontosabb bemutatása megkövetelte volna a román többség számszerűségének, illetve a románság önálló politikai tényezővé válásának hangsúlyozását. Bemutatásra kerülnek Inochentie Micu-Cléin püspök törekvései, a kérvények ügye és a különböző terminológiai viták (lásd a 32. és 36. oldalon szereplő erőltetett kifejezéseket), a román-szász ellentétek, az ortodoxia ellentámadásai, a határőr ezredek ügye stb.

A kötet második részében Trócsányi Zsolt kitér a fanarióta rendszer diplomáciai képviselőjének néhány kérdésére, az erdélyi román nemzeti kultúra kezdeti szakaszára, az „erdélyi iskola” (Scoală ardeleană) szerepére, a Horea vezette parasztfelkelés sajnálatos nemzeti kisiklására (lásd. még 69. old.), a „Supplex Libellus Valachorum” mozgalomra és következményeire.

Miskolczy Ambrus ismerteti az 1821-es román forradalmat és annak erdélyi fogadtatását, a „Szervezeti Szabályzatok” (Regulamente organice) kihatását a társadalmi fejlődésre, nyomon követi a román „negyvennyolcas” nemzedék kialakulását és tevékenységét Erdélyben és a Kárpátokon túl.

Külön bemutatásra kerül az erdélyi román nemzeti mozgalom fejlődése a forradalom előtti időszakban, felidézve az 1840–1844-es évek jeles személyiségeit. Az európai és magyar forradalmi események közvetlen hatást gyakoroltak a román forradalmi mozgalmakra a Kárpátok mindkét oldalán.

A román magatartásformák vizsgálata a földrajzi tájegységek és mozgalmas történelmi szakaszok szerint történik, az 1848-as év tavaszának „eszményi” állapotaitól kezdődően egészen a következő év őszi „polgárháborús” előzményéig. Miskolczy rávilágít az értelmiség szerepére, a mentalitás különbségeire – főként a Bánátban –, a szászok ingadozására, valamint a magyar kormány és a történelmi Erdély területén élő románok közötti elmergesedett viszonyra, amely a bécsi udvar és Oroszország beavatkozásával együttesen a nemzetiségi háború előzményeként szolgált.

Erdély egyesülése Magyarországgal védelmi célzattal történt az osztrák centralizmus ellen, amelynek elnyomó jellege nem tudatosult a románság nagy tömegeiben.

Ilyen értelemben jellemző, hogy a Szász Károly által szorgalmazott román nyelvhasználati javaslatot ingerülten söpörte félre a kolozsvári diéta, megerősítve a hatósági szabálytalanságokat. Az események bemutatása párhuzamosan történik a kontinens forradalma keleti bástyájának jogosan nevezett moldvai és havasalföldi események ismertetésével. Az 1848 őszén kirobbant ellenforradalommal és a román nemzeti mozgalommal foglalkozó alfejezetben a szerző két sarkalatos kérdésben fejt ki véleményét:

a) a románokat illető kollektív és alaptalan vád az osztrákokkal való együttműködés miatt;

b) a magyar forradalom vezetőinek mentesítése minden felelősség alól – annak ellenére, hogy az 1849 nyarán tett engedményeik megkésettnek voltak, és legfeljebb csak az emigrációban történő együttműködést segíthették elő.

A kötet befejező részében Miskolczy Ambrus a „román ügy” kifejlődését mutatja be a nemzetközi politikai és diplomáciai színtereken, kitér a három román ország 1848-49 utáni gazdasági és tár-

sadalmi helyzetére, a forradalmat követő szellemi áramlatokra.

A román vajdaságok egyesülése (1859) és I. Cuza külpolitikája kapcsán említést érdemelnek a fiatal román kormány és az emigrációba kényszerült magyar szabadságharcosok (Kossuth, Klapka, Teleki, Türr) kapcsolatai. A szerző végigköveti a román nemzeti mozgalom sorsát az 1849–1860 közötti osztrák „alkotmányosság” keretei között, bemutatja a román indítványokat a nagyszabedű diéta előtt (1863), majd elemzi az osztrák-magyar kiegyezés körülményeit.

A román vajdaságokban lezajló polgári átalakulás és széleskörű társadalmi reformok hozzájárultak az 1859-1866 közötti konszolidációhoz, amely Siegmaringen Károly megkoronázásával teljessedett ki.

A szakirodalom szintézis jellegű feldolgozása révén Trócsányi Zsolt és Miskolczy Ambrus tanulmánya sikeresen eleveníti föl a román nép és a román föld több mint egy évszázadnyi történetét (1711–1866). Teljes elismerésünket fejezzük ki e szükséges és hasznos kezdeményezés iránt, amely remek lehetőséget nyújt a közös múlt rejtelmeinek feltárására.

Stelian Mándruț
(Fordította: Veress László)

A tragikus titok

Raffay Ernő: Trianon titkai, avagy hogyan bántak el országunkkal.

Tornado–Danenija, Budapest, 1990.

Raffay Ernő: Trianon titka, avagy hogyan bántak el országunkkal... című könyvét bírálva egyszerre nagyon könnyű és nagyon nehéz a feladatomban. Nagyon könnyű, mert a könyvvel kapcsolatban csak kifogásaim vannak; nagyon nehéz, mert meg kellene találnom a választ arra a kérdésre, hogy 1990-ben miért született meg egy ilyen könyv a trianoni békeszerződésről.

Raffay szemléletének ugyanis az a tétel az alapja, hogy a trianoni béke a magyar nemzet tragédiája, amit igazságtalanul szenvedett el. Ezt azonban nem történeti tényként fogadja el, hanem a mai politikai lépések fő mozgatójának tartja: „Meg kell őriznünk a reményt és tudnunk kell jogainkat a Kárpátok medencéjében.” (5. o.) Raffay könyve – véleményem szerint – a magyar revíziós politika létjogosultságát kívánja igazolni.

A könyv a szerző szándéka szerint „nem a szűk történész szakma, hanem az egész magyar nép számára készült.” (5. o.) Ezzel a definícióval kapcsolatban két probléma merül fel. Egyrészt politikai mondanivalója nyilvánvalóan az, hogy mind a tizenötmillió magyar könyvének szánta, másrészt a meghatározás azt jelzi, hogy a könyv műfaja meglehetősen kérdéses. A tanulmány műfaji követelményeinek sem formai, sem tartalmi szempontból nem felel meg. Inkább politikai iratnak tarthatjuk a könyvet, s ez még súlyosabbá teszi hibáit.

Ha egy tanulmány iránt támasztható követelményekkel szembesítem a könyvet, akkor formai szempontból legfőbb hiányossága az, hogy nincsen jegyzetapparátusa; néhol a közölt dokumentum pontos forrását sem adja meg a szerző. További feltűnő dolog az, hogy a közölt francia nyelvű dokumentumok háromszor szerepelnek a szövegben: egy-

szer a főszöveg részeként, egyszer elkülönítve magyarul, majd a dokumentum egy részlete franciául. Ennek az ismétlésnek semmi funkciója nincs; az a gyanúm, hogy csupán a könyv terjedelmének a növelése volt a cél.

Tartalmi szempontból a legfőbb probléma abban keresendő, hogy a szerző nem döntötte el, hogy tulajdonképpen mivel is kíván foglalkozni. Ez nyilvánvalóan összefügg azzal, hogy a könyv műfaja sem meghatározott. A címből arra következtethetnénk, hogy a szerző arra vállalkozott, hogy megismertet bennünket a trianoni békeszerződés létrejöttének körülményeivel, a békét létrehozók közötti esetleges nézeteltérésekkel, illetve a magyar kormányok méltányos béke elérése érdekében tett lépéseivel. Ezt a cím alapján elvárható, átfogó áttekintést a szerző nem tudta megvalósítani. Nem állapította meg műve időhatárait sem: el kellett volna döntenie, hogy csak a békeszerződés közvetlen előzményeivel és következményeivel foglalkozik-e, vagy egy hosszabb folyamat részeként tárgyalja-e témáját. Lehetséges, hogy az utóbbi volt eredeti szándéka, hiszen megemlíti a múlt századi nemzetiségi mozgalmakat, illetve a magyar nemzetiségi politikát; azonban az a mintegy fél oldal, amit e kérdésnek szentel, nem elegendő. A magyar nemzetiségi politikát egyfelől engedékenységgel jellemezte a szerző szerint, amely „ugyanakkor nem párosult a magyar nemzeti érdekek következetes védelmével.” (7. o.) Mit ért Raffay „magyar nemzeti érdekek” alatt? Minden bizonnyal azt, hogy meg kellett volna akadályozni, hogy a nemzetiségi mozgalmak elérhessék azt a pontot, amelyen átlépve már politikai követeléseik vannak, s hogy ezek a követelések a Magyarországtól való elszakadásig eljussanak. Raffay tulajdonképpen a két világháború közötti szemlélet folytatója annyiban, hogy a történelmi Magyarországot veszi az egyetlen elfogadható ki-

indulási alapnak. Fel sem merült benne, hogy a nemzetiségi mozgalmak törekvése saját nemzeti állam kialakítására jogos és természetes törekvés volt; nem veszi figyelembe, hogy a békeszerződés nem csak színmagyar területeket szakított el, hanem olyanokat is, ahol többségben éltek a más nemzetiséghez tartozók. Ezt figyelmen kívül hagyják a könyv végén található térképek is, amelyek más országokra alkalmazzák „Trianon kegyetlenségét”. Az a véleményem, hogy ez meglehetősen ízléstelen és történelmietlen ötlet volt; azt jelzi, hogy a trianoni békeszerződést csupán területi kérdésként fogja fel a szerző, ezzel együtt pedig azt, hogy a területi kérdés pusztán felvetése is jogtalan volt az első világháború után.

Természetes, hogy Trianonnal kapcsolatban erős érzelmek élnek bennünk. Az is természetes, hogy a témával foglalkozó történész sokkal erőteljesebben éli ezt meg; és el tudom képzelni, hogy a teljes tehetetlenség érzése egyoldalú álláspontot alakít ki benne. Azonban az a véleményem, hogy Raffay Ernő óriási hibát követett el a kérdés érzelmi megközelítésével, s ez a hiba csak érthető, de nem menthető. Könyve több helyen a szomszéd országok államalkotó nemzeteit kollektívan minősítő, sértő kifejezéseket tartalmaz: őket teszi a szerző felelőssé, tehát bűnössé a békeszerződésért, illetve a magyar kisebbségek helyzetéért. Ez az álláspont annak következménye, hogy a Monarchián belüli nemzetiségi mozgalmak politikai törekvéseit nem ismeri el jogosultnak. „A magyar lakosság ... megtanulhatta, hogy a román uralom az első perctől kezdve az erőszakot és elszegényedést jelenti.” (21. o.) „A csehek ... féktelen terrorral félemlítették meg és kényszerítették menekülésre a Felvidék magyar lakosságát.” (58. o.), „A szerb-román ellentét ... majdnem háborúba torkollott a két idegen területabló között.” (43. o.). Az ilyen kitételek nem egy higgadt történelmi elemzés jellemzői; alkalmasak az említett népek iránti gyűlölet és előítéletek felkeltésére, illetve azok fokozására;

másrészt hivatkozási alapul szolgálhatnak a magyar nacionalizmus igazolására, a magyarság mint kollektívum román-, cseh- és szerbellenességének bizonyítékai lehetnek. Ez a „szélsőségek erősítik egymást” tipikus esete. Egy Bratianutól származó idézet után a következő áll: „Íme egy liberális párti politikus a Balkán-félszigetről!” (108. o.) Ebben a mondatban két negatív minősítés olvasható: a „liberális párti” és a Balkán. Tudom, hogy általánosan elfogadott jelenség közösségek, illetve földrajzi területek nevének minősítésként (általában negatív minősítésként) való használata. Én nagyon helytelennek tartom, hogy egyes csoportok neve negatív jelzővé válik, mert ez akadályozza, hogy az adott csoporthoz tartozó embereket előítéletek nélkül ítéljük meg önértéküknek megfelelően. Ez a nyelvhasználat olyan gondolkodásbeli torzulást jelez, ami alkalomadtán valóságos tömeghisztériává alakulhat át

Raffay könyvének nagy része Erdéllyel foglalkozik, így műve első számú célpontja Románia. Több helyen előfordul, hogy az akkori eseményeket a szövegből „kiszólva” az 1945 óta történt események fényében ítéli meg. Erre jellemző a következő idézet: „A boldogulás, amely csak Nagy-Románia ölében lehetséges, a megszállás óta eltelt 70 év alatt mindenki számára egyértelművé vált.” (70. o.) Ezek a kiszólások is azt a véleményt erősítik meg bennem, hogy ez a könyv tulajdonképpen politikai irat.

A 63. oldalon a következő megjegyzést ékelte be a szerző a szövegbe: „Bizonyos események ismertetésével nem a gyűlöletet, hanem az emlékezetet akarjuk erősíteni, abból a célból, hogy velünk ilyesmik soha többé meg ne történhessenek.” Az a tény, hogy a szerző szükségesnek látta leszögezni, hogy műve nem a gyűlöletet kívánja erősíteni, azt jelzi, hogy talán ő is érezte, hogy a könyv nem felel meg a „harag és részrehajlás nélkül” alapvető követelményének. De ez a mondat más szempontból is érdekes. Megadja a magyarázatot arra, hogy Raffay miért érzelmi alapon köze-

líti meg a kérdést, s hogy ez a megközelítés miért teszi lehetetlenné az objektív elemzést: azért, mert fél. Fél egyrészt attól, hogy még egy ilyen trauma éri Magyarországot, másrészt félti a határon túl élő magyar kisebbséget. Ez a félelem okozza azt, hogy a békeszerződés következményeinek megszűnését csak a békeszerződés megváltoztatásával tudja elképzelni. Véleményem szerint a békeszerződés következményeit máshogy is meg lehetne szüntetni, bár lehet, hogy ez egyelőre az utópia fogalmába tartozik. Nevezetesen olyan légkör kialakításával, amelyben a határoknak csak földrajzi jelentőségük van. Ennek viszont az a politikai és társadalmi feltétele, hogy a szomszéd népekre ne haraggal és féle-

lemmel vegyes lenézéssel tekintsünk. Erre könnyű lenne azt felelni, hogy ők is ezt teszik velünk, kezdjék ők a változtatást. A közép- és kelet-európai térség nincs olyan helyzetben, ahol ez az álláspont tartható lenne. Talán az lehetne a megoldás, hogy a nemzeti, vallási stb. hovatartozás csak másodlagos tényező lenne az önmeghatározásban; azaz egy olyan szemlélet, ahol az egyén az alapvető egység, a viszonyítási alap, az individuuum, akinek elsődleges meghatározója a másokkal egyenlő emberi méltósága, ami mellett minden más csak másodlagos és tulajdonképpen esetleges tényező.

Berkes Tímea

A mozaik egy színe

Kocsis Károly: Egy felrobbant etnikai mozaik esete. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1993.

Ha kisebbségi sorsban élő magyar vállalkozik arra, hogy egy anyaországban élő tudós könyvét bemutassa, „sokat” vállal magára. Így vagyok én is Kocsis Károly olyan témát dolgozott fel ebben a könyvében, amelynek mi, jugoszláviai-szerbiai-vajdasági magyarok mindenféleképpen szemtanúi, de nagymértékben részesei is vagyunk azzal a politikai harcunkkal, amelyet jogainkért és ezáltal a megmaradásunkért folytatunk. Ahhoz, hogy ezt a küzdelmünket megvívjuk a fennmaradásunkért, állandóan tanulmányoznunk kell a délszláv népek közötti viszonyokat, a feszültségeket és távolságokat.

Kocsis Károly egy szerény, de nagyon hasznos feladatra vállalkozott. Aból a rendkívülien bonyolult „gubancból”, amelyet a délszláv népek eddigi, akár különálló vagy akár közös történelmének neveznek, ő azokat a mozzanatokot dolgozta fel tudományos alapos-sággal, amelyek a volt Jugoszlávia területén végbementek az etnikai és vallási térszerkezet átalakulásában; az ezekkel összefüggő népességmozgásokat, az államszerveződések változásait és végül, de nem utolsósorban a jelenlegi délszláv háború etnikai, földrajzi mozgatórugóit. Ez a könyv a Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Intézetében készült alapos tudományos felkészültséggel. Kocsis Károly a földrajztudomány módszerével csoportosította és dolgozta fel az említett történelmi ismeretanyagot. Ezt azért tartom szükségesnek nemcsak egyszerűen megemlíteni, de külön is hangsúlyozni, hogy ne legyen igazságtalan Kocsis Károllyal szemben. Hiszen ő valóban saját tudományterületének megfelelően nyúlt az egyik vagy a másik adathoz, és csakis e vonatkozásukban tanulmányozta őket. Ugyanis ha ezt a módszertani megköze-

lítést nem venném észre, megvádolhatnám azzal, hogy az adatok felsorolása kissé „nyers”, és ezért nem világlik ki belőlük, hogyan áll össze egy akár szükségyszerű, akár véletlen történelmi folyamat; még kevésbé válna világossá általuk az, miért is volt elkerülhetetlen és szükségyszerű Jugoszlávia fölbomlása. Kocsis Károlynak azonban nem is az volt a célja, hogy a volt Jugoszlávia történelmét írja meg, vagy akár kivonatolja a számunkra, mint ahogyan az sem, hogy az ország földrajzi, történelmi vagy etnikai atlaszát szerkessze meg. Ezért – éppen ezért – igazítanom kell az általa az előszóban megfogalmazott célmeghatározáson olyan értelemben, hogy rámutatok arra: valóban hűen kitartott a földrajztudomány módszere mellett. A népességmozgásokra és az államszerveződések változásaira vonatkozó adatokat is következetesen alárendelte az etnikai (és csak részben vallási) térszerkezet alakulásai bemutatásának. A kisebbségi sorsban élő magyar sokkal jobban ismeri „birtokos” állama, mint saját magyar nemzete történelmét. Így vagyok ezzel én is Ennek ellenére nagyon megnyerő volt számomra, hogy Kocsis Károly könyve milyen gazdag adat- és ismeretanyagot tartalmaz. Tömören megtalálható benne a legtöbb a jugoszláv események megértéséhez nélkülözhetetlen adat, és azok pontosak is Ez könyvének a tudományos velejárója – erénye. A szerző otthonosan mozog abban az adathalmazban, amelyet mozgat – görget maga előtt.

Ám legyenek bármennyire is pontosak az adatok, a statisztikák és a térképek, önmagukban véve az élet „száraz ágát” képezik. Belőlük nem következik közvetlenül semmilyen történelmi, vagy ok-okozati összefüggés. Ezzel a megálapításommal csupán azt akarom kiemelni, hogy a történelmi folyamatok bonyolultságát és ok-okozati összefüggéseit nem lehet megmagyarázni csupán egyetlen (a jelen esetben a földrajzi, et-

nikai térszerkezeti) módszernek még a legkövetkezetesebb és legalaposabb érvényesítésével sem. Ennek ellenére Kocsis Károly nagyon jól tette, hogy a tudományos érdeklődés körébe vonta Jugoszlávia felbomlásának rendkívül bonyolult témakörét. Nem minden évben szűnik meg egy állam és születnek új államok Európában, ilyen eseményre ötven-száz évig is kell várni. A tudományos kutató számára minden bizonytalansággal az ilyen esemény „csemege”: nagy kihívás, amely képességeit próbára teszi. Kocsis Károly példáját egészen biztosan még sokan fogják követni a magyar tudományos életben, akkor majd kötelezően elő fogják venni könyvét, hogy megbízhatóan tudjanak tájékozódni abban a nagy és széles keretben, amelyben majd minél bővebben igyekeznek felfüggyölni a történelmi események összefüggéseit.

Nem fognak elegendőnek bizonyulni olyan általánosságok és általánosítások, mint hogy ha már felbomlott valamennyi kommunista (vagy kelet-európai) államszövetség (föderáció), akkor kikerülhetetlenül fel kellett bomlania ennek a jugoszláv föderációnak is. Ugyanis mindegyik más-más okokból kifolyólag bomlott fel; másrészt, a jugoszláv államszövetségnek mint államszerkezeti formának a felbomlása nem volt olyan történelmi törvényszerűség, amelynek az órája éppen most köszöntött volna ránk, mivel éppen most értek volna meg ennek a feltételei az etnikai térszerkezet változásaiban. Nem méltányolhatjuk azt a másik véleményt sem, amely szerint Jugoszlávia felbomlása teljes egészében az etnikai vezérek egymás közötti gyűlöletének (ambíciójának, kitűnni vágyásának) a teljesen véletlen következménye. Ugyanis itt, ebben az országban vagy államföderációban valami valóban nem volt rendben a kezdettől fogva. Több száz évre visszavezethető az egymás iránti elzárkózás, az egymással folytatott alattomos vetélkedés, a gyakori torzalkodások és viszályok: 1918 óta itt a mente valóban nem volt jól begombolva. S igaz az is, hogy me-

net közben képtelenek voltak úgy ki-gombolni, hogy utána helyesen tudják újra begombolni. Jugoszlávia fennmaradására megvolt az esély. Azonban ehhez hiányzott a leglényegesebb: ez az ország sohasem tudta lerázni magától és nem tudott megszabadulni a nagyszerb eszméktől: csakis úgy szabadulhatott meg, hogy szétesett. A szerbek nem tudtak túllépni azon a gondolaton, hogy ők az egyetlen és elhivatott államalkotó nép. Minden más népet másodrendűnek és saját népességük demográfiai tartalmának tekintettek. Az ilyen államszervezés egyáltalán nem igazodik az etnikai térszerkezet logikájának változásaihoz. Az ilyen politikában nincs ésszerű érv, mert mindig van egy „újabb” érv, amely az erőpolitikából táplálkozik. Erre számos példát tudnánk felsorolni: Koszovó azért szerb föld, mert történelmileg szerb volt, még ha etnikailag már régóta nem is az. A Vajdaság, bár történelmileg sohasem volt szerb föld, most azért szerb föld, mert éppen a szerbek vannak benne többségben (azáltal, hogy többszörös etnikai tisztogatást hajtottak végre benne). Szandzsákban sincs szerb többség, mégis „egyszerűen” teljesen „jogosan” a mostani Szerbia részének tartják, és ez az indoklás elég – 1389 óta nem volt sem szerb többségű, sem szerb történelmi jellegű. (Annyira szerb, mint amennyire Abházia magyar, ha sok benne a magyar turista.) A szerbek mindig is megkövetelték azt, hogy Szerbia köztársasági határait és a szerb etnikum határait államhatárként tiszteljék. Ugyanakkor ők sohasem tisztelték a többi köztársaság és a többi etnikum határait államhatárként. A többi köztársaság határaiban csaknem a saját köztársasági és államhatáraikat látták. Most éppen ezért nem is ismerik el őket nemzetközileg érvényesített és megállapított államhatároknak, azaz az új államok határainak. (Ezeket „Tito rajzolta”.) Bosznia-Hercegovinára teljes egészében igényt tartanak, holott az sohasem volt történelmileg Szerbia része, és a szerbek is csupán a lakosság 30 százalékát teszik ki. Mivel ebben az esetben nem tudnak a

szerb történelmi jogokra hivatkozni (Bosznia-Hercegovina sohasem volt Szerbia része), s nem tudnak az etnikai többségre sem utalni, hogy mégis bizonyítsák hódításaik létjogosultságát, előveszik a telekkönyveket. Ezek szerint, állítólag, valamikor, a régmúltban, Bosznia-Hercegovina területének 65 százaléka szerbek tulajdonában volt, ezért most Szerbia része kellene, hogy legyen.

A szerbek az 1918-ban meghúzott államhatárokat elismerik, viszont azokat, amelyeket 1992-ben ismert el a nemzetközi közösség (170 ország ismerte el Horvátországot, Szlovéniát, Bosznia-Hercegovinát) nem hajlandók elfogadni.

S végül, ahol nem hivatkozhatnak sem a történelmi jogokra, sem az etnikai többség jogára, a szerbeknek ott is van mindig egy érvük: ez pedig a fegyverek érve. Ebben az esetben arról beszélnek, hogy ezt vagy azt a területet a szerbek hódították meg szuronyaik erejével: ezek szerb „szerzett” területek (ilyenek például: Észak-Bácska, Baranya, Kelet-Szlavónia), csak mások használják őket. Mert a szerbek nagylelkűek, másokat megtérnek ezeken a területeken. Még

számos példát felsorolhatnánk. Természetesen, Kocsis Károly könyve nem vizsgálhatta meg a történelmi jelenségeknek ezt a bonyolult szövevényét. Mint látjuk, Jugoszlávia nemcsak az etnikai térszerkezet ilyen vagy olyan állásából levezethető okok miatt esett szét. Azonban, így vagy úgy, még a meztelen katonai erőre való hivatkozás is egybekötődik az etnikai vonatkozásokkal: ott van Szerbia határa, ahol az utolsó szerb katonasírja van.

Kocsis Károly helyesen járt el, amikor kiragadta ezt az egy mozzanatot és ellenezte az etnikai térszerkezet változásait. Azonban, nem kellene szem elől téveszteni sohasem azt a tényt, hogy az államokat nemcsak az etnikai kohézió hozza létre, vagy annak a hiánya tünteti el. Az etnikai mozzanaton kívül van még számos más, fajsúlyában nagyon jelentős tényező (például a gazdasági és a katonai erő, de ideológiai illúziók és rögeszmék is), amelyek kohéziót képezhetnek.

Tehát más jellegű kutatások előtt is nyitva áll az út. Kocsis Károly könyve erre bátorít.

Mirnic Károly

Kirekesztők – Befogadók

Kigyótojás vagy kakukktojás?

Kirekesztők. Antiszemita írások 1881–1992. Válogatta és a bevezető tanulmányt írta: Karsai László,
Aura Kiadó, Budapest, 1992.

Nehéz szívvel fogok hozzá e recenzió megírásához, mert kedvelem Karsai Lászlót. Jó humorú, segítőkész embert, korrekt, a tényeket mániákusan tisztelő történészt ismertem meg benne, aki a Vészkorszak (főleg a cigány holocaust) kutatójaként szakmai hírnévre tett szert. S mivel ismerem túlérzékeny természetét is, attól tartok: megsértődik, ha az alábbi sorokat olvassa.

Ez a könyv ugyanis nagy csalódás. Pedig fontos, hézagpótló szerepet tölthetett volna be, hiszen antiszemita szerzők műveiből összeállított kritikai válogatás megjelentetése hazánkban úttörő vállalkozásnak számít. Ráadásul a rendszerváltás óta egyre erőteljesebben jelentkeznek a nálunk azelőtt negyven éven át ismeretlen politikai antiszemitizmus, amelynek átgondolt, értő megismertetése és elemzése lényeges feladat.

Ennek teljesítésére azonban ez a mű nem alkalmas. Felületes, koncepciótlan alkotás, amely nem segít hozzá az antiszemitizmus jobb megértéséhez, sőt fokozza az eszmei zűrzavart. Kemény szavakat használok, de éppen Karsai iránti tisztelem miatt nem hallgathatom el, hogy eddigi teljesítményeit ezúttal jócskán alulmúlta¹. Tudom, hogy mennyire szívügyének tekinti a harcot az antiszemitizmus ellen, amely származásunk miatt engem is, őt is létünkben fenyegethet. A „Kirekesztőkkel” azonban csak jó szándékát demonstrálhatja, de céljait nem érheti el.

Karsai mentségére szólhat, hogy a világon mindenütt alacsony színvonalúak az olyan readerek, amelyekben csak antiszemita szerzők, valamint őket ismertető jegyzetek szerepelnek (Karsai-

nál azonban még ezek is hiányoznak!), az írásokat elemző kommentárok nélkül. Emelkedik a nívó, ha a szerző, illetve a szerkesztő a közölt szövegek sorában antiszemita és antiszemitizmus-ellenes szemelvényeket egyaránt szerepeltet, és ezek mindegyikét külön is görcsös alá veszi² (az ilyen könyvek – kellő módszertani segédlettel – tankönyvként is használhatók³). A legkiemelkedőbb munkák vagy egy-egy részletkérdésről írt szakszerű monográfiák⁴, vagy – ha általában az antiszemitizmus történetével foglalkoznak – elmélyült, sokoldalú művek⁵. (Mindkét típusra jellemző, hogy az elemzés terjedelme sokszorosan meghaladja a szöveg közlését.) Ne feledjük azonban, hogy a legtöbb antiszemitizmussal foglalkozó olvasókönyv az USA-ban lát napvilágot, és azoknak fogyasztói főleg az ottani, több milliós zsidó közösségből kerülnek ki. Ők pedig erről a dolgról sokkal több háttérismerettel rendelkeznek, mint az átlagos magyar olvasó. Ezt a témakört nálunk 1989-ig négy évtizedig a szőnyeg alá söpörték, előtte pedig a „meg nem gondolt gondolat” e téren sokkal nagyobb pusztítást végzett, mint az Egyesült Államokban. Aki tehát ma Magyarországon ilyen mű írásába fog, jóval nagyobb felelősséget vesz magára, mint amerikai kollégája.

Másutt is sok tehát a rossz reader, amely sokat markol, de keveset fog. Ezért inkább csak arról szólhatok, hogyan képelek én el egy olyan olvasókönyvet, amely megfelel bizonyos szakmai minimumnak. Mindenekelőtt állást foglal abban, hogyan definiálja az antiszemitizmust, és hogy ezt milyen elméleti megfontolások alapján teszi. Ezután a fogalmat történelmi korok, szociológiai ismérvek és eszmetörténeti trendek alapján dimenziókra bontja jelezve egyúttal, hogy milyen szempontok szerint és mit emel ki, illetve hagy el a szövevényes komplexumból. Az így nyert tipológiák szolgálnak iránytűként ama jegyzetekben, amelyek az egyes szövegek

keletkezésének körülményeit ismertetik, szerzőinek munkásságát értékelik. E rendezőelvnek ismeretében az igényes olvasó eldöntheti, egyetért-e a könyv szemléletével, illetve a benne szereplő szerzők megfelelően reprezentálják-e az antiszemitizmus fontosabb periódusait, irányzatait.

Ehhez mérve e jelen kötetet, a Kirekesztők szerkesztői koncepciójával nem az a bajom, hogy nem értek vele egyet, hanem az, hogy nem értem. Sőt kétlem, hogy egyáltalán van-e koncepciója. Nem tudom, hogy Karsai mit ért antiszemitizmuson, és hogy ezen belül milyen fokozatokat, kategóriákat különít el. Ha lennének ilyen fogódzók, engem – sokaktól eltérően – nem zavarna az, hogy Hitler egy könyvben szerepel Németh Lászlóval és Csoóri Sándorral, hiszen el tudok képzelni olyan antiszemitizmus-felfogást, amely révén ez lehetséges, s amelyen belül a fenti személyiségek között természetesen disztingválni kell. A bevezető tanulmány fejezetekre oszlik, de ezek is inkább mozaikok egymás mellé tételének tűnnek, mint a témát logikailag elrendezni kívánó tagolásnak. Az iménti problémánál maradvá, a bevezető szerzője maga is hangsúlyozza, hogy „feltétlenül különbséget kell tennünk a népi írók egy részénél megfigyelhető antiliberalis, antiszemita érzelmek, eszmerendszerek, illetőleg a valódi faji alapon álló, tömeggyilkos indulatokat dédelgető antiszemita között” (XXII. old.), valamint hogy „hiba volna Csurka Istvánt, vagy a zsidók asszimilálhatóságában történelmi okokra hivatkozva kétkedő Csoóri Sándort egy kalap alá venni a Szent Koronában vagy a Hunniában zsidózó primitív antiszemitákkal” (XXVII. old.). Kíváncsian várjuk ezek után, hogy a tanulmányíró milyen elméleti alapokon állva és hogyan vezeti le ezeket a különbözőségeket. Ehelyett példaként azt említi, hogy egyes antiszemita irrendenták, Csoóri és Csurka pedig nem az (engem érdekelne, hogy miért nem), majd arra helyezi a hangsúlyt, amelyben az antiszemita „kivétel nélkül egyetértenek” (uo.): „Aczél

György... és a kozmopolita-internacionalista kommunisták... – legalábbis Romhányi Lászlók szerint” (uo.) elnemzetietlenítették az országot (uo.).

Az alábbiakban bővebben foglalkozom majd azzal, hogy Karsai az antiszemita különbségei helyett miért a közöttük levő azonosságra helyezi a hangsúlyt (ez az egyetlen igazán érdekes probléma, amely a könyvben felvetődik). E kötetben ugyanis nemcsak az logikátlan, hogy Karsai csak Romhányiékra hivatkozik egy olyan dolog kapcsán, ami szerinte minden antiszemita sajátja. Sajnos a Kirekesztők-ben szerepeltetett írások összeválogatása is nélkülözi az elvszerűséget, és nem segít belevilágítani abba az olvasót riasztó és kimerítő szellemi sötétségbe, amely általában az antiszemita irodalmat jellemzi. Igen zavaró, hogy az idézett szerzőkről, kilétükről, szellemi arculatukról nem tudhatunk meg semmit, mert a szerkesztő csak szövegekkel ismert meg bennünket, nem pedig életművekkel, irányzatokkal. Az összefüggések felismerését csak a szemelvények időnkénti hasonlósága, a köztük létesíthető analógiák segíthetik. Vezérfonal, szerkesztői útmutatások nélkül azonban ezek az asszociációk, áthallások ugyanúgy össze is zavarhatják a befogadót, és akadályozhatják egy differenciált szemlélet kialakításában. Példa erre Somogyi István: A szabadkőművesség igazi arca című írásának szerepeltetése a kiadványban. Ismeretes – az előszóban Karsai szót is ejt róla –, hogy a szabadkőművesek „nemzetközi összeesküvésének” emlegetése gyakran együtt jár a zsidógyűlölettel. Igen ám, csak hogy Somogyi ultrareakciós fejtegetéseiben egyszer sem szerepel a „zsidó” szó, pedig 1929-ben még nyugodtan szidhatta volna őket, célozgatás nélkül is!

Találhatunk azonban a kötetben olyan 1945 után íródott cikkeket is, amelyekben nemzetközi összeesküvésről (171., 179. old.), nemzetközi, kozmopolita csőcselékről (163., 186. old.), idegen vezetőkről (187. old.) esik szó, vagy amelyben a cikkíró a II. világhábo-

rús magyar szerepvállalást szerencsémossdatja (167. old.), de a fenti esetekben csak ott lehetünk kellően biztosak abban, hogy antiszemitizmussal van dolgunk, ahol Csurka a szerző, hiszen ő más írásaiban többször is nyíltan és elenségesen használja a „zsidó” kifejezést. A nyíltan antiszemita írók megléte kellő támpont ahhoz, hogy ugyanazon szerző más művei esetében bizonyos kódszavak előfordulása (idegen, nemzetközi stb.) alapján – egy jó antiszemitizmus-readerben! – felállítsuk azt az erős hipotézist, miszerint látensen ezek is antiszemita produktumok. E hipotézist erősíthetik a nyíltan antiszemita és a kriptantiszemitának vélt írásművek szemlélete közt feltárt összefüggések. Feltevésünket ekkor sem bizonyítottuk teljesen (ez társadalomtudományokban nem is igen lehetséges), de kellően alátámasztottuk. A distinkciók megtétele itt is szükséges, hiszen összefüggések csak különböző dolgok között létezhetnek (önmagával semmi sem függhet össze). Ha erről megfeledkezünk, csak összemossuk a dolgokat. Gyengébb (bár szintén jogosult) a hipotézisünk abban az esetben, ha egy „nemzetközi összeesküvést” emlegető cikket azért minősítünk antiszemitának, mert egy nyíltan zsidóellenes megnyilatkozásnak is fórumot adó, szélsőjobboldali lapban láttott napvilágot. De miért kényszerülünk ennyi aggályos distinkcióra az antiszemitákkal szemben, akik nemigen skrupulózusak? Aki bennfentes a népi–urbánus ellentét füledt viszonyaiban, az jól eligazodik abban a képes beszédben, amely a kádárizmusban, a sajtószabadság hiánya idején alakult ki A rendszer-váltás óta az antiszemiták továbbra is egy virágnyelv használatára kényszerülnek, mert különben – lásd a Hunnia és a Szent Korona esetét – büntetőjogi retorzióktól kell tartaniuk. A látens antiszemitizmus kimutatása ezért nem könnyű feladat, és jogi fórumok előtt sokszor nem is lehetséges. Tudományos művekre nézve, mint azt fentebb láttuk, viszont nincs ennyire szigorú bizonyítási teher. Azoknak a módszereknek azon-

ban, amelyekkel egy közlemény rejtett antiszemita tartalmát feltárjuk, mindenki által ellenőrizhető érvekre kell támaszkodniuk, és nem alapozhatók csupán a beavatottak háttértudására. Egy, az antiszemitizmussal foglalkozó ismeretterjesztő könyv nem szólhat csak azoknak, akik már úgyis tudják, amit tudnak, hiszen így funkcióját veszti. Azt a „szürke tömeget” kell megcéloznia, amely nem ismeri, nem érti a mai antiszemiták analógiákkal, allegóriákkal operáló beszédét. Ezt azonban csak világos okfejtésekkel lehet érthetővé tenni, „ellenanalógiákkal” és „kontraallegóriákkal” nem.

Éppen ezekre az ellenanalógiákra épül ugyanakkor ennek a máskülönben koncepciótlan kötetnek a szinte egyedüli mondanivalója, amelyet a szerkesztő Radnóti Sándor kritikájára válaszulva utólag fejt ki a Magyar Hírlap 1992. XII. 19-i számában. Radnóti azért róttta meg Karsait, mert differenciálatlanul egy kalap alá veszi Hitlert és Csoorit, illetve az antiszemitizmus különböző típusait. A megtámadott fél először is tagadja, hogy „van szalonképes és van szalonképtelen antiszemitizmus”, majd felteszi a szinte alapvető kérdést: „mi a közös ezekben az antiszemitizmusokban?” Válaszként előbb egyik olvasóját idézi, aki szerint „a rubeola, a skarlát, a szamárköhögés és a kanyaró egymástól ugyan igencsak különböző betegségek, az orvostudomány mégis a ‘fertőző gyermekbetegségek’ címszó alatt tárgyalja ezeket.” A továbbiakban Karsai úgy érvel, hogy az antiszemitizmus „legkisebb közös többszöröse” a „kirekesztő” szándék. Annak hangoztatása, hogy a zsidó más, idegen, nem asszimilálható, aki képtelen a nemzet sorskérdéseit átérezni. Végül azt javasolja bírálóinak, hogy „takarják le a könyvemben szereplő cikkek, beszédek szerzőinek nevét”, mert így a szövegekre vonatkozó értékítéletüket „nem zavarhatja meg szerzőik igencsak eltérő életútja és némelyek esetében életművük vitathatatlan értékei.” Ez utóbbi érvelést erősíti Karsai szerint, hogy Streicher, a náci háborús bűnös a

nürnbergi perben Luther antiszemita megnyilvánulásait használta hivatkozási alapul. Luther ezért nem kakukktójás, hanem kígyótojás a Hitlerig vezető sorban.

Karsai utólagos magyarázata annyit eloszlat a könyvét uraló homályból, hogy az antiszemitizmus meghatározásához a kirekesztés ismérvét használja. Ezzel nem is lenne különösebb bajom, bár a modern etnopszichológia eredményeinek ismeretében az asszimiláció abszolútizálását nem tartom szerencsésnek.⁶ Jóval problematikusabbnak érzem azt, hogy a fenti gondolatmenetből úgy tűnik: Karsai tudatosan mossa össze a különböző antiszemitizmusokat, mert attól tart, hogy a „szalonképes” antiszemita (Luther, Széchenyi) tekintélyével a „szalonképtelenek” is legitimálhatják magukat.

Ha eddig gondolatlansága miatt kritizáltam a Kirekesztők-et, most el kell ismernem: ez rendkívül kínos, de megkerülhetetlen kérdés. Csak egy a bökkenő: hogy ez nem tudományos, hanem politikai probléma. Természetesen ezt is meg kell vizsgálni, hiszen az antiszemitizmust nem elég értékmertesen kutatni – harcolni is kell ellene. A kétféle tevékenység logikáját azonban éppen azért kell elkülöníteni, hogy adott esetben eredményesen szintetizálhassuk, integrálhassuk őket (összekeverésük helyett). Éppen azért kell törekednünk az antiszemitizmus differenciált megértésére, hogy differenciált (a büntetőjogtól a kritikus párbeszédig terjedő) eszköztárat alkalmazhassunk a betegség kezelésére. Nem elég azt konstatálni, hogy a páciens fertőző beteg, hiszen szómágiával nem küzdhetünk a kór ellen. Differenciáldiagnosztikai ismeretekre is szükség van, mivel a rubeolának, a skarlátnak stb. más-más az ellenszere. Abbahagyom a fertőzéssel való példálózást, mert éppen az antiszemitizmus történetének ismeretében baljós asszociációkat ébreszt bennem, ha embercsoportokat kórokozónak minősítenek. Inkább Szabó István Bizalom című filmjét idézem fel, amely megrendítő önvizsgálat-

tal, belülről világítja meg: a náciizmus üldözötteinek, a zsidóüldözéstől rette-gőknek nem szabad arra törekedniük, hogy megkontrázzák ellenfeleik logikáját.

Úgy vélem: Karsai tollát öntudatlan, görcsös félelmek, feldolgozatlan identitászavarok vezetik, amikor attól tart, hogy ha a mérsékelt antiszemitákat beengedjük a szalonba, akkor a többi vendéget is megfertőzhetik, hiszen álláspontjuk végsősoron a gyilkosok „malmára hajtja a vizet”. A félelmek, az identitászavarok természetesen (egyetlen magyar zsidó sem lehet mentes tőlük, így én sem), de öntudatlan és feldolgozatlan mivoltuk már nem az. Mindenkinek magánügye, hogy hogyan próbál ezen változtatni, de ha egy társadalomkutató nem ébred rá e probléma fontosságára, akkor – Gerő Andrászt idézve – tárgyának kezelője helyett annak foglya marad. Azt hiszem, Karsaival is ez történik, amikor a tudományt csak legitimációs bázisként használja egy olyan munkához, amelyet politikai publicisztaként esetleg jóval világosabban, átgondoltabban írhatott volna meg. (Más, az antiszemitizmussal foglalkozó esztörténeti tanulmányai⁷ is nélkülözik azt az elemzőkészséget, amely eseménytörténeti írásainak, illetve legjobban megírt ideológiatörténeti publikációjának: A Marx és Engels a nemzeti kérdéssről-nek is érénye. A bennünket személyesen is érintő ideológiai problémákat azért is nehezebb megfogni, mint az adatokat, dokumentumokat vagy a minket „hidegen hagyó” esztörténeti kérdéseket, mert ehhez nemcsak kellő filozófiai tájékozottság szükséges, hanem az is, hogy az elemző tisztázza saját viszonyát az egyes társadalmi problémákhoz, csoportokhoz, és ennek alapján megpróbálja magát elhelyezni korában, társadalmában.)

Ismétlem: a „megítélő tudat aljassága” szólna belőlem, ha ebben a kérdésben tanácsokat osztogatnék Karsai Lászlónak, hiszen én is sokszor hasonló cipőben járok. Csak kívánni tudom neki, hogy valahogy próbálkozzon meg e

gyötrő dilemmáknak, ha nem is a megoldásával, de legalábbis a kezelésével. Ebben az esetben már a Kirekesztők megjelenését követően beígért Befogadók című kötettel is enyhítheti kritikusa(i) csalódását. Annál is inkább, mert Bibótól tudjuk: az antiszemitizmus visszaszorítása során nem elég valami ellen harcolni; sokkal fontosabb feladat a pozitív, építő célok kitűzése.

Jegyzetek

1. Karsai általam legjobbnak tartott művei: A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945. Út a cigány Holocausthoz. Cserépfalvi, 1992. illetve Marx és Engels a nemzeti kérdéstről. Magyar Filozófiai Szemle, 1980/3. sz.
2. Pl.: Claussen, Detlev : Von Judenhaß zum

Antisemitismus. Hermann Luchterhand Verlag, 1987.

3. Példa ilyen jellegű tankönyvre: Teaching about the Holocaust and Genocide. (The Human Rights Series.) The State University of New York, é. n.
4. Pl.: Tagnieff, Pierre-André: Les Protocoles des Sages de Sion I–II. berg international, Paris, 1992.
5. Ilyen pl. a műfaj egyik klasszikusa: Katz, Jacob: From Prejudice to Destruction. Anti-Semitism, 1700–1933. Harvard University Press. Cambridge, Mass., 1980., 1982.
6. Erről lásd: Gerő András: Liberálisok, antiszemiták és zsidók a modern Magyarország születésekor. In: Zsidóság, identitás, történelem. T-Twins, 1992. 9–23. old.
7. Pl.: A Shoah a magyar sajtóban (1989–1991). In: Zsidóság, identitás, történelem. 59–85. old., ill.: Turultojás. Hiány. 1992. november 3–6. old.

A normális – mint kivételes jelenség?

Befogadók. Írások az antiszemitizmus ellen 1882–1993.

Válogatta és a bevezető tanulmányt írta: Karsai László.

Aura Kiadó. Budapest, 1993.

Annak idején már a Kirekesztők előszavában Mészöly Miklós megfogalmazta azt a finom utalásszerű kritikát, amely korrekcióra hívott fel „Ez a könyv... reménykeltően csonka, mert szinte maga hívja ki és követeli – az ellen válogatást.” Időközben a kötet összeállítóját súlyos szakmai kritikák érték (a szélsőjobb részéről politikai támadások is). Az ez évi könyvhétre azután megjelent – Befogadók címmel – a kiadó által is már korábban beharangozott ellenválogatás. A nyomda ördögének köszönhetően most módom nyílik arra, hogy ugyanazon folyóiratszám hasábjain igyekezzem eldönteni: sikerül-e Karsainak kiköszörlnie a csorbát?

Nos, ha kezünkbe vesszük a könyvet, már a tartalomjegyzékben felfigyelhetünk arra, hogy a kötetet ezúttal névmutató zárja (Molnár Judit munkája) a

közölt szerzők életútjának rövid ismeretetésével. Nyilvánvaló az is, hogy a szerző komoly erőfeszítéseket tett előző munkája leggyengébb részének, a bevezető tanulmánynak a korrigálására. Ez ugyanakkor máris felveti azt a problémát: önálló művet tartunk-e a kezünkben vagy az előző hibajegyzékét?

Számos jelét tapasztalhatjuk annak, hogy Karsai igyekszik elhatárolódni Kirekesztők-beli sommás megállapításaitól, differenciálatlan értékeléseitől (utalhatunk itt a Széchenyiről, Bajcsy-Zsilinszkyról, illetve a vallásos antiszemitizmus ókori, középkori gyökereiről szóló fejtegetésekre). Definíciót ad az antiszemitizmus fogalmáról, s árnyalni próbálja történelmi korszakainak elemzését is

A Kirekesztők koncepciótlanságával szemben előrelépést jelent az, hogy a bevezetőben – a korábbi hibák kijavításán túlmenően – már kirajzolódnak határozott gondolatok is, amelyeket lehet méltatni vagy bírálni. Ezekről összefoglalóan megállapíthatjuk: a szerző kidolgoz gólhelyzeteket, de azután ki is hagyja őket. Érdekes és ígéretes felismerésnek tartom például a következőt: „A zsidóság az elmúlt évezredekben a diaszpórában kisebbség, szétszórt, fegyvertelen kisebbség volt. Ha meg akarjuk

érteni, hogyan tudtak mégis fennmaradni, akkor ki kell lépniük az antiszemita-zsidók fogalompáros által meghatározott térből, és a magyarázathoz a nem-antiszemita és filozemita magatartását, politikáját is figyelembe kell vennünk... Az antiszemita és a filozemita egymással szemben álló, nem egyenlő erejű tábora között minden korban voltak a zsidókkal szemben toleránsak és aszemita is, vagyis olyanok, akik számára a zsidókérdés nem volt fontos probléma. (Ma is élő zsidó előítélet, hogy mindenki, aki nem filozemita, az antiszemita.)” (10. old.) Néhány sorral később azonban az utolsó zárójel mondat szemléletének ellentmondó kijelentésekkel találkozhatunk: „Magyarázatot nem igazán ... a korai zsidómérszárlások igényelnek, inkább a több évszázados viszonylagos nyugalom, zavartalan látzó együttélés.” (11. old.); „1919 után, a háborúvesztés, a legalábbis biológiai-származási szempontból zsidónak tekintett kommunisták vezette Tanácsköztársaság után nem az a csoda, hogy olyan sokan antiszemita lettek, hanem inkább az, hogy voltak olyanok, akik nem lettek azok”. (20. old.)

Ez a két utóbbi kijelentés nem nélkülözi a pikantériát, de heurisztikusnak sem nevezhetem őket. Én ugyanis – bármennyire is széles körben elterjedt volt egyes korokban a zsidóellenesség – csodának nem tartom azt, hogy még a keresztény középkorban vagy a Horthy-korszakban sem volt mindenki antiszemita. Megértem, ha Karsai igyekszik megkövetni azokat, akiket nemzeti érseiben sértett például a Széchenyiről vagy Bajcsy-Zsilinszkyról kimondott ítélete, de a túlkompensáció nem jelenthet megoldást. Sőt ézaltat ebben az engesztelő gesztusnak szánt könyvében is visszaigazolja azokat a kritikákat, melyek szerint tollát elsősorban politikai-publisztikai és nem tudói szándék vezeti.

Vissza kell azonban térnünk a 10. oldalon található, már idézett értelmezéshez: Miért is teremt az „gólhelyzet”, miért és hogyan szalasztja el azt a szerző? A gondolatmenet pozitívuma

az, hogy ennek alapján az antiszemitaizmus a *differentia specifica* és a *genus proximum* elvén keresztül definiálhatóvá válik. Lehetőséget nyújt ez arra is, hogy az antiszemitaizmust, a filozemitaizmust, az anti-antiszemitaizmust és az aszemitaizmust egymástól elhatárolva, ugyanakkor egy történelmi folyamatba ágyazva egymásra gyakorolt kölcsönhatásaiban, a társadalmi konfliktusok erőterében magyarázzuk. Már csak ezért is sajnálhatjuk, hogy Karsai két könyvet jelentetett meg, és nem egyet, amelyben például a zsidókérdésről folytatott vitákat mutatná bá A Befogadók legérdekesebb részét nem véletlenül a zsidótörvények körüli parlamenti disputákból közölt szemelvények alkotják.

A Befogadókban azonban ez a lehetőség nem válik valósággá. Ennek oka abban keresendő, hogy a könyv szöveggyűjtemény részének minősége jóval elmarad a bevezető tanulmány színvonalától, sok benne a következetlenség, az átgondolatlanság. Ha igazán pontos akarunk lenni, meg kell jegyeznünk, hogy már a könyv címe is problémát jelez: az alcím ugyanis – „Írások az antiszemitaizmus ellen” – anti-antiszemitaizmust sejtet, míg a főcím inkább a filozemitaizmust, illetve a zsidó iránti jóindulatú közönyt állítja előtérbe. A válogatásban valóban találkozhatunk filozemita (Jókai, 52. old; Móricz, 78. old.) és aszemita (Zoványi, 59. old; Giesswein, 60. old.) írásokkal, amelyek elsősorban nem az antiszemitaizmus ellen íródtak. Helyet kaptak olyan szemelvények is, amelyek Németh László: *Kisebbségben* című művét bírálják, de annak antiszemitaizmusát expliciten nem említik (Babits, 126–144. old; Joó, 146–147. old.).

A legmeglepőbb azonban az, hogy egy az antiszemitaizmus-ellenes cikkeket megjelentető readerben antiszemita szövegekre (Vitéz M. M. 159–162. old., B. N. 168. old.) is bukkanhatunk. Ha Karsai úgy véli, hogy a két levél írója csak azért hangoztat antiszemita szövegeket, mert így akar enyhítést elérni Endre Lászlónál, ezt külön kommentár-

ban bizonyítania kellene. Azt is „furcsállhatjuk”, hogy egyes szerzőknél a zsidóbarátság más népek elleni xenofóbiával párosul (lásd a svábok, „szepesek”, ruténok iránt ellenséges Ady-cikket, 56. old; Dr. Czirbusz Gézának a germán fajnépek elleni filippikáit az 58. oldalon).

Az összeállítás „népfrontos” jellegű, különféle politikai irányzathoz tartozó szerzők kaptak benne helyet. Nem érthető ugyanakkor, hogy miért maradtak ki az olyan kommunista írások, amelyek a zsidógyűlölet ellen emelték fel hangjukat? Némileg magyarázhatja ezt az a tény, hogy Karsai ügyel arra, hogy csak nemzsidó szerzőktől közöljön munkákat. S azt alighanem öngólnak tartotta, hogy belevegyen a kötetbe például egy Kádár-beszédrészletet.

Az értékmentesség és a propagandisztikus szempontoktól mentes történetész objektivitás elvének mindenestre jobban megfelelné, ha az államszocia-

lizmus korszakát is végre kellő távlatból, sine ira et studio tudnánk szemlélni.

Úgy gondolom, ezek a hiányosságok annak tulajdoníthatók, hogy Karsai abbéli igyekezetében, hogy visszaszerezze szakmai tekintélyét, ismét kissé sietősen összeállított munkával állt elő. Igazságtalanok lennének azonban, ha nem vennénk észre: ebben a könyvben már ott volt a siker lehetősége, amely talán éppen a túlzott bizonyítási vágy miatt hiúsult meg. A szerző azonban határozottan kimozdult az első kötet szakmai kátyújából.

Jó esély van arra, hogy Karsai a levont tanulságok birtokában visszatérjen az antiszemitizmus történeti tanulmányozásához. A társadalmi patológiák megértése ugyanis – valljuk be – sokkal fontosabb feladat, mint a normalitás vizsgálata.

Balog Iván

Véres história

Frank Chalk–Kurt Jonassohn:
**The History and Sociology of
 Genocide.** Yale University Press,
 Newhaven & London, 1990.

Genocide – népirtás. A kutató, aki ennek a sajnos állandóan aktuális területnek a vizsgálatára szánja el magát, hasonló feladattal kerül szembe, mint egy halottkém. Megszólalásra kell bírnia a tömegsírok halottjait. Azonban feladata sokkal nehezebb is a hatósági halottkéménél, mert ő nem elégedhet meg azszal, hogy feltárja a halál beálltának pontos idejét és okát, hanem fel kell fednie azokat a rejtett történelmi és társadalmi mozgatókat is, melyek a népirtáshoz vezettek. Ennek megkísérlésére és néhány általános következtetés levonására vállalkozott Frank Chalk és Kurt Jonassohn a montreáli Institute for Genocidal Studies intézményével kooperációban megjelent könyvében. A szerzők célja a kötettel a gondolkodásra és kutatásra ösztönzés, mely reményeik szerint egykor elérhet egy olyan fokot, amikor lehetővé válik a népirtások „előrejelzése” és egy működő, reális hatalommal rendelkező nemzetközi szervezet létezése esetén azok megakadályozása is.

A kötet három fő részből áll. Az első részben a népirtásokról szóló jelentősebb írások rövid kritikai ismertetése mellett a fogalom definícióját, a jelenség tipológiáját és tanulmányozása néhány komolyabb akadályának leírását találjuk.

A második fő részben esettanulmányokat olvashatunk, melyek illusztrálják és alátámasztják a szerzők elméleteit. E két különálló rész közé ékelt függelékben olvashatjuk az ENSZ népirtásról szóló egyezményét (1948. december 9.), ennek az USA által ratifikált szövegét (1986. február 9.) és az USA és Kanada büntető törvénykönyvének népirtás definícióját. A munkát egy terjedelmes bibliográfia zárja, mely joggal tarthat igényt a témával foglalkozók érdeklődésére.

A kötet elején a szerzők ismertetik a népirtások kutatásának történetét. Meg-

döböntő, hogy a huszadik század közepéig nemhogy kutatások nem folytak e téren, de a népirtások említése is alig fordul elő. Ez pedig a kollektív tagadással és azzal a ténnyel magyarázható, hogy a történelmet mindig a vérontások elkövetői írták. Változást csak a Holocaust sokkja hozott. Ennek hatására született meg nemcsak az első definíció és tipológia, hanem maga a népirtás (genocide) szó is Ennek nyomán hozták létre az ENSZ népirtásról szóló konvencióját, mely azonban a szerzők szerint szinte teljesen eredménytelen. Azonkívül, hogy az ENSZ által elfogadott definícióból kimaradt a politikai csoportok mint lehetséges áldozatok fogalma, úgy tűnik, az ENSZ-ben döntő befolyással bíró hatalmaknak nem is volt (s ez a helyzet ma is) érdeke a konvenció betartatása.

Az elfogadható, minden áldozatcsoportot felölelő definíció hiánya ösztönözte a könyv szerzőit arra, hogy kutatásuk alapjául egy új definíciót alkossanak. Eszerint: „A népirtás olyan egyoldalú tömeggyilkosság, ahol az állam vagy az adott elkövető hatalom szándéka egy, az elkövető által definiált csoport elpusztítása.” A következőkben kiemelem a definíció néhány lényeges pontját. Az egyoldalúsággal kizárják a háborúk áldozatait, mivel ezek nem tekinthetők védtelenekek. Így például a szerzők kizárják e fogalomból a hirosimai atomtámadás áldozatait. A tömeggyilkosság szóval arra utalnak a szerzők, hogy az adott csoport minden tagja potenciális áldozat. Azzal pedig, hogy a csoport definícióját az elkövetőkre bízzák, kikerülnek azt a csapdát, melybe a korábbi meghatározások alkotói estek, akik nem tudtak egy minden áldozatcsoportra kiterjedő definíciót adni. Emellett bevezetik az „ethnocide” (etnikum gyilkosság) fogalmát, mely etnikai csoportok eltüntetését jelenti a csoport tagjainak fizikai megsemmisítése nélkül.

A szerzők másik célja egy olyan tipológia létrehozása volt, mely segítené az összehasonlító kutatást, és így alapja

lehet a népirtások mechanizmusai mélyebb megértésének. Csoportosításukat a motivációra alapozzák. Eszerint négy típust különítenek el. Az első az, amikor a cél egy vélt vagy valós fenyegetettség megszüntetése a népirtás eszközeivel. A második esetben az akció célja félelem keltése a potenciális ellenség körében. A harmadik esetben a népirtás valamiféle anyagi gazdagság megszerzésének az eszköze. A negyedik pedig nem más, mint valamely hit, eszme vagy ideológia érvényre juttatásának igénye. A fenti típusok persze ritkán jelentkeznek tiszta formában, ekkor valamely motívum dominanciája dönti el a tipológiai hovatartozást.

Az ezt követő történelmi áttekin- tésben mutatják be a szerzők, hogy az egyes típusok mely történelmi korokban fordultak elő. Az első típus már felte- hetően az első városállamok megjele- nése óta „szolgálja” az államot. Régeb- bi korokban az elhárítandó veszélyt a társadalmon kívül keresték, míg a mo- dernebb korokban a hatalom birtokosai azon belül vélték megtalálni az ellensé- get. A második, megfélemlítő típus a szerzők szerint egy kicsit később tűnt fel. Jó példa erre az ókori Assíria kül- politikája vagy Melos szigetének esete. A gazdasági célú emberirtás szintén ősi eredetű, tárgya legtöbbször a föld megszerzése volt. Ez a típus a klasszi- kus gyarmatosítások korában virágzott, de ugyanez folyik ma is Brazília őserde- iben. A negyedik, az ideológiai típus jóval később jelentkezett. Korai példái többnyire vallási alapúak, mint például az albigenek elleni keresztshadjárat vagy a boszorkány üldözések. Ha ezek nem is teljesen tiszta esetek, jelentősé- gük abban rejlik, hogy ekkor alakultak ki azok a módszerek, melyeket a husza- dik századi hatalmak is felhasználtak népeik megkritikására, a nemkívánatos másképpgondolkodók eltüntetésére. Elszomorító tény az, hogy az effajta népirtás virágkora az új nemzetállam- ok, új rezsimek korával esik egybe, ahol mindig valamely jobb jövőre tö- rekvő vallásos hittel átítatott eszme ér- vényre juttatását szolgálta. A dolog író- niája abban rejlik, hogy a négy típusból egyedül ez történik, úgymond, a „nép

érdekében” maga a nép megtizedelésé- vel.

A szerzők véleménye szerint a népir- tási esetek tanulmányozásának legfőbb hátráltatója a dokumentumok hiánya vagy azok hozzáférhetetlensége. Ezek oka többnyire pedig a kollektív tagadás és a totális rezsimek hírzárata. A meglé- vő dokumentumok is legtöbbször meg- bízhatatlanok. A tipológia alapját képe- ző szándékok meghatározása is rendkí- vül nehéz, különösen akkor, ha azok át- tételesen idézik elő a népirtást, mint például egy mesterségesen gerjesztett éhínség esetén.

A fent említett nehézségek ellenére azonban mégis lehetséges a kutatás, amint azt a könyvben található húsz esettanulmány is bizonyítja. A húszas szám persze korántsem jelenti eddigi történelmünk összes népirtását. A sze- lekcio vezérelve az volt, hogy minden korból, minden világtájról bemutassanak egy-egy példát, ezzel is hangsúlyozva a jelenség globális voltát. A legkorábbi esetek az ókori Keletről, míg a legújab- bak korunkból származnak. A tanulmá- nyokat az adott témával foglalkozó jeles kutatók műveiből állították össze, sok esetben statisztikai adatokkal vagy lega- lábbis becslésekkel illusztrálva. Magukat a tanulmányokat a kötet szerzői mintegy gondolatébresztőnek és a bibliográfiával együtt esetleges jövőendő kutatásokat se- gítő kiindulási anyagnak tekintik.

Maga a harminckét oldalas, főleg angol nyelvű irodalmat felsoroló tematikus bibliográfia az említett húsz példán kívül még néhány további esetről szóló irodalomhoz és az elméleti művekhez is útmutatást ad. A bibliográfia az 1989 márciusáig megjelent fontosabb műve- ket tartalmazza.

Összegzésül megállapíthatjuk, hogy egy érdekes, a különböző kultúrákat, korokat áttekin- tő tanulmányok miatt színes, de ugyanakkor megdöbbentő ol- vasmánnyal van dolgunk. A történelem- kutatás egy olyan elhanyagolt területét ismerteti a kötet gondolatébresztő mó- don, melynek aktualitása valószínűleg sohasem évül el, és ma különös figyel- met érdemel.

Vincze András

Kötetünk szerzői

ALBERT DÁVID

tanár Tamási Áron Gimnázium,
Székelyudvarhely

BALOG IVÁN

szociológus JATE, Szeged

BÁRDI NÁNDOR

történész JATE, Szeged

BENKŐ ELEK

régész MTA Régészeti Intézet,
Budapest

BERKES TÍMEA

egyetemi hallgató JATE, Szeged

REMUS CÂMPEANU

történész RTA Kolozsvári
Történettudományi Intézete,
Kolozsvár

DEÉ NAGY ANIKÓ

kutató-könyvtáros Teleki-Bolyai
Könyvtár, Marosvásárhely

DEMÉNY LAJOS

történész Nicolae Iorga
Történettudományi Intézet,
Bukarest

HERMANN GUSZTÁV MIHÁLY

muzeológus Haáz Rezső Múzeum,
Székelyudvarhely

JAKÓ KLÁRA

szerkesztő Korunk, Kolozsvár

KISS ANDRÁS

nyugdíjas levéltáros az Erdélyi
Múzeum Egyesület főtitkára

KORDÉ ZOLTÁN

történész JATE, Szeged

STELIAN MÂNDRUȚ

történész RTA Kolozsvári
Történettudományi Intézete,
Kolozsvár

IACOB MĂRZĂ

könyvtárigazgató Batthyaneum,
Gyulafehérvár

MIRNICS KÁROLY

munkanélküli szociológus Újvidék

DOINA NÄGLER

könyvtárigazgató Brukenthal
Múzeum, Nagyszeben

PÁL JUDIT

történész Várostarténeti
Kutatócsoport, Nagyszeben

PÁL-ANTAL SÁNDOR

levéltáros Állami Levéltár Maros
megyei fiókja, Marosvásárhely

RÓTH ANDRÁS LAJOS

könyvtáros Tudományos Könyvtár,
Székelyudvarhely

ADRIAN RUSU

történész Gyulafehérvári Egyetem,
Gyulafehérvár

SIPOS GÁBOR

levéltáros Erdélyi Református
Egyházkerület Levéltára, Kolozsvár

VERES PÉTER

restaurátor Haáz Rezső Múzeum,
Székelyudvarhely

VINCZE ANDRÁS

egyetemi hallgató JATE, Szeged

VINCZE GÁBOR

dokumentátor JATE, Kortörténeti
Gyűjtemény, Szeged

ZEPECZANER JENŐ

múzeumigazgató Haáz Rezső
Múzeum, Székelyudvarhely

INHALT

Studien

Elek Benkó:	Ergebnisse und Aufgaben der archäologischen Forschungen über die Szekler und das Szeklerland	5
Zoltán Kordé:	Die Frage der Abstammung der Szekler im Spiegel der neuesten Forschung	21
Gusztáv Mihály Hermann:	Ständeordnung und Nationalitätenidentität bei den Szeklern	40
Jenő Zepezsaner:	Balázs Orbán's Beerdigungen	57
Nándor Bárdi:	Imperiumwechsel in Székelyudvarhely 1918–1920	76

Quellenveröffentlichungen

	Ein Brief von Lajos Kelemen an János Bányai (publ. von Jenő Zepezsaner)	121
Gábor Vincze:	Szeklerautonomie im 20. Jahrhundert: Illusion oder Realität?	130
	Plan der Szeklerautonomie – 1946	139

Ausblick

Lajos Demény:	Neue Reihe des Szeklerischen Urkundenarchivs ..	151
Péter Veres:	Symbole der Identität	163
Siebenbürgische öffentliche Sammlungen (Archive, Bibliotheken)		
	Archiven in Kolozsvár (András Kiss)	176
	Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár (Gábor Sipos)	189
	Állami Levéltár, Marosvásárhely (Sándor Pál-Antal)	191
	Állami Levéltár Hargita megyei fiókja, Csíkszereda (Dávid Albert)	201
	Egyetemi és Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár (Klára Jakó)	207

Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy (Judit Pál)	212
Tudományos Könyvtár, Székelyudvarhely (András Lajos Róth)	220
Brukenthal Könyvtár, Nagyszeben (Doina Năgler)	224
Batthyaneum Könyvtár, Gyulafehérvár (Iacob Mărză)	227
Teleki Téka, Marosvásárhely (Anikó Deé Nagy)	230

Beobachter

Glückliches Várad (<i>Boldog Várad. Szerk. Bálint István János. Héttorony Kiadó. Budapest, 1992.</i>) Dr. Adrian Rusu	241
Die rumänische Aufklärung in Siebenbürgen (<i>Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1980.</i>) Remus Câmpeanu	244
Meinungen über die neue Reihe „Quellen und Studien“ (<i>Encyclopaedia Transylvanica. ELTE BTK. Budapest, 1992.</i>) Stelian Mândruț	246
Das tragische Geheimnis (<i>Raffay Ernő: Trianon titkai, avagy hogyan bántak el országunkkal. Tornado-Daneniya. Budapest, 1990.</i>) Tímea Berkes	250
Eine Farbe des Mosaiks (<i>Kocsis Károly: Egy felrobbant etnikai mozaik esete. Teleki László Alapítvány. Budapest, 1993.</i>) Károly Mirnics	253
Ausschließer – Aufnehmer (<i>Kirekesztők: Antiszemita írások 1881–1992. Válogatta és a bevezető tanulmányt írta: Karsai László. Aura Könyvkiadó. Budapest, 1992. Befogadók. Írások az antiszemitizmus ellen 1882–1993. Válogatta és a bevezető tanulmányt írta: Karsai László. Aura Könyvkiadó. Budapest, 1993.</i>) Iván Balog	256
Blutige Geschichten (<i>Frank Chalk-Kurt Johanson: The History and Sociology of Genocide. Yale University Press, Newhaven & London, 1990.</i>) András Vincze	263
Unsere Autoren	265

CONTENTS

Studies

Elek Benkő:	Results and Tasks of Archeological Research Concerning the Szeklers and Székelyföld	5
Zoltán Kordé:	The Origin of the Szeklers in the light of recent Scholarship	21
Gusztáv Mihály Hermann:	Estatism and National Identity of the Székelys	40
Jenő Zepezsaner:	The Burials of Balázs Orbán	57
Nándor Bárdi:	The Change of Power at Székelyudvarhely 1918–1920	76

Sources

	A letter by Lajos Kelemen to János Bányai (published by Jenő Zepezsaner) ...	121
Gábor Vincze:	Szekler autonomy in the twentieth Century: Illusion or Reality?	130
	A Plan of Szekler Autonomy – 1946	139

Perspective

Lajos Demény:	The New Series of the Szekler Cartulary	151
Péter Veres:	Symbols of Identity	163
Introducing Transylvanian Public Collections (archives, libraries)		
	Archives in Kolozsvár (András Kiss)	176
	Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár (Gábor Sipos)	189
	Állami Levéltár, Marosvásárhely (Sándor Pál-Antal)	191
	Állami Levéltár Hargita megyei fiókja, Csíkszereda (Dávid Albert)	201
	Egyetemi és Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár (Klára Jakó)	207

Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy (Judit Pál)	212
Tudományos Könyvtár, Székelyudvarhely (András Lajos Róth)	220
Brukenthal Könyvtár, Nagyszeben (Doina Năgler)	224
Batthyaneum Könyvtár, Gyulafehérvár (Iacob Márzã)	227
Teleki Téka, Marosvásárhely (Anikó Deé Nagy)	230

Observer

Happy Várad <i>(Boldog Várad. Szerk. Bálint István János. Héttorony Kiadó. Budapest, 1992.)</i>	
Dr. Adrian Rusu	241
The Rumanian Enlightenment in Transylvania <i>(Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1980.)</i>	
Remus Câmpeanu	244
Opinions on a new Series of „Sources and Papers” <i>(Encyclopaedia Transylvanica. ELTE BTK. Budapest, 1992.)</i>	
Stelian Mândruț	246
The tragic Secret <i>(Raffay Ernő: Trianon titkai, avagy hogyan bántak el országunkkal. Tornado-Danenija. Budapest, 1990.)</i>	
Tímea Berkes	250
One Colour of the Mosaic <i>(Kocsis Károly: Egy felrobbant etnikai mozaik esete. Teleki László Alapítvány. Budapest, 1993.)</i>	
Károly Mirnics	253
Excluders – Receivers <i>(Kirekesztők: Antiszemita írások 1881–1992. Válogatta és a bevezető tanulmányt írta: Karsai László. Aura Könyvkiadó. Budapest, 1992. Befogadók. Írások az antiszemitizmus ellen 1882–1993. Válogatta és a bevezető tanulmányt írta: Karsai László. Aura Könyvkiadó. Budapest, 1993.)</i>	
Iván Balog	256
Bloody Histories <i>(Frank Chalk–Kurt Johanson: The History and Sociology of Genocide. Yale University Press, Newhaven & London, 1990.)</i>	
András Vincze	263
Our Authors	265

Egy induló lap elé

Az 1993-ban alakult Levéltáros Hallgatók Egyesülete és az ELTE BTK Történelem Segédtudományai Tanszéken működő Szentpétery Imre Tudományos Diákkör új lappal igyekszik bővíteni a történettudomány tárgykörébe tartozó folyóiratok számát.

Újságunk, a **FONS** (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok) évente három alkalommal jelenik meg az egyesület és a diákkör gondozásában, a Budapest Főváros Levéltára támogatásával.

Lapunk az egyetemi hallgatók számára publikálási lehetőséget, a történettudomány számára pedig újabb kutatók munkájának megismerését szeretné biztosítani.

A **FONS** igyekszik elkerülni a „történelmi kalászat” műfaját, így forrásközlésekre csak fontosabb dokumentumok esetében vállalkozunk. Elsősorban az egyéni kutatómunka eredményeinek ismertetését tervezzük.

A **FONS** várja mindazon hallgatók (és frissen végzett diplomások) cikkeit és tanulmányait, akik kutatásukat levél- és kéziratári források feldolgozásával készítik el.

A lap – támogatóinknak köszönhetően ingyenes – példányait a tudományos intézményeknek (levéltárak, könyvtárak, egyetemek és főiskolák) megküldjük, így az érdeklődők ott olvashatják lapunkat.

A **FONS** korlátozott számban megrendelhető szerkesztőségünkben is (**FONS Szerkesztőség**, 1051 Budapest, Piarista köz 1.).

Az első szám tartalmából:

Petrik István: Bevezetés Nagy Iván heraldikai tanulmány-töredékéhez

Nagy Iván: Czimertan, különös tekintettel a magyar címerészet történelmi fejlődésére

Németh István: A kassai követek jelentése az 1572. évi február–áprilisi országgyűlésről

Reisz T. Csaba: Egy elveszettnek hitt emlékirat – Lipszky János önéletírása

Pálffy Géza: Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században.

A lap első száma előreláthatólag 1994 januárjában jelenik meg.

JATE Társadalomelméleti és Kortörténeti Gyűjtemény (A József Attila Tudományegyetem Központi Könyvtárának Különgyűjteménye)

A Gyűjteményt 1985-ben azzal a céllal hozta létre néhány fiatal oktató, hogy a közkönyvtárakban elérhetetlen dokumentumok gyűjtésével és hozzáférhetővé tételével segítsék színvonalasabbá tenni a JATE-n folyó oktatást. Elsősorban *Magyarország, valamint Közép- és Délkelet-Európa XIX. és XX. századi történetét érintő társadalomelméleti, politikátörténeti munkáknak, „emigráns” ill. „szamizdat” kiadványoknak, kéziratoknak, kéziratok fordításoknak, tudományosan is értékelhető hagyatékok anyagainak, memoároknak, tudományos intézetek kiadványainak, háttéranyagainak* a gyűjtése és feldolgozása folyik azóta is a Gyűjteményben.

A Gyűjtemény célja kettős:

- *tematikus szak- és segédanyagok gyűjtésével a hatékonyabb szakirányú oktatás elősegítése, valamint*
- *a szükséges háttéranyagok biztosításával a tudományos kutatás elősegítése.*

A Gyűjtemény nyilvános, anyagai minden érdeklődő számára hozzáférhetőek. A dokumentumok gyűjtése folyamatos, így ma már közel 4500 tétel található meg az intézményben. Az anyagok számítógépes feldolgozása és a katalógusrendszer létrehozása megkönnyíti az olvasók számára a tájékozódást.

Jelenleg három nagy tematikai egység szerint folyik a gyűjtés:

- *szovjetológia, ill. a Közép- és Délkelet-Európa-kutatás dokumentumai;* (társadalomelméleti, politikátörténeti, régiónörténeti művek, elméleti és statisztikai munkák)
- *nemzetiségi, kisebbségi kérdés, ill. a magyarságkutatás dokumentumai;* (elméleti, történeti, politikai, statisztikai jellegű munkák)
- *kortörténeti dokumentumok;* („emigráns” kiadványok, „szamizdat” kiadványok 1979 és 1989 között, pártok anyagai az első szabad választásokig, alternatív ifjúsági mozgalmak a nyolcvanas években, Bibó István háziarchívum, stb.)

Ugyancsak megtalálható az intézményben minden fontosabb magyar nyelvű folyóirat, melyek a határokon túl jelennek meg, ill. a gyűjtési tematikába illő hazai tudományos folyóiratok is, valamint néhány szerb, román, angol, német, francia nyelvű tudományos és kulturális lap.

A Gyűjtemény kitűzött célja továbbá, hogy lehetőségeihez mérten a régiókutatás elősegítésével, a regionális kulturális, tudományos együttműködés támogatásával a térség szellemi, kulturális koordináló szervének szerepét is betöltse, elősegítve ezzel a toleráns, nyitott légkör kialakulását az etnikumok közötti kapcsolatokban.

A Gyűjtemény munkatársai minden érdeklődőt szívesen fogadnak, s kéri, hogy a gyűjtési tematikába illő kéziratok, dokumentumok, memoárok, stb. gyűjtésében legyenek a segítségükre, s ezzel segítsék elő a dokumentáció gyarapodását.

A Gyűjtemény nyitva tartása

hétfőtől csütörtökig: 8.30–12.00; 13.30–16.30; pénteken: 8.30–12.00; 13.00–15.30.

A Gyűjtemény szolgáltatásai:

- kölcsönzés és helybenolvasás, olvasótermi szolgálat;
- szemináriumi anyagok előkészítése;
- szakreferenci, ill. információs szolgálat;
- könyvtárközi kölcsönzés;
- számítógépes adatbázisok, információs rendszerek, bibliográfiák, stb.

JATE Társadalomelméleti és Kortörténeti Gyűjtemény,

6722 Szeged, Petőfi Sándor sgt. 30–34. IV. em. T.: (62)321-109, (62)321-611/82.

Az AETAS történettudományi folyóirat. Kiadója: az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A szerkesztőség szervezetileg önálló. A lap közöl: történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat. A szerkesztőség a társadalomtudományok más ágai elől sem zárkózik el. A lapban megjelent írások közlésénél kizárólag szakmai szempontok érvényesülnek. Kéziratokat a szerkesztőség nem őrizz meg és nem küld vissza.

* * *

Az AETAS nem rendelkezik állandó anyagi forrással. Megjelenését alapítványi támogatás teszi lehetővé. A lapra ezért hosszú távú előfizetést nem tudunk elfogadni. Az AETAS több vagy akár egy száma is előjegyezhető a szerkesztőség címén. Az előjegyzett számokat postai utánvétellel juttatjuk el a megrendelő címére.

* * *

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: Magiszter könyvesbolt, V. ker., Városház u. 1.; Studium Könyvesbolt, Váci utca 22.; Eötvös Könyvesbolt, Kecskeméti u. 2.; Országos Széchényi Könyvtár könyvárusa, Budavári Palota F. ép. Aula; Írók Boltja, Parnasszus Kft., Andrássy út 45.; Századvég Könyvesbolt, V., Veres Pálné u. 4-6.; Pont Könyvesbolt, Mérleg u. 6.; Könyváruház, Rákóczi út 14.; Harang Kiadó és Könyvkereskedés, (Levélcím: 1425. Budapest Pf.: 672.); Értékmentő böngészde: Budapest VIII., Somogyi Béla u. 10. (Tel.: 267-1000), Diszkont bolt és raktár, Budapest, XIII. Váci út 90. (Tel.: 120-0011).

Szeged: Radnóti Könyvesbolt, Tisza Lajos krt. 34.; Katedrális Bt.: Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27., Könyv- és Jegyzetbolt, Dugonics tér 12.; Móra Könyvesbolt, Kárász u. 5.; Egyetemi könyvárus, Egyetem u. 2.; JGYTF Kiadó Jegyzetbolt, Boldogasszony sgt. 6.; Idegennyelvű Könyvesbolt, Kárász u. 22.

Debrecen: Egyetemi könyvárus, KLTE főépület fsz. Egyetem tér 1.

Eger: Sipotéka Bt., Hatvani kapu tér 8.

Miskolc: Két Könyvész Kft., Miskolc-Egyetemváros.

Pécs: Szövegbolt, Ifjúság u. 6.; Egyetemi Könyvesbolt, Mátyás király u.

Szombathely: Savaria Könyvesbolt, Mártírok tere 1.

* * *

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület
Szeged, Pf. 1179.

A szerkesztőség titkára: Aradi Zsuzsanna
Felelős kiadó: Deák Ágnes

Szedés: Délmagyarország Könyv- és Lapkiadó Kft.
Nyomás: NPI, Szeged

Technikai szerkesztő: Nyerges Zsolt
A borítót tervezte: Szekeres Ferenc

ISSN 0237-7934

Nekünk jó volna, ha lenne székely kérdéseket tárgyaló folyóiratunk is, ha nem ásná a szakadékot, nem nevelne szét-húzásra, külön székely erőtlén önállósdira s főleg ha módunk is lenne ily fényűzési cikkekre.

De ha fölvetjük a ki, mit, hol, kik közreműködésével, miért, mikor, hogyan kérdéseit: én nem tudok ezekre megnyugtató feleletet találni.

(Kelemen Lajos levelét számunk 122. oldalán olvashatják. A forrást közli Zepeczaner Jenő.)